

BIBLIOTHECA INDICA ;

▲

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES Nos. 661-698-715-747.

ADVAITA BRAHMA SIDDHI.

BY

KASMYRAKA SADANANDA YUTI

EDITED WITH CRITICAL NOTES

BY •

PAN̄DIT VAMAN SHASTRI UPADHYAYA OF ISLAMPUR.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1890.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES Nos. 661-698-715-747.

ADVAITA BRAHMA SIDDHI.

BY
KASMIRAKA SADANANDA YUTI

EDITED WITH CRITICAL NOTES

BY •
PANDIT VAMAN SHASTRY UPADHYAYA OF ISLAMPUR.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1890.

अद्वैतब्रह्मसिद्धिः ।

कश्मीरक-श्रीसदानन्द-यति-विरचिता ।

इसलामपुराभिधायामनिवासिना

पण्डित ब्रामनशास्त्री उपाध्याय

इत्येतेन संग्रोध

सङ्गतव्याख्यया सनाथीकृता च ।

सा च

वङ्गदेशीयास्यातिकसमाजानुश्रया

कलिकातानगर्यां

वाप्तिष्टमिषान्दयन्माकये

मुद्रिता ।

प्रकाशः १८११ । जी० १८२० ॥

अद्वैतब्रह्मसिद्धेर्भूमिका ।

परमपूज्य-स्यपिठचरणप्रसाराधिगत-विद्येन देशाटनकथान् मतिवै-
श्यादीन् गुणान्* सम्यादयितुमिच्छता मया प्रथमं दक्षिणात्मान् जनप-
दान् चक्रुर्मित्वा तदुत्कृष्ट-विविधलोकस्थितिं देशाचारवैचित्र्यं धर्मस्थितिं च
निरीक्ष्य तत्र तत्र अनेकविद्याविनोदानां विदुषां दर्शन-प्रपन्न-सम्भाषणादि-
नात्मानं सम्भाष्य तत्सङ्घवास-सुखमनुभूय काञ्चन सुप्रसिद्धान् सम्पत्ति
चक्रवर्तिनीकारकमल-श्रीतल्लयासु विमानान् भूपतीन् वृद्धा तेषु यथो-
चितं सत्कारादिकं चानुभूय स्वष्टहान्प्रति प्रतिनिवृत्तम् । कञ्चित्कालं
गृहे स्थित्वा प्रवाससौशान्परिमाण्यं उत्तरपूर्वदिक्-प्रदेशवर्णनोक्त्याय तर-
कमाणसोऽभवम् ।

खिलासंबत्सरीव-स्यष्टादशोपरि द्वाशीतितमे वर्षे षष्ठे मासे दशमदिने
सख्या मुम्नाद्युयाः सकाशात् उत्तराभिमुखः प्रचलितोऽहम् । तत्र प्रथमं,
सङ्गतयज्ञद्वारा विदितनामधेयं मालवाधिपतिं (तस्मिन्समये युवराजं)
वृद्धा तत्कृतानक्षयजस्येन प्रथममेव तुष्टहृदयः अक्षयमप्यनक्षयमिव मत्वा तत्कृत-
सत्कारं स्वीकृत्य राजस्थानाभिधप्रदेशगतान् भूपतिसङ्घतीन् प्रष्टुकामः
मा-कवीनिव मालवानपास्य राजपुत्र-राजदर्शनमहमकृतवान् । तत्र च कति
राजाः, कति मन्त्रिणः, कति सार्वभौमाधिकारिणः, कति विद्या-
समुद्रपारङ्गता विदुषः, कति रमणीयानि देवालयानि, कति विभिन्नदेशभा-
षावेषैः देशान्तरस्थं जनं विस्मापयन्तो लोकाश्च मया दृष्टाः । अस्मद्यज्ञपरि-
चयमून्यान् गव-क्षालतेजोरहितान् दक्षिणात्कथमय्यकाधिपतीन् वृद्धा अतीव

* प्रवासस्य गुणा यथा—

तीर्थानामवनाशनं परिचयः सर्वेषु विस्तारजनम्

मानाचर्चनिरीचयं पुत्रजनैस्संपादनीयैः ।

खिन्नात्मना मया, निपुणसाहस्रतेजोरहितानपि बाह्याडम्बरेण भटानिव
 दृश्यतः राजस्थानगतान् नरपतीन् दृष्ट्वा कथञ्चनमप्यात्मा विनोदितः । मङ्गी-
 तस्य तेभ्यस्तेभ्यः महामातव-राजादिभ्यः विशिष्ट-सत्कारः । अनन्तरं मध्यभरत-
 खण्डगतान् कतिचन भूपतीन् तत्तद्देशचमत्कारांश्चावलोक्य प्राचीनैः ऋषि-
 भिः प्रवेशानहंत्वेन दूरोत्सारितमपि वङ्गदेशं विश्वासदाचारादिभिः सम्यति
 श्यतीव प्रविष्टं सार्वभौमिण्योप्रतिनिधिनिवासेन राजकण्ठो-निषयं कञ्चि-
 तानन्तरं ब्रह्मकामेन मया ; मार्गे सप्रख्यं देशान्तरैरगतानां यजमानानां
 तत्र तत्र वीथिकासु तत्रत्य-द्विजद्वारा आतिथ्यं सम्पादयन्तीमिव अविमुक्त-
 नगरीं वाराणसीमवलोक्य, जङ्गलमन्त्राजनास्रवनेनात्मानं पावयित्वा विन्वा-
 नार्यामिषं विन्दुस्वपमपि ह्यतैकनिवासं भगवन्तं विश्वेश्वरमानर्घ्यं, तत्रत्यान्
 निखिलपारदृश्यनः विद्वज्जानान् मुञ्जमुञ्जरवलोक्त्य, तेषां विद्वद्गोष्ठीकाम-
 सुदरीकृत्य तन्नगरनिवाससुखमत्यक्तमना अपि भगवतो विश्वेश्वरस्य चर-
 कमणं हृदि निधाय कञ्चिकाताविकासिनोविभ्रमहृतमानसः पुनरागमनाय
 प्रस्थितः । वाराणसीं नमस्कृत्य निःश्रुतेन मया मगधराजधानीं कुसुमपुरीं
 आर्षबाणक्यविबोमखिन्नामपि (पाठना) कामिनीमिव मदागमनप्रतीक्षया
 मार्गे स्थितां शक्तिस्थेन सभाजयित्वा अन्तरापतितानि अन्धान्यपि
 तीर्ष-श्लेषादीन्वचनोक्त्य त्वरया प्रस्थितम् । स्वमहतिदृष्ट्वा आकारयन्तीं
 सुमनः कञ्चिकामिव कञ्चिकातामचिदेकैव दृष्टवानहम् । तत्र च चक्र-
 वर्तिनीप्रतिनिधिदर्शनं वागतसामन्तराज-राजपुत्रव-दूतादिभिः ह्यतमन्ममिव
 विश्वादेव्याः विहारस्नानमिव कल्याणः आकलयमिव शक्तिस्थस्यापकमिव
 आचारस्य मिषमिव अनेकगुणविशेषविशिष्टं तन्नगरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा विद्वज्जन-
 सहस्राससुखमनुभूवाबुभूव च ह्यतिं वासादितवान् । कतिचित्कारं तत्र
 उचित्वा मैत्रिकान् जनपदान् तत्रत्वं ब्राह्मणकुपतिककमपि अन्वयं कण्ठो-
 न्धर महाराजमवलोक्य तस्मत्तं विशिष्टसत्कारं स्वीकृत्य पाश्चात्तद्देश-
 दर्शनकौतुकाहृतमनाः मार्गंश्चात् प्रजावर्त्तारोन् जनपदान् दृष्ट्वा शतद्रू-
 सुतीर्षं चक्रवर्त्तनीप्रतिनिधिनिवासं निरिच्छानं (सिद्धा) दृष्ट्वा भारती-

यजनसामान्यतमोपराधिनं दद्यादास्त्रिणादि-विशिष्टमुखायुक्तं प्रतिनिधिकरं
सम्भाष्य इतरास्तुषममपि तन्मृतं यथोचितं सत्कारसुरदीक्षाया अपरत्रिव
भूखर्गं काशीरामखणं दिव्युः कतिचन यरक्षाणविवव-राजानः दृष्ट्वा
काशीराधिपतिं अवकोष्य तद्दत्तवाहन-पाथेयादिसहायेन काशीरामखणं
प्रविष्टवानहम् ।

प्रथमं तावत् काशीरविद्ययराजधानीं अन्वयंनार्थी श्रीनगरीनवकोष्य
तत्तत्त्वान् पश्चितान् अभाजयित्वा प्राचीनग्रन्थावकोकने तत्सम्पादने च
प्रयत्नवानभूवम् । दृष्ट्वा मया बहवोऽप्रविज्ञा उत्तमाश्च प्राचीनसंस्कृत-
ग्रन्थाः । तेषु कतिचन श्रौताः, केवाश्चित्प्रतिरूपकान्तं, केचन नियमितकाल-
पर्यन्तमन्त्रजीवनार्थं च गृहीताः । अन्येऽपि बहवो ग्रन्था उपनम्ना आसन्
परं तत्रत्व-श्रीतवाङ्मयेन आधितोचं पुनरपि तन्महामखणं पश्चामीति
नववतीमाशां हृदि निधाय सम्पादितानेव ग्रन्थान्मङ्गलत्वा सुत्रादिनाः
त एव प्राकाशं प्रापयोया इति व्यवस्य तत्प्राधनसम्पादने बह्वानहं पुन-
रपि पाश्चात्तमखणं प्रतिनिष्टतोऽभूवम् ।

काशीरदेष्टसम्पादितेषु बह्वन् ग्रन्थेषु इयमद्वैतब्रह्मसिद्धिः नवसाह-
स्राङ्गचरितानिधं महाकाव्यं संग्रोध्य प्रथममेव सुत्रापितकमिति मम
महानध्यवसायः समर्जन । परं द्विजपुस्तकान्तरसम्पादनमन्तरा तत्संग्रो-
धनमतीव दुष्करमिति मत्वा पुनरपि इन्द्रप्रस्थादिप्रदेशेषु चङ्कमता मया
पुस्तकान्तरसम्पादनाय प्रयतितुमारब्धम् । तत्र प्रथमं भरतपुर-इत्तमिध-
नगरे अद्वैतब्रह्मसिद्धेः नवसाहस्राङ्गचरितस्य च महता प्रयासेन एकैकं
पुस्तकं समधिगतम् । अनन्तरं कोटानगरे पश्चित्तमोतीबाजजी इत्त-
मिधया प्रसिद्धानां सरदार-काव्यराव-रामचन्द्र-गुळगुळे स्टेण्टमौन्डिकार-
इत्तमिधानां ग्रन्थसङ्ग्रहादद्वैतब्रह्मसिद्धेः एकं पुस्तकं प्रतिरूपकद्वारा
संग्रहीतम् । एवं पुस्तकत्रयं सम्पाद्य अस्य ग्रन्थस्य संग्रोधनकार्यं महता
उत्साहेन आरब्धुमनाः महोदयश्रीराजा-राजेन्द्रबाजमिध एव. एक. डी.
सी. आम्. ई. इति सुप्रसिद्धान् संस्कृतादिप्राच्यभाषाकोविदान्प्रति प्रथ-

द्वारा विज्ञापितवानहम् । वक्रदेशीयास्यातिकसोसायटि इत्यभिधविद्वत्स-
मित्वा प्रसिद्धौ प्रापितायां 'बिल्ल्योथिका इयिडका' इत्यभिधायां मुद्रितसं-
स्कृतग्रन्थमालायामस्या अद्वैतब्रह्मसिद्धिकणिकाया गुम्फनं भूयादिति महती
आशा समजनि । सा च डा० राजेन्द्रलालमित्रमहोदयैः सप्तजीकृता ।

एवं आदर्शपुस्तकत्रयसम्पादनं सुदृश्यावस्था च जाता तथापि तदानी-
महं देशाटनव्ययतयां आवश्यकैतरग्रन्थावलोकनसमर्थः नासम् । अनन्तरं
खिस्तसंवत्सरीयाष्टादशाधिकसमाप्तीतमे वर्षे चतुर्थे मासे सप्तविंशति
सङ्ख्याकदिने किञ्चिद्गूढ-पञ्चसंवत्सरीयप्रवासात्प्रतिनिवृत्त्य अस्यां पुरि प्राप्त-
आसम् । अत्र च बहुकालपरिचितैः व्यतीत-पञ्चवर्षात्मककालेऽदर्शन-
वशात् खेहभराकान्तैः दर्शनालाप-सहवासलोलुपैः मन्मित्रैः महाशय
शामराव विवृण इत्यभिधैः एकत्र सहवासोऽभूत् । विद्याव्यसनिना तेन
मिचेयास्मिन् कार्ये ऽतीव साधिव्यङ्कृतम् । तत्सङ्ग्रहोतान्यनेकानि
संस्कृतपुस्तकानि मर्द्यं सर्वदा उद्घाटितकपाटद्वाराख्येवासन् । न केवल-
मेतावदेव तेन साहाय्यं कृतमपि तु अन्यापि व्यवस्था तेनैव कृता
इति सागन्धमावेदयितुमतीव उत्साहवानस्मि । एवं अपेक्षितसर्वसाधन-
सम्पत्ति-सम्पन्नेन मयेऽयमद्वैतब्रह्मसिद्धिः यथामति संशोधिता ।

ग्रन्थकर्तुः जीवनसमयादिविवेचनम् ।

सम्पादित-पुस्तकत्रये क० संज्ञितपुस्तकं संवत् १७६१ ज्येष्ठ-कृष्णदि-
तीयायां लिखितं वर्तते । पुस्तक समाप्तौ—

“इति श्रीपरमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रीब्रह्मानन्दसरस्वती-श्रीपाद-
शिष्य-श्रीसदानन्द-काश्मीरविरचितायामद्वैतब्रह्मसिद्धौ गुरुशब्दाभिधेश-
विचारे सांख्य-पातञ्जलमतनिराकरणगर्भित-प्रौढमीमांसकमतखण्डनया-
जेन दुर्दुर्लभादिशरसि चतुर्थोऽयं सुद्वरप्रहारः ॥ ॐ तत्सत् । शिवः
सर्वम् । वासुदेवः सर्वम् । हरिः सर्वम् । संवत् १७६१ ज्येष्ठ-कृष्णपक्ष-
द्वितीयायां समाप्तम्” । एवं लिखितं वर्तते ।

ख. ग. पुस्तकयोः नास्ति लेखनकालः, परं ते अपि शतवर्षात्प्रा-

चीने इति तु न सन्देहः । क. पुस्तकं काश्मीरदेशे पञ्चाशन्मुद्रिकाभिः
 क्रीतमस्माभिः । तदेवातिप्राचीनं ग्रन्थकर्तुः अहस्तलिखितमिव प्रतीयते ।
 यतो ऽत्रैव पुस्तकप्रान्तभागे बह्व्यु स्थलेषु संशोधनं टिप्पण्यादिकं च
 वर्तते । कुत्रचित् मूलस्थवाक्यानि प्रकारान्तरेण लिखितान्यपि सन्ति ।
 एकस्मिंस्थले पूरिकापि वर्तते । नेदं ग्रन्थकर्तारमन्तराऽन्यः को ऽपि
 कर्तुं शक्यतात् । अस्मिन्नेव पुस्तके प्रथमपत्रस्य प्रथमपृष्ठे—“संवत् १७६१
 ज्येष्ठशुक्लपक्षत्रयोदश्यां देवताविशेषानुष्ठितब्राह्मण्यं प्रति—‘एतच्छरीरं
 कदा ? कुत्र ? कथं ? पतिष्यतीति’ कृतपत्रे उत्तरं—‘सप्तविंशतितमे
 वर्षे प्रयागक्षेत्रे माघमासे भगवत्परशुरविन्दं ध्यात्वैव पतिष्यतीति सिद्धा-
 न्तितं । तत्रापि नवमे वर्षे पञ्चदशे चाति दुःखमिति” एतैर्बाह्यप्रमाणैः
 ग्रन्थकृत्यं वैक्रमीयाष्टादशशतकोत्तरार्धे आसीदित्यनुमितं भवति । तथापि
 आभ्यन्तरप्रमाणपर्यालोचने षोडशशतकपूर्वार्धार्धार्वाचीन इति प्रतीयते ।
 ‘बाह्यादाभ्यन्तरं बलीय’ इति तु न्यायसिद्धमेव । तथाहि यद्यप्यस्य काल-
 निश्चयो न भवति तथापि विक्रम संवत् १५३५ मिते वत्सरे प्रादुर्भूतात्
 विशुद्धाद्वैतनामकमतप्रतिपादकात् श्रीमद्वल्लभाचार्यादयं ग्रन्थकृत प्राचीन
 इत्यत्र तु न कोऽपि सन्देहः । यतोऽत्र रामानुजाचार्यस्य मध्वाचार्यस्य च
 नामोल्लेखः तन्मतखण्डनञ्च वर्तते परं न वल्लभाचार्यस्य विशुद्धाद्वैतमतस्य
 वोल्लेखः । यद्येतद्ग्रन्थकरणसमये विशुद्धाद्वैतमतस्य प्रादुर्भावः स्यात् तर्हि
 मत्तान्तरमगोधनपटुत्वात्तद्वामवाङ्मुखोऽयं काश्मीरककेसरिः मायावादखण्ड-
 नैकबहुपरिकरस्य तस्य पुष्टिमार्गप्रवर्तकस्योद्बुद्धनमज्जत्वा न गच्छेत् ।
 एतत् ग्रन्थकर्तुरीतिवृत्तं ज्ञातुमस्माभिः विशेषतः प्रयतितं परं न किम-
 प्युपलब्धम् । केवलं अन्तिमवाक्यात् ग्रन्थकृत्यं ब्रह्मानन्दसरस्वतीशिष्यः
 काश्मीरकश्चेति प्रतीयते नान्यत्किमपि । यद्यपि सम्प्रति कालचक्रवर्णात्
 काश्मीरदेशेऽपि विरला एव विद्वांसो बह्वभ्याश्च तथापि पूर्वस्मिन्काले
 काश्मीरदेशः केवलं विद्याविहारस्थानमासीदित्यस्मिन्निबन्धने न कापि
 विप्रतिपत्तिः । वर्तते च तत्र शारदापीठम् । श्रीमच्छंकराचार्य-रामानुजा-

चार्य-मध्वाचार्यादयो बहवो मतस्थापकाः सर्वमपि भरतखण्डं विजित्य काश्मीरविजयमन्तरा आत्मानं न कृतार्थमन्यन्त । अतएव सर्वेषामप्याचार्याणां दृश्यते महानायकः काश्मीरविजये । तस्मादयं काश्मीरदेशः विद्वत्सङ्घतिक्रितः आसीदित्यस्मिन् विषये न कोऽपि सन्देहः । अतएव च तत्रत्याः कवयः पखित्वाञ्च खलतग्रन्थादिषु साटोपं प्रौढवादेन 'वयं काश्मीरका वयं काश्मीरका' इति वर्णयन्ति । वाग्देवीप्रेमकटाक्षपात्राणां तेषामियं प्रौढिः यथार्थैव वर्तते ।

एतद्गण्यकारेणाऽपि खनासः 'काश्मीरक' इति उपपदं योजितमेव वर्तते । ख. पुस्तके केवलं 'सदानन्द' इत्येव वर्तते. क. ग. पुस्तकयोः 'सदानन्दयति' इति वर्तते । अतोऽस्माभिः 'सदानन्दयति' इत्येवास्मिन्पुस्तके संग्रहीतम् । सम्भवति च तस्य यतित्वम् । क. पुस्तकं ग्रन्थकर्त्ता स्वयं लिखितं गवेति पूर्वमुक्तमेव । किञ्च ब्रह्मानन्दसरस्वतीसंज्ञकस्य यतेः शिष्यस्यास्य यतित्वं नासम्भवि ।

अनेनैव ग्रन्थकृता स्वरूपप्रकाशाभिधो ऽन्यो ग्रन्थः कृतो वर्तते । स चास्मात्प्रथम इति प्रतीयते । यतो ऽत्र बह्वधु स्यल्लेषु तन्नामोक्तेः दृश्यते ।

अद्वैतनिरूपणविषये मधुसूदनसरस्वती-विरचितः अद्वैतसिद्धाख्यः ग्रन्थस्तावत् प्रसिद्ध एव । इयमद्वैतब्रह्मसिद्धिस्तस्मादतीव भिन्ना । अस्याः विषयप्रतिपादनव्यवस्थापि अतीव भिन्नेति विविच्य पठतां विदुषां दृग्मोचरं स्यात् । अत्र च घस्यां नान्तिकानां घस्यामास्तिकानां च दर्शनानां सङ्क्षेपत उपन्यासपूर्वकं खण्डनम् अद्वैतसिद्धान्तस्य अबाधितत्वं च ग्रन्थकर्त्ता सिद्धान्तितम् । श्रीमत्सायनभाषवाचार्यविरचिते सर्वदर्शनसङ्ग्रहाभिधेयग्रन्थे नान्तिकास्तिकदर्शनानां संक्षेपतः सङ्ग्रह एव वर्तते न तेषां खण्डनादिकं । अद्वैतसिद्धान्तविवेचनं तु तत्र नास्त्येव । ग्रन्थकर्त्ता 'तदन्यत्र प्रपञ्चितमिति अत्र न सङ्गृहीत', इत्युक्तं वर्तते । अतः बाह्याभ्यन्तर-दर्शनखण्डनपूर्वकम् अद्वैतसिद्धान्तजिज्ञासूनां सर्वदर्शनसङ्ग्रहग्रन्थान् न तावृशं साहाय्यमुपज-

भूमिका ।

भ्यते। पूर्वाह्ना मधुसूदन-सरस्वती-विरचिता अद्वैतसिद्धिरपि न तादृगुप-
युक्ता । यतः तत्र खण्डनीयानां आस्तिकनास्तिकदर्शनानां केवलं खण्डनमेव
वर्तते न तत्तन्मतोपन्यासः । अतः तत्तन्मतज्ञानाभावेन तत्तत्खण्डनं न
समीचीनतया जिज्ञासूनां बुद्धिमारोहति । एतादृश्येव भट्टोजीदीक्षितवि-
रचित-तत्त्वकौस्तुभस्य अप्यथादीक्षितविरचित-सिद्धान्तलेशस्य नृसिंहसर-
स्वती-विरचितस्य भेदधिकारग्रन्थस्य च एकदेशोपयुक्तैवेति सुधियो
विदाद्बुवंन्तु । तस्मात् खण्डनीयमतस्वरूपज्ञानपूर्वकं अद्वैतसिद्धान्तप्रविवि-
क्षूणामुपयुक्तः अयमेव ग्रन्थः । नास्ति एतत्सदृशोऽन्य इति विदुषो
विभावयन्तु ।

अत्र च बह्वेषु विषयस्थलेषु मया यथामति व्याख्या कृता वर्तते । उपलब्ध-
पुस्तकत्रयात् समीचीनासमीचीन-पाठविवेचनपूर्वकं मयेयमद्वैतब्रह्मसिद्धिः
यथामति यथाविज्ञानं संशोधिता । सुद्विषयप्रशोधनविषये मन्मिषै-
र्महाशयैः विद्वद्भैः हरप्रसादशास्त्रिभिरतीव साहाय्यदानेनोपकृतोऽस्मि
इत्यावेदयितुं महानामन्दः । तदेषा कृतिः अननुसूयकैः विद्वद्भिः—

प्रेम्णा सद्भिर्निर्वाणं सेव्या क्षेया मुञ्जः सदोषापि ।

संशोध्य वापि हरिणा सुदाममुनिस्तुषपृथक्मुष्टिरिव ॥

इत्याशास्त्रे—

मुंबई ।

पोर्चुगीजचर्चार्डन
महसङ्घा २० गिरगांव
ता० ४ आगस्त १८९०

} तत्रभवत्परमसेवाभिन्नाधी
वामनशास्त्रिशर्मा ।

अद्वैतब्रह्मसिद्धौ उपलब्धानां ग्रन्थानां

तत्कर्तृणां च नामानि* ।

(वर्णानुक्रमेण)

	नामानि ।		पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१	अद्वैतमकरन्दः	२६०—१३
२	अनन्तवीर्यः...	११०—६
३	अभियुक्ताः	३१४—१४
४	आचार्याः	३१४—५
५	आनन्दगिरिस्वामी	११—४
६	कपिलः	४८—१०
७	कव्यटः	२६—६
८	कल्पतरुः	२३०—१२
९	क्षपणकाः	१६७—५
१०	काशीखण्डम्	३६४—१४
११	खण्डनखण्डखाद्यटीका	१३५—८
१२	खण्डनखण्डखाद्यम्...	१०४—२३

* इदमत्रापेक्ष्यं । येषां ग्रन्थानां तत्कर्तृणां च नामानि यान्यत्र बह्वारं उपलब्धानि तेषां एकस्यैव खलस्य निर्देशः कृतः ।

• तथा च नात्र वैदिकग्रन्थानां नामानि महर्षीतानि बह्व्यु खलस्य विशिष्टनाम निर्देशभावात् तत्प्रयोजनाभावाच्च ।

	नामानि ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१३	गौतमः ...	५२— ७ .
१४	गौतमसूत्राणि ...	१३७— ४
१५	चार्वाकः ...	११६—२०
१६	जिनः ...	११८— ३
१७	जैमिनिसूत्राणि ...	२१५— ४
१८	जरन्नैय्यायिकाः ...	२८— ३
१९	तार्किकाः ...	१५— २
२०	तापनीयम् ...	३०७— ७
२१	त्रिदशिनः ...	२४०— ८
२२	दिगम्बराः ...	१०६— ८
२३	नरसिंहाश्रमः ...	२७१—१६
२४	नारदपाञ्चरात्रम् ...	५४— ७
२५	नारदीयम् ...	२४७— ४
२६	नारायणाचार्यः ...	१— ४
२७	नैष्कर्म्यसिद्धिः ...	२१५— ४
२८	न्यायकुसुमाञ्जलिः ...	१२८—१७
२९	न्यायभाष्यम् ...	५५— ७
३०	पञ्चपादिका ...	२८३— ७
३१	पराशरोपपुराणम् ...	५४— ४
३२	पाणिनिः... ...	१७—१२
३३	पातञ्जलभाष्यम् ...	६१—१६
३४	प्राभाकराः ...	३७—१५
३५	रुद्रदारण्यकभाष्यम् ...	२६८—२०
३६	ब्रह्माण्डः ...	१— ३
३७	ब्रह्मसिद्धिकारः ...	१६३—१३

	नामानि ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
३८	बादरायणसूत्राणि	१६६—१०
३९	बादरायणसूत्रभाष्यटीका	५६— २
४०	बार्हस्पत्यसूत्राणि	१२५—१३
४१	बुद्धमुनिः	६७—१३
४२	बौद्धव्याकरणम्	१०५—१५
४३	भर्तृहरिकारिका	२६— ६
४४	भगवद्गीता	४६— ४
४५	भट्टपादः... ..	५४—१२
४६	भट्टभास्करः	१५९—१३
४७	भट्टाः	३९—२४
४८	भाष्यकारः	१०—२४
४९	मनुः	४१—१०
५०	माध्यमिकाः	६८— ६
५१	मायामोहः	१२३— ४
५२	मीमांसकवार्तिकम्	५४—१२
५३	मोक्षधर्मः (भारतान्तर्गतः)	४७— ६
५४	याज्ञवल्करः	५७— ६
५५	योगवासिष्ठम्	३५८— ७
५६	योगाचाराः	६८— ५
५७	रागिगीता	२१६— ३
५८	रामानुजाः	१७४—१६
५९	वेदान्तमुक्तावलिः	३१—११
६०	वर्धमानोपाध्यायः	१४५— ९
६१	वसिष्ठः	५४—१९
६२	वाचस्पतिमिश्रः	२८—१६

	नामानि ।				पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
६३	वार्तिकम्	२५—१८
६४	वायुपुराणम्	५७— ३
६५	विज्ञानभित्तुः	३१—१४
६६	विद्यारण्यस्वामी	१०४—१५
६७	विवरणम्	२७०—१८
६८	विष्णुपुराणम्	१२— ४
६९	वेदान्तकौमुदी	३०८—१७
७०	वैभाषिकाः	६८— २
७१	वैशेषिकाः	१४—१२
७२	शिरोमणिः	९—१८
७३	श्रीमद्भागवतम्	४९—१७
७४	सङ्क्षेपशारीरकम्	२४८— ८
७५	सर्वज्ञात्मगुरुः	३०२—१२
७६	स्वरूपप्रकाशः	३४७— ७
७७	साङ्ख्यभाष्यम्	३१—१४
७८	सौत्रान्तिकाः	६८— ३
७९	सौरपुराणम्	४६—११
८०	हारीतः...	२१६—११

अद्वैतब्रह्मसिद्धेर्विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः ।	. पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१ मङ्गलाचरणम्... ..	१ १—६
२ यथ्यकर्तुः प्रतिज्ञा.	२ —१
३ तत्र वादिनं प्रति गुरुशास्त्रविषये विकल्प्य प्रश्नः...	२ १—७
४ तस्य क्रमशः खण्डनम्.	२ ७—१३
५ असत्त्वं प्रागभावप्रतियोगित्वम्.	२ १३—१६
६ तस्य विकल्प्य खण्डनम्.	२ १६—
७ परमाणुषु प्रागभावाभावे शङ्का.	३ ६—
८ तस्याः खण्डनम्.	३ १३—
९ वैशेषिकमतमाश्रित्य द्वायुक्ताद्युत्पत्तिविषये वादिन उपपत्तिः.	४ ६—
१० तस्याः खण्डनम्.	५ १३—
११ अदृष्टस्य निमित्तत्वनिराकरणम्.	६ ८—
१२ चेतनानधिष्ठितस्य कर्मणः निमित्तत्वनिराकरणम्.	६ ११—
१३ चेतनाधिष्ठितस्य कर्मणः निमित्तत्वनिराकरणम्.	६ १३—
१४ कर्मणः चेतनाधिष्ठितत्वनिराकरणम्.	६ १३—१६
१५ ईश्वरस्य आप्तकामत्वात् न निमित्तत्वम्.	६ १७—
१६ आद्यकार्यस्य सकलकत्वनिराकरणम्.	७ ,, —१०
१७ श्रुतिसिद्धस्य अनुमानविषयत्वनिराकरणम्.	७ १०—१७
१८ विपरिकानपेक्षस्य कर्मणः निमित्तत्वनिराकरणम्.	७ १७—
१९ अदृष्टस्य परमाणुसमवेतत्वनिराकरणम्.	८ —४
२० परमाणुषु संयोगस्वरूपानुपपत्तिः.	८ —३

विषयाः ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
२१ तस्यैव दिग्देशकाभावच्छेदनिराकरणम्...	.. ६—१० .
२२ परमाणूनां स्वभावः...	.. ६—२१
२३ संयोगस्य अन्यथानुपपत्त्यारम्भकत्वम्...	.. १०—२१
२४ त्रुटेः कार्यत्वम्.	.. ११—६
२५ परमाणूनां अनित्यत्व-जगदुपादानत्व निराकरणम्.	१२—८

इति परमाणुखण्डनम् ।

१ संयोगसिद्धिसम्पादकसमवायस्य दुर्निरूप्यत्वम्.	.. १३—१७
२ सम्बन्धस्वरूपम्.	.. १४—७
३ समवायस्य स्वतन्त्रत्वपरतन्त्रत्वनिराकरणम्.	.. १६—३
४ गुणस्य द्रव्यवृत्तित्वम्.	.. १३—११
५ अयुतसिद्धिनिराकरणम्.	.. १७—१३
६ समवायस्य सम्बन्धिभ्यां निराकरणम्.	.. १८—१३

इति समवायखण्डनम् ।

१ कार्यस्य कारणादनन्यत्वम्.	.. २०—११
२ द्रव्यव्यवहारकल्पनस्य व्यर्थत्वम्.	.. २१—१४
३ नापि गुणपदार्थः.	.. २२—६
४ द्रव्यत्वगुणत्वाद्यपरसत्ताया असिद्धिः.	.. २३—३
५ अनुगतप्रतीतिरत्र न मानम्...	.. २४—३
६ घटपटभेदप्रतीतिरपि न भेदसाधिका २३—३
७ ब्रह्मणः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वम्.	.. २३—१३
८ अत्रैव कालस्य असद्भावरूप-आक्षेपस्य निराकरणम्.	२७—६

इति सत्ताखण्डनपूर्वकासत्कार्यवादखण्डनम् ।

१ देहस्य गुरुशब्दाभिधेयत्वम्.	.. २८—१०
२ प्रधानादीनां देहाकारपरिणामनिराकरणम्.	.. २८—१६

विषयाः ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
३ आरम्भवादनिराकरणम्.	३१— ६
४ सत्कार्यवादनिराकरणखण्डनम्. ...	३१—१५
५ प्रधानस्य चेतनाधिष्ठितस्य अनधिष्ठितस्य च जगत्कार- णत्वनिराकरणम्. ...	३२— ६
६ प्रकृतिविशिष्टस्य परिणामित्वनिराकरणम्. ...	३४— ६
७ प्राभाकरमते तत्त्वज्ञानेऽस्य कोपयोगः...	३७—१४
८ साङ्ख्यपातञ्जलमतेऽपि न आत्मसाक्षात्कारसम्भवः.	३८— ८
९ प्रधानस्य ईक्ष्यत्वनिराकरणम्. ...	४२— ३
१० योगस्युतिनिराकरणम्. ...	४३— ८
११ मायाशक्तिनिरूपणम्. ...	४४— ९
१२ अन्येतु परमेश्वरे देह-देहिभावं न मन्यन्ते	∴ ४८—१२
१३ मायास्वरूपम्. ...	∴ ४९—९१

इति मायानिरूपणम् ।

१ सर्वेषां दर्शनान्तराणां निर्विषयत्वपरिहारः	... ६१—१०
२ अतिविरुद्धस्य मतस्य नोपादेयत्वम्.	... ६९— ३

इति प्रधानखण्डनेन सत्कार्यवादखण्डनम् ।

१ ईश्वरस्य अभिन्ननिमित्तोपादनकत्वम्.	... ६०— ७
२ ब्रह्मविवर्तस्य गुरुशब्दाभिधेयत्वनिराकरणम्.	... ६४— १

अथ द्वितीयो मुद्गरप्रहारः ।

विषयाः ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१ जीवात्मनः गुरुशब्दाभिधेयत्ववादनिराकरणेन लो- कायतिकमतस्य देहात्मवादनिराकरणम्. ...	६६— ४
२ बौद्धेषु वैभाषिकादीनां निरूपणम्. ...	६७—११
३ वैभाषिकमतोपन्यासः. ...	६८—१३
४ सौत्रान्तिकमतोपन्यासः. ...	७०— ६
५ बौद्धमतखण्डनम्. ...	७६— ७
६ आत्मनः क्षणिकत्वाभावः. ...	८६— ७
७ बाह्यार्थस्य स्वकक्ष्यत्वनिराकरणम्. ...	८७—२१

इति बाह्यार्थास्तित्ववादि-वैभाषिक-सौत्रान्तिकयो-
र्मतखण्डनम् ।

१ योगाचारमतोपन्यासः. ...	९१— ८
२ योगाचारमतखण्डनम्. ...	९३— ३
३ सौत्रान्तिकमते अनुमेयो बाह्यार्थः. ...	९४—१६
४ प्रत्यक्षदृष्टस्य बाह्यार्थस्य निराकरणम्. ...	९६— ५
५ परमाणूनामनैरन्तर्यम्. ...	९३— ८
६ भेदाभ्रान्तिकतः. ...	९८—१०
७ बाह्यार्थाभावस्य प्रकारान्तरेण खण्डनम्. ...	९९—१४

इति विज्ञानवादिमतखण्डनम् ।

१ शून्यवादि-माध्यमिकमतोपन्यासः. ...	१०२—१८
२ तन्मतखण्डनम्. ...	१०४— ४

इति शून्यवादिमतखण्डनम् ।

विषयः ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१ दिग्म्बरजैनमतोपन्यासः.	१०६— ६
२ तत्र पुद्गलास्तिकायः.	१०७— ६
३ बन्धः अष्टविधं कर्म.	१०८— ११
४ दिग्म्बरमतानुसारेण मोक्षपदार्थनिरूपणम्.	१०९— १०
५ स्याद्वादः.	११०— ३
६ एकान्तवादः.	१११— ६
७ अनैकान्तिकवादः.	११२— १७
८ दिग्म्बरजैनमतखण्डनम्.	११२— १६
९ तत्र सप्तभङ्गीन्यायखण्डनम्	११३— ११
१० स्याद्वादनिराकरणम्	११६— ४
११ आत्मनः सावयवत्वमनुपपन्नम्.	११७— ६
१२ आत्मनः अणुपरिमाणत्वनिराकरणम्.	११९— ७

इति दिग्म्बरमतखण्डनम् ।

१ चार्वाकमतोपन्यासः.	११९— १९
२ तत्र अग्निहोत्रादीनां जीविकात्वम्.	१२२— ०२
३ चार्वाकमतखण्डनम्....	१२५— १
४ आत्मनः नित्यत्वसाधनम्.	१२५— २३
५ वार्धके प्रत्यभिज्ञाननिराकरणम्.	१२७— १
६ आत्मनः ध्वंस-प्रागभावयोरसिद्धिः.	१२८— ६
७ अदृष्ट-परलोकादिस्वीकारः	१२८— १, ३

इति चार्वाकमतखण्डनम् ।

अथ तृतीयो मुद्गरप्रहारः ।

विषयाः ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१ वैशेषिकादिमतानुसारेण गुरुशब्दाभिधेयस्य न सिद्धिः: १३१— ४	
२ आत्मनः सगुणत्वम्. १३२—२१	
३ आत्मनः चिदचिदात्मकत्वं न. १३३— ५	
४ शरीरेन्द्रिय-मनसां आत्मत्वासम्भवः. १३४— १	
५ आत्मनः विज्ञानघनत्वनिराकरणम्. १३४—११	
६ आत्मनः स्वरूपस्य वैशेषिकोक्तस्य खण्डनम्. ... १३७— ३	
७ नैयायिकोक्तस्य आत्मनः खण्डनम्. १३६— ५	
८ मुक्तिस्वरूपम्. १४२— ६	
९ सवासनस्य मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतुत्वम्. ... १४४—१०	
१० समवायनिरूपणम्. १४३—१४	
११ चैतन्यस्य द्विरूपत्वखण्डनम्.... .. १४८—१३	
१२ आत्मनानात्वस्य दुर्निरूपत्वम्. १४६— ८	
१३ मनःस्वरूपम्. १५३— १	
१४ कामादेरन्तःकरणधर्मत्वम्. १५५— ६	

इति मनसोऽनिन्द्रियत्वप्रतिपादनम् ।

१ ज्ञानात्मनोः शुशुभ्णिभावखण्डनम्. १५६— ५
२ आत्मनानात्वखण्डनम्. १५५—१०

इति ज्ञानात्मनोर्गुणगुणिभावखण्डनपूर्वकात्म-

नानात्वखण्डनम् ।

१ घटपटाद्यनात्मभेदनिराकरणम्. १५७—१२
२ प्राभाकर-भट्टभास्कर-त्रिदण्डि-वैशेषिक-तार्किक-साङ्ख्य-पातञ्जल-माध्व-जैनमतनिराकरणम्.... .. १५६— ८

विषयानुक्रमिका ।

विषयाः ।	पृष्ठाणि । पङ्क्तयः ।
३' विशेषणविशेष्यभावेन प्रत्यक्षभेदाग्रहणम्. ...	१६१—१०
इति अतिरिक्तभेदखण्डनम् ।	

१ साङ्ख्यसम्मतभेदनिराकरणम्. ...	१६२— ४
२ धर्मित्वेन भेदनिराकरणम्. ...	१६३— ६
३ भेदस्वरूपम्. ...	१६६—१३

इति स्वरूपभेदखण्डनम् ।

१ क्षपण्यकसम्मतभिन्नाभिन्नत्वनिराकरणम्. ...	१६७—२८
२ भावाभावयोरनैकान्तत्वम् ...	१६८—२८
३ सामान्यविशेषादेव भिन्नाभिन्नत्वम्. ...	१६९—१०
४ कार्य-कारणयोर्भेदस्वरूपत्वनिराकरणम्. ...	१७०— ३
५ भेदाभेदयोः आश्रयत्वनिराकरणम्. ...	१७२— ३
६ रामानुजमतखण्डनम्. ...	१७४—१६
७ तादात्म्यसम्बन्धनिराकरणम्. ...	१८३—१०

इति भेदाभेदखण्डनम् ।

१ अतिविरोधपरिहारः ...	१७९—१४
२ मिथ्यास्वरूपम्. ...	१८०— ३
३ जगतः ईश्वरमायाकल्पितत्वम्. ...	१८२— ६
४ मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वम्	१८५— ६
५ शाब्दधीप्रामाण्यत्वस्य सत्यत्वम्. ...	१८६—१४

इति जगत्सत्यत्वखण्डनपूर्वक-जगन्मिथ्यात्वोपपत्तिः ।

१ विषदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम्. ...	१८८— ३
२ कल्पितपदार्थस्य अर्थक्रियाकारित्वे युक्त्यन्तरम्. ...	१८९—१४

इति मिथ्यापदार्थस्याप्यर्थक्रियाकारित्वसिद्धिः ।

विषयाः ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१ विरुद्धधर्माश्रयत्वलिङ्गेन भेदसिद्धेः युक्त्यन्तरेण निराकरणम्. १८१— २	
२ सच्चितकर्मणामनन्तत्वम्. १६४— ७	
३ ज्ञानेनैव अज्ञाननिवृत्तिः १६५— ६	
४ न्यायभाष्योक्तस्य अपवर्गस्य खण्डनम्. १६७—११	
५ दुःखध्वंसस्य नित्यत्वानुपपत्तिः. १६८— ७	
६ अविद्यानिवृत्तिविशिष्टत्वेन काम्यतेति न वाच्यम्. १६९—१९	
७ अविद्यानिवृत्तेः दुर्निरूपत्वम्. २११— ७	
८ स्वप्नकाशचेतन्यसम्बन्धेनैव भानमभ्युपेयम्. ... २०२— २	

अथ चतुर्थो मुद्गरप्रहारः ।

१ मीमांसकमतोपन्यासः. २०६— ७	
२ तत्र प्राभाकरमतोपन्यासः. २१०— ६	
३ भाट्टमतोपन्यासः. २११—१८	
४ तन्निराकरणम्. २१२—१६	
५ मनसः मध्यमपरिणामवत्वनिराकरणम्. ... २१३— ५	
६ प्रसङ्गात् नैयायिकसम्मतप्रवृत्त्याग्रहस्य प्रतिपादनम्. २१५—१८	
७ त्रिदशद्वैतमतोपन्यासः २१७— ६	
८ वेदान्तान्तक्यानां विशेषत्वासम्भवः. २१९—१३	
९ वेदान्तवाक्यं विध्यर्थवादोभयविकक्षणम्. ... २२३—१३	
१० षड्विधलिङ्गानि. २२६— ६	
११ वेदान्तानां स्वतः प्रामाण्यम्. २२८— २	
१२ ज्ञान-कर्मणोः न समुच्चयः. २३२— १	

इति ज्ञान-कर्मसमुच्चयखण्डनम् ।

विषयाः ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१ नित्यसुखसाक्षात्काररूपस्य मोक्षस्य अनुपपत्तिः.	२३९— ६
२ त्रिदण्डमतस्याप्यनवकाशः	२४०— ८

इति भट्ट-त्रिदण्डयोभयसम्मतमोक्षखण्डनम् ।

१ ईश्वरनिरूपणम्.	२४२— ६
२ जीवेश्वरविभागप्रक्रिया	२४४— ६
३ एकस्यैव ईश्वरस्य चतुर्मुखाद्याकारः.	२४५— १७

इत्यापातत ईश्वरनिरूपणम् ।

१ जीवतत्त्वनिर्णयः.	२४७— ६
२ जीवस्य प्रतिबिम्बत्वम्.	२४८— १०
३ भगवत्कृपया अज्ञाननिवृत्तिः.	२४९— ५

इति प्रतिबिम्बवादः ।

१ अवच्छेदवादः.	२५०— ६
२ अज्ञानसत्त्वानङ्गीकारः.	२५१— १७
३ इन्द्रियादेः प्रपञ्चज्ञानस्मृतिकारणत्वाभावः.	२५२— ६
४ मायाकार्यस्य अनिर्वाच्यत्वम्.	२५४— १२
५ विधि-निषेधशास्त्रयोः न अनुपपत्तिः.	२५६— १

इत्यवच्छेदवादः ।

१ प्रतिबिम्बावच्छेदवादानां बाणबोधनार्थत्वम्.	२५८— १७
२ एकजीववादाख्यः वेदान्तसिद्धान्तः.	२६०— १
३ पूर्वपूर्वकस्थिताविद्योपहित-उत्तरोत्तरकल्पकः.	२६१— २१
४ दृष्टिप्रणयादेः न कोऽपि कल्पकः.	२६३— १४

इति सङ्क्षेपेण दृष्टिसृष्टिवादः ।

विषयाः ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१ दृष्टिदृष्टिसम्मतप्रतिबिम्बवादः,	२६४—१२ .
२ जीवस्य प्रतिकर्मव्यवस्था.	२६६—८
३ आपरोक्ष्यम्.	२६८—६
४ सङ्क्षेपशारीरकार्यमतम्.	२७१—२१

इति मान-मेयादिप्रतिकर्मव्यवस्था ।

१ जायदाद्यवस्था.	२७६— १
२ अत्रैव श्रुतिप्रामाण्यम्.	२७६— ५

इति सङ्क्षेपेण जायदवस्था ।

१ स्वप्नावस्थास्वरूपम्.	२७५—१५
२ जायद्रोधने स्वप्नभ्रमनिवृत्तिः.	
३ भिन्नाश्रयत्वात् ज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तिः.	२८२— २
४ ब्रह्मज्ञानात् ब्रह्मभावः.	२८४— ७
५ भावरूपज्ञानस्य अभावविगच्छत्वादिसाधनम्.	२८६—१४

इति स्वप्नावस्थानिर्णयः ।

१ अथ सुषुप्तिः.	२८८—१६
२ अत्र आनन्दसत्त्वे श्रुतिप्रामाण्यम्... ..	२९७—११
३ विषयसुखमपि न स्वरूपसुखादतिरिक्तम्. ..	३०१ . १
४ तत्र आक्षेपः.	३००— ८
५ समाधानम्.	३०१—१६
६ चतुर्धा जगति पदार्थव्यवस्थितिः.	३०४— ८
७ तत्र आक्षेपः.	३०५—१४
८ समाधानम्.	३०५—१५
९ अहंपदार्थविवेचनम्.	३०६—१०

विषयाः ।

पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।

१०	जाग्रदाद्यवस्थानां त्रैविध्यनिरूपणम्.	३०६—१५
११	तासामेव सूक्तो भेदः.	३०७— ८

इति विस्तरेण सुषुप्तिनिरूपणम् ।

१	मतभेदेन साक्षिणः कोटिचतुष्टयमपि सम्यगेव.	३०८— ६
२	एकजीववादिमतविरोधपरिहारः.	३११—१५
३	आद्यतस्य आत्मनः भाने आक्षेपः.	३१२— ४
४	तस्य निराकरणम्.	११— ६
५	आनन्दस्यापि प्रकाशापत्तिः.	„ —१४

इति सङ्क्षेपेण साक्षिप्रकरणम् ।

१	अथ दृश्यपदार्थनिरूपणम्.	३१३— २
२	अत्र साङ्ख्यमतस्य प्रदर्शनपूर्वकं निरासः.	३१५— ६
३	प्रतिकर्मव्यवस्था.	३१६—१७
४	पुरुषस्य न सर्वदा सर्वभानापत्तिः.	३१७—१३
५	प्रतिबिंबव्यवस्थान्योऽन्यं विषयता.	३१८— ६
६	‘सप्तदशैकं लिङ्गं’ इत्यादिना प्रदर्शिता लिङ्गशरीर- प्रक्रिया इत्येव.	३२०— ४

इति अमूर्तपदार्थनिरूपणम् ।

१	मूर्तपदार्थनिरूपणम्.	३२२— २
२	आत्मनः समष्टिशरीरम्.	„ — ६

इति सङ्क्षेपेण मूर्तपदार्थः ।

१	लिङ्गशरीरमपि द्विविधम्.	३२२— ६
२	एकैव आत्मेति सिद्धान्तः.	„ —१७

इति सृष्टिप्रकरणम् ।

विषयाः ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१ जीव-ब्रह्मणोः ऐक्यविवेचनम्.	३२३— ६.
२ अद्वैतब्रह्मज्ञानया ऐक्यस्योपपत्तिः.	३२७— ६
३ तत्र वार्तिकमतमाश्रित्य आक्षेपः.	„ — १६
४ तस्य खण्डनम्.	„ — २२
५ पातञ्जलसिद्धान्तखण्डनम्.	३२८— ६
६ रामानुजानां भेदाभेदवादः.	„ — १४
७ तस्य खण्डनम्.	„ — १८
८ शब्दबोधः.	३३०— ५
९ ब्रह्मसाक्षात्कारे किं करणम्.	३३३— ७
१० आत्मनः न मनोजन्यसाक्षात्कारविषयत्वम्.	३३७— २
११ शब्दस्य ज्ञानजनकत्वम्.	३४०— १

इति शब्दादपरोक्षज्ञानमिद्धिः ।

१ अविद्यानिवर्तकम्....	३४४ — १
२ अविद्यानिवृत्त्यैव मुक्तिः.	„ — १३
३ अथ कस्यायं मोक्षः.	३४६— २

इति चिदंशस्य मुख्यन्वयित्वनिरूपणम् ।

१ अथ जीवन्मुक्तिः.	३४७— २
२ विवरणकारमतम्.	३४८— ११
३ जीवन्मुक्तौ आक्षेपः.	३४९— १५
४ अथ यमः.	३५०— २
५ श्रौचम्.	३५१— ५
६ यमा एव महाव्रतशब्दवाच्या भवन्ति.	३५२— १०
७ समाधिः.	३५५— २

सो ऽयं ग्राह्यसमाधिः ।

विषयः ।	पृष्ठानि । पङ्क्तयः ।
१ 'समाधिस्वरूपम्.	३५७— २
२ विदेहशब्दवाच्यत्वम्.	” — ४

सोऽयं ग्रहणसमाधिः ।

१ अस्मिता.	३५७— ६
२ प्रकृतविषयः.	” — १०

सोऽयं गृहीतसमाधिः ।

१ उक्तसमाधीनां विवेचनम्.	३५७— १७
२ मुक्तिविरोधिसमाधीनां फलम्.	३५८— १२
३ सूत्रविषयः.	” — २०
४ निर्विचा स्य फलम्.	३५९— ६
५ प्रज्ञाशोकः.	” — १४

अद्वैतब्रह्मसिद्धेः शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे।	पङ्क्तौ।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१ ...	२४ ...	मुखध्वंसाद्यं ...	मुखध्वंसार्थं
” ...	२६ ...	ख. पुस्तके ...	ख. पुस्तके
२ ...	१ ...	सदानन्दपति ...	सदानन्दयति
३ ...	११ ...	रिवाच्यन्ताभावे ...	रिवाच्यन्ताभावे
” ...	११ ...	गम्याच्यन्ता ...	गम्याच्यन्ता
” ...	” ...	भावाच्यन्ता ...	भावाच्यन्ता
४ ...	१ ...	सदानन्दपति ...	सदानन्दयति
” ...	११ ...	नेक द्रव्यारब्धं ...	नेकद्रव्यारब्धं
” ...	१८ ...	द्यन्तवत्त्व ...	द्यन्तवत्त्व
” ...	२१ ...	न्निरवयत्वा ...	न्निरवयत्वा
५ ...	१४ ...	संयोगाद्दृष्ट्युक्त ...	संयोगाद्दृष्ट्युक्त
६ ...	१ ...	सदानन्दपति ...	सदानन्दयति
” ...	३ ...	स्थितस्था ...	स्थितिस्था
” ...	८ ...	गुणोत्पत्त्या ...	गुणोत्पत्त्या
” ...	३ ...	साम्निध्यस्य ...	साम्निध्यस्य
८ ...	१ ...	सदानन्दपति ...	सदानन्दयति
” ...	२० ...	दुरितेभ्यः ...	दुरितेभ्यः
९ ...	१७ ...	महत्त्वायोगात् ...	महत्त्वायोगात्
१० ...	१२ ...	नुपपत्त्या ...	नुपपत्त्या
१४ ...	७ ...	प्रामाणिकत्वेन ...	प्रामाणिकत्वेन
” ...	११ ...	विशेष्य ...	विशेष्य
१५ ...	१८ ...	विशेष्य ...	विशेष्य
१६ ...	११ ...	गुणश्चेति ...	गुणश्चेति
” ...	२० ...	पटगतशुद्धत्व ...	पटगतशुद्धत्व

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१८ ...	१६ ...	ख. पुस्तके ...	ख. पुस्तके
१९ ...	१२ ...	दुःखेनापि ...	दुःखेनापि
” ...	१३ ...	सम्बन्धान्तरे ...	सम्बन्धान्तरे
२१ ...	७ ...	सति ...	सती
” ...	२२ ...	ग. पुस्तके ...	ग. पुस्तके
२३ ...	५ ...	मात्रवृत्त्या ...	मात्रवृत्त्या
” ...	१४ ...	एवमेव ...	एवमेव
” ...	१७ ...	विनाशोत्पत्ति ...	विनाशोत्पत्ति
” ...	१९ ...	नामधेय ...	नामधेय
” ...	” ...	रज्ज्वामिव ...	रज्ज्वामिव
” ...	२३ ...	परिशेषे ...	परिशेषो
” ...	२२ ...	वक्तुमुचितम् ...	वक्तुमुचितम्
२८ ...	१६ ...	वाचस्पति ...	वाचस्पति
” ...	१९ ...	वयत्वाच्च ...	वयत्वाच्च
२९ ...	२ ...	व्यवक्रियते ...	व्यवक्रियते
३२ ...	७ ...	व च ...	न च
३३ ...	१८ ...	कृतिमत्त्वादि ...	कृतिमत्त्वादि
३५ ...	१३ ...	अन्यथा ...	अन्यथा
३६ ...	१८ ...	नोप ष्छन्ति ...	नोपगच्छन्ति
३७ ...	६ ...	तत्त्वज्ञानं ...	तत्त्वज्ञानं
३८ ...	९ ...	मित्यानुमेय ...	मित्यानुमेय
” ...	१६ ...	तत्साध्यमोक्ष ...	तत्साध्यमोक्ष
३९ ...	१९ ...	निमित्तवते ...	नियन्विते
४२ ...	४ ...	चेतनयेन ...	चेतनत्वेन
” ...	२३ ...	कारिकां ...	कारिकां

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४३'	... ११ ...	वतिष्ठन्ते ...	वतिष्ठन्ते
”	... २२ ...	प्रप्यत ...	प्राप्यत
४४	... १३ ...	दसत्त्वापत्तिः ...	दसत्त्वापत्तिः
४५	... १२ ...	पूर्वाक्तदोषा ...	पूर्वाक्तदोषा
४६	... १८ ...	घटना ...	घटना
४७	... ७ ...	यन्मां ...	यन्मां
”	... १५ ...	प्रसङ्गात् ...	प्रसङ्गात्
४८	... ४ ...	भवगता ...	भगवता
४९	... ४ ...	अविनाशि ...	अविनाशी
५०	... ११ ...	सर्वधर्मान्य ...	सर्वधर्मान्य
५१	... ९ ...	सङ्क्षेपः ...	सङ्क्षेपः
”	... २३ ...	भवितु मर्हति ...	भवितुमर्हति
५३	... २३ ...	पूज्यत्वं ...	पूज्यत्वं
५४	... ५ ...	बलवत्त्वम् ...	बलवत्त्वम्
”	... ९ ...	बलवत्तितमः ...	बलवत्तितमः
”	... २१ ...	न वदेन्मीमांस ...	न वदेन्मीमांस
५६	... १३ ...	मादभेद ...	मादभेद
५७	... ४ ...	तत्त्वनिर्णया ...	तत्त्वनिर्णया
”	... २३ ...	स्त्रीकारेण ...	स्त्रीकारेण
५९	... १ ...	अद्वैतब्रह्मसिद्धिः...	अद्वैतब्रह्मसिद्धिः
६०	... ६ ...	मारुखनेति ...	मारुखनेति
”	... ११ ...	अपाणिपादौ ...	अपाणिपादौ
६१	... ८ ...	इयते ...	ईयते
”	... १६ ...	‘ग्रहीता’ ...	‘ग्रहीता’
६३	... १२ ...	कलाङ्गगन्धि ...	कलाङ्गगन्धि

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अमुद्रम् ।	मुद्रम् ।
६३ ...	१३ ...	आगमस्तु	आगमस्तु
„ ...	१८ ...	लोकानुसारेण...	लोकानुसारेण
„ ...	१९ ...	कल्पन ...	कल्पना
६५ ...	१९ ...	उद्बोधयन्ति ...	उद्बोधयन्ति
६६ ...	६ ...	माध्यमिकैः ...	माध्यमिकैः
६७ ...	१७ ...	माधवाचार्यप्र०...	माधवाचार्यप्रणीते
६८ ...	६ ...	शून्यमेव ...	शून्यमेव
६९ ...	१३ ...	तत्त्वज्ञानात् ...	तत्त्वज्ञानात्
७० ...	२२ ...	किमर्थं ...	किमर्थं
७१ ...	१५ ...	वाह्य ...	बाह्य
७४ ...	२३ ...	परभाष्यव ...	परभाष्यव
७५ ...	१० ...	तथा हि ...	तथाहि
„ ...	१२ ...	हेतुपनिबद्धं ...	हेतुपनिबद्धं
७६ ...	१४ ...	द्रवितु मर्हति ...	द्रवितुमर्हति
„ ...	१७ ...	अनुपपद्य ...	अनुत्पद्य
७७ ...	१२ ...	पुञ्जीक्रियन्ते ...	पुञ्जीक्रियन्ते
७८ ...	१३ ...	दिकायं ...	दिकायं
७९ ...	९ ...	मृत्युवर्णा ...	मृत्युवर्णा
८० ...	१८ ...	कार्ययो ...	कार्ययोः
„ ...	२२ ...	इत्यहनीयं ...	इत्यहनीयं
८१ ...	१० ...	इत्यवरूपा ...	इत्यवरूपा
८४ ...	५ ...	वैयर्थ्यं ...	वैयर्थ्यं
„ ...	१० ...	जातिमत्त्वेन ...	जातिमत्त्वेन
„ ...	११ ...	स्पर्शवत्त्वे ...	स्पर्शवत्त्वे
„ ...	१४ ...	किञ्च ...	किञ्च

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
८५	१७	तत्त्वतः	तत्त्वतः
८६	४	भासन्ते भास-	भासते भासमानं
		मानानि	
८७	१३	चकान्ति	चकास्ते
८८	२२	नैय्याधिकैः	नैयाधिकैः
८९	१३	ग्रहीतुम्	ग्रहीतुम्
९०	१८	ग्रहीतु	ग्रहीतु
९१	२	ग्रहीतुः	ग्रहीतुः
९२	१५	नचोकथद्रुग	नचोकथद्रुग
९३	७	मात्रं तत्त्वं	मात्रं तत्त्वं
९४	२२	सावलम्बनत्वं	सावलम्बनत्वं
९५	२२	रित्यर्थः	रित्यर्थः
९६	११	लौकिका	लौकिकात्
१००	४	बहिरर्धसिद्धिः	बहिरर्धसिद्धिः
१०१	१२	कृत्स्नेन	कृत्स्नेन
१०२	१७	वाङ्मनित्व	वाङ्मनित्व
१०३	१०	प्रत्यासत्त्वभावेन	प्रत्यासत्त्वभावेन
१०४	१७	ज्ञानानिष्ठ	ज्ञानानिष्ठ
१०५	५	विचारातीत	विचारातीत
१०६	१४	एकं स्थायी	एकः स्थायी
१०७	१६	वैनाश्रीकपक्षौ	वैनिश्रीकपक्षौ
१०८	२	क्षयोरूपकत्वेः	क्षयोरूपकत्वेः
१०९	३	न्यस्या	न्यथा
११०	१४	सुचित्रस्त्राभरण	सुचित्रस्त्राभरण
१११	१६	पश्यनादिशब्दाः	पश्यन्नादिशब्दाः

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१०६ ...	१७ ...	इत्यास्ति ...	इत्यस्ति
” ...	१८ ...	आदेचोपदेशे ...	आदेच उपदेशे
१०८ ...	२१ ...	द्वातिकर्माणि ...	द्वातिकर्माणि
१०९ ...	२३ ...	लोप इति च ...	लोप इति च
१११ ...	१३ ...	अस्यैवैकान्ततः ...	अस्यैवैकान्ततः
११३ ...	४ ...	सदसत्वयोः ...	सदसत्त्वयोः
११४ ...	११ ...	अवस्थयैवा ...	अवस्थयैवा
” ...	१७ ...	मसप्रक्षेपेण ...	मसप्रक्षेपेण
११५ ...	६ ...	सत्वदशा ...	सत्वदशा
” ...	२० ...	अयस्तीति ...	अस्तीति
११७ ...	४ ...	किञ्च ...	किञ्च
११८ ...	५ ...	प्रसङ्गात् ...	प्रसङ्गात्
१२२ ..	४ ...	जरौ मृतः ...	जरो मृतः
” ...	१३ ...	त्रिपुण्ड्र ...	त्रिपुण्ड्रं
१२३ ...	१७ ...	सर्यान्का ..	सर्यान्का
” ...	१८ ...	ब्रह्मवर्चस्वी ...	ब्रह्मवर्चस्वी
१२५ ...	३ ...	चतुर्विध ...	चतुर्विध
१२६ ...	१५ ...	साक्षी चेत्ता ...	साक्षी चेता
१२७ ...	१३ ...	बार्द्धके ...	बार्द्धके
” ...	२३ ...	वच्छेदेन ...	वच्छिन्नं
१२८ ...	७ ...	किञ्च ...	किञ्च
१३१ ...	८ ...	द्विकालयोः ...	द्विकालयोः
१३२ ...	२० ...	बुद्ध्यादयो ...	बुद्ध्यादयो
१३५ ...	१० ...	बाधव्याध ...	बाधव्याध
१३६ ...	३ ...	सादृश्यमत्र ...	सादृश्यमत्र

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१४३०	२१	निमुक्तस्वरति	विमुक्तस्वरति
१४५	१०	त्रिदशिङ्गां	त्रिदशिङ्गां
१४७	१६	उद्देश्याऽसिद्धेः	उद्देश्यासिद्धेः
१४८	१७	सम्पादयितुमश	सम्पादयितुमश
”	२१	प्राक्	प्राक्
१५२	४	अथौभूतान्तःकरण	अथौभूतान्तःकरण
”	१५	{ अद्वाऽअद्वाङ्गीर्भी- धीरित्येतत्	{ अद्वाऽअद्वाष्टितर- ष्टितङ्गीर्भीरित्ये- तत्
१५३	७	द्रष्टा	द्रष्टा
१५६	४	अत्था	अत्था
”	२४	परमं पदं	परमं पदं
१५७	२	बाह्यदोषैः	बाह्यदोषैः
”	६	तस्मान्नात्म	तस्मान्नात्म
१५८	१४	पा. ३ सू.	पा. २ सू. ३
१६०	५	प्रतियोगादि	प्रतियोग्यादि
”	६	एव तृतीयः	एव न तृतीयः
”	१०	भ्रमत्वस्य भ्रमत्वप्र- सङ्गात्	भ्रमत्वप्रसङ्गात्
”	२१	उच्यत्वे उच्यस्य	लक्ष्यत्वे लक्ष्यस्य
”	२२	कल्पस्य उच्यत्वं	कल्पस्य लक्ष्यत्वं
१६३	२२	इत्येव ख०	इत्येव ख०
१६४	१०	वाच्यवत्	वाच्यत्ववत्
१६७	१२	हैरम्बादि	हैरम्बादि

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१७१	२०	स्वरूपभेदाप्रति ..	स्वरूपभेदापरिः
१७२	१०	भिन्नावेव ..	ऽभिन्नावेव
१७३	२३	सम्बन्ध ..	सम्बन्ध
१७४	७	तयोर्भेदाभेदौ ..	तयोर्भेदाभेदौ
१७८	१४	सद्भावो आत्मा ..	सद्भाव आत्मा
१८२	८	रेन्द्रजालिक ..	रेन्द्रजालिक
१८५	१०	ब्रह्मातिरिक्तस्य ..	ब्रह्मातिरिक्तस्य
१८७	२१	काय आकाशादि ..	कार्यं आकाशादि
१८९	२०	विष्टम्भणत्वाच्च ..	विष्टम्भणत्वाच्च
१९१	१७	मृहीतु ..	मृहीतु
१९८	२	प्यप्रामाणिकमेव ..	प्यप्रामाणिकमेव
१९९	४	तत्कार्य ..	सत्कार्य
”	७	उत्पत्त्याप्ति ..	उत्पत्त्यादि
२०१	३	रज्ज्वां ..	रज्ज्वां
”	८	त्तेर्दुर्निरूपत्व ..	त्तेर्दुर्निरूपत्व
२०५	८	उत्पत्त्यन्ताभावेन ..	उत्पत्त्यन्ताभावेन
२०७	२३	आत्मा विज्ञेय’ ..	आत्मा विज्ञेय’
२०९	१७	वृत्त्यथ ..	वृत्त्यथं
२१०	२२	सभ्यक् दर्शनं ..	सम्यक्दर्शनं
२११	१८	सम्बन्धेन ..	सम्बन्धेन
२१२	१४	सन् ..	स न
”	२४	सौषप्तचतन्य ..	सौषप्तचैतन्य
२१४	९	बपामुदखिनत् ..	बपामुदखिदत्
”	१८	वाप्यनिर्माचनं ..	वाप्यनिर्माचनं
”	२४	पर्ववशं ..	पूर्ववर्णन
२१७	१४	रनमुष्टानात् ..	रननुष्टानात्

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
„ ० ...	२१ ..	रङ्गाङ्गो. ..	रङ्गाङ्गी
२२१ ..	२१ ..	कारणान्यनाम्बित्थ	कारणान्यनाम्बित्थ
२२२ ..	२३ ..	एवम्मतं ..	एवंभूतं
२२४ ..	६ ..	सर्वकर्माखिलं ..	सर्वं कर्माखिलं
२२७ ..	१२ ..	उद्दालकः ..	उद्दालकः
„ ..	१३ ..	यन्विदं ..	यद्विदं
२३० ...	१५ ...	भाकारा ..	भाकरा
२३२ ...	२४ ...	सर्वकाय ..	सर्वकार्य
२३६ ..	२४ ..	उत्तरा ...	आरा
२४३ ..	१६ ..	लक्ष्मणाय ..	लक्ष्मणाय
२४४ ..	३ ..	सनावनः ..	सनातनः
२४७ ..	१७ ..	दिव्यतीति ..	दीव्यतीति
२५१ ..	२० ..	रज्ज्वां ..	रज्ज्वा
२५२ ..	७ ..	वृष्टे विप ..	वृष्टेर्वप
„ ..	६ ..	स्पृष्टेत् ..	स्पृष्टेत्
२५७ ..	१३ ..	विष्मा ..	वीष्मा
„ ..	१४ ..	ब्रह्मणः ..	ब्रह्मणः
२६० ..	६ ..	विद्यो ..	वेद्यो
„ ..	२० ..	कार्यवित्त ..	कार्यवित्त
२६१ ..	१२ ..	प्रर्वस्या ..	सर्वस्या
२६४ ..	१६ ..	न रूपस्य ..	निरूपस्य
२६६ ..	१५ ..	तथ अन्तः ..	तथा अन्तः
२६७ ..	१७ ..	चैतन्यस्ये ..	चैतन्यस्ये
२६८ ..	४ ..	चिच्छेत् ..	चिच्छेत्
„ ..	१६ ..	प्रमासान्यक्त- ..	प्रमासामान्यक्त
२७३ ..	२ ..	पुरह ..	पुरह

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२७३ ..	१४ ..	ब्रह्मज्ञानाबाध्य ..	ब्रह्मज्ञानाबाध्य .
२७६ ..	२३ ..	धावति ..	धावति
२७७ ..	७ ..	विंशति मुखः ..	विंशतिमुखः
२७८ ..	२ ..	जागृदवस्था ..	जाग्रदवस्था
२८० ..	६ ..	रण्याप ..	रण्योप
२८२ ..	२ ..	वनाभ्यास ..	वनाश्रास
२८६ ..	७ ..	जगत्वा ..	जडत्वा
२८७ ..	१० ..	रज्ज्वां ..	रज्ज्वां
२९८ ..	१६ ..	इत्यभिमुखाय ..	इत्यभिमुखाय
३०० ..	२ ..	किञ्च ..	किञ्च
” ..	२५ ..	वृत्त्यपूर्णा ..	वृत्त्या पूर्णा
३०५ ..	८ ..	समानस्वभाव ..	समानस्वभाव
३०९ ..	१५ ..	द्रष्टृत्वासम्भवेन ..	द्रष्टृत्वासंभवेन
” ..	१६ ..	चेता ..	चेत्ता
३१५ ..	२३ ..	भान्तिहेतुः ..	भ्रान्तिहेतुः
३३१ ..	६ ..	चिदासासौ ..	चिदाभासौ
” ..	२३ ..	प्रतिबिम्बित ..	प्रतिबिम्बित
३३३ ..	१८ ..	अप्रामाण्यस्वीकारात् ..	अप्रामाण्यस्वीकारात्
३३५ ..	१६ ..	अव्याचिरव्याप्त ..	अव्याचिरव्याप्त
३४२ ..	१४ ..	शब्देतरोद्भूत ..	शब्देतरोद्भूत
३४९ ..	९ ..	सावयवमञ्जानं ..	सावयवमञ्जानं
३५० ..	४ ..	हिंसानुबन्धि ..	हिंसानुब
३५२ ..	३२ ..	भवति ..	भवति
३५३ ..	२० ..	वदत् ..	वदेत्

स्यो नमः श्रीगणेशाय ।

अद्वैतब्रह्मसिद्धिः ।

नमामि सद्गुरुं^१ शान्तं ब्रह्मानन्दं मुनीश्वरम् ।

यत्कपालवलेग्रेन^२ सत्तर्कस्फुरणं मम ॥ १ ॥

श्रीमन्नारायणाचार्यं सनातनशिवं^३ सदा ।

वन्दे ऽहं वाङ्मनःकार्यैर्द्वैतध्वान्तनिवृत्तये ॥ २ ॥

श्रुतिसिद्धं च यद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

तदच चिन्त्यते तर्कैर्मनोमलनिवृत्तये^४ ॥ ३ ॥

इह खलु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाद्यखिलवाङ्मयमिद्ब्रह्मसिद्धयं
ब्रह्म-जन्मान्तरीयदरितप्राबल्येन द्वैतसत्यत्वाभिनिवेशवशात् केषि-
न्मन्दमतयः श्रुतितात्पर्यानभिज्ञाः नरकप्राप्तिहेतून् बहून् गुरु-
शास्त्रं मिथ्या सत्यं वा-इत्याद्यसत्तर्कानुद्भावयन्ति । तद्दूषयितुं, तैस्यो-
द्भावनैरपक्वज्ञाननिष्ठानामसम्भावनादिदोषाः मनसि प्ररोहन्ति ।
तथा च मुमुक्षूणामसम्भावनादिदोषध्वंसार्थं दुर्दुरुठवादिमुखध्वंसार्थं^५

१ तं गुरुं, सच्चिदानन्दब्रह्मरूपमित्यपि ख. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ लेशमात्रेणेति ख. ग. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३. रूपमिति ग. पुस्तकपाठः ।

४ विष्णुद्वये इति ख. ग. पुस्तकपाठः ।

५ इदं ख. पुस्तके नास्ति ।

च सुद्धरप्रहाररूपाः सत्कर्ताः * प्राधान्येन चिन्तयन्ते । तथा हि । गुरुशास्त्रं मिथ्या सत्यं वा ? इति वदन्वादी प्रष्टव्यः । किं गुरुग्रन्थेन देहो ऽभिधीयते उत देही ? यदा सच्चिदानन्दादयं ब्रह्म ? आद्ये स किमसत्कार्यवादाभिप्रायेणावयवैरारभ्यते उत सत्कार्यवादाभिप्रायेण प्रधानमहदादिक्रमेण पञ्चमहाभूतानि परिणमन्ते ? यदा सत्कारणवादाभिप्रायेणादयं ब्रह्मैव विवर्तते ? आक्षिपनाक्षिकदादशदर्शनेषु वक्ष्यमाणेषु त्रिविधप्रस्थानभेदातिरिक्तप्रस्थानभेदस्याप्रसिद्धत्वात् । तत्र न तावदाद्यः । निर्युक्तिकात्वाच्छ्रुतिविद्वद्भ्यः । तथा हि । किमिदमसत्कार्यत्वं नाम देवानां प्रियस्य ? अथ सतः परमाणुद्वयसकाशादुत्पत्तेः पूर्वमसत्द्व्यणुकादेरुत्पत्तिरिति चेत् न । तत्र हि परमाणुद्वयं द्व्यणुकसमवाधिकारणम् । द्व्यणुकं च शशशृङ्गादिवदसदित्यसत्त्वाविशेषाच्छशशृङ्गादिकारणतापि स्यात् । तच्च विद्वद्भ्यः । सदसतोऽस्यमवायासम्भवात् । नन्वसत्त्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं ब्रूमः । न तु वायुरूपादिवत्कालत्रये ऽप्यसत्त्वमिति चेत् । भ्रान्तो ऽसि । किमिदं प्रागभावप्रतियोगित्वमसत्त्वं नाम ? किं प्रागभावप्रतियोगित्वादसत्त्वं उत असत्त्वात्प्रागभावप्रतियोगित्वम् ? नाद्यः । सर्वेषां कार्यपदार्थानामसत्त्वावि-

* तर्कज्ञावद्विविधः सत्कर्तुं असत्कर्तुं चेति । तर्काप्रतिष्ठानादित्येतस्मिन् सूत्रे भगवता भाष्यज्ञता असत्कर्तुं न सिद्धत्वात् । विद्यारण्यगुरुमि-
रपि “श्रुतियुक्तानुसारेण तर्कतां माकुतर्कताम्” इत्युक्तत्वात् श्रुतियुक्तानु-
कूलस्य सत्कर्तुं सर्वैरादृतत्वात् ।

१ विपरिणमन्ते इति ख. पुस्तके वर्तते ।

शेषेण अपुण्यादीनामपि सत्त्वेनैव व्यवहारः स्यात् । कार्यत्वावच्छेदेन प्रागभावप्रतियोगित्वनियमात् । नचेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । कार्य-पदार्थगतगुणसामान्याद्युच्छेदप्रसङ्गात् । तेषां भवन्मते भावधर्मत्वेन स्त्रीकारात् । न च शश्रुविषाणकूर्मलोमादेरस्यासतो^१ विशेषः स्त्री-क्रियत इति वाच्यम् । सामान्याद्यभावेन भेदकधर्माभावात् । नापि द्वितीयः । असत्त्वात्प्रागभावप्रतियोगित्वे तु नरशृङ्गादीनामपि^२ प्रागभावप्रतियोगित्वं स्यात् । प्रागभावस्य च प्रतियोग्यत्पादकत्व-नियमेन सर्वेषामसतां सत्त्वं स्यात् । नचेष्टापत्तिः । सदसद्विभागयो-र्दक्षजलाञ्जलिप्रसङ्गः स्यात् । ननु^३ परमाणुषु शश्रुशृङ्गस्य वायौ रूपादेरिवाच्यन्ताभावेनैव प्रागभावाभावः । वायौ रूपं नास्ती-त्यादिप्रतीतिगम्याच्यन्ताभावस्यैव तच्च स्त्रीकारात् । प्रागभावाच्य-न्ताभावयोश्च विरोधात् । इति चेत् न । अभावसामान्यस्य सम-वायनिराकरणप्रस्लावे प्रागभावप्रध्वंसयोश्च तृतीयसुद्धरे विस्तरेण निराकार्यमाणत्वाच्च । यद्योक्तं परमाणुभ्यां द्रव्यकोत्पत्तिरिति सा उत्पत्तिः किं सती उत असती ? आद्ये कारणव्यापारवैयर्थ्यम् । द्वितीये तु असदुत्पत्तिरुत्पद्यत इति तदुत्पत्तेरप्युत्पत्त्यन्तरं तथा-

१ रिवास्यासतो इति ख. पुस्तके ।

२ शश्रुशृङ्गादीनां इति ख. ग. पुस्तकयोः ।

३ नन्वित्थारभ्य निराकार्यमाणादित्यन्तं ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति । ख. पुस्तके-स्यैव पाठान्तरं-ननु परमाणुषु शश्रुशृङ्गवायुरूपादेः प्रागभावा-भावादेव सत्त्वाप्रतीतिः । वायौ रूपं नास्तीतिप्रतीतिगम्याच्यन्ताभावस्यैव तच्च ग्रहणात् इति ।

यन्यदिति स्फुटैवानवस्था । अथ पटात्तदुत्पत्तिर्नातिरिच्यत इति चेत् न । तदा पटइत्युक्ते पुनरुत्पद्यत इति वक्तुमशक्यम् । पौन-
 हस्यदोषात् । तस्मात्स्वसत्तासमवायो वा स्वकारणसमवायो वा
 झणुकाद्युत्पत्तिः । सा च न सम्भवति । समुदायस्य नित्यत्वात्
 कारणव्यापारो व्यर्थः । अग्रे समवायस्य विस्तरेण निराकार्यमाण-
 त्वाच्च । ननु झणुकाद्युत्पत्तिर्नानुपपन्ना । तथा हि । वैशेषिकाणां
 परमाणुसमर्थकमनुमानं । सर्वं कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाण-
 संयोगसच्चिवस्वसमानजातीयानेकद्रव्यारम्भं भवितुमर्हति । सावयव-
 त्वात् । यत्सावयवं तत्स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसच्चिवस्वस-
 मानजातीयानेकं द्रव्यारम्भं दृष्टम् । यथा तन्स्वारम्भः पट इति ।
 एवं यत्किञ्चित्सावयवं झणुकादिकार्यं तत्सर्वमेवंविधद्रव्यारम्भमिति ।
 अतो ऽत्यन्ताणुपरिमाणा निरवयवाः संयोगसच्चिवाः कार्येण पार्थि-
 वत्वादिना समानजातीया नित्या बहवश्च परमाणवः सावयवद्रव्या-
 णामारम्भकाः सिद्धाः । न च 'न कदाचिदनीदृशं जगत् । किन्वी-
 दृशमेव' इत्यादिन्यायेन अनाद्यनन्तत्वाच्चगतो हेत्वाकाङ्क्षाभावाच्च
 परमाण्वपेक्षेति वाच्यम् । विमतमाद्यन्तवत् । सावयवत्वात्पटवदित्य-
 नुमित्या जगदाद्यन्तवत्त्वनिश्चयात् । न च स्वभावादेवोत्पत्तेर्न का-
 रणाकाङ्क्षेति वाच्यम् । विमतं सकारणकम् कार्यत्वात्सम्मतवत् इति
 कार्यस्य सकारणकत्वनिश्चयात् । न च कार्यत्वे ऽपि ब्रह्मण एवास्तु
 कारणतेति वाच्यम् । तस्य निर्गुणत्वाच्चिरवयवत्वाच्चारम्भसंयोगा-
 सम्भवात् । न च परमाणवो ऽप्यनित्याः मूर्त्तत्वात् घटवत् इति

वाच्यम् । अणुपरिमाणतारतम्यं कचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्य-
त्वात् महत्परिमाणतारतम्यवत् । इत्यनुमानान्महत्त्वापकर्षविश्रान्ति-
भूमित्वेनाणूनां परतो विभागासम्भवात् । कारणविभागात्कारण-
विनाशाद्वा कार्यद्रव्यस्य नाशाभ्युपगमात् । अणूनामपि सकारणत्व-
कल्पने अनवस्थानात्सृष्टिप्रलयाद्यभावप्रसङ्गः । तस्मात् कार्यद्रव्यस्य
परमाणुपर्यन्तो विभाग एव प्रलयः । न चानेकद्रव्यशेषे स कथ-
मिति वाच्यम् । कार्यद्रव्यमात्रस्य युगपन्नाशो ऽवान्तरप्रलय इत्य-
भ्युपगमात् । सर्वकार्यध्वंमो^१ महाप्रलय इति । भावकार्यं तु
चतुर्विधपरमाणुक्रिया । यतो ऽवान्तरप्रलये दोधूयमानाः परमाण-
वस्तिष्ठन्तीति स्वीकारात् । सृष्टिक्रमस्तु प्रपञ्चे जगति परमेश्वरस्य
सिद्ध्यायां सत्यां प्राणिनां कर्मवशात् निश्चलेषु परमाणुम्बाद्यं
कर्मात्पद्यते । तस्मात्कर्मण एकः परमाणुः परमाण्वन्तरेण संयुज्यते ।
तस्माच्च संयोगाद्वाणुकमारभ्यते । तेभ्यस्त्रिभ्योद्वाणुकेभ्यस्त्र्यणुकमित्या-
दिक्रमेण वाय्वादिमकलं जगज्जायते । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो
द्वाणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेन इति किम-
नुपपन्नम् । इति चेत् नैतत्सारम् । तथा हि । परमाणूनामाद्यस्था-
न्यस्य च कर्मणो निमित्तमस्ति न वा ? नान्यः । आकस्मिकत्वा-
पत्तेः । आद्ये तन्निमित्तं दृष्टमदृष्टं वा ? दृष्टमपि किं यत्नः ? यथा
शरीरचेष्टायाम् । किं वा अभिघातः ? क्रियाविषयद्रव्यस्य द्रव्या-
न्तरेण संयोगात्मकः । यथोद्यमितमुग्रस्योत्सूखलेन । यथा वा
तरुषु पवनस्य । अथ वा संयुक्तस्य विशेषाच्चेपः स एव संयोगो नो-

१ सर्वं इत्यारभ्य स्वीकारादित्यन्तं क. पुस्तके नास्ति ।

दनाख्यः । यथा आचेपानुकूलयत्नापेक्षः सन्नद्धः करग्रसंबन्धः ।
यदा नोदनेन तुल्ययोगक्षेमः संस्कारो वेगः स्थितस्थापको वा ? गुह्यं
वा ? तत्र नाद्य उपपन्नः । तदानीमात्ममनःसंयोगस्य निरूपयितु-
मशक्यत्वात् । नचात्ममनसोर्नित्यत्वान्तत्संयोगाख्यः प्रयत्नो ऽशीति
वाच्यम् । शरीरप्रतिष्ठितयोरेवात्ममनसोः संयोगे सत्यात्मगुणप्रयत्ना-
द्यभ्युपगमात् । प्रसूये च शरीराद्यभावात् । अन्यथा सुक्तावपि
बुद्धादिविशेषगुणोत्पत्त्या संसारापत्तेर्दुर्वारत्वात् । नापि द्वितीया-
दयः । अभिघातादीनां प्रयत्नसापेक्षत्वात् । अथास्त्वदृष्टमेव निमित्त-
मिति चेत् । न । तत्किमात्मसमवेतं परमाणुसमवेतं वा ? न कर्म-
निमित्तम् * । अचेतनत्वात् । न चाचेतनमेवादृष्टं लोहस्याग्नेव
कर्म निमित्तमस्तु इति वाच्यम् । चेतनानधिष्ठितस्य परमाणोरदृष्ट-
साक्षिण्यस्य सदातन्त्रे प्रसूयाद्यभावः । असाक्षिण्ये च दृष्ट्यभावप्रस-
ङ्गात् । अथ चेतनाधिष्ठितमेव कर्म† निमित्तमदृष्टमिति चेत् ।
तर्हि जीवाधिष्ठितमीश्वराधिष्ठितं वा ? नाद्यः । प्रसूये जीवानां
त्वन्मते चैतन्याभावात् । न द्वितीयः । ईश्वरस्य नित्यसन्निहिततया
कादाचित्कप्रवृत्तिहेतुत्वायोगात् । किञ्च तव मते ईश्वरस्य प्रवृत्ति-
रेव न सम्भवति । यतः सा हि सुखे दुःखाभावे तत्साधने च
दृश्यते । ईश्वरस्य च तदप्रकामत्वेन तदभावस्य स्तः सिद्धत्वात् ।
“आत्मकामस्य का स्पृहा” इति श्रुतेः । किञ्च परमात्मधिहान्ता
ईश्वरः परमाणुक्रियां प्रति निमित्तमात्रं प्रत्यक्षसिद्धः अनुमानसिद्धो

* परमाणोरस्यक्रियानिमित्तमित्यर्थः ।

† अथ कर्मशब्देन प्रथमा क्रियैवेति श्रेयम् ।

वा ? नाद्यः । तस्य परोक्षत्वात् । न द्वितीयः । लिङ्गाभावात् । न च
 आद्यकार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत्-इति लिङ्गसम्भव इति वा-
 च्यम् । आद्यकार्यं नामाकर्तृजन्यं कार्यत्वात् प्रासादादिवत्-इति
 सत्प्रतिपत्त्यादाभासत्वम् । यदि तु सतिः स कर्तृकेत्येव पक्षः तदापि
 परमाणुषु अंगतो ऽसिद्धिः घटादिषु सिद्धसाधनं च दोषः । घटस्य
 हि कपालिकाद्यसंयोगान्तरं सिद्धत्वेन कुलालस्य तत्पितृवदन्यथा
 सिद्धत्वात् दृष्टान्तासम्भवः । तथा च श्रुतिः—

निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् ।

अप्रमेयमनादिं च यत् ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥

इति । न च श्रुतिसिद्धस्यानुमानविषयत्वम् । सिद्धसाधनात् ।
 न चास्तिकं प्रत्यनुमानोपन्यासस्य व्यर्थत्वे ऽपि नास्तिकं प्रति सार्थक-
 त्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तृतीये तु । वक्ष्यमाणप्रभिन्ननिमि-
 त्तोपादानस्यैव श्रुत्या प्रतिपादनात् । न निमित्तमात्रत्वस्य । तस्य
 च मायादारैव सिद्धत्वात्कुत्र परमाण्वाद्यपेक्षा । तथाच श्रुतिः—

मायां तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

स मायी सृजते विश्वं—

इत्यादि । किञ्च । तददृष्टं विपाकानपेक्षमेव कर्म निमित्तं
 तदपेक्षं वा ? नाद्यः । सृष्टेः प्रागपि कर्मात्पादसम्भवेन प्रलयाद्यभाव-
 प्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अदृष्टकृतकादाचित्काणुगतकर्मासम्भवात् ।
 तथा हि । विपाको नाम अदृष्टं गतः कश्चिद्धर्मो न जायते ।
 किन्तु कर्मविधिना कासविशेषनियतफलदातृत्वं यस्य कर्मणश्चेदितं
 तस्य कासागम एव विपाकः । अनिश्चितकासविशेषाणां कर्मणां प्रवक्ष-

कर्मान्तरप्रतिबन्धाभावो वा विपाकः । अदृष्टानि हि तत्तत्काल-
कृतकर्मानुगुणफलदायित्वेन विविधकालफलदानस्वभावानि * । अतो
ऽनन्तरात्मभिः विविधकालफलदायित्वेनानुष्ठितानां कर्मणामेक-
दैकरूपविपाको न सम्भवति । एवं परमाणुसमवेतत्वमप्यदृष्टस्य न ।

दृष्टदीनामात्मन्येव समवायाङ्गीकारात् । न च समवायाभावे
ऽप्यणुसंयुक्तात्मसमवेतत्वाददृष्टस्याणुभिः संयुक्तसमवायो ऽस्तीति वा-
च्यम् । आत्मनः सर्वगतत्वेन सदाणुसम्बन्धादणुप्रवृत्तेरविच्छित्तेः
अण्वात्मनोः संयोगस्याणुकर्मजले ऽपि तत्रवाहसातत्यात्प्रवृत्तिसात-
त्यमेव न द्युणुकाद्युत्पत्तिः । न चागन्तुकसंयुक्तसमवाय इति वाच्यम् ।

* मनु नित्यानां कर्मणां कुत्रोपयोगः इति चेत् । उच्यते । इष्टानिष्ट-
फलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानीति चेत् न । अकरणे प्रत्यवाय-
स्रवणात् । प्रत्यवायशब्दो हि अनिष्टविषयः । नित्याकरणनिमित्तस्य
प्रत्यवायस्य दुःखरूपस्यागामिनः परिहृयार्थानि नित्यानीत्वमुपगमात् ना-
नारब्धकर्मफलक्षयार्थानि । यदि नामानारब्धकर्मक्षयार्थानि नित्यानि
कर्माणि स्वीक्रियेरन् तर्ह्यसुद्धमेव क्षयेयुर्न तु सुद्धं कर्म । विरोधाभा-
वात् । न हीष्टफलस्य कर्मणः सुद्धरूपत्वान्नित्यैर्विरोधः सम्भवतीति वाच्यम् ।
अनात्मविदो हि कामो अनात्मविषय एव स्यात् । आत्मनि च कामना-
नुपपत्तेर्नित्यत्वात् । "स्वयञ्चात्मा परं ब्रह्म" इत्युक्तम् । नित्यादीनां चाकरण-
सम्भवः । यतः प्रत्यवायानुपपत्तिः । अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः
प्रत्यवायक्रियायाः नित्याकरणं लक्षणं इति शतुर्नानुपपत्तिः । अन्यथा
वाङ्मावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमादकोपः स्यात् । अतो ऽयन्नतः आत्मन्यवस्था-
नानुपपन्नमिति तैत्तिरीयोपनिषद्वाच्यम् ।

अदृष्टादागन्तुकः संयुक्तसमवायः । आगन्तुकसंयुक्तसमवायाच्चादृष्ट-
परिकल्पनमित्यन्योन्याश्रयात् । किञ्च न केवलं हेत्वभावाद्गुणसंयो-
गानुपपत्तिः । किन्तु परमाणुषु संयोगस्वरूपानुपपत्तिरपि । तथा
हि । परमाणुः परस्परसंयोगो व्याप्यवृत्तिर्वा अव्याप्यवृत्तिर्वा ?
आद्ये एकस्यापरेण बाह्याभ्यन्तरेण व्याप्तौ परमाणुमाचतापत्तेरुप-
चयानुपपत्तिः । प्रदेशवद्बन्धयोरेव संयोगदर्शनात् । कर्णशङ्कुली-
संयोगस्याकाशे व्याप्यवृत्तौ देशान्तरीयशब्दग्रहणप्रसङ्गात् च । न
द्वितीयः । निर्विभागे तस्मिन्निन्द्रियाद्यगोचरे दृष्टानुसारेण स्वात्थ-
न्ताभावसमानाधिकरणसंयोगासम्भवात् । सावयवत्वेन अन्यत्वादि-
प्रसङ्गाच्च । किञ्च दिग्देशकालावच्छेदो ऽपि तस्यास्ति न वा ? आद्ये
निरवयवस्यावच्छेदकत्वे व्याघातः । अन्ये तु । परमाणुब्योम्बोर्निष्प-
देशकत्वाविशेषात्तुल्यपरिमाणतापत्तिः । तथा च ब्योम्बो ऽणुत्वं अणो-
र्विभुत्वं चापद्येत । एतेन निरवयवतया समवाय्यसमवायिकारणा-
भावात् ब्योमादीनामणूनां च अनुत्पत्तिर्निरस्ता । न च चुटावेवास्तु
विश्रान्तिरिति वाच्यम् । गौतमकाणादाभ्यामनङ्गीकारात् । परि-
च्छिन्नस्योपादानं विना महत्वायोगात् । मध्यमपरिमाणस्यानित्यत्व-
नियमाच्च । एतेन यत् पदार्थखण्डने शिरोमणिना—

परमाणुसङ्गावे मानाभावात् चुटावेव विश्रान्तिः । न च योगज-
प्रत्यक्षं मानमिति वाच्यम् । तर्हि योगिन एव गत्वा प्रष्टव्याः ।

इत्यादि वल्लितं तदप्यपास्तम् । अपसिद्धान्तत्वात् । किञ्च पर-
माणुः किं प्रवृत्तिस्त्रभावा निवृत्तिस्त्रभावा वा ? उभयस्त्रभावा

१ क. पुस्तके 'व्याप्यवृत्तिरव्याप्यो वा' ? इति वर्तते ।

अनुभयसम्भवा वा ? आद्ये नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रसयाभाव-
 प्रसङ्गः । द्वितीये नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसङ्गः । न तृतीयः ।
 असम्भवात् । चतुर्थे तु—निमित्तवशात्प्रवृत्तिः तदशास्त्रिवृत्तिश्च ।
 निमित्तन्तु पूर्वमेव निराकृतमस्माभिः । यच्च परमाणोरणुत्वं निर-
 वयवत्वं नित्यत्वं स्पर्शवचं चाभ्युपगम्यते तत्र अणूनां स्पर्शवत्वेनैव स्थूलत्वं
 सावयवत्वमनित्यत्वं च प्रसज्येत । एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्यापि
 नियतत्वात् । घटादौ तथा दर्शनात् । न च परमाणवो नित्याः
 सवे सत्यकारणत्ववत्त्वादिति वाच्यम् । स्पर्शवत्त्वेन कारणत्वोपपत्तेः ।
 न च—कार्यनित्यत्वनिषेधः तत्प्रतियोगिवस्तुपूर्वकः । निषेधत्वात्
 घटनिषेधत्ववत्—इत्यणूनां नित्यत्वमिति वाच्यम् । निषेधस्यात्म-
 नित्यत्वेनप्युपपत्तेः । ननु अन्यद्रव्यं प्रति संयोगस्यान्यथानुपपत्त्या-
 रम्भकतया कृत्प्रत्वात्सर्गाद्यवच्छिन्नो ऽनवच्छिन्न एव वास्त्विति चेत् ।
 न । अन्यथानुपपत्तेरभावात् ।

तथा हि । किं संयोगस्य संयोगत्वसामान्येन कारणता उत
 संयोगविशेषत्वेन ? नाद्यः । घटकारणीभूते एकस्मिन्नेव मृत्कारणस्यैव
 तत्तत्प्रदेशावच्छिन्नसंयोगेभ्यः शरावाद्युत्पत्तेरसम्भवात् । संयोगसा-
 मान्येन संयोगैक्ये एकस्य घटकार्यस्यैव सम्भवात् । न द्वितीयः ।
 घटादिस्थले ऽवयवसंयोगविशेषस्य सत्यपि कारणत्वे दुग्धजल-
 घृतादेर्दधिद्विरूपेण परिणामस्थले ऽवयवक्रियादिस्त्वेव कारण-
 त्वकल्पनात् । तत्र संयोगपरम्पराधीनावयवपरम्परोत्पत्तिक्रमेण
 द्रव्योत्पत्तिकल्पने गौरवात् । तथा ऽननुभवाच्च । न हि तत्त्वदेश-
 यापिदीपप्रभादेरवयवपरम्परोत्पत्तिक्रमेणोत्पत्तिः केनाप्यनुभूयते ।
 एतदभिप्रेत्यैव भगवता भाष्यकारेणाप्युक्तम् ॥

कार्यारम्भो ऽपि न केवलावयवसंयोगेनैव भवति । शीरजसादीनां
अन्तरेणावयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् ॥

इति । अचानन्दगिरिस्वामिव्याख्या । आदिशब्देन सवणादि-
वृत्तते । शीराद्यनुगुणादवयवसंयोगादतिरिक्तो दध्याद्यनुगुणः संयोगो
ऽवयवसंयोगान्तरं विनेत्यर्थः । दध्यादिषु सत्यपि कार्यद्रव्यत्वे विशिष्टा-
नेकद्रव्यारम्भाऽसिद्धेरनैकान्ध्यात् । एतेन कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादनु-
तरपरिमाणारम्भं कार्यद्रव्यत्वादित्यपास्तम् । ननु—जालसूर्यमरौचिस्त्रं
यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते चुन्ध्याख्यं तत्कार्यं भवितुमर्हति सावयवत्वात्—
इत्यनुमानेन चुटिकारणीभूतं द्युण्कं सिद्ध्यति । एवं—द्युण्कमपि
सावयवं भवितुमर्हति आद्यकार्यत्वात् । तदारम्भकौ च परमाणू ।
तयोरपि कार्यत्वे ऽवयवान्ध्यात् सुमेरुराजसर्वपयोः 'समपरिमाणा-
पात इत्येवं परमाणवः निरवयवाः सिद्ध्यन्ति । तेषां संयोगो ऽपि
कार्यान्यथानुपपत्त्या सिद्ध्यति । तत्र च संयोगो व्याप्यवृत्तिरव्याप्य-
वृत्तिरित्यादिविकल्पानवकाशः । “न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम” इति
‘यात्-इति चेत् । न । चुटेरन्यथाप्युपपत्तिसम्भवात् ।

तथा हि । आदौ वक्ष्यमाणपञ्चीकरणानुसारेणाकाशादिक्रमे-
णाविद्यायां महापृथ्वी जायते । तदनन्तरं पृथिव्युपादानीभूताया-
मविद्यायां घटो जायते । घटोपादानीभूतायामविद्यायां दण्डा-
द्यभिघातक्रियया कपालिका उत्पद्यन्ते । कपालिकोपादानी-
भूतायामविद्यायां अभिघातक्रियया चूर्णरजो^१ जायते । चूर्णरज

१ ‘चूर्णं रजः’ इति क. पुस्तके । रजः शब्दस्य पुंसत्वमपि । यथाहामर-
संहः । “पांसुर्ना न इयोरजः” । इति ।

उपादानीभूतायां पूर्वचुटिर्जायते । अभिघातरूपक्रियाया अप्युपा-
दानीभूता अविद्यैव * । सिद्धान्ते जगत्सर्गे अविद्यातिरिक्तसामंथ्यन-
ष्ट्रीकारात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

मही घटत्वं घटतः कपालिकाः कपालिकासूर्णरजस्ततो ऽणुः ।

जनैः स्वकर्मांसंमितात्मदर्शनैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र तत्त्वम् ॥

इति । अणुरत्र चुटिः । एवं चुटेरप्यतिरिक्तं किञ्चन सूक्ष्मातरं
वस्तु परमाणुरस्तु । स च विनष्टुमर्हति । पृथिव्यादिजातीयत्वात् ।
तवाभीष्टद्वयणकवत् । न चैतावन्मात्रेण परमाणवो नित्याः तैर्जगद्-
खिलमुत्पद्यते पूर्वाक्तयुक्तिविरोधात् श्रुतिविरोधाच्च । तथा हि ।

एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः ।

अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी [तै० उ० ब्रह्मानन्दवल्ली] ।

* न्यायकुसुमाङ्गणौ प्रथमस्तबके—

इत्येषां सहकारिशक्तिरसमा मायादुर्बलीतितो ।

मूलत्वात्प्रकृतिः प्रबोधभयतो ऽविद्येति यस्योदिता ॥

देवो ऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः ।

साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम ॥

इत्युक्तम् । द्वितीयस्तबके ऽपि—

कारं कारमलौकिकाद्भूतमर्थं मायावशात्संहरन् ।

हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत्क्रीडति ॥

तं देवं निरवयवस्मरदभिज्ञानानुभावं भवम् ।

विश्वासैकशुवं शिवं प्रतिगमन् भूयासमन्तेष्वपि ॥

इति स्तवकार्यसङ्गाहकं श्लोकद्वयम् ।

१ प्रकृतपुस्तके 'इत्येतत्सहकारि०' इति पाठः ।

२ 'देहो' इति च पाठः ।

इति । अत्र चाकाशमति प्रथममायापरिणामविशेषलक्षणस्यैव कारणत्वमुक्तम् ॥

“तद्वैद्यतं ब्रह्मसंज्ञां प्रजायेयं” इति श्रुतेः । एवं वाय्वादिकं प्रति आकाशस्यैवेत्यादिक्रमेण बोद्धव्यम् । तस्मात्कार्यद्रव्यं प्रति संयोगस्य कारणत्वमपास्तम् । ननु परमाणूनां निरवयवानांमपि संयोगार्थमवयवाः कल्पन्ते—इति चेत् । न । अवयवानां कल्पितत्वे संयोगद्वानुकादीनामपि कल्पितत्वापातात् । कल्पितानां चावस्तुत्वात् । वस्तुतः संयोगस्यासमवायिकारणत्वाभावात् । न चासमवायिकारणमन्तरेणापि कल्पितसंयोगेन कार्यकारणभावसिद्धिरिष्टेति वाच्यम् । तथा सति स्वरूपदृष्टेष्टकादिभिरपि सत्यगृह्यारम्भापत्तेः । भावरूपकार्यं नासमवायिकारणं विनेति तव सिद्धान्तविरोधाच्च । अनुमानानि चाचानुक्तानि । न संयोगसत्त्वाः परमाणवः । स्वातन्त्र्ये सति तद्वैद्यत-कर्मशून्यत्वात् आकाशादिवत् । कर्मशून्याः परमाणवः । तद्वैद्यत-प्रथमाभिघातादिशून्यत्वात् आकाशवत् । परमाणवो द्रव्याकारभक्ताः । निरवयवत्वेन संयोगप्रचयहीनत्वात् आत्माकाशादिवदिति ।

इति परमाणुखण्डनम् ।

एवं संयोगसिद्धिवत्संयोगसिद्धिसम्पादकसमवायाङ्गीकारस्यापि दुर्गिरूपत्वम् । तथा हि । समवायिभ्यामत्यन्तभिन्नः समवायिनोर्यः * घटकः समवायः स समवायिभ्यामसम्बद्धः सम्बद्धो वा ? नाद्यः । हिमवद्विन्ध्ययोरपि घटकत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तथापि सम्बन्धान्तरमित्यनवस्थाप्रसङ्गात् । न च समवायः स्वरूपसम्बन्धेनैव सम्बन्धान्तरानपेक्षेण सम्बद्ध इति वाच्यम् । स्वरूपस्य निरूपणानर्हत्वात् ।

* अत्र च समवायो विद्यते ययोक्तौ समवायिनाविति व्याख्येयम् ।

यथास्वरूपं किमधिकरणं उत आधेयम् ? यद्वा प्रतीतिकालः किं वा प्रतीतिरेव ? उतावच्छेदकदेशो वेत्यत्र विनिगमनाविरंहात् 'तुष्यतु दुर्जन'न्यायेन* स्त्रीकारे ऽपि न निर्वाहः' ।

तथा हि । स्वरूपसम्बन्धः किं समवायस्वरूपस्तदतिरिक्तो वा ? आद्ये आत्माश्रयः' । स्वं न स्वीयमित्यनुभवेन बाधश्च । द्वितीये तु अश्रयस्या स्फुटैव । ननु' किमप्रामाणिकत्वेन समवायस्यायुक्तत्वमुच्यते अश्रयस्या वा ? नाद्यः । द्विविधो हि लोके सम्बन्धः । संयोगः समवायश्च । तत्र संयोगो नाम युतसिद्धयोः सम्बन्धः । स च प्रत्यक्षेणैवावगम्यते । यथा घटरज्जुसम्बन्धः । समवायः पुनरयुतसिद्धानामेव । ते चावयवावयविनौ क्रिया क्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विग्रेष्यनित्यद्रव्ये चेति । समैतेषु † 'इह प्रत्ययसिद्धगम्य' इति वैशेषिकाः ‡ । 'प्र-

१ 'स्वरूपस्य' इत्यारभ्य 'निर्वाहः' इत्यन्तो यश्चः ख. पुस्तके नास्ति । ग. पुस्तके तु 'निरूपणानर्हत्वात्' इत्येतदेव वर्त्तते ।

* यत्र प्रतिपक्षप्रतिपादितं पक्षं दुष्टमपि वादी प्रौढिवादेनाङ्गीकृत्याप्यन्यथाभङ्गा दृषयति तत्रास्य न्यायस्य प्रवृत्तिः ।

† अत्र प्रमाणसिद्धत्वाभावेनेत्यर्थो ऽवगन्तव्यः ।

‡ इह तन्तुषु पट इत्यादि प्रत्ययो ज्ञानं हेतुर्ज्ञापकं लिङ्गं यस्य स समवायो ऽनुमेय एव न तु प्रत्यक्ष इत्यर्थः ।

§ वैशेषिकान्त-न प्रत्यक्षः समवायः । यावदाश्रयप्रत्यक्षं विना सम्बन्ध-प्रत्यक्षासम्भवात् । सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षं हेतुः । अन्यथा घटौ संयुक्ताविति वत् घटाकाशौ संयुक्ताविति । घटे रूपसमवाय इति वदाकाशे शब्दसमवाय इत्यपि प्रत्यक्षापत्तेः । अत एव संयोगप्रत्यक्ष एव यावदाश्रयप्रत्यक्षं हेतुः । जाघवात् । न तु सम्बन्धमात्रप्रत्यक्षे संयोगसमवायान्य-तरत्वरूपसम्बन्धत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात्—इति यदाज्जः तत् पराक्तम् । घटाकाशसंयोगादिप्रत्यक्षापत्तेर्वारणायानुमेयसमवायस्या-वश्यकत्वादिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

त्यश्चिद् एव' इति च तार्किकाः*—इत्यन्यदेतत् । तथा हि । इह तन्नुषु पट—इति प्रत्ययो धर्मिसम्बन्धपूर्वको भवितुमर्हति । अवा-
धितेहप्रत्ययत्वात् । यदित्यं तत्तथा । यथा—कुण्डे बदराणि—इत्या-
दिप्रत्ययः । अत एव न द्वितीयोऽपि । प्रमाणसम्बद्धकार्यान्यथानुपपत्ति-
सिद्धस्य चासत्तर्कानवस्थादिदोषानवकाशात्—इति चेत् । भ्रान्तोऽसि ।

तथा हि । न तावत्—इह तन्नुषु पट—इत्यादिप्रतीतिः । अपि
तु—इमे † तन्नावः पट—इति †—मृदयं घट—इत्याद्यभेदविषया
प्रतीतिः । एवं सर्वत्र । न हि—ग्राखासु वृक्ष—इति प्रतीतिः ।

* अयुतसिद्धानां सम्बन्धः समवायः । विशेषणतान्यसम्बन्धेन यावदुभयसत्त्वं
यथोराश्रयाश्रयिभावः तावयुतसिद्धौ । यथा गुणगुणिनौ । पटोत्पत्तेः पूर्वं
तन्नुसत्त्वादथाप्तेर्वारणायोभयेति । वायुरूपाभावकालघटादेरयुतसिद्धत्व-
वारणाय विशेषणतान्येति । अभावस्य च विशेषणतयैव सम्बन्धस्वीका-
रात् । कालो ऽपि विशेषणतयैव जगदाधारः । इदानीं घटः—इदानीं
जगत्—इति प्रतीत्या आधाराधेयभावः । 'प्रथमान्ते मुख्यविशेषकः शाब्द-
बोध' इति स्वीकारात् । प्राचीनास्तु । विनाशक्षणपर्यन्तं यथोराश्रयाश्रयि-
भावः तावयुतसिद्धौ । ते चावयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ
जातिव्यक्ती विशेष्यनित्यद्रव्ये चेति । तन्नुपटादयः अवयवावयविनौ ।
आश्रयनाश्रयान्यपटादिनाश्रयस्थले नाश्रयसमये पटादेरनाश्रितत्वाभ्युपगमा-
दिनाश्रयपर्यन्तमिति । तदसङ्गतमेव । नित्यगुणतदाश्रययो रात्मात्मत्वजात्यो-
र्विशेषनित्यद्रव्ययोरुत्थाप्तेः । सो ऽयं समवायो—इह तन्नुषु पटः समवेत—
इत्यादिप्रत्यक्षसिद्ध एव । इति नैयायिकाः ।

मीमांसकान्तु—गुणगुण्यादीनां तादात्म्यमेव प्रतीयते । नीलो घटश्चञ्चलः
अपृथक् मृदुट—इत्यभेदानुभवान्निःप्रमायकमेव समवायाङ्गीकार—इत्याहुः ।

† तन्वधिकरणकः पट इत्यर्थः ।

‡ तन्नु रूपः पट इत्येव वक्तुमुचितम् ।

१ क. पुस्तके 'वत्' इत्यधिकं वर्तते ।

किन्तु—वृत्ते शाखा—इति प्रतीतिः । तथा—पटे तन्त्रव—इति^१ चानु-
भूयते । तस्माद्वाधितेहप्रत्ययस्य बाधितत्वादसिद्धो हेतुः^२ ।

किञ्चायं समवायः सम्बन्धिभ्यामन्योऽनन्यो वा ? अथान्य इति
चेत् स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा ? अथ स्वतन्त्र इति चेत् तर्हि तथैवो-
पलभ्येत^३ आत्माकाशादिवत् । अथ परतन्त्र इति चेत् यत्तन्त्रो ऽसौ
तेन सम्बन्धो वक्तव्यः । गुणादिषु तथा दर्शनात् ! न चासौ सम्बन्ध-
त्वासम्बन्धान्तरानपेक्ष—इत्युच्चैर्वाच्यम् । संयोगे व्यभिचारात् । अथ
संयोगस्य सम्बन्धत्वे ऽपि गुणत्वासम्बन्धान्तरापेक्षा । सामान्यादीनां तु
परतन्त्राणामसम्बन्धरूपत्वादेव तदपेक्षा । समवायः पुनः सम्बन्धरूपो
न गुणस्यति वैषम्यमिति चेत् । तर्हि सम्बन्धत्वादस्य संयोगवदेव
गुणत्वमनुभूयते^४ । अथ—द्रव्यवृत्तिसंयोगत्वात् समवायस्त्वादिष्वपि
वर्तते । ततश्च गुणः—इति चेत् । तर्हि 'तुल्यतु दुर्जन' न्यायेनास्तां ताव-
द्गुणादिषु समवायः । कार्यकारणसमवायस्य तु गुणत्वमनुमीयताम् ।
द्रव्ययोः सम्बन्धत्वासंयोगवत् । अथ—संयोगस्य युतसिद्धसम्बन्धत्वात्
केवलद्रव्यवृत्तित्वाच्च गुणत्वम् । समवायः पुनरयुतसिद्धसम्बन्धो न
द्रव्यमात्रवृत्तिसेत्यगुणत्वमिति चेत् । तर्हि ब्रूहि केयमयुतसिद्धिः ?
अपृथग्देशत्वं वा अपृथक्कालत्वं वा अपृथक् स्वभावत्वं वा ? आद्ये ऽपि
सम्बन्धिर्द्वयोरपृथग्देशत्वं वा एकतरस्य वा ? प्रथमे पटस्य तन्त्रसम-
वेतत्वेन तन्त्रदेशत्वम् पटगत शुद्धत्वस्य पटे समवेतत्वेन पटदेशत्वमि-

१ ख. ग. पुस्तकयोः 'वचानु०' इति अधिकम् ।

२ 'तस्मात्' इत्याग्न्य 'हेतुः' इत्यन्तं ग. पुस्तके नास्ति ।

३ 'वोपलभ्यः स्यात्' इति ख. पुस्तके ।

४ क. पुस्तके तु 'सर्वद्रव्यवृत्तिः' इति वर्तते ।

त्येवं द्रव्यगुणयोर्भिन्नदेशत्वस्य त्वयैव स्त्रीकारात् । अन्धे तु घटाका-
ग्रसंयोगेन घटाकाग्रयोरप्ययुतसिद्धत्वापत्तेः । सत्यपि घटस्य नृद्देशत्वे
आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वेनान्यत्र समवायाभावेन पृथग्देशत्वाभावात् ।
नापि द्वितीयः । सत्यदक्षिणयोर्गाविषाणयोरयुतसिद्धत्व*प्रसङ्गात्^१ । न
द्वितीयः । द्रव्यगुणयोरात्मभेदस्य तव मते ऽसम्भवात् । न च द्रव्यगुणयोः
समवायस्त्रीकारेण स्वरूपभेदसम्भवेनात्मभेदः सम्भवतीति वाच्यम् ।
समवायस्याव्याप्यनिरूपणत्वात् । तस्माद्गुणस्य द्रव्यतादात्म्येनैव प्रतीय-
मानत्वादयुतसिद्ध्या सिद्धिः । अपि च । अयुतसिद्धग्रन्थो ऽपृथ-
गुत्पत्तौ मुख्यः ।

“यु मिश्रणामिश्रणयोः” ।

इति पाणिनिसंस्मरणात् । अमिश्रणार्थकं धातुग्रहणात्^२ । सा च
अपृथगुत्पत्तिर्भवन्नते न द्रव्यगुणयोरस्ति । द्रव्यस्य प्राक् सिद्धेः गुणस्य
पश्चादुत्पत्तेश्च । अथ—सम्बन्धितयैव कार्यस्य कारणे सिद्धिरयुत-
सिद्धिः—इति चेत् तर्हि कार्यं किं सिद्धं सत् कारणे समवेति ?
समवेतं वा सिद्धोत् ? युगपदुभयमिति वा ? आद्ये कार्यस्य पूर्व-

१ ‘प्रसङ्गो दुर्वारः स्यात्’ इति ख. पुस्तके ।

२ ‘अमिश्रणार्थकस्यैव धातोरत्रेष्टार्थसम्पादकत्वात्’ इति ख. ग. पुस्त-
कयोः ।

* कार्यकारणभावसिद्ध्यनन्तरमपृथक्त्वभावत्वमित्यर्थः ।

† अत्र प्रथमं द्रव्यस्य सिद्धिः अनन्तरं तत्र गुणस्योत्पत्तिरिति यदुक्तं तत्र
सर्वे आश्रियन्ते । वस्तुतस्तु द्रव्यसिद्धिसमकालमेव गुणोत्पत्तिरिति बलवत्तम् ।

सिद्धत्वादयतसिद्धत्वज्ञानिः^१ । द्वितीये तु । उत्पत्तेः पूर्वमसतः कार्यस्य कथं कारणे समवायः । अथ—असतो ऽपि कार्यस्य कारणे^२ समवायः कस्यत—इति चेत् । तर्हि येनात्मना कार्यस्य कारणे समवायः कस्यते तत् किमसिद्धकार्यके ? उत सिद्धकार्यके ? असिद्धकार्यके चेत् । तर्हि कार्यं संदसदात्मकं * स्यात् । तच्च विरुद्धम् । बाधात् । सिद्धकार्यके चेत् । तर्हि समवायेन सह ताद्रूप्येण^३ निर्वृत्तेः^४ । सिद्धरूपस्य न स्यात् कारणे समवायः । अथ सम्बन्धः स्वरूपसिद्धिश्च कार्यस्य युगपदेवास्तु इति चेत् । तत्सिद्धावस्थं कार्यं सदा ? असदा ? उभयविलक्षणं वा ? आद्ये सिद्धस्यैव सम्बन्ध इत्ययतसिद्धत्वज्ञानिः । द्वितीये न कार्यस्य समवायः । तस्य अद्याप्यसिद्धत्वात् । द्वितीये तु । अनिर्वचनीयवादिप्रसङ्गेन आगतो ऽसि मार्गः । वेदान्तमतप्रवेद्यात् । एतेन गुणादिव्यपि समवायो निरस्तः ।

तस्मात् समवायः सम्बन्धिभ्यामन्यसेत् । तर्हि तस्यापि सम्बन्धान्तरं वक्तव्यम् । अथ—अस्यैव तस्यापि सम्बन्धान्तरं विशेषण-

१ 'सिद्धत्वस्यैव ज्ञानिः' इति स्व. पुस्तके ।

* सत्त्वं कालत्रये ऽपि सत्त्वेन प्रतीत्यर्हम् । आत्मवत् । असत्त्वं तु कालत्रये ऽपि सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वं । अश्रविषाणादिवत् । एतदुभयं आत्मास्वरूपं यस्य तत्सदसदात्मकम् ।

† सिद्धमेव कार्यं यस्मिन् तत्सिद्धकार्यकम् । कारणमित्यर्थः ॥

‡ निर्दक्षिशब्देनापि सिद्धेर्यद्द्वयं कर्तव्यम् ।

विशेषणत्वमिति चेत् । तदपि दुर्वचम्* । इत्यदेवदत्तबोर्विशेषण-
विशेषणभावस्य सम्बन्धान्तरप्रयुक्तत्वात् † विशेषणविशेषणभाव एव
सम्बन्धः । सम्बन्धान्तराभ्युपगमे च अनवस्यैव दुर्वारा? । अथ—प्रती-
त्यनवस्यैव व्यवहारविरोधिनी । न सप्तानवस्था । इयं तु सप्तान-
वस्था—इति चेत् । न । प्रतीतेरप्यनवस्थानात् । तथा हि । समवायः
स्वयं विशेषणत्वात् सिद्धौ सम्बन्धान्तरमपेक्षत एव । तदपि
सम्बन्धान्तरमिति प्रतीतावप्यनवस्था सिद्धैवेति । तस्मात् समवायः
सम्बन्धिभ्यामन्य इति सिद्धम् । न च—ताभ्यामभिन्न एवास्त्विति
वाच्यम् । समवायासिद्धेः । न च—का गतिस्तर्हि सामानाधिकरण्य-
स्येति ॥ चेत् । कारणे कार्यस्य वक्ष्यमाणमायिकाद्याधिकसम्बन्धे-

* दूःखेनापि वक्तुमशक्यम् ।

† संयोगाख्यसम्बन्धान्तरेणेत्यर्थः ।

‡ सम्बन्धान्तरकारणवत्त्वात् सम्बन्धान्तरेण अन्यत्वादिति यावत् ।

§ तुल्यतु दुर्जन न्यायेन विशेषणविशेषणत्वस्यसम्बन्धस्य विशेषणतावि-
शेषणत्वत्वरूपसम्बन्धाङ्गीकारेणानवस्थाविरहे ऽपि समवायमङ्गीकृत्य तुल्य-
युक्त्या तद्विशेषणविशेषणत्वस्याप्यङ्गीकारे द्वयोः कल्पने गौरवात् । नाप्त-
वाद्विशेषणताविशेषणत्व एवाङ्गीक्रियताम् । अत्र समवायेनान्तर्गुणेति
तात्पर्यम् ।

॥ चतुर्धा सामानाधिकरण्यं भवति । तत्र एकविभक्तयन्तपरवाच्यत्वम् ।
कुत्रचिद्वाधायाम् । यथा—यश्चौरः स स्यात्तरेव । तदुक्तं नैव्यर्णसिद्धौ ।

यो ऽयं स्यात्तः पुमानेव पुत्रियया स्यात्तुधीरिव ।

ब्रह्मास्तीति धियाशेषा द्वाह्व्यद्विविबर्तते ॥ १ ॥

कुत्रचित् अभासे । यथा—शुक्लौ रजतं इत्यादिस्यते । कुत्रचिद्विशेषण-

नायुपपत्तेः । नन्वत्र तथा बाधादर्शनात् कथमद्यासनिबन्धनं
सामानाधिकरण्यमिति चेत् । अहं मनुष्यवदिति ब्रूमः । श्रौतस्य
बाधः प्रसिद्ध एव ।

वाधारभ्रणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।

इत्यादिः । किं च समवायस्य न नित्यत्वं सम्भवति । सम्बन्ध-
धीनमह्वावात् । सम्बन्धिनश्चैकस्य द्वयोर्वा विनाशेन नाशस्यावश्यक-
त्वात् । न ह्यस्ति सम्भवो गुणो वा । गुणगुणिनौ वा नस्तः । अस्ति
च तयोः सम्बन्ध इति । तस्मात्कार्यः समवायसम्बन्धो निमित्तकार-
णोत्पत्तिमात्राधीनः । संयोगवत् । इत्यलं मृतमारणेन । इति दिक्* ।

इति समवायखण्डनम् ।

तस्मादुपपत्त्यनुभवाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्वम् । अपि तु
कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । तथा च कार्यस्य
कारणाऽनतिरेकात् किं केन सम्बद्धम् । संयोगस्य च संयोगिभ्या-
मनतिरेकात् तयोः संयोग इति । न च सम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां

विशेष्यभावे । यथा—नीलो घटः इत्यादि । कुत्रचित् अभादे । यथा—सोऽयं
देवदत्तः इत्यादि ।

* एतेन यत्पुनर्गुणदीधितित्याख्यायां मथुरानाथभट्टाचार्यैरुक्तम् । “का-
लिङ्गसम्बन्धेन विद्यमानानन्तगुरुत्वानामवनतिविशेषे प्रयोजकत्वाभाववत्
समवायेन सामग्रीबलेनावयविगतविद्यमानगुरुत्वस्यापि प्रयोजकत्वात् स्वा-
अयसमवेतत्वसम्बन्धेन कारणगतगुरुत्वस्यैव अवयविगतपातप्रयोजकत्वात्
द्विगुण गुरुत्वेनावनतिविशेषासम्भवात्” इति तदपि निरस्तम् । ‘स्वाअयः’
कपालः तद्गतं गुरुत्वमित्यर्थः ।

वस्तुनरम् सम्बन्धिग्रन्थधीत्यतिरेकेण समवायग्रन्थधीदर्शनात्-इति वाच्यम् । तत्तदनिर्वचनीयानेकविशेषावस्थापेक्षया एकस्मिन्नपि नामाग्रन्थधियोरुपपत्तेः । यथा एको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणो ऽवदीतः* । स्वगतावस्थापेक्षया^१ बालो युवा स्वविरः । स्वक्रियाभेदापेक्षया ओचियः पाचकः । परापेक्षया तु पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामाता इति । यथा चैकापि सति रेखां स्नानान्यत्वेन निविश्यमाना एकग्रत-सहस्रादिग्रन्थधीभेदयुता भवति । तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिग्रन्थधीत्यतिरेकेण संयोग-समवायग्रन्थधीयोग्यत्वं न व्यतिरिक्तं वस्तु इति । तस्मात् कार्त्स्न्यैक-देशाभ्यामन्तरालदेशशून्यावस्थार्थं संयोगसमवायग्रन्थधीगम्याविति । अङ्गुल्योर्नैरन्तर्यसंयोगः । दधिकुण्डयोरौत्तराधर्यसंयोगः इत्याद्युक्तम् । तदेवं द्रव्याभिन्ना गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः इति सिद्धम् ।

किञ्च गुणादीनां द्रव्याभिन्नत्वे सिद्धे ऽपि द्रव्यव्यवहारकल्पनं व्यर्थमेव । तथा हि । तत्र पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनसां द्रव्यलोपपादनं किं लोकव्यवहारार्थं अथवा तेषां द्रव्यत्वज्ञानेन मोक्षार्थं वा ? नाद्यः । न हि-द्रव्यमानय-इत्यादिव्यवहारो लोके कृष्यते । द्रव्यशब्देन सुवर्णादिरेव प्रत्ययात् । नापि द्वितीयः । पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वे ज्ञाते ऽपि दुःखध्वंसस्तत्रणमोक्षसाधनीभूत मिथ्या-

* अवदातः सितः गौरवर्ण इत्यर्थः ।

१ '•स्थामपेक्ष्य' इति ग. पस्तके ।

ज्ञाननाशासम्भवात् । प्रत्युत लोकसिद्ध-पृथिवी-इत्यादिनामभिर्बन्ध-
हारे सिद्धे ऽपि पृथिव्यादयो द्रव्याणीति पृथिव्यादीनामलौकिकं
निष्प्रयोजननामान्तरस्थापनेन^१ मिथ्याज्ञानमेव प्रतन्यते । तस्मान्न
द्रव्यपदार्थः कश्चिदस्ति । किन्तु पृथिव्यादिषु सर्वेषु नाम्नो ऽनु-
गतिदर्शनात् नामपदार्थ एवायम् ।

नापि गुणपदार्थः । श्यामगुणो घटः-इति व्यवहाराभावात् ।
किन्तु-श्यामो घटः-इति प्रत्ययात् घटनामपदार्थः । श्यामत्वा-
दिना रूयत इति रूपपदार्थ एव श्यामादिः । कर्मपदार्थस्तु^२
क्रियारूप * एक एव । न उत्क्षेपणादिना पञ्चविधः । सर्वत्र
क्रियाया एव दर्शनात् । इत्थं च वक्ष्यमाणं यावदविद्याकार्थं
परिदृश्यमानो * नामरूपक्रियात्मको दृश्यपदार्थ † एवा ऽयम् ।
दृक्पदार्थश्च ‡ आत्मा । इति पदार्थद्वयं सिद्ध्यति व्यवहारे ।

१ 'नामान्तरकरणेन' इति ग. पुस्तके वर्तते । ख. पुस्तके तु 'नामान्त-
रेण' इत्येव वर्तते । परमिदं पाठद्वयमप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति ।

२ 'कर्मपदार्थस्त्वेव एव' इति क० पुस्तके । तदशुद्धमिति प्रतिभाति ।

* उत्क्षेपणापक्षेपणादिसर्वमपि क्रियाशब्दवाच्यमेव भवितुमर्हति । यतः
उत्क्षेपणादि सर्वे क्रियैव इत्यभिप्रायः ।

† दर्शनयोग्य इत्यर्थः । एतदुपलक्षणमत्रिम् । अत एव ओजादियाद्य-
विषयाणामपि दृश्यपदार्थत्वं सम्भवति ।

‡ 'दृक्पदार्थः' द्रष्टा इति यावत् । एतेन इन्द्रियैरर्थग्राहक आत्मा
दृक्पदार्थ इति सिद्धम् ।

परमार्थतस्तु अविद्यातत्कार्यनाशादात्मीव एकः इति चतुर्थमुद्धरे स्पष्टं भविष्यति इति ।

द्रव्यादेरभावाच्च द्रव्यत्वगुणत्वाद्यपरसत्तापि न सिद्ध्यति । वक्ष्य-
माणब्रह्मसत्तयोपपत्तेः^१ । परसत्तासामान्यमपि न । नित्यद्रव्यस्य स्यात्
एव व्यावर्तकत्वसम्भवात् भवन्मते ऽपि न विशेषसिद्धिः । असम्भते तु
आत्मेतरस्य नित्यस्याभावाच्च व्यावर्तकापेक्षा । समवायासिद्धिरप्यैव ।
अभावस्तु प्रतियोग्यभावादेव न सिद्ध्यति । तस्मात् सद्रूपे ब्रह्मणि
सर्वस्यापि प्रतीयमानस्य जगतः वक्ष्यमाणरीत्या कल्पितत्वं सिद्धम् ।
तथा च श्रुतिः,—

एवमेव खलु सौम्य अन्नेन शुद्धे^२नापोमूलमन्विच्छ ।

अग्निः सौम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ ।

तेजसः सौम्य शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छ ।

सम्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः

सत्प्रतिष्ठाः^३ * ।

* उदात्तक आह हे सौम्य अन्तेकेतो । अग्निः रसादिभावेन नीतेना-
ग्निनेनाग्नेन निष्पादितमिदं शरीरं शुद्धः अद्भुतोत्पत्तित उद्गतः । तमिमं
शुद्धं कार्यं शरीराख्यं वटादिशुद्धवदुत्पत्तितं विजानीहि । किं तत्र विज्ञेय-
मिति चेत् शृणु । इदं शरीरं शुद्धवत् कार्यत्वात् नामूलां भविष्यति । तर्हि
तस्य क मूलं स्यात् ? इति पृष्ट आह पिता । अन्नादन्यत्र तस्य क मूलं

१ 'ब्रह्मणः सत्तया उपपत्तेः' इति ग० पुस्तके ।

२ 'शुद्धेन' इति ख. पुस्तके ।

३ 'प्रतिष्ठिताः' इति क. पुस्तके पाठः ।

इति सर्वेषामपि कार्याणां सति ब्रह्मणि कल्पितत्वं दर्शयति ।
 न चात्र सत्त्वं सामान्यम् । पूर्वमेव दूषितत्वात् मानाभावाच्च । न
 चानुगतप्रतीतिरेव तत्र मानं—इति वाच्यम् । तस्याः पदार्थमात्र-
 साधारण्यात् । अन्यथा सत्ताजात्या^१ द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्त्या—सत्ता
 स्यात् । अन्नमेव तस्य मूलम् । कथमिति चेत् । अश्रितं ह्यन्नमद्भिर्भ्रवीकृतं
 जाठरेषामिना पथ्यमानं रसादिभावेन परिणमते रसात् शोणितं, शोणि-
 तान्मांसं, मांसान्मेदं, मेदसो ऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातः शुक्रम् ।
 तथा योषिद्भूक्तं चान्नं रसादिक्रमेणैवं परिणतं कोहितं भवति । ताभ्यां
 शुक्रशोणिताभ्यां अन्नकार्याभ्यां संयुक्ताभ्यां प्रत्यहं मुच्यमानेनाग्नेनैवमापूर्य-
 माणाभ्यां मृत्युखैः कुद्यामिव प्रत्यहमुपचीयमानो ऽन्नमूली देहशुक्रः परि-
 निष्पन्न इत्यर्थः ।

यत् देहशुक्रस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्त्वात्
 कस्माच्चित् मूलादुत्पन्नम् । यथा देहशुक्रो ऽन्नमूलः 'एव भवे खलु सौम्य
 अग्नेन शुक्लेन' कार्यभूतेन अन्नस्य शुक्रस्य 'आपो मूलमन्विच्छ' प्रतिपद्यते ।
 एवमेव 'अद्भिः सौम्य शुक्लेन' कार्यण्य कारणं 'तेजो मूलमन्विच्छ' । तस्यापि
 विनाशोत्पत्तिमत्त्वात् शुक्रत्वम् । 'तेजसा सौम्य शुक्लेन सन्मूलं अन्विच्छ'
 एकमेवाद्वितीयं परमार्थसत्यम् । यस्मिन् सर्वमिदं वाचारम्भणं विकारो
 नाभेयममृतं रज्ज्वामिव सर्पादि विकल्पजातमध्यस्तमविद्यया । तदस्य
 जगतो मूलम् । अतः हे 'सौम्य इमाः सर्वाः प्रजाः सन्मूलाः' सत्कारणाः ।
 न केवलं सन्मूला एव । इदानीमपि स्थितिकाले 'सदायतनाः' सदाश्रया
 एव । न हि मृदमनाश्रित्य घटादेः सत्त्वं स्थितिर्वास्ति । अन्ते च 'सत्प्रतिष्ठाः'
 सदेव प्रतिष्ठा जयः समान्निर्वसानं परिशेषे यासान्ताः । अतः सर्वेषां का-
 र्याणां ब्रह्मणि कल्पितत्वं सिद्धमित्यलं पल्लवितेन ।

१ 'सत्ताजातिद्रव्यगुणे'ति ख. ग. पुस्तकयोः ।

सती-जातिः सती-ध्वंसः सन्-इत्यादिप्रत्ययानिर्वाहात् । अत एव सत्सदितिप्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिसत्त्वस्य स्नानुपपादकस्य अस्मन्मते ऽकल्पनम् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । न च—चरमत्रिके^१ एकार्थसमवायेन—सत्ता सती—एवं कालिकसम्बन्धेन—ध्वंसः सन्-इत्यादि प्रमा भविष्यतीति किमनुपपन्नम् ? इति वाच्यम् । एक-रूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वाहत्वेन सम्बन्धभेदस्य स्वरूपसत्त्वस्य च कल्पयितुमनुचितत्वात् । विषयस्याननुगमे ऽपि प्रतीत्यनुगमे जाति-मात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । तस्मादेकमेव सद्रूपं ब्रह्म स्वतः स्फुरणरूपं ज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं कथ्यमानेन स्वतादात्म्याध्यामेन सर्वत्र सद्भाव-हारोपपादकम् । सन् घटः—इति तावत् प्रतीत्या मद्भक्तिमात्राभिन्नत्वं घटे विषयीकृतम् । न तु सत्तासमवायित्वम् । अभेदप्रतीतेर्भेदघटित-सम्बन्धानिर्वाहात् । एवं-सत् द्रव्यं-सन् गुणः-सत् कर्म-सत् सामान्यं-सन् विशेषः-सन् समवायः-सन् अभावः-इत्यादिप्रतीत्या सर्वाभिन्नत्वं सतः सिद्धम् । द्रव्यगुणादिभेदामिद्ध्या च नैतेषु धर्मिषु सत्त्वं नाम धर्मः कल्प्यते । किं तु ब्रह्मरूपिणि सति धर्मिणि द्रव्याद्यभिन्न-त्वम् । लाघवात् । तच्च वास्तवं न सम्भवतीत्याध्यात्मिकमित्येतत्प्रति-पादनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तदुक्तं वार्तिके ।

१ 'न च चरमत्रिके एकाग्रयत्वसम्बन्धेन तथात्वप्रतीतिरिति वाच्यम् । सत्सदिति प्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिसत्त्वस्य स्नानुपपादकस्या ऽकल्प-नात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । एकरूपप्रतीतेरेकरूपनिर्वाहात् तथैव 'वक्तुमुचितम्' । एतावान् यत्नः ख. पुस्तके अधिक्तो दृश्यते ।

सत्तातो ऽपि न भेदः स्यात् द्रव्यत्वादेः कुतो ऽन्यतः ।

एकाकारा हि संवित्तिः सद्व्यं सगुणस्तथा ॥

इति । अत एव घटाङ्गिभः पट-इत्यादिप्रतीतिरपि न भेद-
साधिका । घट-पट-तद्भेदानां सदभेदेनैक्यात् । अत एव महाभाष्य-
टीकाकारेण कथ्यतेन काश्मीरधुरन्धरेण स्वमतोपष्टम्भार्थं भर्तृहरि-
कारिकोपन्यस्ता ।

सन्निभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तान् प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वत्लादयः ॥

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।

समारम्भस्तु भावानां अनादिब्रह्मणश्च तम् ॥

इति । एतेनैव सद्व्यं ब्रह्मणः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमपि सिद्धम् ।
ननु कथं चक्षुरादिज्ञानविषयत्वं ब्रह्मणः? । रूपादिहीनत्वात् । न च
—स्वरूपतो ऽयोग्यत्वे ऽपि चन्द्रावच्छिन्नत्वेन राहोरिव घटावच्छिन्नत्वेन
योग्यता—इति वाच्यम् । शब्दाद्यवच्छिन्नत्वेन गगनादेरपि योग्यता-
प्रसङ्गात् । राहोस्तु नीलस्य स्वतो योग्यस्य दूरदोषेणायोग्यस्य शुक्ल-
भास्वरश्चन्द्रसन्निभत्वाच्चाक्षुषत्वम् । न च—

न सो ऽस्ति प्रत्यथो लोके थंच कालो न भासते ।

इति मीमांसकोक्तरीत्या कालस्येव ब्रह्मणो ऽपि भविष्यतीति-
वाच्यम् । तस्याप्यतएवानङ्गीकारात् । न चानुभवविरोधः । परमाणु-
बान्धवं देशः—इत्याद्यनुमानरूपज्ञानलक्षणयाप्युपपत्तेः—इति चेत् ।

न । इदानीं घटः—इति स्वाधिकरणावच्छिन्नत्वेनानुभवस्य सार्वजनी-
नस्यापलापापत्तेः । न च—रूपादिसामग्रीबाधात्^१ कथमनुभवः ? इति
वाच्यम् । प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव रूपादेः
हेतुत्वात् । सर्वेन्द्रियग्राह्यं तु ब्रह्म कालस्य । अतो न रूपादिहीनत्वे
ऽपि चाक्षुषत्वानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु । द्रव्यप्रत्यक्षप्रत्येव रूपादेः कारण-
त्वात् न ब्रह्मणः कालस्य वा प्रत्यक्षानुपपत्तिः । तयोः सिद्धान्ते द्रव्य-
त्वाङ्गीकारात् । ब्रह्मणः स्वप्रकाशसच्चिदानन्दरूपस्य स्वतन्त्रपदार्थत्वात् ।
कालस्य च अविद्यात्मकत्वस्वीकारात् । इति दिक् ।

ननु महाकालसद्भावे इदं सर्वं सङ्गच्छते । तत्रैव तु मानं
न पश्यामः । न च—इदानीं—इत्यादिरूपबुद्धिनियामकतया-
तत्सिद्धिः इति पूर्वमेव दर्शितं—इति वाच्यम् । अन्यमात्ररूपखण्ड-
कालमादायैव तत्प्रतीत्युपपत्तेः—इति चेत् । मैवम् । तथापि—इदानीं
घटः—इति प्रतीतिनियामकसम्बन्धघटकतया महाकालस्यावश्य-
कत्वात् ।

तथा हि । इदानीं—इत्यंशविषयो घटो वा ? उत भूतलादि-
र्वा ? यदा सूर्यादिपरित्यन्दो वा ? नाद्यः । तस्य आधारत्वानुपपत्तेः ।
स्वस्य स्वाधारत्वाभावात् । न द्वितीयः । अननुगतत्वात् । एकत्र
गतस्यान्यत्र नयने ऽपि इदानीमिदं—इति प्रत्ययाच्च । नापि
द्वितीयः । तस्य साक्षाद्दृष्टेः सम्बन्धाभावात् । स्वाश्रयसंयुक्त-
संयुक्तत्वादिरूपसम्बन्धाङ्गीकारे तु सम्बन्धघटको ऽनुस्यूतो अन्यमा-
त्रातिरिक्तावश्यकः । तथा च तस्यैवाश्रयत्वमुचितम् । “स च पदार्थः

१ 'जाभात्' इति ख. पुस्तके ।

परमात्मातिरिक्तः । न मायान्तर्भूतः । जीवादृष्टतत्संस्कारातिरि-
क्तायास्तस्या अमङ्गीकारात्” इतिजरनैय्यायिकाः । “निखिलजगदा-
धारत्वरूपकालतायाः ईशे ऽप्यावश्यकत्वात् स एव कालपदार्थः” इति
शिरोमणिभट्टाचार्यादयः । “जीवाद्दृष्टतत्संस्कारातिरिक्तायाः मा-
यायाः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वान्मायैव कालः” इति वेदान्तिनः । “माया-
चित्सम्बन्ध एव काल” इति तदेकदेशिनः । इति सङ्क्षेपः । तस्मादस-
त्कार्यवादस्य श्रुतियुक्तिबाधितत्वान्न गुरुशब्दाभिधेयसिद्धिरिति अलं
मृतमारणेन इति दिक् ।

इति सत्ताखण्डनपूर्वकसत्कार्यवादखण्डनम् ।

अथास्तु तर्हि प्रधानमहदहङ्कारादिक्रमेण पञ्चमहाभूतपरि-
णामो देह एव गुरुशब्दाभिधेयो द्वितीयः सत्कार्यवादपक्षः । तस्य
साङ्ख्य-पातञ्जल-पाशुपत-वैष्णवादिभिरत्यादरेण स्वीकृतत्वात् । तच्च
प्रधानमनुमानसिद्धम् । विषयमात्रं सुखदुःखमोहात्मकं य एव एकस्य
सुखतया भासते स एवान्यस्य दुःखतया । अन्यस्य मोहतया च ।
एवं तदुपादानपरम्परापि दुःखाद्यात्मिका । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः ।

सर्वे भावा हि पद्मावत्या व्याख्याताः ।

इति । तथा च प्रधानं सुखदुःखमोहात्मकं सत्वरजस्तमोरूपं जग-
दुपादानं भवतु । न ब्रह्म न वा परमाणादि । निर्गुणत्वान्निवयत्वाच्च-
इति चेत् । नैतत्कारम् । तथा हि । ‘प्रधानमहदहङ्कारादिक्रमेण पञ्च-
महाभूतानि देहाकारेण परिणमन्ते’ इति वदग्रष्टयः । किं परिणा-

१ ग. पुस्तके इदं नास्ति । केवलं ‘मायायाः श्रुतिस्मृती’त्येव वर्तते ।

२ ‘स्वीकारात्’ इति ख. पुस्तके ।

मग्नन्देन व्यवह्रीयते ? अथ तालिको ऽन्यथाभावो यथा दुग्धस्य दधि-
रूपेण, सुवर्णस्य कुण्डलरूपेण—इति चेत् । तर्हि एतद्विचारणीयम् ।
किं अन्यथाभावो ऽप्युत्पद्यते न वा ? आद्ये असत्कार्यवादप्रवेगेन
पूर्वाक्तदूषणयासात् । अपसिद्धान्ताज्ञाप्रयोजकत्वम् । द्वितीये तु ।
उत्पद्यते नश्यति चेति व्यवहारो न स्यात्—इति चेत् । नैवम् ।
सत्कार्यवादापरिज्ञानात् । न हि सत्कार्यवादिना उत्पत्तिविनाशा
वङ्गीक्रियेते । अपि त्वाविर्भावतिरोभावमात्रमुत्पत्तिविनाशशब्दा-
भ्यामभिलप्यते । अथैतदपि विवेचनीयम् । किं आविर्भावः कारण-
व्यापारात्प्राक् सन्नसत्त्वा ? आद्ये कारणव्यापारवैयर्थ्यम् । अधिका-
मर्जनात् । द्वितीये तु असत्कार्यवादापत्तेः । ननु सत्कार्यवादपक्षे
आविर्भावार्थं सामर्थ्यपेक्ष्यते—इति चेत् । न । आविर्भावस्यापि सद-
सद्विकल्पयामदोषतादवस्थ्यात् । न च—तासादौ विद्यमानसुवर्ण-
भावस्यैव कालिमांशव्यावृत्त्या स्वर्णभावसम्पादनवदसत्त्वांशव्यावृत्त्या
वर्तमानभावसम्पादकत्वेन सामग्रीसफलेति वाच्यम् । सत्त्वासत्वयो-
र्वर्तमानत्वावर्तमानत्वरूपयोरेकस्मिन्निरोधात् । न च—धर्मभेदेना-
विरोध—इति वाच्यम् । विरुद्धार्थसमावेशप्रयोजकयोर्धर्मयोरपि
समावेशायोगात् । धर्मान्तरानुसरणे त्वनवस्था स्फुटैव । नन्वा-
विर्भावो उद्भिक्तं सत्त्वं तिरोभावस्य उद्भिक्तं तम एव । तथा च
सामग्रीकाले विद्यमानमपि तंमः मण्यादिवन्न प्रतिबन्धकं सन्नवतीति
सामग्री उन्नेजिका । न जनका इति न सत्कार्यवादपक्षे दोषगन्धो
ऽपि—इति चेत् । न । परिणामवादस्य श्रुतियुक्तिविरोधात् ।
तथा हि-

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।

आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी* । [तै.

उ. ब्र. व. २]

इत्यादौ परिणामाङ्गीकारे परमात्मविजातीय आकाशः कथं प्रकृतिपरिणामो भवति? एवं आकाशविजातीयो वायुः, वायुविजातीयं तेजः,^१ तेजविजातीयं जलं, जलविजातीया पृथिवी च कथं स्यात्? मृत्परिणामस्य घटशरावादेर्द्विजातीयादर्शनात् । साजात्ये च जातिसाङ्कर्यापत्त्या भूतविभागो न स्यात् । तथा च तेज अनुष्णाग्नीतं, जलमुष्णं, पृथिवी शीतला इत्यपि स्यात् । दुग्धत्यागेन दधित्यागो ऽपि प्रसञ्जेत । तथा च धर्मशास्त्रविश्लेषः स्यात् । तस्मात्सत्कार्यवादो न युक्तिमहः । तद्वरं परिणामवाद एवास्तु । युक्तिमहत्वात् ।

* तस्मादेतस्मादात्मनः आत्मशब्दवाच्यात् । “आत्मा हि तत्सर्वस्य । तत्सत्यं स आत्मा” इति श्रुत्यन्तरात् । अतो ब्रह्म आत्मा । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मणः आत्मस्वरूपात् आकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्दगुणो ऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम् । तस्मादाकाशात् स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण च आकाशगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः ‘सम्भूतः’ इत्यनुवर्तते । वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च त्रिगुणोऽग्निः सम्भूतः । अग्नेश्च स्वेन रसगुणेन पूर्वेण त्रिभिः चतुर्गुणा आपः सम्भूताः । अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वेण चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी सम्भूता ।

१ क पुस्तके ‘अग्निः’ इति वर्तते । यद्यपि इमौ द्वावपि पर्यायशब्दौ, तथापि सत्कार्यग्रहणे अस्त्यस्पीयान् भेदः । ततश्च अर्धभेदोऽपि भवत्वेष ।

२ ख. पुस्तके ऽत्र ‘वरमारम्भवाद एवास्तु’ इति वर्तते ।

तथा हि । आत्माकाशादीनां न परिणाम्याकारता । किन्तु ।
 यदीयसूक्ष्मांशाः यथाविभक्ताः येनोपष्टम्भाः कार्यमुत्पादयन्ति तद-
 धिष्ठानकारणत्वम् निमित्तकारणताविशेषः । उपादानकारणत्वं तु
 स्वस्वसूक्ष्मावयवानामेव । अतो न भूतसामर्थ्यमपि । विजातीयत्वात् ।
 तस्मान्न परिणामवादो ऽपि युक्तिसहः । आरम्भवाद एवास्तु प्रामा-
 णिकः—इति चेत् । भ्रान्तो ऽसि । पूर्वमेव विस्तरेण दूषितत्वात् ।
 तस्मान्न सतो जनिर्नाप्यसतो जनिः । किन्वाकाशादिप्रपञ्चस्थानिर्वा-
 च्यत्वेन मायिकत्वम् । प्रपञ्चो मायिकः । परिणामारम्भयोः साङ्ग-
 वैशेषिकसम्मतवीरनन्तर्भावे सति जन्यत्वात् । शुक्तिरजतादिवदित्यनु-
 मानाच्च । उक्तं च वेदान्तमुक्तावलीकृद्भिः ।

यथा^१ सतो जनिर्नैवमसतो ऽपि जनिर्न च ।

जन्यत्वमेव जन्यस्य मायिकत्वममर्पकम् ॥

इति सङ्क्षेपः । एतेन यच्चात्र^२ साङ्गभाष्यकृता विज्ञानभिक्षुणा
 समाधानत्वेन प्रस्तुतं तदप्यसङ्गतमेव ।

तथा हि । अथैवं सत्कार्यवादनिराकरणपराः प्रष्टव्याः । आ-
 विर्भावः किं ज्ञानं उत अन्यदेवाभिप्रेतम् ? तत्राद्ये दूषणमबोधादेव ।
 “न हि साक्षात्कारत्वं दण्डचक्रादिकार्यतावच्छेदकं” इति भग-

१ ख. ग. पुस्तकयोः ‘परिष्कामिकारता’ इति वर्तते । परन्विदमशुद्ध-
 मिति प्रतिभाति ।

२ ‘यथा सन्नैव भवति तथा सदपि न क्वचित्’ । इति ग. पुस्तके वर्तते ।
 तात्पर्ये न कश्चिद्विशेषः ।

३ ग. पुस्तके ‘तथात्र’ इति वर्तते ।

वाग्कपिलो मुनिर्ब्रूते । तथा वदतो भ्रान्तत्वमेव प्रसज्येत । दण्डादिकं
विनापि इन्द्रियादिना साक्षात्कारोपपत्तेर्यभिचारात् । तस्माद्धितौयः
पक्षः परिशिष्यते ।

तथा हि । तत्र पदार्थानामवस्थाद्वयं भवति । एकानागतावस्था
अपरा वर्तमानावस्था । सामग्र्यैतः प्राक् प्रथमा । पश्चाद्धितौया । सैव
च सामग्र्या निर्वर्त्यते । व च तामादायैव सदसद्विकल्पो ऽस्तीति वाच्यम् ।
तस्याः सदसदात्मकत्वस्वीकारात् । न चैवं विरोध—इति वाच्यम् ।
विभिन्नरूपेणैव तत्स्वीकारात् । अनागतावस्थान्तेनासत्त्वं वर्तमाना-
वस्थतद्भक्तित्वेन च सत्वम् । सत्त्वं च कालसम्बन्ध एव । तद्भावो ह्यस-
त्वम् । इत्यादि स्वयमेवोद्भावनीयमिति तत्सर्वमपास्तम् । विभिन्न-
रूपेण सत्त्वामत्वनिर्वाहे विभिन्नधर्मयोः सत्त्वामत्वनिर्वाहे ऽपि धर्मा-
न्तरानुमरणेनैव । तचाप्युत्तरोत्तरं तथैवेत्यनवस्था स्फुटैव^१ । स्वरूपेण
तु धर्मसत्ता निर्वक्तुमशक्यैव । स्वस्य सम्बन्धरूपत्वासम्भवात्^२ । अतो
सम्बन्धान्तरेण धर्मसत्ता सम्बन्धान्तरप्रयुक्तधर्मसत्ताप्रयुक्तैव इति
भवति सम्बन्धानवस्थापि । इति दिक् । तथा च विभिन्नधर्मयोः

१ 'वर्तमानावस्थान्तेनासत्वम् । तद्भक्तित्वेन सत्वम्' इति ख. ग. पुस्तकयोः ।
वर्तमानावस्था नाम अनागता । प्रथमेत्यर्थः ।

२ 'साटोपमाहेति चेत्' इति ग. पुस्तके वर्तते । 'स्वबुद्धिपरिपाक-
विजम्बनमेवैतत्' एतावदधिकं ख. पुस्तके दृश्यते । 'तथा हि' इति ख. ग.
पुस्तकयोः ।

३ 'स्फुटैव' एतद्भाक्ति ख. ग. पुस्तकयोः ।

४ 'स्वसम्बन्धः' इति ग. पुस्तके ।

सत्तासत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तत्प्रयुक्तावस्थयोः सदसद्रूपत्वमपि सुतरां निर्वक्तुमशक्यमेव इत्यलमसम्भाव्यसम्भावणेन इति । विस्तार-
स्वप्ने तृतीयमुद्गरे भेदाभेदवादिनं प्रति प्रतिपादनौच्यमेव इति इहो-
परस्यते ।

किञ्च स्त्रीकृत्यापि तव न निर्वाहः । तथा हि । प्रधानं किं
निरवयवं आकाशादिवत् ? सावयवं वा वाय्वादिवत् ? नाद्यः ।
परिणामासम्भवात् । न च-तवापि निरवयवस्य ब्रह्मणः कथं जग-
द्रूपेण परिणामः-इति वाच्यम् । जगतो वक्ष्यमाणब्रह्मविवर्तत्वेन
अङ्गीकारात् । न द्वितीयः । सावयवत्वे ऽनित्यत्वेन “अजामेकां
लोहित-शुक्ल-रूपणाम्” इत्यादिश्रुतिविरोधात् । अथ ज्ञात्स्वस्य परि-
णामो एकदेशस्य वा ? आद्ये अनित्यत्वप्रसङ्गः । द्वितीये-तु निर-
वयवस्येकदेशासम्भवः । किं च प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामित्वं
किं चेतनाधिष्ठितस्य अनधिष्ठितस्य वा ? अन्ये अचेतनत्वेन विचित्र
जगद्रूपमानुपपत्तिः । “ईक्षतेर्नाशब्दम्” इति न्यायात् । *प्रथमे तु
किं चैतन्यस्य परिणामः उत शुद्धस्य† वा ? आहो विशिष्टस्य ?

* अत्रेदमनुसन्धेयम् । ननु—प्रधानस्यापि सत्त्वांशमादाय उपादान-
गोचरज्ञानचीकीर्षाकृतिसत्त्वादिसम्भवः सुवचः—इति चेत् न । तदानीं
साम्यावस्थायां विषमावस्थात्मकज्ञानकृत्यादिपरिणामायोगात् । विषमाव-
स्थायां प्रधानस्वरूपभङ्गप्रसङ्गाच्च न साम्यावस्थापन्नगुणत्रयस्यैव प्रधानत्वाङ्गी-
कारात् । न च—साम्यावस्थोपपत्तितं गुणत्रयं तदिति वाच्यम् । साम्या-
वस्थायाः सदःतनत्वे विशेषणत्वप्रसङ्गात् । कादाचित्कत्वे त्वसत्कार्यवादप्रसङ्गो
दुर्वारः ।

† ‘शुद्धस्य’ प्रधानस्येत्यवसेयम् ।

नाद्यः । चैतन्यस्य निर्विकारकूटस्थत्वेन तथाङ्गीकारे वक्ष्यमाणानेक
श्रुति-स्मृति-युक्तिविरोधात् । न द्वितीयः । पूर्वमेव दूषितत्वात् ।
नापि तृतीयः । प्रकृतिवैशिष्ट्यं किं जीवस्य उत ईश्वरस्य वा ? नाद्यः ।
किञ्चिज्जलाञ्जगत्सर्गाद्यनुपपत्तेः । न द्वितीयः । ईश्वरानङ्गीकारात् ।
अथ-सेश्वरमाह्वयमते भवतु प्रकृतिविशिष्टस्य महदादिपरिणामित्वम्-
इति चेत् । न । प्रकृतिशब्देन किं माया उच्यते ? मायेश्वराभ्यां
अन्यदेव किञ्चिद्वा ? नान्यः । अप्रसिद्धत्वात् । आद्येत्विष्टापत्तेः ।

मायां तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

इति श्रुतेः । किं च सा माया सती वा ईश्वरवत् ? उत
असती ? नरगटङ्गवत् अनिर्वाच्या वा ? नाद्यः । वक्ष्यमाणद्वैतश्रुति-
विरोधात् । न द्वितीयः । अमतः प्रमाणाविषयत्वात्^१ । सदसदात्म-
कत्वेन विरोधाच्च । न तृतीयः । सदसद्भ्यामनिर्वाच्यत्वाङ्गीकारेत्व-
द्वैतवादप्रसङ्गात् । किं च ईश्वरे प्रकृतिवैशिष्ट्यं किं संयोगेन ? किं
वा समवायेन ? आहो तादात्म्येन ? यद्वामायिकेन ? नाद्यः ।
संयोगस्य समवायाधीनत्वात् । तस्य च झणुकखण्डनेनैव निराकृत-
त्वात् । अतएव न द्वितीयो ऽपि । तृतीये तु तादात्म्यमपि किं
भेदसहिष्णुः उत अभेदरूपमेव वा ? आद्ये समवायनिरासेनैव
निरामः । द्वितीये त्वीश्वरातिरिक्तप्रकृत्यसिद्धेश्च । चतुर्थे त्वद्वैतवाद-
प्रवेशः । अथ प्रलये विलोमपरिणामपरम्पराप्यस्ति न वा ? नाद्यः ।

१ इदं ख. पुस्तके नास्ति ।

* भेदो विकल्पः तं सहते इति भेदसहिष्णु विकल्पसहमित्यर्थः ।

‘गुणानां साम्यावस्थाप्रकृतिः प्रलयः’ इति प्रलयलक्षणविरोधात् ।
 नापि द्वितीयः । कदाचित्परिणमते कदाचित्तेतिविनिगमकाभावात् ।
 ननु—दृणादेरन्यानपेक्षस्यैव कदाचित् क्षीररूपेण परिणामः कदाचित्
 इत्यादिवत्तत्रापि सम्भवति—इति चेत् । न । तत्रापि धेन्वादिजठर-
 सम्बन्धस्यैव नियमात् । बलीवर्दादावभावाच्च । ननु—यथा पङ्गुपुरुषो
 ऽन्धं प्रवर्तयति यथा वाग्नाऽयस्कान्तो लोहं एवं पुरुषः प्रकृतिशक्ति-
 हीनो ऽपि दृक्शक्तिहीनं प्रधानं—इति चेत् । वागादिना पङ्गोः
 शक्तिहीनाऽयस्कान्तस्य प्रवर्तकत्वात् । पुरुषस्य वागाद्यभावात् । नित्य-
 शक्तिधानेन नित्यं प्रवर्तकत्वापत्तेश्च । न च—स्वत एव परिणामः
 सम्भवतीति वाच्यम् । प्रयोजनाभावात् । न च पुरुषभोगः प्रयो-
 जनम् । त्वन्मते पुष्करपलाशवत्पुरुषस्य निर्लेपत्वस्वीकारात् ।
 अन्यताख्यात्यनिर्वचनीयख्यात्यनङ्गीकारेण भोगारोपस्थायऽसम्भवात् ।
 ननु—वस्तुतो निर्लेपत्वेऽपि कर्तृत्वाद्याश्रयबुद्ध्यविवेकेन भोक्तृत्वादि-
 सम्भवात् । तद्विवेकेन च कर्तृत्वमितृच्यामोक्षस्यापि सम्भवादिति
 चेत् । न । तव मते ऽविवेकपदार्थस्यैवाप्तीकत्वात् । तथा हि । अवि-
 वेको नाम किं विवेकाभावः ? यदा तदन्यः ? उत तद्विरोधी ? नाद्यः ।
 अभावाद्भावोत्पत्त्यनङ्गीकारात् । न द्वितीयः । विवेकादन्यस्य घटादेः
 कर्तृत्वादिषु हेत्वदर्शनात् । तृतीये तु भावरूपमज्ञानमेव तदिति
 वाच्यम् । तथा चागतो ऽसि मार्गे । मायावादप्रवेशात् । तदुक्तम् ।

अविवेककृतःसङ्गो नियमश्चेतिचेत्तदा ।

बलादापतितो मायावादः साङ्ख्यस्य दुर्मतेः ॥

इति । किं च प्रकृतिपुरुषविवेकस्य षट्पदार्थषोडशपदार्थविवेकस्य

वा मोक्षहेतुत्वे न किमपि प्रमाणं पश्यामः । असौक्तिकफल-
साधनतायाः आगमैक^१वेद्यत्वात् । न च—कणाद-कपिलादिवाक्यमेव
मन्वादिवाक्यवदत्र प्रमाणमिति वाच्यम् । युक्तिशास्त्रत्वेनाऽऽगम-
विधया प्रामाण्याभावात् । अन्यथा प्रतिज्ञामात्रेणैव वस्तुसिद्धेरद्देश-
लक्षण-परीक्षादिप्रथामो न स्यात् ।

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्ययेतरे दुःखमेवापि^२ यन्ति* ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नामेव पश्यति^३ ।

इत्यादि श्रुतिबोधितत्वाच्च । कौटुम्भं च तज्ज्ञानं मोक्षहेतुः ।
सामान्याकारेण वा विशेषाकारेण । आद्ये प्रमेयत्वादिरूपेण सर्व-
वामस्यैव तज्ज्ञानम् । द्वितीये तु । सर्वेषां पदार्थानां तेन तेन

१ 'आगमैक्य०' इति क. पस्तके ।

२ ग. पस्तके 'य एतद्विदुः ०मेवोपयन्ति' इति पाठः ।

* ब्रह्मविद आहुः । यथा वरुणं ब्रह्म विदित्वा अस्माद्धिनाशनात् 'मुक्ताः
एवं 'ये तत् ब्रह्म विदुः' ज्ञातवन्तः 'त अमृता' मुक्ता 'भवन्ति' । ये पुन-
रेवं ब्रह्म न विदुः ते 'इतरे' ब्रह्मविद्भ्यो ऽन्ये अब्रह्मविद इत्यर्थः । 'दुःखं'
नान्मरणादिनाशयमेवापि 'यन्ति' प्रतिपद्यन्ते । अविदुषां न कदाचिदपि
दुःखनिवृत्तिः । ते हि दुःखमेव आत्मत्वनोप ष्णन्ति इति भावः ।

† परमार्थज्ञानसंस्कृतेन मनसेव आचार्यापदेशपूर्वकं चानुग्रह्यम् । तत्र
च दर्शनविषये ब्रह्मणि न इह नामास्ति किञ्चन । न किञ्चिदप्यसति नामात्वे
नामात्ममध्यारोपयत्यविद्या । एवं सति 'यः इह नामेव पश्यति' 'स मृत्योः
मृत्यु' मरणान्मरणं 'माप्नोति' । अविद्याधारोपयत्यतिरेकेण नास्ति पर-
मार्थतो द्वितीयमित्यर्थः ।

रूपेण ज्ञानं ब्रह्मणो ऽप्यशक्यम् । अनन्तत्वात् । अथ—द्रव्यत्वादिना ज्ञानं कारणमिति चेत् । तर्हि तद्विभागवचनादेव तस्माभात्पृथिवीत्यादिरूपेण तद्भूत्पादनं व्यर्थम् । एवं प्रकृतिपुरुषविवेके ऽपि विकल्पनीयम् । तथापि सामान्याकारेण ज्ञानस्यातिसुलभत्वात् । विशेष्याकारेण चाशक्यत्वात्तुल्यैवानुपपत्तिः । अथात्मतत्त्वज्ञानं कारणमिति चेत् न । तत्र तार्किकादिपक्षे—अहं जानामि—इत्यात्मज्ञानं वर्तते एव सार्वजनीनम् । न चास्य पारोक्ष्यत्वं भ्रान्तित्वं वा शक्यं वक्तुम् । अथैतस्यापरोक्षप्रमाते ऽपि मिथ्याज्ञानवासनावग्रीकृतत्वात् मिथ्याऽज्ञाननिवर्तकता । किन्तु पदार्थतत्त्वविवेकोत्तरकालीनश्रवणादिपरिपाकजनितज्ञानान्तरस्यैव सवासनमिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वम्—इति चेत् । न । आत्मापरोक्ष प्रमातेन वासनानिवर्तकताभावस्य तथापि समानत्वात् । तद्विषयवैजात्ये प्रमाणाभावाच्च । विस्तरेण चैतस्य तृतीयसुद्धरे नैव्याधिकमोक्षखण्डने प्रतिपाद्यमानत्वाच्चेहोपरम्यते ।

प्राभाकराणां तु अख्यात्तङ्गीकारेण भ्रान्तित्वानभ्युपगमात्तत्त्वज्ञानस्य कोपयोगः । अथ—“क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इति श्रुतेः कर्मक्षय एव ज्ञानेन क्रियते—इति चेत् । तर्हि आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् कुतो न कर्मक्षयः ? । त्वया तु गुणगतजातेरनङ्गीकाराद्वैजात्यांशमपि न शक्यते वक्तुमित्याधिकम् । अथ—ब्रह्मचर्यादिशम-दमाद्यङ्गोपदर्शितमपुनरावृत्तिफलकं विहितं ज्ञानं तद्विवर्तकमिति चेत् । न । ज्ञानस्य कर्तृमकर्तृमन्यथाकर्तृमशक्यत्वेन विधेयत्वानुपपत्तेः । कीदृशं च ज्ञानं विधीयते । ज्ञानादिविशिष्टात्मविषयं वा केवलात्मविषयं वा ? आद्ये संसारिणामात्र विषयः

आत्मतज्ज्ञानयोगुणगुणिभावस्य आत्मनानात्वस्वीकारस्य च विस्तरेण तार्किकं प्रति श्रुतियुक्तनुभवंबाधितत्वस्य प्रतिपाद्यमानत्वाच्च । द्वितीये तु । मोक्षहेत्वात्मतत्वज्ञानविषयस्य शुद्धात्मविषयत्वम् । तच्च सजातीय-विजातीय-स्वगत-भेदरहितत्वमेवायातम् । तथा च ब्रह्मवादिमतप्रवेशः । प्रत्यक्षादीनां चान्यथोपपत्तिं वक्ष्यामः । उदाहृतश्रुतेश्च कर्मकारणीभूतमिथ्याज्ञानस्य तत्वज्ञाननिवर्त्तित्वात् तद्वारा कर्मक्षयप्रतिपादने तात्पर्यम् । न तु साक्षाद्विरोधः इत्युपरम्यते ।

साक्षात्-पातञ्जलमते ऽपि आत्मनो निश्चानुमेयत्वाच्च तस्मात्साक्षात्कारसम्भवः । परोक्षज्ञानं तु अद्याप्यस्तीति न तस्माधनम् । न च—परोक्षस्वभावस्थाप्यात्मनो योगजधर्मप्रभावात् साक्षात्कारसम्भव—इति वाच्यम् । योगजधर्मस्यापि पदार्थसामर्थ्यानुसारेणैवातिशयहेतुत्वात् । तदुक्तं भट्टैः ।

यत्राऽप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूर-सूक्ष्मादिदृष्टौ^१ स्याच्च रूप्ये श्रोत्रदृष्टिता ॥

इति । तस्मात्प्रकृतिपुरुषविवेकस्य दुर्निरूप्यत्वेन तस्माच्छमोक्षस्थाप्यसिद्ध्यापातेन प्रयोजनत्वाभावेन च न प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामित्वसिद्धिः । एतेन प्रकृतिपुरुषविवेकादनाद्य-^२विवेकनिवृत्तौ तं पुरुषं प्रति च निरधिकारायाः प्रकृतेः न पुन-

१ • 'सूक्ष्मादिदृष्टौ' इति क. पुस्तके ।

२ 'अविद्या' इति ख. पुस्तके ।

* वक्ष्यमाणचतुर्थमुद्गरे निर्विकल्पकसमाधिर्नैव साक्षात्काराङ्गीकारात् ।

सङ्गोर्गार्था प्रवृत्तिः इति त्रिविधदुःखस्यैकान्तात्यन्त*विरोध एव ।
स्वभावतः केवलस्यापि पुरुषस्य कैवल्यमित्यङ्गीकृतमयपास्तम् । वक्ष्य-
माणचतुर्थमुद्गरे महावाक्यार्थविरोधाच्च इत्यन्यत्र विस्तर इति दिक् ।
प्रकृतमनुसरामः । मनु—यथा जलमचेतनं स्वभावत एव निष्वाभिसुखं
चलति तथा प्रधानं परिणमते इति न सहकार्यपेक्षा—इति चेत् ।
भ्रान्तो ऽसि । जलादावधिष्ठातृदेवतायाः श्रुतिभिद्धत्वात् । श्रुतिश्च ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ† तिष्ठतः ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते‡ तिष्ठतः ।

* साधनान्तरभावित्वमैकान्तिकत्वम् । साधनेन सिद्धस्य वस्तुनो ऽवि-
नाशित्वमात्यन्तिकत्वमित्यर्थो ऽवगन्तव्यः ।

† 'प्रशासने' उत्पादनपालनादौ 'तिष्ठतः' स्थितौ भवतं इत्यर्थः । यथा
राज्यः प्रशासने राज्यमस्फुटितं नियतं वर्तते एवं 'एतस्य अक्षरस्य प्रशासने
हे गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ' सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ अक्षरोरात्रयोर्लौक-
प्रदीपौ तादर्थ्येन प्रशासित्वा ताभ्यां निर्वर्त्यमानलोकप्रयोजनविज्ञानवता
निर्मितौ 'विधृतौ' च स्याताम् । साधारणसर्वप्राणिप्रकाशोपकारकत्वात्
लौकिकप्रदीपवत् । तस्मादस्ति तत् येन विधृतावीश्वरौ स्वतन्त्रौ सन्तौ सूर्या-
चन्द्रमसौ निर्मितौ तिष्ठतः । नियतदेशकालनिमित्तोदयान्तमनवृद्धिस्तथाभ्यां
च वर्तते । तदन्त एवमेतयोः प्रकाशयिष्ट अक्षरं प्रदीपकत्वं विधारयिष्टवत् ।

‡ विधृते निमन्त्रिते । द्यावापृथिव्योर्विधृतत्वं गुरुत्वे सति पतनशून्य-
त्वम् । द्यौश्च पृथिवी च 'द्यावापृथिव्यौ' तौ भावयवत्वात् स्फुटनस्वभावे
अपि सन्तौ, गुरुत्वात्पतनस्वभावे, संयुक्तत्वाद्वियोगस्वभावे चेतनावदभि-
मानिदेवताधिष्ठितत्वात् स्वतन्त्रे अपि एतस्य 'अक्षरस्य' प्रशासने वर्तते
विधृते तिष्ठतः । एतद्धि अक्षरं सर्वश्ववस्थासेतुः ! सर्वमर्यादाविधारणं अतो
नास्याक्षरस्य प्रकाशनं द्यावापृथिव्यौ अतिक्रामतः । तत्सिद्धमस्यान्तित्व-
मक्षरस्येति सङ्क्षेपः ।

इति ।

यो वा एतदक्षरं गार्गी विदित्वा ऽस्मात्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ।

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा ऽस्मात्लोकात्प्रैति स कृपणः* ।

इति । अन्तर्यामिब्राह्मणं च ।

यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्यामन्तरो । यं पृथिवी न वेदा† ।

यस्य पृथिवी शरीरम् । यः पृथिवीमन्तरो यमयति‡ ।

एवं यो ऽप्यु तिष्ठन्, यस्तेजसि, यो वायौ, यो ऽन्तरिक्षे, यः

प्राणे, यो वाचि, यश्चक्षुषि, यः श्रोत्रे, यो मनसि, यस्त्वचि, यो

* यो वा एतदक्षरमविदित्वा अस्मिँल्लोके जुहोति तपते वा बह्वनि वर्ध
सहस्राणि अन्तर्देवास्य तत्फलं भवति । फलभोगान्ते क्षीयन्त एवास्य
कर्माणि । अथि च हे 'गार्गी यो वा एतदक्षरमविदित्वा अस्मात् लोकात्
प्रैति' म्रियते परलोकं गच्छति वा स 'कृपणः' कृतफलस्यैवोपभोक्ता
अननमरणप्रवन्धारूढः संसरति । अथवा कृपणः पणक्रीतो दासादि-
रिवेत्यर्थः । अथ य एतदक्षरं विदित्वा ऽस्मात्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः
ब्रह्मवित् अक्षयफलोपभोक्ता जननादिरहितः ब्राह्मण इव स्वतन्त्र इति
वा भवतीत्यर्थः ।

† पृथिवी स्वाधिष्ठातृदेवता तादात्म्यमापन्नापि यं न वेद न जानातीत्यर्थः ।

‡ स्वशरीरमिति । पृथिव्यादेः शरीरप्रयत्नेन साक्षाज्जनितक्रियाश्र-
यत्वादीशशरीरत्वम् । जीवप्रयत्नसाक्षाज्जनितक्रियाश्रयस्यैव जीवशरीर-
त्वात् ।

॥ 'यमयति' नियमयतीत्यर्थः । नियम्यत्वं केवलस्य पृथिव्यादेर्देवज्ञान-
विशेष एव स्थाप्यमानत्वचात्यमानत्वादिकम् । एव मन्यन्नापि बोध्यम् ।

विज्ञाने, यो रेतसि, अदृष्टो द्रष्टा, अश्रुतः श्रोता, अमतो मन्ता,
अविज्ञातो विज्ञाता, नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा । नान्यो ऽतो ऽस्ति
श्रोता । नान्यो ऽतो ऽस्ति मन्ता* नान्यो ऽतो ऽस्ति विज्ञाता†
एष आत्मान्तर्याम्यमृतो। ऽन्यदार्तम्‡ ।

इत्यादि । यच्चेत्तं “विषयमात्रं सुखाद्यात्मकं पद्मावतीन्यायेन”
इति तदर्थप्रामाणिकमेव ।

तथा हि । विषयमात्रस्य सुखाद्यात्मकत्वे सर्वाग्रत्यविशेषापत्तेः ।
सुखं नष्टमुत्पन्नं विषयसत्त्वे ऽप्यनुभवाच्च । अथ—ब्रह्मवादिमते ऽपि
मायायां ब्रह्माधिष्ठानमीक्षणरूपमपेक्ष्य परिणामाङ्गीकारे ईक्षणरूपे
मायापरिणामे ईक्षणान्तरं वाच्यमित्यनवस्था । मन्त्रिधिमात्रं चेद-
धिष्ठानं तदा सर्वदा परिणाम इति वाच्यम्—इति चेत् । न ।
ईक्षणरूपपरिणामस्य ईक्षणाधिष्ठाननैरपेक्ष्यस्य—

सदेव सौम्येदमद्य आमीत् । एकमेवाद्वितीयम् ।

इत्यनन्तरं ।

म ऐक्षत । ब्रह्मस्याम् । प्रजायेयम् ।

इति श्रुत्यैव बोधितत्वेन परिणामान्तरस्यैव ईक्षणाङ्गीकारात् ।
कदाचिदेव ‘ऐक्षत’ इत्यस्य ईश्वरस्वातन्त्र्यस्यापि श्रुत्यैव बोधितत्वाच्च
दोषावकाशः । अव्याप्यवृत्तिशक्तिमन्भवाच्च । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणा-

* ‘मन्ता’ सङ्कल्पयिता । कार्यसङ्कल्पकर्तृत्वर्थः ।

† ‘विज्ञाता’ निश्चेता । निश्चयस्य विज्ञानत्वात् ।

‡ ‘अमृतः’ संसारधर्मरहितः । जन्म-जरादिधर्मशून्य इत्यर्थः ।

§ ‘दार्तं’ विनाशिनः । बाधेन पीडितं मिथ्येति यावत् ।

निर्वचनीयजगत्कर्तृत्वस्यातर्क्यस्य तर्कानवसराच्च । तथा च श्रुतिः ।

नैषा तर्केण मतिरापनेया* [कठोपनिषत् अ. १ व. २ कं.]

इति । प्रधानस्य चाचेतनयेन तदसम्भवात् । माया-तदीक्षण-
हिरण्यगर्भाणामेवं प्रधान-महदहङ्कारनामस्थापने ऽपि ईक्षणे ऽस्मत्-
ममताधात्मिकमम्बन्धानङ्गीकारेण त्वया तस्य स्वातन्त्र्यं वस्तुमशक्य-
त्वात् । अहङ्कारसृष्ट्यानन्तरं भूतसृष्टेर्वक्ष्यमाणश्रौतसृष्टिविरुद्धत्वाच्च ।
अद्वैतवादस्य श्रुति-सृष्टिमिद्धत्वाच्च । तथा च श्रुतिः ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
इत्यादि । मनुश्च ।

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥

[अ. १२ श्लो. २१ ।]

* अस्याः श्रुतेरियं व्याख्या । अतः अनन्यप्रोक्ते आत्मनि उत्पन्ना
येयमागमप्रतिपाद्यात्मनि 'मतिः' 'नैषा तर्केण' स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेण 'अप-
नेया' । न प्रापणीयेत्यर्थः । नापनेतव्या न हन्तव्या । तार्किको ह्यनागमज्ञः
स्वबुद्धिपङ्क्तिं कल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति । इति शङ्करभगवत्पूज्यपादाः ।
शमानुशाचार्यास्तु 'गघा' आत्मविषयिणी 'मतिः' 'तर्केण न' प्रापणीया ।
अतः तर्ककृपणेनापि स्वयं ज्ञातुं न शक्येत्यर्थः ।

। सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया अनुस्यूतः सर्वभूतानि चाधिष्ठेयतया तस्मि-
न्नेवारोपितानि इति समं पश्यन् इति योजना । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"
इति श्रुतेः । 'आत्मा' अन्तःकरणं तच्छब्दार्थं यः कर्मकरोति स 'आत्मयाजी' ।
तदधिकारिकं ज्ञानमित्यधिकारिनिर्देशः । 'स्वाराज्यं' मुक्तिरिति पञ्च-
निर्देशः । खेनैव राजते इति स्वराट् स्वप्रकाशं ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यम् ।

इति । न च—

अपि प्रसूतं कपिलं यस्तमये ।

ज्ञानैर्बिभर्त्सि जायमानं च पश्येत् * ।

इत्यादिश्रुत्युक्तमाहात्म्यात् कपिलः प्रबलः—इति वाच्यम् ।

यद्वै किञ्चन मंनुरवदत्तद्गेषजम् ।

इत्यादि श्रुत्या च मन्वादिस्मृतीनामेव प्रामाण्योक्तेः । यद्यपि वक्ष्यमाणप्रत्यक्षाद्वैतश्रुतिविरोधो ऽस्ति । तथापि स्मृत्या प्रत्यवस्थाने स्मृत्यैव समाहितम् । अथास्तु कपिलस्मृतेरप्रामाण्यम् । न तु योग स्मृतेः ।

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा मह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टेते तामाहुः परमां गतिम् ॥

तां योग इति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् † ।

‘अधिगच्छति’ प्राप्नोति इत्यर्थः । सर्वज्ञनाशयान्तु—सर्वेषु ईड्यमानदेव-
तासु आत्मानमीज्यत्वेन पश्यन् सर्वभूतात्मन्यात्मनि आत्मनि ईड्यमानेन सर्व-
भूतानीज्यन्ते इति सममुभयत्र । आत्मानमीज्यमानं पश्यन् आत्मयात्री
भवति । स च स्वाराज्यं स्वतः सर्वाधिपत्यमधिगच्छति इति व्याचख्यौ ।

* अस्या श्रुतेः व्याख्यानपरः श्लोकः ।

आदौ यो जायमानं च कपिलं जनयेदृषिम् ।

प्रसूतं विभ्रयात् ज्ञानैस्तं पश्येत्परमेश्वरम् ॥

इति । उक्तानार्थो ऽयम् ।

† ‘यदा तदधिगच्छति’ इत्युक्तम् । तत्र सा हृत् कथं प्रप्यत इति तदर्थो योग उच्यते । ज्ञानार्थत्वात् ओन्नादीनि पञ्च इन्द्रियाणि ‘ज्ञानानि’

चिरञ्जितं स्थाप्य 'समं शरीरम् ।

इत्यादिश्रुत्युक्ताष्टाङ्गयोगप्रतिपादकत्वात्—इति चेत् । सत्यम् । प्रयोजनवदद्वैतमात्रात्कारोपयोगियोगप्रतिपादनार्थं अनादिपूर्वपक्षकक्षान्यायाभामिद्धा प्रधानादिप्रक्रिया तैरनूदिता । न तु तत्र कापिल-पातञ्जलादिस्मृतेस्तात्पर्यम् । एवं न्याय-मीमांसादिशास्त्राणामप्यद्वैतानुकूलपूर्वपक्षकक्षापूरणार्थत्वं बोद्धव्यम् । ननु अस्तु प्रकृति-पुरुषविवेकस्य दुर्निरूपत्वेनाप्रामाण्यम् । अद्वितीये ब्रह्मणि मायाशक्तेरप्यनिर्वाच्यत्वेन तुल्यमेव दुर्निरूपत्वम् ।

तथा हि । मायाशक्तिः किमधिष्ठानरूपा ? यद्वा कार्यरूपा ? उत तदभयभिन्ना ? आद्ये दृष्टान्ताभावः । न हि दाहाशक्तिर्दहनरूपा सम्भवति । प्रतिबन्धके सति दाहासम्भवात् । द्वितीये तु । कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वमभावादमत्वापत्तिः । तृतीये तु । सापि सती असती वा ? आद्ये अद्वैतहानिः । द्वितीये शून्यत्वापत्त्या जगत्कारणत्वाम्भवः । किं च तत्रापि प्रमाणमस्ति न वा ? आद्ये किं

इत्युच्यन्ते । तानि ज्ञानशब्दवाच्यानीन्द्रियाणि 'यदा' यस्मिन्काले स्वस्वविषयेभ्यो निवर्तितानि आत्मन्येव 'अवतिष्ठन्ते' 'सह मनसा' यदनुगतानि भवन्ति । तेन सङ्ख्यादिव्यावृत्तेन अन्तःकरणेन । 'बुद्धिश्चा'ह्वयसाय-लक्षणा 'न विचेष्टते' न व्याप्रियते 'तां व्याहृः परमां गतिम्'

तामीदृशीं तदवस्थां 'योगमिति' 'मन्यन्ते' वियोगमेव सन्तं । सर्वानर्थ-संयोग-वियोगलक्षणा हीयमवस्था योगिनः । एतस्यां ह्यवस्थायां अविद्या-आरोपशब्दवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा । स्थिरामचलां इन्द्रियधारणां वा-स्थान्तः करणानां धारणमित्यर्थः ।

प्रत्यक्षं ? उतानुमानम् ? यदोपमानम् ? आहो शब्दः ? अथ वा अर्था-
पत्तिः ? आहोस्त्रित् अनुपलब्धिः ? इति । तत्र नाद्यः । अतीन्द्रियाया-
स्तस्याः प्रत्यक्षप्रमाणाविषयत्वात् । सर्वसम्पत्तेन्द्रियगणवत् । अनुमा-
नस्य चानिर्वाच्यत्वेनैव व्याप्तिज्ञानासम्भवात् । नापि शब्दः । जाति-
गुण-क्रिया-सम्बन्धाद्यभावात् । नाप्यर्थापत्तिः । तां विना कस्यचि-
दर्थस्थाप्यनुपपत्त्यसम्भवात् । नाप्यनुपलब्धिः । अभावाभावात् । नाप्यः* ।
सर्वप्रमाणविरहिणो ऽलीकत्वस्यैव पर्यवमानात्-इति चेत् । उच्यते ।
यथा कार्यरूपात्स्फोटात्कारणरूपादग्नेश्च दाहशक्तिः, यथा वा पृथु-
बुधोदराकारात् घटकार्यात् कारणरूपायाश्च मृदः घटशक्तिरति-
रिक्ताऽनिर्वाच्या कस्यते ; तथा मायाशक्तिरपि कार्यान्यथानुप-
पत्तिगम्या मदसद्भ्यामनिर्वाच्या अतिरिक्तैवेति न पूर्वाक्तदोषावकाशः ।
तदुक्तम् ।

कार्यादाश्रयतस्यैषा भवेच्छक्तिर्यिलक्षणा ।

स्फोटाङ्गारौ दृश्यमानौ शक्तिस्तचानुमीयते ॥

पृथुबुधोदराकारो घटः कार्योऽथ मृत्तिका ।

शब्दादिभिः पञ्चगुणैर्युक्ता शक्तिस्त्वतद्विधा ॥

* प्रमाणाभाव इत्यर्थः ।

१ 'वस्तोराश्रयतः' इति क. पुस्तके पाठः । परं नैष साधीयानिति
प्रतिभाति ।

न पृथ्यादिर्न शब्दादिः शक्तावसि यथा तथा ।

अत एव ह्यचिन्त्यैषा न निर्वचनमर्हति ॥

इति । उक्तं च भगवता गीतायां चतुर्थेऽध्याये ।

*अज्ञो ऽपि मन्वययात्मा भूतानामीश्वरो ऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥

इति । अनादिमायैव मदुपाधिभूता. यावत्कालस्थायित्वेन च नित्यजगत्कारणत्वमग्न्यादिका, मदिच्छैव प्रवर्तमाना, विशुद्ध-
सत्वमयत्वेन मम मर्तिः । तद्विशिष्टस्य च अजत्वमव्ययत्वमीश्वरत्वं
चोपपन्नम् । अतो जनेन नित्येन देहेन 'विवस्वन्तं' च त्वां च प्रति
इमं 'योगं' उपदिष्टवानहम् । इत्युपपन्नम् । तथा च श्रुतिः ।
“आकाशशरीरं ब्रह्म” इति । आकाशोऽत्राऽव्याहृतम् । “आकाश
एवतदोतं च प्रोतं च” इत्यादौ तथा दर्शनात् ।

* 'अज्ञो ऽपि' सन्निति अपूर्वदेहग्रहणम्, 'अव्ययात्मापि सन्' इति
पूर्वदेहविच्छेदम्, 'भूतानां' भवनधर्मिणाम् सर्वेषां ब्रह्मादित्तत्त्वपर्यन्तानां
'इश्वरो ऽपि' सन् इति धर्माधर्मत्वं निवारयति । कथं तर्हि देहग्रहण
मित्युत्तरार्धेनाह । 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवामि' । प्रकृतिं मायाख्याम्
विचित्रां अनेकशक्तिं अघटमानघटनपटीयसीम् । स्वां स्वोपाधिभूताम् ।
अधिष्ठाय चिदाभासेन वशीकृत्य । सम्भवामि । तत्परिणामैरेव देह-
वानिव ज्ञात इव च भवामि इति योजनीयम् ।

† अस्य मूलं गीतायां चतुर्थेऽध्याये “इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानह-
मव्ययम्” इति ।

‡ अद्याकृतशब्देन मायैवेति ग्राह्यम् ।

आकाशशक्तिङ्गात्* ।

इति न्यायाच्च। तर्हि भौतिकविषयाभावात्तद्गर्भमनुष्येत्यादि-
प्रतीतिः कथं? इति चेत् । तच्चाह । आत्ममाययेति । मन्मायथैव मधि
मनुष्यत्वादिप्रतीतिः । लोकानुग्रहाय न तु वस्तुवृत्त्या इति भावः ।
तदुक्तम् मोक्षधर्मे ।

माया ह्येषा मया सृष्टा मन्मां पश्यन्मि^१ नारद ।

१ 'पश्यती'ति क. पुस्तके ।

* क्वान्दोग्ये 'अस्य लोकस्य का गतिः?' इति श्रान्तावत्येन पृष्ठः प्रवा-
ह्यः 'आकाश इति होवाच' तत्र आकाशशब्देन किं परं ब्रह्म अभि-
धीयते उत भूताकाशं? इति संशयः । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूत-
विशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोक-वेदयोराकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि कश्चित्
प्रयुज्यमानो दृश्यते । तथापि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धारोहात्
आकाशशब्देन भूताकाश एव ग्राह्य इति । नचायमाकाशशब्दः उभयोः
साधारणः शक्यो विज्ञातुम् । अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्मादाकाशशब्दो
ब्रह्मणि गौणो भवितु मर्हति । न च मुख्यसम्भवे गौणार्थग्रहणं युक्तम् ।
इति प्राप्ते आह । 'आकाश' शब्देन इह ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः
'तस्मिङ्गात्' परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम् । 'सर्वाणि ह्येव इमानि
भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' । इति परस्माद्ब्रह्मणः सर्वभूताना-
मुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । अतः प्रसिद्धिवलेन प्रथमतः भूता-
काशप्रतीतावपि ब्रह्मणिङ्गादाकाशशब्देन ब्रह्मैव ग्राह्यमिति सङ्गेयः ।

† न्यायो व्याससूत्राणि उत्तरमीमांसा वा ।

‡ एषा विचित्ररूपा मूर्त्तिर्मायाविद्यतित्वान्माया मयैव ईश्वरेण सृष्टा
निर्मितेत्यर्थः ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसि^१ ॥

इति । 'सर्वभूतगुणैर्युक्तं' कारणोपाधिं मां चर्मचक्षुषा द्रष्टुं नार्हमीत्यर्थः । उक्तं च भवगता भाष्यकारेण ।

“म च भगवान् ज्ञानैश्वर्य-शक्ति-बल-वीर्य-तेजोभिः षड्गुणैः मदां मय्यन्नः त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्य अजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-स्वभावोऽपि मन् स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघ्रक्षया” ।

इति । व्याख्यातभिश्चोक्तम् । “स्वेच्छानिर्मितेन मायामयेन दिव्येन रूपेण सम्भूव” इति ।

नित्यो यः कारणोपाधिर् मायाख्याऽनेकशक्तिमान् ।

म एव भगवद्देह इति भाष्यकृतां मतम् ॥

इति । अन्ये तु परमेश्वरे देहदेहिभावं न मन्यन्ते । किञ्च । यश्च नित्यो विभुः सच्चिदानन्दधनो भगवान् वासुदेवः परिपूर्णो निर्गुणः

१ 'मर्हती'ति क. ख. एस्तकयोः ।

* तत्र चेतनाचेतनात्मकसकलप्रपञ्चगोचरं ज्ञानमेव ज्ञानम् । अप्रति-
हतेच्छत्वमेश्वर्यम् । जगत्प्रकृतिस्वभावः शक्तिः । जगत्सृजतो ऽस्य अमःभावः
तिलकालकबन्धप्रदत्तेन स्वसृष्टसकलसंहरणं च बलम् । जगत्प्रकृतित्वे ऽपि
पयोदधिभावेन विकारविरहो वीर्यम् । जगत्सृष्टौ सहकार्यनपेक्षात्वं परा-
भिभवसामर्थ्यं च तेजः इत्यनुसन्धेयम् ।

† 'सदा' इत्यनेन यावत्कालस्यायित्वम् । न तु नित्यत्वम् । कालस्यापि
स्वमते कल्पितत्वादित्यक्तं विस्तरेण ।

परमात्मा स एव तद्विद्यहे मान्यः कश्चिद्भूत-भौतिको मायिको वा इति । अस्मिन्पक्षे इत्थं योजना—

आकाशक्षेत्रवर्गगतश्च नित्यः । अविनाशि वा अरे ऽयमात्मा ।
अनुच्छिन्निधर्मा ।

इति श्रुतेः । वस्तुगत्या जन्म-विनाशरहितः सर्वभामकः । सर्व-
कारणमायाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेश्वरोऽपि सकलं प्रकृतिं स्वभावं
सच्चिदानन्दघनैकरसम् । मायां व्यावर्तयति । स्वामिति । निज-
स्वरूपमित्यर्थः ।

स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः ? स्वे महिषि ।

इति श्रुतेः । स्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थित एव मन् । मन्-
वामि । देह-देहिभावमन्तरेणैव देहिवद्भवहरामि । कथं तर्हि
अदेहे सच्चिदानन्दघने देहत्वप्रतीतिः ? अत आह । आत्ममा-
यया इति । निर्गुणे शुद्धे सच्चिदानन्दघने मयि भगवति वासु-
देवे देह-देहिभावशून्ये तद्रूपेण प्रतीतिः मायामात्रमित्यर्थः ।
तदुक्तम् ।

कृष्णमेनमवेहित्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।

जगद्धिताय मेो ऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥

इति । सप्तमे ऽध्याये च ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते* ॥

* व्याख्यातं चैतत् । 'दैवी' देवस्य मम ईश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता ।
'हि' यस्मात् । 'एषा' यद्योक्ता 'गुणमयी' । 'मम माया दुरत्यया' दुःखेन

इति । 'दैवी' "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूता-
न्तरात्मा" इति श्रुतिप्रतिपादिते 'स्वतो द्योतनवति देवे स्वप्रकाश-
चैतन्यानन्दे निर्विभागे तदाश्रयतया तद्विषया च कल्पिता । 'एषा'
साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापस्त्रापानर्हा । 'हि' शब्दाङ्गमोपादानत्वाद्यर्थापत्ति-
सिद्धा च । 'गुणमयी' सत्व-रजस्तमोगुणात्मिका । त्रिगुणरञ्जुरिवाति
बृहत्त्वेन बन्धनहेतुः । 'मम' मायाविनः परमेश्वरस्य । स्वभूता स्वाधीन-
त्वेन जगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहिका । 'माया' तत्त्वप्रतिभासप्रतिबन्धेन अत-
त्वप्रतिभामहेतुरावरण-विच्छेपशक्तिद्वयवच्यविद्या सर्वप्रपञ्चप्रकृतिः ।

मायां* तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अत्ययः अतिक्रमणं यस्याः सा । तत्र एवं सति 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेव'
मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना 'ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां' सर्वभूतचित्त-
मोहिनीं 'तरन्ति' अतिक्रामन्ति । संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः ।

* ननु केयं माया ? प्रकृतिः इति चेत् । सा किं साङ्ख्यसम्मतगुणत्रय-
साम्यावस्था ? विकारावस्थायामव्याप्तेः । तदानीं साम्यावस्थाया अभावात् ।
न च अनादिभावत्वे सति ज्ञाननाशयत्वं प्रकृतित्वम् । तथापि लक्ष्यताव-
च्छेदकस्यानिरूपणात् । उच्यते साम्यावस्थोपलक्षितगुणत्रयस्यैवावच्छेदकत्व-
स्वीकारात् लक्ष्यसमन्वयः । न च अव्याप्तेः तर्हि दूषणत्वानापत्तिः ।
लक्ष्यविघटकत्वेनैव तस्य दूषणत्वात्—इति वाच्यम् । अक्षिदेकत्रैव विशेष-
णत्वप्रतिक्षेपकत्वेन धर्मन्तरादौ च यथाश्रुतबोधकत्वेन दूषणत्वसम्भवात् ।
यथा चेष्टावत्वस्य शरीरलक्षणस्य मृत-सुषुप्तशरीरादौ अव्याप्तिदोषेण
विशेषणत्वप्रतिक्षेपादुपलक्षणत्वम् । यथा च पृथिव्याः नैमित्तिकद्रवत्वस्य पृ-
थिवीलक्षणस्य घटादावव्याप्तिदोषात् यथाश्रुतार्थबाधेन जातिघटितत्वम् ।
नैमित्तिकद्रवत्ववदृत्तद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वम् । एवं प्रकृतेऽपीति दिक् ।

इति श्रुतेः । 'व ये प्रपद्यन्ते' मामेव सर्वोपाधिरहितं चिदा-
 नन्दं-सदात्मानम् । प्रपद्यन्ते वेदान्तवाक्यजन्यथा निर्विकल्पकसा-
 चात्काररूपया । नतत्कार्यविरोधिन्या चेतोवृत्त्या विषयीकुर्वन्ति ।
 'ते' ये केचि 'एतां' दुरतिक्रमणीयाम् । मायां अखिलानर्थभुवम्
 अनायासे । 'तरन्ति' अतिक्रामन्ति । इति व्याख्या । श्रुतयस्य अपे
 अभिन्नमित्तोपादानं प्रतिपादने वक्ष्यामः । तस्मात् श्रुति-
 स्यत्मानादिप्रमाणसिद्ध्या मायायाः न प्रमाणाभावश्चापि इति
 सङ्गेः ।

इति मायानिरूपणम् ।

ननु—तर्हि द्वैतप्रतिपादनपराणां सर्वेषामपि प्रस्थानानां प्राप्तं
 निर्विधयत्वम् । न च इष्टापत्तिः । तत्कर्तृणां महर्षीणां चिकाल-
 दर्शित्वात्—इति चेत् । न । मुनीनामभिप्रायापरिज्ञानात् । सर्वेषां
 प्रस्थानकर्तृणां मुनीनां वक्ष्यमाणविवर्तवाद् एव पर्यवमानेन अद्वितीये
 परमेश्वर एव वेदान्तप्रतिपाद्ये तात्पर्यम् । नहि ते मुनयो भ्रान्ताः ।
 तेषां सर्वज्ञत्वात् । भ्रान्तत्वे वा विनिगमनाविरहात् । किन्तु ।
 बहिर्मुखप्रवणानां आपाततः परमपुरुषार्थे ऽद्वैतमार्गे प्रवेशो न
 सम्भवतीति नास्तिक्यनिराकरणाय तैः प्रस्थानभेदाः प्रदर्शिताः । न
 तु तात्पर्येण* । तदुक्तम् साङ्ख्यवृद्धैः पातञ्जलभाष्ये चतुर्थचरणे ।

* अत एव "एतेन योगः प्रत्युक्तः" इति एतत्सूत्रेणापि योगशास्त्रस्य
 चैरप्यगर्भपातज्ञानादेः सर्वथा प्रामाण्यं न निराक्रियते । किन्तु जग-
 दुपादान-स्रतन्त्रप्रधानवहिकार-महदहङ्कार-पञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं
 नास्तीत्युच्यते । न च एतावता एवामप्रामाण्यं भवितुं मर्हति । यत्पराधि

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति।

यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकम्॥

[यो. भा. पा. उ. सू. १३।]

आरम्भपरिणामाभ्यां पूर्वं सम्भावितं जगत् । ।

पश्चात्काण्डसाङ्ख्याभ्यां युक्त्वा मिथ्येति निश्चितम् ॥

एतदभिप्रेत्यैव भगवता गौतमेनापि सूत्राणि सूचिताणि ।

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः* । ३१

हि तानि तत्राप्रामाण्ये ऽप्रामाण्यमन्ववीरन् । न च एतानि प्रधानादि-
पराणि । किन्तु योगस्वरूप-तत्साधन-तदवान्तरफल-विभूति-तत्परमप-
कैवल्यव्युत्पादनपराणि । तच्च किञ्चिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यं इति प्रधानं
सविकारं निमित्तीकृतम् । यथा पुराणेषु सर्गं प्रतिसर्ग-वंश-मन्वन्तर-
वंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु । न तु तद्विवक्षितम् । अन्यपरादपि चा-
न्यनिमित्ततः प्रतीयमानमभ्युपेयेत । यदि न मानान्तरेण विशुद्धेत् ।
अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् । तस्मात् प्रमाणभूतादपि
योगशास्त्रात् प्रधानादिसिद्धिः । अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिता आह
स्व भगवान् वार्षगण्यः “गुणानां परमं रूपं” इति ।

* अत्र वात्स्यायनभाष्यम् । यथा स्वप्ने न विषयाः सन्ति । अथ च
अभिमानो भवति । एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति । अथ च
प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति । ३१ स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाण-
प्रमेयाभिमानः न पुनर्जागरितान्ते विषयोपलब्धिवत्—इत्यत्र हेतुर्नास्ति ।
हेत्वभावादसिद्धिः । स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्ते इत्यत्रापि हेत्व-
भावः । प्रतिबोधे ऽनुपलम्भादिति चेत् । प्रतिबोधविषयोपलम्भादप्रतिबोधः ।
यदि प्रतिबोधे ऽनुपलम्भात् स्वप्ने विषया न सन्तीति । तर्हि य इमे प्रति-

माया-सुर्वर्णनगर-मृगहृष्णिकावदा । ३ २

[अध्यायः ४, आन्धिकं २ ।]

इति ।

कण्टकदावरकमात्रमिदं शास्त्रम् । तत्त्वं तु बादरायणात्

सिद्धम्

अथुक्तम्* । साङ्ख्यभाष्यकङ्कितोदाहृतम् ।

अत्रपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्ययोगयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽयः श्रुत्यैकशरणीर्नृभिः ॥

बुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते उपलम्भात्सन्तीति विपर्यये हि हेतुसामर्थ्यम् । उपलम्भाभावे सति अनुपलम्भादभावः सिद्ध्यति । उभयथा त्वभावे नानुपलम्भस्य सामर्थ्यमस्ति । यथा प्रदीपस्याभावाद्भूपस्यादर्शनमिति । तत्र भावेनाभावः समर्थत इति । स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनम् । स्वप्नविषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वाच्यः । कश्चित् स्वप्नोभयोपसंहितः । कश्चित् प्रमोदोपसंहितः । कश्चिदुभयविपरीतः । कदाचित् स्वप्नमेव न पश्यतीति । निमित्तवतस्तु स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पादिकल्पोपपत्तिरिति । अत्र “हेत्वभावादसिद्धिः” एतदग्रिमं सूत्रमनुसन्धेयम् ।

* अत एव बौद्धाधिकारे उदयनाचार्यविज्ञानवादिमतदृष्यप्रस्तावे “आगतो ऽसि मार्गे । अद्वैतमंतप्रवेशात् । ननु --अद्वैतवादस्यापि वैशेषिकादिप्रतिपक्षित्वात् तदपि त्वया निराकरणीयम्—इति चेत् । किमस्माकमाद्रकवशिजां अन्यत्र नहि त्रवृत्तिवित्तचिन्तया ?” इत्यद्वैतवादस्य पथ्यत्वं प्रतिपादितम् इति ।

जैमिनीये* च वैश्यासे विरुद्धोऽपि कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ वि ॥

इति पराशरोपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्ममीमंसा ईश्वरांगे
बलवत्त्वम् इति । साङ्ख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थ-तत्त्वात्-कृतिपुरुष-
विवेकावेव मुख्यो विषय इति ईश्वरप्रतिषेधांशबाधेऽपि नाप्रामा-
ण्यम् । “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायादिति । नारद-
पञ्चरात्रे प्रथमपटले जीव-ब्रह्मैक्यनिर्णये जगन्निष्ठात्वप्रति-
पक्षकः
षष्ठवतितमः श्लोक उदाहृतः ।

अयं प्रपञ्चो मिथ्यैव मयं ब्रह्माहमद्वयम् ।

तत्र प्रमाणं वेदान्ताः गुरुः खानुभवस्तथा ॥

इति । भट्टपादैरपि मीमांसकवार्तिके तर्कचरणे प्रतिपादितम् ।

इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाव्यकृदत्र युक्त्वा ।

दृढत्वमेतद्विषयस्तु बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥

इति । आत्मा निष्प्रपञ्चं ब्रह्मैव । तथापि कर्मसङ्गिने न तथा
वाच्यम् ।

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

इति भगवद्वचनाच्चेति । भगवद्वसिष्ठेनाप्युक्तम् ।

* अत्र ‘जैमिनीये श्रुतिविरुद्धोऽपि न कश्चनेत्युक्तं तत् केवलं वेदप्रा-
माण्यस्वीकारमात्रपरमेव । न तु सर्वत्र । न चेद्वेदान्तानामकिञ्चित्कारणं न
वदेमीमांसकः ।

अज्ञानार्द्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।

महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः ॥

इति । किञ्च गौतमादिसुनीनां तत्तच्छास्त्रस्मारकत्वमेव श्रूयते ।

न तु बुद्धिपूर्वककर्तृत्वम् । तदुक्तम् ।

ब्रह्माद्या षड्विपर्यन्ताः स्मारका न तु तारंकाः ।

इति । उक्तं च न्यायभाष्ये ।

यो ऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाददतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ॥

इति । श्रुतिश्च ।

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् ऋग्वेदो अजुर्वेदः साम-
वेदो ऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्याः श्लोकाः सूत्राणि
व्याख्यानान्यनुव्याख्यानान्येतस्यैव निःश्वसितानि ।

इति । अत एव सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैर्वाचस्पतिमिश्रैः—

तर्काप्रतिष्ठानात्* ।

* आगमगम्ये ऽर्थे केवलेन तर्केण न प्रत्यवस्थातव्यम् । यस्मान्निरागमाः
पुरुषोत्तमेक्षामात्र निबन्धनास्तर्काः अप्रतिष्ठिता भवन्ति । उत्तरेक्षायाम् निर-
श्रुत्वात् । न च महापुरुषपरिग्रहीतत्वेन कस्यचिन्नर्कस्य प्रतिष्ठा ।
महापुरुषाख्यामेव तार्किकाणां मिथो विप्रतिपत्तेः । अथोच्येत अन्यथा
वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भवेदिति । न हि प्रतिष्ठित-
नर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम् । एतदपि तर्काणामप्रतिष्ठितत्व तर्क-
यैव प्रतिष्ठाप्यते । सर्वतर्काप्रतिष्ठायां च सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ।
अतीतवर्तमानाध्वसाभ्येन अनागते ऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय

इति । बादरायणसूत्रभाष्यटीकायां सङ्ग्रहश्लोक उक्तः ।

यत्नेनानुमितो ऽप्यर्थः कुशसैरनुमाहृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥

इति । वार्तिकद्विष्टोक्तम् ।

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्कर्केण योजयेत् ।

नाप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निर्णयः ॥

इति ।

श्लोकः प्रवर्तमानो दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ च अर्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्द्धारणं तर्केणैव क्रियते । मनुरपि चैवमेव मन्यते ।

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

अयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

इति । 'धर्मस्य शुद्धिः' अधर्मादभेदनिर्णयः । तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष—इति चेत् । एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वे ऽपि प्रकृतं तावद्विषये अप्रतिष्ठितत्वादिनिर्मोक्ष एव प्रसज्यते तर्कस्य । गङ्गीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं युक्तिनिबन्धनं आगममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् । रूप-लिङ्गाद्यभावाच्च नायमर्थः प्रत्यक्षादीनाम् । अपि च 'सम्यक्ज्ञानामोक्ष' इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः । तच्च वस्तुतन्त्रत्वादेकरूपम् । लोके हि एकरूपेणावस्थितो यो ऽर्थः स परमार्थः तद्विषयं ज्ञानं च सम्यक्ज्ञानमित्युच्यते । यथा "अस्मिरुषाः" इति । तादृशज्ञाने च विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । विप्रतिपद्यन्ते च सर्वे ऽपि तार्किकाः । न च तेषु कश्चिन्मुख्यः यस्य मतं प्रतिपद्येमहि । न च शक्यते त्रैकालिकास्तार्किका एकस्मिन्दिवसे काले च समाहर्तुम् । वेदस्य तु निश्चयं विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वं च प्रसिद्धमेव । अतः सिद्धमौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यक्ज्ञानत्वम् । अत आगमानुसारितर्केणैव ब्रह्म वेदितव्यम् ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ।

इति वायुपुराणाच्च । ननु—किं तर्कमात्रमप्रतिष्ठितम्? तथा-
सति अप्रतिष्ठानत्वसाधकतर्कस्यापि तथात्वापत्त्या तत्त्वनिर्णया ऽसिद्धेः—
इति चेत् । न । श्रुतिस्मृत्यविरुद्धतर्कस्य तत्त्वनिर्णयकत्वेनोपादेय-
त्वात् । अत एव याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गविस्तरः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश* ॥

[याज्ञवल्क्यस्मृतिः अ. १ श्लो. ३]

* पुराणं ब्राह्मणादि, न्यायः तर्कविद्या, मीमांसा वेदवाक्यविचारः, धर्म-
शास्त्रं मानवादि, अङ्गानि व्याकरण्यादीनि षट्, एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः
विद्यानां पुरुषार्थसाधनज्ञानानां । एतानि चतुर्दश । धर्मस्य च चतुर्दश
स्थानानि हेतव इत्यर्थः । इति विज्ञानेश्वरः । ननु—‘न्याय’ शब्देन तर्क-
विद्यायाः गौतम-कणादप्रतिपादितायाः ग्रहणे धर्मस्य विद्यायाश्च स्थान-
भूतत्वं तस्याः सिद्धमेव । तथा सति वक्ष्यमाणमनुवाक्ये वेदशास्त्रविरुद्धस्य
तर्कस्य निषिद्धत्वात् ऋगाजगीतायां च तदध्ययनस्य ऋगाजत्वप्राप्तिप्रसक्त-
त्वाभिधानात् पूर्वापरविरोधो दुर्वारः स्यात्—इति चेत् । सत्यम् । तथापि
तर्कविद्याया मुख्यो विषयस्तावत्पदार्थविचारः । व्याकरणशास्त्रेण पदव्युत्पत्तौ
जातायां न्याय-वैशेषिकदर्शनाभ्यां पदार्थव्युत्पत्तिः । अनन्तरं मीमांसया वेद-
वाक्यार्थविचारः तस्माच्च धर्मस्वरूपज्ञानं तदनुष्ठानं च भविष्यति । एवं च
अस्यैव परम्परया तर्कविद्यायाः वेदार्थविचारोपयोगित्वम् । तथा सति
“यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायात् पदार्थविवेकमात्रे तर्कविद्यायाः
सोकारेण न कोऽपि विरोध इति सर्वं समञ्जसम् ।

इति । अन्यथा बृहस्पत्यादिमहानुभावनिर्मितनास्तिकशास्त्रा-
ङ्गतर्काणामप्युपादेयत्वापत्तेः । तदुक्तं मनुना ।

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः* ॥

[म. सू. अ. १२ श्लो. १५६]

इत्युपादेयत्वम् । श्रुतिविरुद्धस्य तु—

* ऋषिर्वेदः तत्र भवः आर्षः । अथवा आर्षो वेदः ऋषिभिः स्तुत-
त्वात् । तथा आहृ भगवान्थासः,—

. युगान्ते ऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥

इति । वैदिकं धर्मोपदेशं वेद-शास्त्राविरोधिना तर्केण ऊहापोहान्तर्ध-
सिद्धिपूर्वकं युक्त्या अनुसन्धत्ते निरूपयति स धर्मं वेद इति योजना ।
'मीमांसासंज्ञकस्तर्क' इत्युक्तेरिति राघवानन्दः । अत्रेदमूह्यम् । यदा
सौर्ये कर्मणि निर्वापमन्त्रे—

“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाह्व्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्ने त्वा जुष्टं
निर्वपामि” इति प्रकृतितः प्राप्ते मन्त्रे ऽग्निपदस्यार्थसमवायादपोहः सूर्य-
पदस्य च क्षेपः । अयं तर्को न विरुद्ध्यते वेदेन । यो ऽप्येवं मन्यते । सौर्ये
कर्मण्यग्नेर्देवताया अभावात् अर्थेन च मन्त्राणां प्रयोज्यत्वात् एकदेशोप-
श्रमे च मन्त्रत्वाभावात् कस्त्वस्य वै मन्त्रस्य क्षेपः । एष वेदार्थविरोधो
तर्कः । सतु त्याज्य एव ।

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

इति च । धर्मस्य शुद्धिः अधर्माद्वेदनिर्जयः ।

पाषण्डिनो विकर्मस्त्रान् बैडालप्रतिकग्नठान् ।

हेतुकाग्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्* ॥

इति । मोक्षधर्मे सृगालगीतायाम् ।

१ 'वामाचाररतांस्तथा' इति ख. पुस्तके ग. पुस्तके तु 'वामाचारात्म-
चाश्रठान्' इति पाठः ।

* तत्र 'पाषण्डिनो' वेद बाह्यव्रतलिङ्गिनः रक्तपटनप्रचरकादयः बौद्धा-
दिपाषण्डदर्शनान्तःपातिनो वा । अनापदि ये वर्णान्तरवृत्त्या जीवन्ति ते
'विकर्मस्थाः' प्रतिषिद्धवृत्तिजीविनो वा तान् । 'बैडालप्रतिकान्' दाम्भिकान्
लोकवर्जनार्थमग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतः । 'श्रठान्' येषामन्यद्भूदये ऽन्यद्वाचि
ते । "वेदेख्यश्रद्धाना" इति कुल्लुकभट्टः । 'हेतुकान्' हेतुशास्त्रावक-
म्बिनः वेदविरुद्धेन हेतुमात्रेण परलोकसाधनोन्नायकान्-नास्ति दत्तं नास्ति
उत्तं—इत्येवं स्थितप्रज्ञाः तान् । 'बकवृत्तीन्' दाम्भिकानेवेषद्भेदभिन्नान्
'वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्' तिष्ठतु तावदासनादिकं । स्वागतमास्यतामि-
त्यपि वक्तव्ययोग्या एते इत्यभिप्रायः ।

† महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषु अशीत्यधिकशततमे ऽध्याये ऽस्य
मितिहासः । धनमदेनोन्मत्तः कश्चन वैश्यः पथि व्रजन्तं काश्यपं हेतया रथ-
घातेन पातयामास, दरिद्रत्वादनेनाहमवज्ञात इति मत्वा—

आर्तः स पतितः क्रुद्धः त्यक्त्वात्मानमथाब्रवीत् ।

* मरिष्याम्यधनस्येह जीवतो ऽर्थो न विद्यते ॥

तथा मुमूर्षुमासीनमकूजन्तमचेतनम् ।

इन्द्रः सृगालरूपेण बभाषे लुब्धमानसम् ॥

"मनुष्ययोनिमिच्छन्ति" इत्यादिभिर्दिग्भारिंशद्भिः श्लोकैः । सैवेयं

सृगालगीता ।

अन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्* ।

तस्येयं फलनिर्वृत्तिः सृगालत्वं वने^१ ममां ॥

इत्यादिभिर्हेयत्वं प्रतिपादितम् । विस्तरस्त्वाकरे ज्ञेयः । तस्मान्न सत्कार्यवादिनामपि भेष्वर-निरीश्वरसाङ्ख्यानं परिणामवादसिद्धिः । इत्यस्यं मृतमारणनेति दिक् ।

इति प्रधानखण्डनेन सत्कार्यवादखण्डनम् ।

नचेश्वरस्य निमित्तकारणमात्रत्वम् । किन्त्वभिन्ननिमित्तोपादानकत्वमेव । श्रुतिभिद्धत्वात् । तस्य च मायाद्वारैव सिद्धत्वाच्च प्रधान-परमाणाद्यपेक्षा । तथा च श्रुतयः ।

अपाणिपादौ जवनी ऽगृहीता पश्यत्यचक्षुः स ष्टणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं नच तस्य वेत्ता तमाङ्गरथं पुरुषं पुराणम् ॥

१ 'मम द्विज' इति मुम्बईमुद्रितमहाभारतपुस्तके पाठः ।

* ईक्षा प्रवृत्तं तां अनुप्रवृत्ता ईक्षा अन्वीक्षा धूमादिदर्शनेन वज्राद्यनुमानम् । न प्रधानामान्वीक्षिकीं तर्कविद्यां । कथमक्षाऽक्षचर्यादि-प्रणीतं शास्त्रम् ।

'निरर्थिकां' पुरुषार्थचतुष्टयशून्याम् श्रुत्यैकगम्यस्य वस्तुतत्त्वस्य निर्णयानुपयोगिनीमित्यर्थः । [अ. १८० श्लो. ४७ उत्तरार्द्धम् ।]

† "अधीत्य गौतमो विद्यां दृगाणीं योनिमाप्नुयात्" इत्यादिवचनैरपि तर्कविद्याध्ययनस्य दृगाणत्वप्राप्तिरूपं फलमुक्तम् । तदेतत्त्वैवमपि तत्सिद्धान्तस्यैव मुख्यत्वेन स्वीकारे सतीत्यवगन्तव्यम् । पदार्थविवेकरूपैकदेश एव तस्यादरे तु न कश्चिद्दोष इत्यनवययम् ।

न तत्र कार्यं करणं च विद्यते परास्त्रं शक्तिर्विविधैव भूयते* ॥
स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रिया च ॥

इति ।

बलरूप इवाभाति मायया बलरूपया ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिमं तु महेश्वरम् ।

स मायी सृजते विश्वम् ।

इन्द्रो† मायाभिः पुरुरूप इयते ।

इत्यादयो ऽन्या अपि । स्यतिस्य ।

निरुपमनिर्गुणे ऽप्यखण्डे मयि षिति सर्वविकल्पनातिशून्ये ।

घटयति जगदीश-जीवभेदानघटनघटनापटीयसी माया ॥

इति । अभिन्ननिमित्तोपादानत्वे च—

सर्वं स्वप्निदं ब्रह्म । तज्जलानीति‡ ग्रान्त उपासीत । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते§ । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयत्न-
भिसंविशन्ति । तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व ।

* 'अवनः' पादकार्यकारी । 'सृष्टीता' हस्तकार्यकारी । 'कार्यम्'
प्ररीरम् । 'करणं' इन्द्रियाणि । 'सर्वं' कार्यं ब्रह्म । इत्यादि यथायथ-
मूल्याम् ।

† 'इदि' दीप्तौ इत्यस्माद्भातोः । इन्दति प्रकाशते ऽसौ इन्द्रः परमात्मा ।

‡ 'तज्जलान्' जावत इति जः जीयत इति जः 'अन्' इति सत्तास्मूर्त्या-
दिजीवनवत् जश्च जश्च अन् च तज्जलान् इति व्याख्येयम् ।

§ 'वतः' यस्मात् । 'भूतानि' कार्याणि । एतेन पञ्चभूतान्यस्य गुणक्रिया-
दर्शनात्प्रादुर्गदृश्यत्वादात्म्येत्तयादेश्च ब्रह्महेतुत्वत्वनामः । 'जायन्ते' उत्पा-
दन्ते । 'जातानि' इत्यतवा प्रादुर्भूतानि । 'जीवन्ति' सत्ता-स्मूर्ति-मर्वादारिचं

इति कोटिशः प्रमाणानि । 'अत्र च पञ्चमीतृतीययोः* हेतु-
सामान्यार्थकत्वे ऽपि लीयमानकार्याधारत्वोक्त्या उपादानत्वं लभ्यते ।
तथा सति अभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्म इति सिद्धं भवति । एतेन ।
'ब्रह्मपरिणामो जगत्' इति भिन्नाभिन्नवादिभट्टभास्करमतानुयायि-
वैष्णवमतं अथ च केवलं निमित्तकारणेश्वरवादिनां नैयायिक-
वैशेषिक-साङ्ख्य-पातञ्जल-पाशुपतादीनां यो ऽयमाशयः—चेतनस्य
खल्वधिष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्यं निमित्तकारणमात्रत्वं
दृष्टम् । नतूपादानत्वमपि । एकस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वविरोधात् ।
अनुमानं च—ईश्वरो न द्रव्यमत्युपादानम् । चेतनत्वात् । कुम्भकार-
वत्—इति । 'कुलालस्यापि सुखाद्युपादानत्वात्साङ्ख्यवैकल्यं स्यात् ।
तद्धारणाय द्रव्यपदम् । उपादानकारणं तु परमाणवः प्रधानं वा ?—
इत्यादि जल्पितमपास्तम् † । तस्मान्न सत्कार्यवादाभिप्रायेणापि

प्राप्नुवन्ति । 'प्रयन्ति' इति शठप्रत्ययान्तम् । 'या' प्रापणे । प्रयाति
गच्छतीति प्रयत् । प्रयन्तीति प्रथमाबहुवचनम् । लयं लभमानानीत्यर्थः ।

* "यतो वा" इति श्रुतौ 'यतः' इयं पञ्चमी "येन जातानि" इति
वाक्ये 'येन' इति तृतीया च इदं विभक्तिद्वयमत्र समानार्थकम् ।

† अत्रेदमनुसन्धेयं विपश्चिद्धिः । किञ्च ईश्वरो 'न द्रव्योपादानं' इति
येन चेतनत्वहेतुना अनुमीयते तेनैव तस्य रागादिमत्त्वमप्यनुमातुं शक्यम् ।
उभयत्रापि मूलभूतव्याप्तेरनुकूलतर्कसद्भावाऽसद्भावाभ्यां विशेषाभावात् ।
प्रत्युत रागाद्यनुमान एव अनुकूलः तर्कः सम्भवति । संसारिणां रागाद्यु-
पादानतायामात्मत्वमेव प्रयोजकम् । न तु संसार्यात्मत्वम् । गौरवात् ।
न च—सिद्धान्ते श्रुतिगन्धेश्वरस्यापि पुण्यत्वाद्वागादिमत्त्वानुमानं दुर्वारम्

गुरुशब्दाभिधेयसिद्धिः । अथास्तु तर्हि—सत्कारणवादाभिप्रायेण अद्वितीयब्रह्मविवर्त एव भूतभौतिको मायिको वा भक्तवात्सल्येन स्वीकृतदेहविशेषो गुरुशब्दाभिधेयः—इति चेत् । तर्ह्यागतो ऽसि मार्गं घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तन्यायेन* । ब्रह्मातिरिक्तत्वेन प्रतीतस्य मिथ्यात्वस्वीकारात् । मिथ्यात्वप्रतिपादनस्य चाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् इति दिक् ।

—इति वाच्यम् । आगमादीश्वरसिद्धौ दृष्टाननुसरणात् । न हि स्वर्गापूर्व-
 • देवतादिस्वागमादवगम्यमानेषु क्विञ्चिदस्ति दृष्टं साधनम् । न ह्यागमो
 दृष्टसाधर्म्यात्प्रवर्तते । अपि तु श्रुतिप्रतिपादितार्थसिद्ध्यर्थमदृष्टानि दृष्टानि
 दृष्टान्तविपरीतस्वभावानि सुबह्वन्यपि कल्पमानानि न कलङ्कगन्धिमाव-
 हन्ति । श्रुतिप्रमाणात्वात् । व्यास्यपेक्षं ह्यनुमानं व्यास्युपनीतं सर्वमपे-
 क्षते । आगमस्तु स्वतन्त्रत्वादेवान्यानपेक्षो भवति । न च—कथं तर्हि
 श्रुतावपि मानान्तरानुसारेणापूर्वादिकल्पनं?—इति शङ्कम् । सुहृद्भावमात्रेण
 दृष्टानुसारात् । यद्यागमश्चिरातीतामिथ्यापागाद्यागात्स्वर्ग इति बोधयेत्
 तर्हि तथैवानुमन्येमहि । नत्वागमः तथा बोधयति । किन्तु 'कालान्तर-
 कृतयागात्स्वर्गः' इत्येतावन्मात्रं बोधयति । तत्तु मध्ये व्यापारकल्पनायामपि
 न विरुद्ध्यते इत्यविरोधात् । तत्र लोकेनुसारेणा'नन्तःपूर्वक्षणावर्तिनः
 कारणत्वं' इत्यनुभवमनुरुद्धापूर्वकल्पनम् । नत्वह तथा गगादिमत्वकल्पन-
 प्रवर्तते । निरवद्यत्वात् सकामत्वादिश्रुतिविरोधादित्यलमतिविडम्बनेनेति
 शिवम् ।

* घट्टं शुक्लप्रह्वणस्थानं तत्रस्थाकुटी घट्टकुटी, तत्र प्रभातं, तस्य यो
 वृत्तान्तः स एव न्यायः । शुक्लदानभिया विषयेन रात्रौ पलायमानस्य चौर-
 वलिजः घट्टस्यकुटीसमीपे एव प्रभातम् । तेन यथा तस्याभीष्टसिद्धाभावः ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीब्रह्मानन्दसरस्वती श्रीपाद-
 शिष्य काशीरक^१ श्रीसदानन्दयति^२विरचितायामद्वैतब्रह्मसिद्धौ
 गुरुशब्दाभिधेयविचारे जगत्तत्त्वनिरूपणव्याजेन दुर्दुर्लभादिभिः
 प्रथमो सुद्वरप्रहारः ॥ १ ॥

एवं विपद्येन धावमानस्यापि वादिनः तद्दोषतादवस्थं एवं रूपो हि न्याय-
 भेदः । एष एव घटकुटीप्रभातवृत्तान्तन्यायः ।

१ इदं क. पुस्तके नास्ति ।

२ ब. पुस्तके 'यति' पदं नास्ति ।

अथ द्वितीयो मुद्गरप्रहारः ।

प्रथमे मुद्गरे देहतत्वं सम्यग्विचारितम् ।

द्वितीये ऽस्मिन्जीवतत्वं सत्तर्कैः शोध्यते ऽधुना ॥ १ ॥

ननु नायं घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्नन्यायेन^१ शिरसि^२ मुद्गर-
प्रहार उचितः । कुत इति चेत् । देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तस्य नास्ति*

१ 'द्वितीयाद्यैर्जीवतत्वं' इति क. पुस्तके ।

२ 'वादिनः' इत्यधिकं ग. पुस्तके ।

* नास्ति परलोकः तत्साधनमदृष्टं तत्साक्षी ईश्वरो वा इति मति-
र्यस्य स नास्तिकः । परलोक-तत्साधनाभाववादी ईश्वरासत्त्ववादी च
नास्तिक इत्युच्यते । वास्तवस्त्वयमेवार्थः । परं विभिन्ना वादिनः स्वा-
भीष्टमतायद्यद्यद्विहीता भूत्वा मतान्तरास्थायिनः सर्वानपि नास्तिकानिति
वदन्तो न सहन्ते । गथा वा वैदिकाः “नास्तिको वेदनिन्दकः” इति
वदन्ति । एवं “लिङ्गार्चनपराः शैवा नास्तिकाः सम्यक्कीर्तिताः” इति
माध्वाः । “तत्रमुद्राङ्किततनुर्नास्तिकं धर्ममाश्रितः । पशुतुल्यः स विज्ञेयः
सर्वकर्मसु गर्हितः” इति शैवादयश्च स्वयमास्तिका भूत्वा इतरान् नास्तिकत्वेन
प्रहरन्तो दृश्यन्ते । तत्तद्दर्शनान्यपि नास्तीकदर्शनानीति प्रतिपादयन्तो
न कम्पन्ते । वस्तुतस्तु ये हि परलोक-तत्साधन-तत्साक्षिणामसत्त्वं वदन्तो
ऐहिकमेव सत्यतया प्रतिपद्यन्ते चार्वाक माझमिक-सौत्रान्तिकादयः त एव
नास्तिकाः । ते च परलोकाद्यसत्त्वं स्पष्टतया उद्घोषयन्ति । ये पुन-
र्वेदस्य स्वतः प्रामाण्यं नाद्रियन्ते नैय्यायिकादयः ते सर्वे ऽप्यास्तिका एव ।
शैवादीनां तु परस्परं निन्दाभाषमित्येवं पञ्चवितेन ।

कास्तिक* सर्वदर्शनकर्तृसम्मतस्य इहलोक-परलोकसम्बन्धिकर्मफलभो-
क्तुर्जीवात्मन एव गुरुशब्दाभिधेयस्य सिद्धत्वात् । हन्त तर्हि को ऽयं
जीवात्मा व्यवह्रियते ? यत् सत् तत्क्षणिकं यथा घनः । इति न्यायेन
क्षणिकं विज्ञानमेव वा ? बुद्धामुनिश्रिष्टैः मुक्तकक्षैर्वैभाषिक-सौचा-
न्निक-योगाचार-माद्यत्मिकैः स्वीकारात् । देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ऽपि
देहपरिमाणेन परिमितः सावयवश्चेति वा ? आर्हतमतानुयायि-
भिर्मुक्तवसनैः स्वीकृतत्वात् । मध्यमपरिमाणस्थानित्यत्वशङ्कया नित्यो

* अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः । परलोक-तत्साधन-
तत्साक्षिणामन्तित्वादीत्यर्थः ।

† पुराणादियशेषु भगवतः श्रीविष्णोः दशावतारेषु नवमो ऽवतारो
बुद्धः द्वाविंशत्यवतारेषु एकविंशतितम इति प्रसिद्धम् । स च—

ततः कालौ सम्यवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् ।

बुद्धो नाम्नाऽजनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥

[भा. स्कं १ अ. ३ श्लो. २५]

इत्युक्तत्वात्कीकटेषु प्रादुर्बभूवेति ज्ञायते । कीकटदेशस्तु—

चरणाद्रिं समारभ्य म्भ्रकूटान्तकं शिवे ।

तावत्कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत् ॥

इति तस्मिन्क्षणाच्चरणाद्रि-म्भ्रकूटयोर्मध्यगतः प्रदेशः कीकटः । स च सम्यति
'बह्वार' इति नाम्ना प्रसिद्धः । कलितविस्तरादिबौद्धग्रन्थेषु तु—आवस्थ्यादि-
नगरीषु भगवान् बोधिसत्वः सृष्टेः प्रथमकालमारभ्य सदैव विहरत्येव ।
स च धर्मस्थापनार्थं काले काले ऽवतरति लोकानुजिष्टतया । 'कपिलवस्तु'
नाम्नि नगरे मुद्धोदनस्य राज्ञः म्भ्रे ब्रह्मादिसर्वंआवकजनप्रार्थनया माया-
देश्याः 'सर्वार्थसिद्ध' नाम्ना प्रादुर्बभूवेति । तस्यैव शाक्यसिंहसर्वज्ञादीनि
वामान्तराणि—इत्याद्युक्तम् । स एव गौतमबुद्ध इत्यर्वाचीनानां मतम् ।

ऽपुरिति तदेकदेशिसम्मतं वा ? साधवात्प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च देश एव वा ? चार्वाकादिधुरन्धरैः स्त्रीकारात् । अथ वा वैशेषिकतार्किक-प्राभाकरसम्मतदेशेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ऽपि ज्ञान-सुखाद्यष्टविशेषगुणा*अद्यः कर्ता भोक्ता विभुः प्रतिशरीरं भिन्नश्चेति वा ? उत मीमांसक-सम्मतसिद्धिद्रूपान्श्रद्धयात्मको वा ? यदा साङ्ख्य-पातञ्जलादिसम्मतः नित्यज्ञानरूपो ऽपि भोक्तैव नतु कर्ता ? आहो ब्रह्मवादिसम्मतः सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः सच्चिदानन्दाद्यमनादिमायया जीवभावापन्नं ब्रह्मैव वा ? तत्र क्षणिकविज्ञानात्मवादमारभ्य केवलभोक्तृपर्यन्तात्म-वादे ऽपि न गुरुग्रन्थाभिधेयसिद्धिः । युक्तानुभवविरोधात् । आस्तिकं प्रतिवक्ष्यमाणश्रुति-स्मृतिविरोधाच्च ।

तथा हि । तत्र बुद्धमुनेः चत्वारः शिष्याः । वैभाषिक-सौचा-
न्तिक-योगाचार-माद्दामिकाः । तत्र वक्ष्यमाणः बाह्यः सर्वो ऽप्यर्थो—
यत्सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलां—इति न्यायेन प्रत्यक्षं

* आत्मनेो ऽष्टगुणा गौतमेनोक्ताः । दया सर्वभूतेषु, दान्तिः, अन-
सूया, शौचं, अनायासः, मङ्गलं, अकार्पण्यम्, अस्युहा चेति ।

† एतदेवोक्तं ज्ञानश्रिया माधवाचार्यप्रणीते सर्वदर्शनसङ्ग्रहे ।

यत्सत्तद्व्यक्तं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी ।

सत्ताशक्तिरिदार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा ॥

नाप्येकैव विधाऽन्यथा परं कृतेनापि क्रियादिर्भवेत् ।

इधायि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साद्यो च विश्राम्यति ॥

इति ।

१ क. पुस्तके 'दीपध्याना' इति वर्तते ।

अनुमेयस्येति वैभाषिकः । बुद्धिवैचित्र्यात्क्षणिको ऽप्यर्थो ऽनुमेय एव इति सौत्रान्तिकः । घटाकारे हि ज्ञाने घटादीनां प्रतिबिम्ब-सम्भवात् । तथा हि । तत्प्रतिबिम्बं बिम्बपूर्वकम्, प्रतिबिम्बत्वात् । सुखादिप्रतिबिम्बवत् । 'सर्वं विज्ञानमात्रं क्षणिकं' इति योगाचारः । बाह्यान्कीकारात् 'तदपि शून्यमेव' इति माह्यमिकः । न च-एते-षामेक एव गुरुः तत् कथं शिष्याणां मतिभेदः?—इति वाच्यम् । तेषां हीन-मह्यमोत्कृष्टमतित्वाद्वैचित्र्योपपत्तेः ।

तथा हि, ये हीनमतयः ते सर्वास्तित्वादेन क्षणिकत्वोक्त्या, तदाशयानुरोधेन शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु मह्यमाः ते ज्ञान-मात्रास्तित्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु प्रकृष्टमतयस्तेभ्यः साक्षा-देव शून्यतात्वं प्रतिपाद्यते इति किमनुपपन्नम् ? तत्र प्रथमं वैभाषिक-सौत्रान्तिकयोर्मतं प्रतिपाद्य निराक्रियते ।

तथा हि, बाह्यसर्वास्तित्वादिनौ मन्येते द्वौ समुदायौ । बाह्य आभ्यन्तरस्येति । तत्र भूतं भौतिकं च आद्यः । भूतं हि पृथिव्यग्नेजो-वाय्वाकाश-श्चतवः । भौतिकं च रूपादिविषयाणि तद्ग्राहकाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि च । कठिनस्वभावाः पृथिवी-परिमाणवः । स्नेहस्वभावा जलपरिमाणवः । उष्णस्वभावास्त्रैजसाः । चलनस्वभावा वायवीयाः । एषां चतुर्विधानां सर्गकाले सङ्घातेन परमाणुपुञ्जा एवावयवभूताः पृथिव्यांदयो जायन्ते । नत्ववयवाति-रिक्तो ऽवयवी । मानाभावात् । द्विगुणगुरुत्वाद्युपलम्भिप्रसङ्गाच्च । आभ्यन्तरस्य समुदायः चित्त-चैत्तात्मकः । तस्य च कारणं स्कन्ध-

पञ्चकम् । रूपस्कन्धः, विज्ञानस्कन्धः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धश्चेति । तत्र रूप्यते एभिरिति रूपम्—इति व्युत्पत्त्या सविषयाणि इन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो बाह्याः तथापि रूप्यमाणतादृशायां कायस्थत्वादिन्द्रियसम्बन्धाद्वा भवन्त्याह्वात्मिकाः । विज्ञानस्कन्धो द्विविधः । अहमितिप्रत्ययाकार आलयविज्ञानाख्यः आद्यः । अयमेवात्मा । 'इदं' इति इन्द्रियादिजन्यो विषयप्रत्ययो दण्डायमानः प्रवृत्तिविज्ञानाख्यः द्वितीयः । स चेन्द्रियभेदेन षड्विधः । एतावुभावपि निर्विकल्पकौ क्षणिकौ च । सत्वात् । क्षणिकत्वं च द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । तथा च पूर्वपूर्वालयविज्ञानेनात्तरोत्तरं . जन्यत इति चानाद्यनन्तः प्रवाहः । न च—क्षणिकस्यात्मनः कालान्तरभाविभोगार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः—इति वाच्यम् । प्रवृत्त्यभावः किं तत्त्वज्ञानात् प्रागापाद्यते ? ऊर्ध्वं वा ? । नाद्यः । क्षणिकत्वभावनापरिपाकं विना स्थिरत्वगोचरानादिदृढवासनानुच्छेदात्प्रवृत्त्युपपत्तेः । क्षणिकत्वभावना च चतुर्विधा । खलक्षणभावना क्षणिकत्वभावना दुःखभावना शून्यभावना चेति । तत्र शुद्धं वस्तु खलक्षणम् । अनेन धर्म-धर्मि-

१ 'स्थिरत्वविषयिण्याः दृढवासनायाः अनुच्छेदात्' इति क. पुस्तके ।

आ-लयं लयपर्यन्तं स्थायि विज्ञानं आलयविज्ञानमित्यभिधीयते ।
अत्र तु अहमास्पदं विज्ञानमेव । तदुक्तम् ।

तत्त्यादालयविज्ञानं दृढवेदहमास्पदम् ।

इति ।

भावनिरासः । चणिकत्वभावनया स्थायित्वनिरासः । नापि द्वितीयः ।
चतुर्विधचणिकत्वभावनापरिपाके ' तु सोपपन्नवालयविज्ञानसन्तान-
स्योपरमाद्वा निरूपपन्नवसर्वज्ञेश्वरसन्तानान्तर्भावरूपमोक्षप्राप्त्या वा प्रवृ-
त्त्यभावस्येष्टत्वात् । एतेन बन्ध-मोक्षौ प्रदर्शितौ । पूर्वोक्तज्ञानजन्यः
सुख-दुःखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः । गौरश्च इत्यादिग्रन्थजल्पित-
प्रत्ययः सविकल्पकः संज्ञास्कन्धः । एतेषां वासनारूपा रागादयः
क्लेशाः उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ चेति संस्कार-
स्कन्धः ।

अत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तम् । इतरे चैत्ताः । चैत्तत्वं तु रूप-
स्कन्धादिकं चित्ते प्रवाहान्तर्गतमपि चित्तस्य विषयविशेषोपरागे
सति भवति । असति नेतीति कादाचित्कत्वाद्बोद्धम् । एषां समु-
दायः पञ्चस्कन्धौ सैवाभ्यन्तरसमुदायहेतुः । तच्च समुदायद्वयं प्रत्य-
क्षानुमानाभ्यां चणिकमेव सिद्धति । प्रत्यक्षेण हि वर्तमानार्थपरि-
च्छेदिना स्वविषयस्यावर्तमानाद्यावृत्तिः क्रियते । यथा नीलपरि-
च्छेदिना स्वविषयस्थानीलात् । अनुमानं च—सर्वे भावाः चणिकाः ।
अर्थक्रियाकारित्वात् । सत्त्वाच्च । ये चणिका न भवन्ति न ते ऽर्थ-
क्रियाकारिणः सन्तश्च । यथा अग्निविषाणादयः । घटस्यान्यक्षण-
सत्त्वात्पूर्वपूर्वक्षणविशिष्टसत्वानि स्वसत्ताक्षणादुत्तरक्षणे विनाश्रीनि ।
घटसत्त्वात् । अन्यक्षणविशिष्टघटसत्वत् । एवं चणिकेष्वपि प्रवाहेषु
अविद्यादिनिमित्तो लोकव्यवहारः । अविद्या तु—चणिकेषु स्थायि-
बुद्धिः, कार्यं नित्यत्वबुद्धिः, दुःखे सुखबुद्धिः, शून्ये वस्तुबुद्धिः
इति । एवं च सति समुदायद्वयेन सर्वव्यवस्थोपपत्तेः किमप्यं नित्य-

चेतनः आत्मा ईश्वरश्चेति खीक्रियते ?—इति चेत् । भ्रान्तो ऽपि ।
सर्वथा न्यूनानुभवविरोधात् ।

तथा हि । संहन्तुश्चेतनस्य स्थिरस्थाभावात् । स्कन्धानामणूनां
च समुदायानुपपत्तेः । न च—बुद्धावस्तीति वाच्यम् । अणिकस्य
तस्येष्टसाधनत्वाभावेन सृष्टौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । निरवयवानां परमाणूनां
समूहानुपपत्तेश्च । तदुक्तम् ।

स्थिर^१चेतनराहित्यात्स्वयं चाचेतनत्वतः ।

न स्कन्धानामणूनां च समुदायो ऽच युज्यते ॥

इति । किञ्च । ईश्वरो ऽपि स्वासन्नद्धे जगति प्रत्यासत्तिं विना
कारणं न स्यात् । प्रत्यासत्तिश्च निरवयवे न सम्भवतीति ।

ननु अस्मद्ब्राह्मणानुसारेण समुदायद्वयस्य युक्तत्वमेव चेतनं
विनापि ।

यथा हि । प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणभ्यां भवति । हेतूप-
निबन्धात् प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विविधः । वाङ्म आद्यात्मि-
कश्चेति । प्रतीत्य प्राप्य समुत्पद्यत इति प्रतीत्यसमुत्पादः । एकैकस्य
हेतोः कार्यजनकत्वसम्बन्धो हेतूपनिबन्धः । इतरेतरं प्रत्ययन्ते
मिलन्ति कार्यं जनयितुमिति प्रत्ययाः कारणसमुदायाः । तेषां
कार्यजनकत्वसम्बन्धः प्रत्ययोपनिबन्धः । तत्र बाह्यस्य भू-नदी-समु-
द्रादिरूपस्य प्रतीत्यसमुदायस्य हेतूपनिबन्ध उच्यते । यदिदं बीजा-
दङ्कुरो ऽङ्कुरात्पत्रम् पत्रात्काण्डम् काण्डात्शालम् शालाद्गर्भा
नर्भात् शूकः शूकात् पुष्पम् पुष्पात्फलम् इति । तत्र असति बीजे

१ 'चेतनारहितत्वेन' इति क. पुस्तके पाठः ।

अङ्कुरो न भवति । यावदसति पुष्पे फलम् इति । तत्र बीजस्य नैवं भवति ज्ञानं,—अहमङ्कुरं निर्वर्तयिष्यामीति । एवमङ्कुरस्यापि नैवं भवति ज्ञानं,—अहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य नैवं भवति,—अहं फलं निर्वर्तयामीति । एवं फलस्यापि नैवं भवति,—अहं पुष्पेणाभिनिर्वर्तितमिति । तस्मादसति चैतन्ये बीजानां असत्यपि चान्यतरस्मिन्नधिष्ठातरि कार्य-कारणभावो दृश्यते । एवं हेतूपनिबन्धं प्रतिपाद्य तस्यैव बाह्यस्य प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतिपाद्यते ।

तथा हि । षष्ठां धातूनां समवायात् बीजहेतुरङ्कुरो जायते । तत्र पृथिवी-धातुः बीजस्य सङ्गहकृत्यं करोति । यतो ऽङ्कुरः कठिनो भवति । एवं अप्-धातुः बीजं स्नेहयति । तेजो-धातुर्बीजं परिपाचयति । वायु-धातुर्बीजं निर्हरति । यतो ऽङ्कुरो बीजान्निर्गच्छति । आकाश-धातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति । एवं चतुरपि बीजस्य परिणामं करोति । तदेतेषामविकल्पानां धातूनां समवाये बीजे रोहति अङ्कुरो जायते । नान्यथा । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवति,—अहं बीजस्य संगहकृत्यं करोमीति । यावदृतोर्नैवं भवति,—अहं बीजस्य परिणामं करोमीति । एवं अङ्कुरस्यापि नैवं भवति,—अहमेभिनिर्वर्तित इति ।

अथ आभ्यन्तरस्य आद्ध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य* हेतूपनिबन्ध उच्यते । तत्र अविद्या, संस्कारो, विज्ञानं, नाम, रूपं, षडा-यतनं, स्रग्ना, वेदनाः, तृष्णा, उपादानं, भवजातिः, जरा-मरणं, शोकः, परिदेवना, दुःखं, दुर्मनस्ता । अत्र अविद्याद्यारभ्य यावद्दुर्मनस्ता अविद्याचेन्नाभविष्यत् नैवं संस्कारा अजनिष्यन् । एवं

* 'प्रतीत्यसमुत्पादस्य' कार्यरूपस्येत्यर्थः ।

आवज्यातिशेषाभविष्यत् नैव जरामरणादथ उदपत्स्यन्त । तत्र अवि-
द्याया नैवं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्तयामीति । संस्काराणामपि
नैवं भवति वयं अविद्यया निर्वर्त्तिता इति । एवं आवज्यात्या अपि
नैवं भवत्यहं जरा-मरणादीर्निर्वर्त्तयामीति । जरा-मरणादीनामपि
नैवं भवति वयं जात्यादिभिर्निर्वर्त्तितानीति । अथ च सत्सु अवि-
द्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीना-
मुत्पत्तिः । बीजादिष्विव सत्स्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वङ्गु-
रादीनां, इदंप्रतीत्यप्राथ इदमुत्पद्यते इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वात् ।
चेतनाधिष्ठानस्याऽनुपलम्भत्वात् । एवं हेतूपनिबन्धं प्रदर्श्य प्रत्ययोप-
निबन्धः प्रतिपाद्यते ।

तथा हि । पृथिव्यग्नेजो-वाय्वाकाश-विज्ञानधातूनां समवायाद्भवति
कायः । तत्र पृथिवी धातुः कायस्य काठिन्यं निर्वर्तयति । अग्-धातुः
कायं स्नेहयति । तेजो-धातुः कायस्य अग्नि-पीते परिपाचयति ।
वायु-धातुः कायस्य श्वासादि करोति । आकाश-धातुः कायस्थान्तः
सुषिरं*रभावं करोति । यस्तु नामरूपाङ्गुरमभिनिर्वर्तयति शब्दादि-
ज्ञानपञ्चकसंयुक्तं मनो विज्ञानं च सो ऽयमुच्यते विज्ञान-धातुः । यदा
हि आद्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकलाः तदा सर्वेषां सम-
वायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं
कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयामः इत्यादि पूर्ववत् बोद्धव्यम् । एव मङ्गु-
रवत् कायस्योत्पत्तिः । सो ऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो तर्कसहस्रेणापि

* “सुषिरं विवरं विनं” इति नामनिङ्गानुशासनात् ‘सुषिरभाव’ विव-
रभावमवकाशं करोतीत्यर्थः ।

मान्यथा कर्तुं शक्यः । तत्र एतेष्वेव षट्सु धातुषु चणिकेषु कार्येषु दुःखस्वभावेषु स्थायिनित्यसुखबुद्धिरूपया विद्यया पिण्डसंज्ञा सत्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुष्यसंज्ञा मातृ-दुहितृसंज्ञा अहङ्कारममकारसंज्ञा भवन्ति । सेयमविद्यानर्थसम्भारस्य मूलकारणम् । तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा राग-द्वेष-मोहा विषयेषु प्रवर्तन्ते । तेभ्यो गर्भस्यस्य आद्यं विज्ञानं उत्पद्यते । तस्माच्चालयविज्ञानात् पृथिव्यादिषट्पृथ-मुपादानकारणं नाम आश्रयत्वात्काम निष्पद्यते । तच्च कारणत्वेन स्वीकृतसितासितादिरूपवच्छरीरस्य कलल-बुद्बुदाद्यवस्था । तस्मात्काम-रूप-शब्दाभ्यां कलल-बुद्बुदाद्याकारेणाभिव्यक्तिर्गृह्यते । तदाभिव्यक्तिक्रमेण नाम-रूपसन्निश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनाख्यान्युत्पद्यन्ते । पृथिव्यादिषट्धातवो आयतनानि यस्य करणजातस्य तत्तथा । इन्द्रियाणि तु श्रोत्रादीनि पञ्चैव गोलकस्थानमात्राणि अप्राप्य-कारिणी च । न वैशेषिकाणामिव 'गोलकव्यतिरिक्तानि द्रव्याणि प्राप्यकारिणी च' इति । तान्यधियतिप्रत्यय इत्युच्यन्ते । नाम-रूपेन्द्रियाणां त्रयाणां मिथः सन्निपातः स्पर्शः । निर्वृत्तशरीरगतेन्द्रियाणां तद्गतविषयसंसर्गजन्यं विज्ञानमिति यावत् । ततः सुखादिकावेदना । तस्यां सत्यां 'कर्तव्यं सुखं मया' इत्यङ्गवसानं तृष्णा । ततो वाङ्माय-चेष्टा उपादानम् । ततो भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिः । तद्धेतुको देहोदयो जातिः । जातस्य देहस्य परिपाको जरा । देह-

* पूर्यन्ते गलन्तीति च पुद्गलाः इति । अथ वा पूरणात् एव गलतीति गलः पुद्गलः "पूरणात् गलनात् देहे पुद्गलाः परमात्मव" इति श्रीधर-स्वामीदृतवाक्यात् पुद्गलशब्देन परमात्मवो ऽह्यन्ते ।

नाशो मरणम् । त्रिधमाणस्य साभिच्छङ्गस्य पुत्रादौ अन्तर्दाहः
शोकः । तदुत्वं 'हा पुत्र' इत्यादिप्रसङ्गं परिदेवना । शब्दादि-
ज्ञानपक्षकसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखम् । मानसं दुःखं दौर्मनस्यम् ।
मद-मानादय उपक्लेशाः । 'अमी जन्मादिहेतुका अविद्यादयो
ऽविद्याहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिग्रमावर्तमाणाः सम्तीति ।

तदेतैरविद्यादिभिराचिन्तः सङ्गात इति । सम्गातं क्षणिकं
कार्यं दुःखं शून्यमिति भावनया पूर्वोक्तप्रकारेण मोक्षः सिद्धतीति
किमनुपपन्नं विना चेतनेन ?—इति चेत् । उन्मत्तप्रलाप एवैतत् ।

तथा हि । कार्यं प्रत्यायते गच्छतीति प्रत्ययः हेतुः । अविद्या-
दिहेतुका जन्मादयः इति यदुक्तं तन्न । यतः इतरेतरप्रत्ययत्वे
ऽयविद्यादीनां पूर्वं पूर्वमुत्तरस्योत्तरस्योत्पत्तिमात्रं भवेत् । न तु सङ्गा-
तोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं सम्भवति । अयमभिप्रायः । यत् खलु हेतुपनि-
बद्धं कार्यं तदन्यामपेक्षम् । हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात् उत्पद्यतां नाम ।
पञ्चस्कन्धसमुदायस्य प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिकः ।
अपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा । न च चेतनमन्तरेण अन्यः सञ्चि-
धापयिता अस्ति कारणानाम् इति । मन्वनपेक्षा एवान्यक्षणप्राप्ताः
चित्तादयो ऽङ्कुरमारभन्ते । तेषां तूपसर्पणप्रत्यवमर्शात् परस्परं
समवधानं भवति । नच—एकस्मादेव कारणात् कार्यसिद्धेः किमन्यैः
कारणैरिति वाच्यम् । कारणचक्रानन्तरं कार्यात्पत्तेरनुभवसिद्ध-
त्वात् । न च—कोऽपि तत्करणसमर्थ इत्यन्ये उदासते—इति युक्तम् ।
महिम्ना सर्वे कार्यमुत्पादयन्तो ऽपि नानाकार्याणामीशते । तत्रैव

१ 'अविद्यादयो जन्मादीनां हेतवः' इति क. पुस्तके ।

तेषां सामर्थ्यात् । न च—कारणभेदात्कार्यभेद आवश्यक इति बा-
ध्यम् । सामर्थ्या एकत्वात्—इति चेत् । न । यदि अन्यक्षणाप्राप्ता
ऽन्वानपेक्षाः स्वकार्योपजनने समर्थाः तर्ह्यनेनैव क्रमेण ततः पूर्वं ततः
पूर्वं ऽपि सर्व एवानपेक्षाः तत्तत्स्वकार्योपजनने समर्था भवन्तु । तथा
च कुशूलस्यैवाविशेषे ऽपि येन बीजक्षणेन कुशूलस्येन स्वकार्यक्ष-
परम्परया अकुरोत्पत्तिमर्थ्या बीजक्षणे जनयितव्यः सोऽप्यनपेक्ष
एव बीजक्षणः स्वकार्योपजनने समर्था भवतु । एवं च सर्वे ऽपि
तदनन्तरान्तर्वर्त्तिनो बीजक्षणाऽनपेक्षा इति कुशूलनिहितबीजेभ्यः
एव स्यात् कृती कृषीवलः । कृतमस्य दुःखबहुलेन कृषिकर्मणा ।
तस्मात्परस्परं सापेक्षा एव अन्या वा मद्यमा वा आद्या वा क्षणाः
कार्योपजनने समर्था इति वक्तव्यम् । तच्चेदं समवधानं कारणानां
विन्यासभेद-तत्प्रयोजनाभिज्ञप्रेक्षावत्पूर्वकमेव दृष्टम् इति नाचेतना-
ह्वितु मर्हति । अथ—अविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते सङ्घात—इति चेत् ।
न । आक्षेपाऽसम्भवात् ।

तथा हि । किमाक्षेपः उत्पादनं वा ज्ञापनं वा ? नास्य ।
कारणेन कार्यस्य अनुपपद्यमानस्य अजननात् । तस्मात् ज्ञापकं
द्वितीयं वक्तव्यम् । तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यम् । तच्च
स्थिरपक्षे ऽपि सत्यपि भोक्तारि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न
सम्भवतीति किमङ्ग पुनः क्षणिकेषु भावेऽस्त्विति । अपि च बहवः
उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः कार्यं जनयन्ति । स च क्षणिकपक्षे*
न सम्भवति । क्षणिकभावस्य उपकारानास्यदत्वात् । क्षणस्याभेदत्वा-

* उपकार्योपकारकभावपक्षे इत्यर्थः ।

इदुपपत्तो ऽपकृतत्वावभावात् । कासभेदेन वा तदुपपत्तौ चणिकल-
सौव व्याघातात् ।

ननु—यदा प्रत्ययोपनिबन्धनः* प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत् तदा
चेतनो ऽधिष्ठाता ऽपेक्षेत । अथ तु हेतूपनिबन्धनः† । तस्य च
न हेत्वन्तरापेक्षा न वा चेतनापेक्षा । किन्तु हेतुः स्वभावत
एव कार्यं सङ्गतं उत्पादयिष्यतीति किं अनुपपन्नम्?—इति चेत् ।
न । अस्तु तावत् केवलात् हेतोः कार्यं नोपजायत इति दूषणम् ।
वक्ष्यमाणत्वात् । सङ्गतादविद्यादयः अविद्यादिभ्यश्च सङ्गतः इत्य-
न्योन्याश्रयात् ।

ननु—अस्थिरा अपि भावाः सदा संहता एव अनादिसंसारे
उदयन्ते । न पुनरितस्ततो ऽवस्थिताः केनचित् पूञ्जींक्रियन्ते ।
तदाश्रयाश्चाविद्यादयः । ततश्च संहन्तृचेतनाभावात्प्रत्ययोपनिबन्धनः
प्रतीत्यसमुत्पाद एव युज्यते—इति चेत् । न । स खलु सङ्गत-
सन्ततिवर्तिधर्माङ्गयः संस्कारसन्तानो यथायथं सुखदुःखे जनयन्
आगन्तुकं कश्चन सहायमनासाद्य स्वभावत एव जनयेत्? आसाद्य
वा? आद्ये सदैव सुख-दुःखे जनयेत् । समर्थश्च ज्ञेयाऽयोगात् ।
द्वितीये तु साधनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेक्षः । तथा च न प्रतीत्य-
समुत्पादः । किञ्च । स किं सदृशजननस्वभावः उत विसदृश-
जननस्वभावः? नाद्यः । मनुष्यपुङ्गवस्य‡ देव-तिर्यग्योनिनरकप्राप्त-

* प्रत्ययोपनिबन्धनं नाम कारणसमुदायेन कार्यस्योत्पादनम् ।

† हेतूपनिबन्धनं नाम पूर्वपूर्वकारणेन कार्यजनकत्वम् ।

‡ अथ पूर्यन्ते ब्रह्मन्तीति पुङ्गवा इति व्याख्येयम् ।

तेषां सामर्थ्यात् । न च—कारणभेदात्कार्यभेद आवश्यक इति वा-
च्यम् । सामर्थ्या एकत्वात्—इति चेत् । न । यदि अन्यक्षणाप्राप्ता
ऽन्वयपेक्षाः स्वकार्योपजनने समर्थाः तर्ह्यनेनैव क्रमेण ततः पूर्वं ततः
पूर्वं ऽपि सर्व एवानपेक्षाः तत्तत्स्वकार्योपजनने समर्था भवन्तु । तथा
च कुशूलस्थत्वाविशेषे ऽपि येन बीजक्षणेन कुशूलस्थेन स्वकार्यक्षण-
परम्परया अकुरोत्पत्तिसमर्था बीजक्षणे जनयितव्यः सोऽप्यनपेक्ष
एव बीजक्षणः स्वकार्योपजनने समर्था भवतु । एवं च सर्वे ऽपि
तदङ्गत्वात्तत्त्वर्चिनो बीजक्षणाऽनपेक्षा इति कुशूलनिहितबीजेभ्यः
एव स्यात् कृती कृषीवलः । कृतमस्य दुःखबहुलेन कृषिकर्मणा ।
तस्मात्परस्यरुं सापेक्षा एव अन्यथा वा मद्भ्रमा वा आद्या वा क्षणाः
कार्योपजनने समर्था इति वक्तव्यम् । तच्चेदं समवधानं कारणानां
विन्यासभेद-तत्प्रयोजनाभिज्ञप्रेक्षावत्पूर्वकमेव दृष्टम् इति नाचेतना-
ङ्गवितु मर्हति । अथ—अविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते सङ्घात—इति चेत् ।
न । आक्षेपाऽसम्भवात् ।

तथा हि । किमाक्षेपः उत्पादनं वा ज्ञापनं वा ? नाद्यः ।
कारणेन कार्यस्य अनुपपद्यमानस्य अजननात् । तस्मात् ज्ञापकं
द्वितीयं वक्तव्यम् । तथा च ज्ञापितस्थान्यदुत्पादकं वक्तव्यम् । तच्च
स्थिरपक्षे ऽपि सत्यपि भोक्तारि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न
सम्भवतीति किमङ्ग पुनः क्षणिकेषु भावेऽस्त्विति । अपि च बहुवः
उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः कार्यं जनयन्ति । स च क्षणिकपक्षे*
न सम्भवति । क्षणिकभावस्य उपकारानास्यदत्वात् । क्षणस्याभेदत्वा-

* उपकार्योपकारकभावयक्षे इत्यर्थः ।

दत्तुपकृतो ऽपकृतत्वासम्भवात् । काकभेदेन वा तदुपपत्तौ चण्डिकत्वं
सैव व्याघातात् ।

मनु—यदा प्रत्ययोपनिबन्धनः* प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत् तदा
चेतनो ऽधिष्ठाता ऽपेक्षेत । अत्र तु हेतूपनिबन्धनः† । तस्य च
न हेत्वन्तरापेक्षा न वा चेतनापेक्षा । किन्तु‡ हेतुः स्वभावत
एव कार्यं सङ्गातं उत्पादयिष्यतीति किं अनुपपन्नम्?—इति चेत् ।
न । अस्तु तावत् केवलात् हेतोः कार्यं नोपजायत इति दूषणम् ।
वक्ष्यमाणत्वात् । सङ्गातादविद्यादयः अविद्यादिभ्यश्च सङ्गातः इत्य-
न्यान्याश्रयात् ।

मनु—अस्थिरा अपि भावाः सदा संहता एव अनादिसंसारे
उदयन्ते । न पुनरितस्ततो ऽवस्थिताः केनचित् पूञ्जीक्रियन्ते ।
तदाश्रयाश्चाविद्यादयः । ततश्च संहन्तृचेतनाभावात्प्रत्ययोपनिबन्धनः
प्रतीत्यसमुत्पाद एव युज्यते—इति चेत् । न । स खलु सङ्गात-
सन्ततिवर्तिधर्माङ्गयः संस्कारसन्तानो यथायथं सुखदुःखे जनयन्
आगन्तुकं कश्चन सहायमनासाद्य स्वभावत एव जनयेत् ? आसाद्य
वा ? आद्ये सदैव सुख-दुःखे जनयेत् । समर्थस्य चेपाऽयोगात् ।
द्वितीये तु साधनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेयः । तथा च न प्रतीत्य-
समुत्पादः । किञ्च । स किं सदृशजननस्वभावः उत विसदृश-
जननस्वभावः ? नाद्यः । मनुष्यपुङ्गवस्य॥ देव-तिर्यग्योनिनरकप्राण्य-

* प्रत्ययोपनिबन्धनं नाम कारणसमुदायेन कार्यस्योत्पादनम् ।

† हेतूपनिबन्धनं नाम पूर्वपूर्वकारणेन कार्यजनकत्वम् ।

‡ अत्र पूर्यन्ते गच्छन्तीति पुङ्गवा इति व्याख्येयम् ।

भावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हसो भूत्वा देवो वा मनुष्यो वा भवेत् । न च—अदृष्टसहस्रतेन कारण-कक्षापेन सङ्गतसिद्धिः—इति वाच्यम् । तव मते ऽदृष्टस्याप्यनुपपत्तेः ।

तथा हि । अप्राप्तभोगः पुरुषो हि भोगार्थी भोगं प्राप्तुकामः तत्साधने प्रवर्तते इति प्रत्यात्मनि प्रसिद्धम् । सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यस्मिन् स्थिरे भोक्तारि भोग-तत्साधनसमव्यापिनि कल्प्यते नास्थिरे । न च भोगादन्यस्मिन् सम्भवति । न हि भोगो भोगाय कल्प्यते । अनुभव-विरोधात् । नाप्यन्यो भोगो ऽप्यन्यस्य । एवं मोक्षे ऽपि विकल्पनीयम् ।

तत्र बुभुक्षु-मुमुक्षु चेत् स्थिरावास्थीयेतां तदा स्वमतज्ञानं दोषः । अस्त्वैर्यं च अप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तस्मात्स्थिरभोक्तृभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । प्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्त्तृभावः । कर्त्तृभावाददृष्टा ऽसिद्ध्या सङ्गतासिद्धिः । किञ्च अविद्ययापि सङ्गतो न सम्भवति । न हि शुक्तिकादिषु रज-तादिबुद्धिरूपया अविद्यया रजतादिकायं शुक्लादिवस्तुनः क्रियते । किञ्च अविद्यादीनां मिथो हेतुत्वासम्भवेन हेतूपनिबन्धनप्रतीत्य-समुत्पादस्याप्यसिद्धिः । उत्तरस्थोत्पत्त्यवसरे पूर्वस्य कारणस्य विना-शान् । क्षणिकवादे धूमादिसाधनत्वं ज्ञात्वा वज्रादेः सर्वजनीनानु-भवविरोधः कार्यार्थं नानाकारणघटनानुपपत्तिश्च ।

अथमभिप्रायः । न तावदेशेषिकवत् निरोधकारणसाक्षिणं निरुद्धमानतास्त्रीक्रियते वैनाशिकैः अकारणं विनाशमभ्युपगच्छन्ति । तस्यानिष्टत्वात् । तस्मादचिरनिरुद्धत्वं निरुद्धमानत्वं वक्तव्यम् । निरुद्धत्वं च चिरनिरुद्धत्वं विवक्षितम् । तथा च निरुद्धमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावसत्त्वाद्दुःखरक्षणहेतुत्वानुपपत्तिः ।

ननु—कारणस्य कार्यतात्पादात्प्राक् काणसत्ता अर्थवती । न कार्यकाले । तदा तस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्ध्यर्थायाः सत्तायाः अनुपयोगात् । तस्माद्भावभूतः परिनिष्पन्नावस्यः पूर्वक्षणः उत्तरक्षणहेतुः— इति चेत् । न । भूत्वा व्याप्त्य(वा) भावाः प्रायेण कार्यं कुर्वन्तो वृक्षन्ते । तच्च स्थिरत्वं विनाऽनुपपन्नम् । इतरथा तु लोकविरोधः स्यात् । ननु—भाव एवांस्य व्यापारः । यथाऽऽर्बोद्धाः ।

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।

—इति चेत् । भवत्वेवं व्यापारवत्ता तथापि न क्षणिकस्य कारणत्वम् । मृत्सुवर्णकारणका हि घटादयो रुचकादयस्य मृत्सुवर्णात्मानोऽनुभूयन्ते । यदि च न कार्यसमये कारणं सत् कथं तेषां तदात्मनानुभवः ? न च—कारणसादृश्यं कार्यस्य, न तु तादात्म्यं— इति वाच्यम् । असति कस्यचित् रूपस्थानुगमे सादृश्यस्याप्यनुपपत्तेः । अनुगमे वा तदेव कारणं तथा च तस्य कार्यतादात्म्यं इति सिद्धमक्षणिकत्वम् ।

सर्वथा वैलक्षण्ये तु हेतु-फलाभावः तन्तु-पटादावपि प्रसज्येत । न च कार्यकारणभावो नियामकः । तस्य एकस्मिन् क्षणे ऽग्रक्षयहत्वात् । सामान्यस्य चाकारणत्वात् । कारणत्वे वा क्षणिकत्वज्ञानेरसत्पक्षसिद्धिश्च । अपि च । उत्पाद-निरोधौ वस्तुनः स्वरूपमेव वा ? वस्तुनो धर्मे वा ? वस्तुन्तरमेव वा ? नाद्यः । वस्तुत्पाद-निरोधशब्दानां पर्यायत्वापातेन वस्तुनो ऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । आद्यक्षणावस्था वस्तुत्पादः, मध्यक्षणावस्था-वस्तुभावः, अन्यक्षणावस्था वस्तुनिरोधः—इति वस्तुनः आद्यन्व-मध्य-

अण्यसम्बन्धित्वात् क्षणिकत्वहानिः । न तृतीयः । वस्तुत्पाद-निरो-
धाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गात् । संसर्गे ऽप्यसता
संसर्गानुपपत्तेः । द्रष्टरि च क्षणिकत्वेन दर्शनादर्शनयोस्तु द्रष्टृधर्म-
त्वात् उत्पाद-निरोधस्यैवासिद्धेः । स्थिरत्वाभ्युपगमे च शाश्वतत्वप्रसङ्ग-
तादवस्थात् । न च-कारणस्य पूर्वक्षणमात्रसत्त्वेनैव कार्यहेतुत्वं-
इति वाच्यम् । अनन्तानां कार्याणां तदापत्तेः । इतरकारणसत्त्वे ऽपि
यदसत्त्वे यत्कार्यानुत्पादः तदपि क्षणिकपक्षे वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च
न केवलं पूर्वक्षणस्य निरोधयत्त्वात् उत्तरक्षणहेतुत्वं न सम्भवतीति
दूषणम् । अपि तु-असति कार्यहेतौ कार्यमुत्पद्यते सत्येव* वा ?
नाहः । आलम्बनाप्रत्ययः समनन्तरप्रत्ययो ऽधिपतिप्रत्ययो आलो-
कश्चेति चतुर्विधा हेतवः, तान् प्रतीत्य प्राप्य चित्तं चैत्ताश्च तदभिज्ञाः
सुखादयो जायन्ते । तत्र नीलाभासस्य चित्तस्य नीलादालम्बन-
प्रत्ययाञ्जीलाकारता । समनन्तरप्रत्ययात्पूर्वविज्ञानाद्बोधरूपता ।
चक्षुषो ऽधिपतिप्रत्ययाद्रूपग्रहणप्रतिनियमः । आलोकात्महकारि-
प्रत्ययाद्धेतोः स्पष्टार्थता । सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिज्ञा-
नामेतान्येव चत्वारि कारणानि-इति अस्याः प्रतिज्ञायाः भङ्गप्रसङ्गात् ।
'प्रतीत्य उत्पद्यते' इत्यत्र आनन्तर्यस्याविवक्षितत्वे ऽपि हेतु-कार्ययो-
सम्बन्धमात्रस्य आवश्यकत्वात् । सम्बन्धश्च चतुर्णामेकस्मिन् क्षणे न

* नित्येव वेत्यर्थः ।

† आलम्बनं नील-पीतादिविषयः, समनन्तरप्रत्ययो मनः, गोलकस्या-
नापन्नानीन्द्रियस्य बोधादीनि पक्षे अधिपतिप्रत्ययान्युच्यन्ते इत्यङ्गीयं
सूचीभिः ।

संभवति । भिन्नकालिकयोश्च^१ सम्बन्धस्वीकारे चणिकत्वमङ्गप्रस-
ङ्गात् । निर्हेतुकायां चोत्पत्तौ अप्रतिबन्धात्सर्वं सर्वत्र चोत्पद्येत ।

न द्वितीयः । कार्यक्षणे कारणसत्वे कार्य-कारणयोर्यौगपद्यप्रसङ्गात् ।
नचेष्टापत्तिः । संस्क्रियन्ते उत्पाद्यन्त इति संस्काराः प्राद्यन्तवन्तो
भावाः—इति न्यायेन 'चणिकाः संस्काराः' इति प्रतिज्ञाविरोधात् ।
अथवा पूर्वपूर्वघटक्षणस्योत्तरोत्तरघटक्षणपदन्तं स्थित्यभ्युपगमे युग-
पदद्वयोपलम्बिप्रसङ्गात् । किञ्च अन्यदपि यच्चणिकवादिनो मन्यन्ते
“भावप्रतीया सङ्ख्या बुद्धिः प्रतिसङ्ख्या, मन्तमिममसन्तं करोमि—
इत्यवस्था तथा निरोधः । प्रतिसङ्ख्यानिरोधो नाम बुद्धिपूर्वको
मुद्गरप्रहारादिना क्रियमाणो भावानां नाश इति यावत् । सन्धा-
दीनां च प्रतिक्षणं स्वारसिको विनाशश्च प्रतिसङ्ख्यानिरोधो नाम
आवरणाभावमात्रं चाकाशम् । 'मात्र'-पदं आवरणाभावव्यञ्ज्यं*
शब्दद्रव्यां व्यवच्छेत्तुम् । एतत्त्रयं वस्त्वभावमात्रं शून्यं निरुपाख्य-
मुच्यते । तस्मात्त्रयादन्यदस्तुमात्रं चणिकम्” इति तदप्यसङ्गतमेव ।
तथा हि ।

प्रतिसङ्ख्या-प्रतिसङ्ख्यानिरोधौ किं सन्तानस्य वा स्यातां सन्ता-
निनां वा ? नाद्यः । हेतु-फलाभावेन तद्भावेन वा बुद्धिव्यवस्थितानां

१ 'भिन्नकालिकस्य सम्बन्धस्य' इति ख. ग. पुस्तकयोः ।

* आवरणाभावस्याकाशस्य व्यञ्ज्यं प्रतिपादकं शब्दद्रव्यमित्यर्थः ।

† अत्र मीमांसकाभिप्रायेणोदमुक्तमित्यवधेयं विपश्चिद्धिः ।

‡ हेतुश्च फलं च हेतुफले तयोः अभावः 'हेतुफलाभावः' कारण-कार्या-
भाव इत्यर्थः ।

सदयाप्यधर्माणां सन्तानिनामेव सन्तानत्वात् । सन्तान्यतिरिक्त-
 स्त्वरसन्तानाभ्युपगमे सर्वं क्षणिकमिति प्रतिज्ञाविरोधात् । द्वितीये
 तु । यो ऽभावन्त्यः सन्तानी यस्मिन्निरोधात्सन्तानोच्छेदेन* भवितव्यं
 स किं फलां किञ्चिदारभते न वा ? नान्यः अर्थक्रियाकारितायाः
 सत्तायाः अभावेन असत्त्वप्रसङ्गात् । तदसत्त्वे तज्जनकमपि अजनकत्वेन
 असत्—इत्यनेन क्रमेण—असन्तः सर्व एव सन्तानिनः इति तत्सन्तानो
 नितरामसन्—इति निरोद्ध्यासम्भवात् । न प्रथमः । अन्वयवासम्भवेन
 सन्तानाऽनुच्छेदप्रसङ्गात् । पदार्थमात्रस्य द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रति-
 योगित्वाच्च । प्रतिमञ्छा-प्रतिमञ्छानिरोधासिद्धिः । किञ्च भावानां
 निरन्वयो नाशो निरूपाख्यस्य न सम्भवति । तेनैवान्वयित्वेन† रूपेण
 भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयत्वात् । यत् यस्य अन्वयि रूपं, तत्तस्य पर-
 मार्थमङ्गावः । अवस्थासु विशेषाख्या उपजननापायधर्माणः । तासां
 सर्वामामनिर्वचनीयतया स्वतो न परमार्थसत्त्वम् । अन्वयेव तु
 तासां सत्त्वम् । तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्न विनाशः—इत्य-
 वस्थावतो ऽविनाशास्मावस्थानां निरन्वयो विनाश—इति तासां
 सत्त्वस्य अन्वयिनः सर्वत्र अविच्छेदात् । न च—प्रत्यभिज्ञायाः ज्वाला-

* यस्य सन्तानिनः निरोधात् नाशात् सन्तानस्य उच्छेदेन भवितव्य-
 मिति योजनीयम् ।

† 'फलं' कार्यमित्यर्थः । यो ऽन्त्यः सन्तानी यस्य नाशेन सन्ताननाशो
 भवेत् स किमपि कार्यं जनयति न वेति विकल्प्यते ।

‡ 'तेनैव' नाशप्रतियोगिनैव अन्वयित्वेनेत्यर्थः ।

मास्त्रादाविव सादृश्यं विषयः—इति वाच्यम् । पूर्वापरवृत्तिस्त्रिरधर्मं विना सादृश्यस्यैव दुर्वचत्वात् । नचैक सन्तानारूढत्वान्तथा सन्तान्यतिरिक्तस्य सन्तानस्य दुर्वचत्वात् । ननु—मृत्पिण्ड-मृद्दृष्ट-मृत्कपालादिषु सर्वत्र मृत्तत्वप्रत्यभिज्ञानाद्भवंत्वेवम् । तप्तोपलतलपतितनष्टस्योद-विन्दोः किमस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं? बीजाङ्कुरादीनां वा किमस्ति उत्तरोत्तरकार्यं प्रत्यभिज्ञानं येन निरन्वयो नागो न स्यात्—इति चेत् न ।

अस्यष्टप्रत्यभिज्ञानास्त्रयवस्थासु क्वचिद्दृष्टेनान्वयविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात् । तत्र तप्तोपलस्यतोयं तेजसा मार्तण्डमण्डलमन्बुलाय नीयते इत्यनुमेयम् । अङ्कुरादयस्तु तार्किकं प्रति वक्ष्यमाणा ऽभिन्ननिमित्तोपादानन्यायेन बीजस्यैवाऽनिर्वाच्याऽवस्था—इति तं प्रत्येव प्रथममुद्गरे प्रतिपादितत्वाच्च । तस्मात्त्रणिकवादिनां प्रतिमङ्गला-ऽप्रतिमङ्गलानिरोधावसङ्गतावेव । न केवलं निरोद्धाभावादेवासङ्गतौ । किन्त्वविद्यादीनां निरोधाम्भवादपि ।

तथा हि । यम-नियमादिमामयीमहितमस्यग्धीसाङ्गस्येदविद्या-दिनिरोधः प्रतिमङ्गलाख्यः तदा निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमस्यानि-प्रसङ्गः । निर्हेतुकविनाशस्तु विनाशस्यार्थाभावात्* तद्धेतोरर्थक्रिया-कारित्वाभावेन असत्वात् । अत एव सत्ताशून्यत्वेन निर्हेतुना मुद्गरप्रहारादिना जायमानस्य घटादिध्वंसस्य प्रतिमङ्गलानिरोध

* अर्थोऽर्थस्वरूपम् । 'विनाशस्यार्थाभावात्' विनाशस्य वस्तुनः स्वरूपाभावात् इति व्याख्येयम् ।

इति संज्ञा । तथा च असता कार्यानुत्पत्तिना सतो दृष्टत्वादिति वक्ष्यति । घटादीनामिव स्वारसिकः स्वयमेव चेदविद्यानिरोधः अप्रतिसङ्ख्याकः तदा—‘सर्वं दुःखं’ ‘क्षणिकं’ ‘शून्यं’—इति भावनोप-
देशवैयर्थ्यमित्युभयथापि दोषादसमञ्जस एव स्त्रीकारः । एव मा-
काशस्यापि श्रुतिमिद्धभावत्वादेव तस्मिद्धिः । श्रुतिश्च ।

एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।

इत्यादिवेदप्रामाण्ये विप्रतिपन्नानपि बौद्धादीन्प्रति शब्दगुणानुमेयत्व-
माकाशस्य न वक्तव्यम् ।

तथा हि । जातिमत्त्वेन सामान्य-विशेष-समवायेभ्यो विभक्त-
शब्दस्या ऽस्यर्गवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन गन्धादिवद्गुणत्वमनु-
मितम् । न चायमात्मा गुणो, बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् । अत एव न
मनो गुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । नापि पृथिव्यादि, गुण-तद्गुणग-
न्धादिमाहृचर्यानुपलभ्येः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्धादिवदसाधारणेन्द्रिय
ग्राह्यो यद्द्रव्यमनुमापयति तदाकाशं पञ्चमं भूतं वस्तु इति । किञ्च,
आवरणाभावमिच्छतां एकस्मिन्सुपर्णे पतञ्ज्यावरणस्य विद्यमानत्वात्
सुपर्णान्तरस्य उत्पित्ततो ऽनवकाशप्रसङ्गः । यथा एकघटसत्त्वे ऽपि
घटान्तरामत्वप्रयुक्त्या ‘निर्घटं भूतलं’ इत्यशक्यं वक्तुम् । तथा एक-
स्मिन्नावरणे सति आवरणान्तराभावप्रयुक्त्यापि पक्ष्यन्तरसञ्चारो न
स्यात् । ननु—देशान्तरावच्छेदेन यत्रावरणाभावः तत्र पतियति—इति
चेत् न । निषेद्य-निषेधाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो हि निषेधो
न असत्यधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् । तत्रावरणाभा-
वाधिकरणमाकाशं वस्तु इति । अथवा—इह पत्नी—इति चाक्षुषप्र-

तौत्या आकाशस्यैवाधिकरणतया प्रतीतिः । तदन्यस्य तद्विषय-
त्वाऽयोगात् । न च—आलोकः तत्र विषयः—इति वाच्यम् । इह
आलोकः—इति प्रतीत्या अधिकरणतया कृप्ताकाशस्य विषयत्वे
बाधकाभावात् । न च—तत्रापि तदवयवो विषयः—इति वाच्यम् ।
अन्धकारस्यञ्चणुकप्रत्यये आलोकान्तरस्याभावेन आकाशस्यैव विषय-
त्वात् । तस्माद्दौम्भत्तप्रलपनमेवैतत् क्षणिकवादिनां इति ।

किञ्च आत्मनो ऽपि क्षणिकत्वाभावो वक्तव्यः । अन्यथा दिना-
न्तरानुभूतस्य स्मरणानुपपत्तेः । ननु—अस्मन्मते क्रियातिरिक्तकर्तृभावात्
उपलब्धि-स्मृती एव उपलब्ध-स्मृतिरौ तयोरभेदे ऽथेकमन्ततिगतत्वेन
कार्य-कारणभावात्स्मृतिरूपपत्त्यते—इति चेत् । न । अहं स्मरामि-
अन्य अद्राचीत्—इति प्रत्ययप्रसङ्गात् । यो ऽहमदो ऽद्राचं सो ऽहं
स्मरामि—इति दर्शन-स्मरणयोः एककर्तृकत्वेन प्रत्यक्षविरोधात् । न च
—आत्मनि प्रत्यभिज्ञानं ज्वालादात्रिव सादृश्यकृता भ्रान्तिः—इति
वाच्यम् । पूर्वापरक्षणदर्शन एकस्याभावे सादृश्यानुपपत्तेः । ननु*—
'तेनेदं सदृशं' इति विकल्पप्रत्ययः । विकल्पस्य स्वाकारं बाह्यतयाऽह्य-
वस्थितिः । न तु तत्त्वतः पूर्वापरौ क्षणौ । तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति ।

* अत्र 'तेनेदं सदृशं' इत्यादिना ग्रन्थेन सौत्रान्तिकवैभाषिकाभ्यां
बाह्यार्थान्तिवत्वादिभ्यां वक्ष्यमाणविज्ञानवादिनः मतमवलम्ब्य समाधातु-
भारभ्यते तत्र भवता ग्रन्थकृता । तच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यतीति दिक् ।

† 'विकल्पप्रत्ययः' नाम ज्ञाने कल्पिताकारविशेष इत्यर्थः ।

‡ अज्ञवसाय आरोपः । विकल्पः स्वस्य आकारं बाह्यतया आरोपयती-
त्यभिप्रायः ।

तत्कथमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसङ्गः—इति चेत् । न । तेनेदं
 सदृशं—इति प्रत्यये तत्तेदन्तावच्छिन्नावर्थी । तयोः सादृश्यं च किं न
 भासन्ते भासमानानि वा ? नाद्यः । स्वसंवेदनबाधात् । द्वितीये
 किं ज्ञानस्याकारास्तस्मादभिन्ना भिन्ना* वा ? न द्वितीयः । अनभ्युप-
 गमात् । आद्ये—यस्याकारास्तज्ञानमेकमनेकं वा ? न प्रथमः ।
 नानाकारत्वाऽमभवात् । ज्ञानातिरिक्ता ऽऽकारानभ्युपगमे च आकार-
 नानात्वपदेन ज्ञाननानात्वस्यैव निश्चयात् । न द्वितीयः । नाना-
 पदार्थमभिन्नवाक्यार्थानवभासप्रसङ्गात् । एकेनैव ज्ञानेन तत्तेदन्ता-
 वच्छिन्नानानापदार्थाभेदे सत्येव तेनेदं सदृशमिति सादृश्यस्फुरणा-
 पेक्षितनानात्वोभेदमभवात् । परिशेषाज्ज्ञानाद्भिन्नो ऽर्थो ऽभ्यु-
 पेयः तस्य च नानाकालस्य तत्तेदन्तास्यदस्य परामर्शः स्थायिन्या-
 त्मनि मति मभवति । न तु क्षणिके । ननु—प्राग्विकल्पितेषु पक्षेषु
 तत्तेदन्तासादृश्यानि भासन्त एव । भासमानानि च ज्ञानस्याकार-
 मात्रं भवन्ति । ज्ञानं च एकमेव इति पक्षः । तत्राकाराणां आरो-
 पित्वेन वास्तवज्ञानैकत्वव्याघातो नास्ति—इति चेत् न । कल्पिता
 अपि ज्ञाने ऽर्थाकाराः तस्मात् भिन्ना अभिन्ना वा ? न द्वितीयः ।
 युगपदनेकार्थावभासप्रसङ्गः । अनिर्वाच्यत्वानङ्गीकारात् । आद्ये
 ज्ञानान्तरवदकल्पितत्वम् । तथा च—तेनेदं—इति—सदृशं—इति च
 भासमानानामर्थानामेकज्ञानाऽभेदोपगमे मिथो ऽप्यभेदः स्यात् ।

* 'ज्ञानस्य व्याकाराः ज्ञानस्या व्याकारा इत्यर्थः । क. पुस्तके तथैव पाठः ।

† अत्र 'तवमते' इति शेषः । तवमते अनभ्युपगमात् अस्वीकारा-
 दित्यर्थः ।

ततश्च अन्योन्यभेदेन पदार्थालोकसिद्ध्या निःशून्येरन्* । ज्ञानाच्च
ज्ञेयस्य भेदः प्रसिद्धः सो ऽपि निःशून्येत । तदपङ्गवे च स्वपक्षसमा-
धान-परपक्षात्तेपाऽसिद्धेः । विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वादीनां एकार्थ-
निष्ठत्वाभावात् । एकाधिकरणप्रतिषिद्धधर्मद्वयोपगमरूपविवादा-
सम्भवात् । अनित्यशब्दो यद्यलौकिकार्थः तर्हि तिन विभुत्वमपि
वक्तुं शक्यम् । तथा च नित्यत्वेन तस्य न विरोधः । इत्थं च कस्य
चित्ज्ञानस्य नित्यत्वमाकारः कस्यचिदनित्यत्वमिति धर्मभेदेन
व्यवस्थायां विरोधाभावाद्वादिनां न विरोधः । एतेन—तत्तेदन्ता-
दिरर्थो ज्ञानस्यान्तराकार—इति वक्ष्यमाणविज्ञानवादिमतं बाह्या-
र्थवाददूषणमध्ये ऽपि प्रसङ्गान्निराकृतं वेदितव्यम् । .

ननु—अस्ति बाह्यो ऽर्थः । स तु क्षणिकेन[†] निर्विकल्पकेन व्यक्ति-
रूपेण चकास्ति । स एव च स्वलक्षणमित्युच्यते । अथमेव च
सन्पदार्थः । अयं घट—इत्यादिमृषाव्यवहारहेतवः सविकल्पक-
प्रत्ययास्तु विकल्पाः तद्गतरूपसादृश्याद्याकारेण निर्भासन्ते । तै-
र्विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिः । तथा च विकल्पप्रत्ययो यादृशस्वा-
कारो देधा । अद्वयवसेयो[‡] बाह्यस्य—इति चेत् न । केयमद्वयवसेयता
बाह्यस्य ? यदि यादृशता तदा न द्वैविध्यम् ।

१ 'क्षणिकेन' इति क. पुस्तके पाठान्तरम् ।

* निःशून्यो ऽपलापः । “अपलापस्तु निःशून्यः” इत्यमरः ।

† अविदितचरपदार्थदर्शनेन—किमेतत् ?—इति धीः अनध्यवसायः
तद्विषय अध्यवसायः । न च आत्मधर्मत्वेन बुद्धिधर्मत्वेन च नैय्यायिकैः
साहचर्यबोद्धो ऽध्यवसायो ऽत्र गृह्यते ।

तथा हि । आन्तरस्थानभिधेयस्य ज्ञानाकारस्य तद्विपरौत-
 बाह्याकाररूपेण अद्भ्यवसायो नाम बाह्यरूपेण निष्पादनं वा ?
 बाह्याकाररूपेण योजनं वा ? बाह्याकारेणारोपणं वा ? अन्यस्या-
 न्यत्कर्तुमशक्यत्वात् । न हि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितु-
 मीशते । न द्वितीयः । आन्तरस्य बाह्येन योजनाऽशक्यत्वात् ।
 तथा सति युक्त इति प्रत्ययः स्यात् । न चास्ति सः । तृतीये
 तु—आन्तरस्थारोपः किं गृह्यमाणे बाह्ये अगृह्यमाणे वा ? आद्ये
 अधिष्ठानस्य बाह्यस्य केन ग्रहणम् ? । किं यस्याकार आरोप्य-
 स्तेनैव सविकल्पकप्रत्ययेन ? उत तत्समसमयभुवा निर्विकल्पकेन ?
 आद्ये—किं बाह्यमभिमते स्वं लक्षणं वा सामान्यं वा ? न प्रथमः ।
 अभिलाष-संमर्गयोग्यवस्तुगोचरसविकल्पकप्रत्ययाभिलाषस्य शब्दस्य
 सामान्येनैव सह समयः शक्यो गृहीतुम् । न स्वलक्षणेन । तस्य
 देश-काम्नाऽननुगतत्वेनाऽऽनन्यात्तत्र सङ्गतिग्रहायोगात् । अतः
 शब्दोन्नेषितसविकल्पकप्रत्ययस्य न स्वलक्षणविषयत्वम् । यथाङ्ग-
 वीर्यः ।

अशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् ।

तेषामतः स्वमंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी* ॥

* अस्यार्थस्त्वेवम् । सुखादीनां क्षणिकभावानां ह्यात्मा स्वरूपं अशक्य-
 समयः । यतो ऽनन्यभाक् । अन्याननुगतो हि सः । अतस्तेषां स्वसंवि-
 त्तिरसाधारणाकारविषया वित्तिः । अभिजल्पानुषङ्गिणी न भवति ।
 किं तु निर्विकल्पकैवेति ।

इति । नापरः । व्यक्तिमगृहीत्वा सामान्यात्मकबाह्यस्य सविकल्पकबोधेन ग्रहणायोगात् । व्यक्तिस्तोक्तमार्गेणाशक्यग्रहत्वात् । यद्यपि मीमांसकमते शक्यविषयभूताया अपि व्यक्तेः शक्तिविषय-सामान्यसमानवित्तिवेद्यतया शब्देऽस्तेष्वि सविकल्पकप्रत्ययत्वमस्ति । तथापि बौद्धैः स्वलक्षणं व्यक्तिरूपं निर्विकल्पमात्रं विषय इत्यङ्गी-कृतमित्यशक्यग्रहत्वम् । न द्वितीयः विकल्पेनागृहीते बाह्ये विकल्पसममयेन निर्विकल्पकेन गृहीते विकल्पः स्वाकारमारोपयितुं नार्हति । न हि रजतज्ञानाऽप्रतिभासिनि पुरोवर्त्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । न द्वितीयः । स्वाकार इत्येव स्यात् बाह्यः । अधिष्ठानाग्रहणे आरोप्यमात्रं प्रतीयेत नारोपे इत्यर्थः । न केवलं अधिष्ठानाप्रतिभासाद्वाह्ये ज्ञानस्वरूपस्थारोपा-सम्भवः । किन्वारोपस्फुरणयोगादपि ।

तथा हि । अयं विकल्पप्रत्ययः स्वमवेदनं मन्तं विकल्पं यदा ऽबाह्यं बाह्यत्वेनारोपयति तदा किं—वस्तु मन्तं स्वाकारं गृहीत्वा पञ्चादारोपयति ? अथ वा यदा स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति ? नाद्यः । चणिकतया क्रमविरहिणो ज्ञानस्य क्रमवर्त्तिनो ग्रहणारोपणयोगगृहीतुमशक्यत्वात् । यद्यपत्स्वाकारग्रहणं बाह्यत्वेन

• द्वितीयस्य प्रथमविकल्पद्वितीयेन अष्टम्यामागे बाह्ये इत्यर्थः ।

† द्वितीयः 'उत तत्समसमयभुवा' इति पूर्वोक्तो विकल्प इत्यर्थः ।

‡ अधिष्ठानस्य अग्रहणे सति 'आरोप्यमात्रं' अन्तर्गमात्रमेव प्रतीयेत अवभासेन इति भावः ।

§ बाह्यस्यैवाप्रतीत्या नान्तरारोपः स्यादित्याशयः ।

चारोपणमिति । द्वितीये पक्षे किं स्वाकार-बाह्ययोः ऐक्यस्फुरण-
मारोपः ? उत अख्यातिमत इव विवेकाग्रहणमात्रम् ? । न प्रथमः ।
स्वप्रकाशत्व-परप्रकाशत्वाभ्यां भेदावभासादैक्यस्फुरणासम्भवात् । ना-
परः । किं बाह्ये गृह्यमाणे विवेकाग्रंहे मृषाव्यवहारं प्रसूते ?
अगृह्यमाणे वा ? नाद्यः । स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयाऽतिवि-
ग्रहे बाह्यं चारोप्यमाणमविग्रहमिति वैग्रहाऽवैग्रहरूपतया भेदस्य
ग्रहेण विवेकाग्रहसम्भवात् । न द्वितीयः । त्रैलोक्यत एवानेन
न भेदा गृह्येत—इति यत्र कचन प्रवर्तते । अविग्रहात् । स्वप्रति-
भासां 'नर्था' 'अर्थाद्भवसायेन' प्रवृत्तिः—इति बौद्धैरेवाभ्युपगमात् ।
एवं यथा परमार्थज्ञानाकारस्य बाह्यवस्त्वात्मना समारोपासम्भवः
तथा वाननापरिप्रापितस्य कल्पितज्ञानाकारस्य बाह्ये समारोपा-
सम्भवो ऽपि बोध्यः । तस्यापि स्वप्रकाशज्ञानबलेन बाह्याद्भेदग्रहणस्य
समत्वात् । किञ्च क्षणिकभूतचतुष्टयस्य कार्य-कारणभावो ऽपि न
सम्भवति । पदार्थमात्रस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वाभावात् । न च
—यस्य यत्र सामर्थ्यं तस्य तत्साधनविलम्बो नास्ति । विलम्बो ऽस्ति
चेत् सामर्थ्यमेव नास्ति । तथा च यावत्स्वकार्येषु सामर्थ्यं यस्य तावता
द्वितीयक्षणवर्तिनां प्रथमक्षणस्थितेन तेन सिद्धिः । द्वितीयक्षण-
स्थितेन न कस्यचित् तृतीयादिक्षणवर्तिनः सिद्धिः । अतो द्वि-
तीयादिक्षणे मत्वं वस्तुनो नास्ति । कार्यकारित्वमेव हि वस्तुसत्त्वा-
ङ्गीकारात्—इति चेत् । भ्रान्तो ऽसि । क्षणिकत्वेन कार्यकारण-

* 'अनर्था' नाम अबाह्यः ।

† 'अर्थाद्भवसायेन' बाह्याद्भवसायेनेति यावत् ।

भावगृहीतुः स्त्रिरस्य कस्यचित् अभावेन कार्य-कारणभावस्यैव
अलौकत्वात् इति पूर्वमेव प्रतिपादितम् । प्रवृत्त्यनुपपत्त्या च सर्व-
व्यवस्थोच्छेदप्रसङ्गात्, इत्यलमसम्भाव्यसम्भाषणेनेति दिक् । तस्मा-
द्बुद्धमुनिना स्वर्गापवर्गमाधनान्यनुवदता लोकप्रतारणैव कृता यतः,
अतो ऽसमञ्जसमेव वैभाषिक-सौत्रान्तिकायोर्मतम् ।

इति बाह्यार्थास्तित्ववादिवैभाषिक-सौत्रान्तिकयो-
र्मतखण्डनम् ।

अथापरनामविज्ञानवादियोगाचारमतं प्रदर्शय निराक्रियते ।

* गुरुणा बुद्धमुनिना उक्तं भावमात्रतुल्यं बाह्यार्थस्यं शून्यत्वं चाङ्गी-
कृतं कथमिति ? पर्यनुयोगस्य करणात् केषांचित् योगाचारप्रथा गृह्य-
हि इत्यवधेयम् ।

† बुद्धमनिशिष्येषु केषांचित् वैभाषिकेति संज्ञा । गृह्य हि तेषां नाम-
निरुक्तिः । सत्त्वपि बाह्येषु रूपादिषु स्कन्धेषु आन्तरेषु सुखादिषु च
तेष्वनास्यामुत्पादयितुं 'सर्वशून्यं' इति प्राथमिकान् शिष्यान्चोक्त्यद्भगवान्
बुद्धः । अनन्तरं च विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् द्वितीयांस्तु 'विज्ञानमेवैकं
सत्' इमां उपदिष्टवान् । अध्यान्यान् तृतीयां उभयमपि सत्यमित्या-
स्थितान् 'विज्ञेयमनुमेयं' इति उपदिष्टवान् । सेयं विरुद्धा भाषेति वदन्तो-
ऽन्ये विनेयाः वैभाषिका इति प्रथिता बभूवुः ।

‡ कांश्चिच्छिष्यान् एवमाह भगवान् गुरुः । "सूत्रान्तं पृच्छतां भवतां
मया तदन्तमेव कथितम् । भवन्तश्च सूत्रस्यान्तमेव पृच्छन्तः । अतो
युंयं सौत्रान्तिका भवत" इति भगवताभिहितत्वात् सौत्रान्तिका इति
प्रथिताः ।

ननु—क्षणिकबाह्यार्थवादिषु* निरस्तेषु समानन्यायतया विज्ञानवा-
दिनो ऽपि निरासस्य सम्भवात् कथं पृथक् निराकरणं—इति चेत् ।
न । केषां चित् शिष्याणां बाह्यवस्त्वभिनिवेशवतामनुरोधेन बाह्यार्थ-
प्रक्रियाकथने ऽपि विज्ञानस्कन्धमात्रत्वं युज्यते वा न युज्यते ?

युज्यते स्वरूपदृष्टान्ताद्बुद्धौव व्यवहारतः ।

इति न्यायेन-विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं—इति सुगताभिप्रायत्वेन
विशेषत्वात् । विज्ञानस्य। क्षणिकेनार्थेन सावलम्बनत्वे निराकृते ऽपि
निरालम्बनक्षणिकविज्ञानस्य निराकरणीयत्वाच्च । ननु प्रमाणं प्रमाता,
प्रमेयं प्रमितिः इति चतसृषु विधासु तत्परिसमाप्तिः । आसा-
मन्यतमाभावे ऽपि तत्त्वस्याव्यवस्थानात् । तस्मात् अनेन विज्ञान-
स्कन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापयता चतस्रो विधा एषितव्याः । वस्तु
व्यवस्थित्ये प्रमाणाद्यभ्युपगमे च तदिषयनिषेधायोगात् । तथा च—
कथं विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं—इति चेत् । न । यद्यप्यनुभवान्त्रान्योऽनु-
भावो ऽनुभविता ऽनुभवनं च । तथापि विभागमात्रं ज्ञेयाद्याकाराणां
परिकल्पितं भवति । ज्ञेयादिरूपत्वं तु बुद्धेरान्तरं वास्तवमेव इति

* क्षणः स्वसत्ता, सा व्याप्यतया अस्यस्येति क्षणिकः । क्षणमात्रस्या-
योति यावत् । बहिर्भवः बाह्यः स चासावर्थस्य बाह्यार्थः । बाह्यार्थं
क्षणिकमिति वदन्ति ते क्षणिकबाह्यार्थवादिनः । 'यत्सत् तत्क्षणिकं'
इत्युक्त्वात् बाह्यस्य दृश्यस्य अर्थस्य क्षणिकत्वेन सत्त्वात् जगत्सत्त्वत्वादिषु
तैभाषिक-सौत्रान्तिकेषु निरस्तेष्विति योजनीयम् ।

। प्रवृत्तिविज्ञानस्य 'अयं घटः' इत्याकारकस्य क्षणिकेन घटरूपेण
विषयेण सावकम्बनत्वं साधारत्वमित्यर्थः ।

बुद्धिपरिकल्पितेन रूपेणान्तस्वस्यैव प्रमाण-प्रमेय-प्रमादफलव्यवहारस्य पारमार्थिकत्वाभावात् ।

नचैवं—ब्रह्मणो विज्ञानात्मकस्य नीलाद्यात्मकत्वात्नीलाद्याकारं विज्ञानम् । इतरथा अद्वैतासिद्धेः इत्येवं वेदान्तमतप्रवेशः—इति वाच्यम् । न ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारां वित्तिमात्रमभ्युपगच्छन्ति किन्तु वक्ष्यमाणानिर्वचनीयनीलादिविषयाम् । वयं तु विज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपमाचक्ष्महे इति विशेषात् । इत्थं च स्वरूपं विज्ञानं तदेव बाह्यरूपेण असत्येन चाकारेण युक्तं प्रमेयम् । प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलम् । तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणं इति सिद्धम् । न च—बाह्यार्थ-सत्यत्वस्वीकारे ऽपि प्रमाणादयः सत्याः सिद्ध्यन्ति—इति वाच्यम् । बाह्यार्थवादिभ्यामपि वैभाषिक-सौत्रान्तिकाभ्यां कान्पनिक्तस्यैव प्रमाणफलव्यवहारस्य दृष्टत्वात् । अत्र वैभाषिकमते बाह्योऽर्थः प्रत्यक्षः । तत्राऽनवभासव्यावृत्त्या फलम् । तच्छक्त्या भानम्^१ । तत्र प्रमाणं करणं, प्रमितिः फलम् । तयोर्भिन्नाधिकरणवृत्तित्वे खदिरगोचरे परशौ पालाशे द्वैधीभावो भवेत् । अतोऽनयोरेकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । न च—परशुः स्वावयवेषु समवेतः, द्वैधीभावस्तु खदिरः इति भिन्नाधिकरणत्वं—इति वाच्यम् । व्यापाराविष्टकारणोभूतपरशोः

१ क. पुस्तके 'मानं' इति पाठः ।

* 'वित्तिः', ज्ञानम् । "वित्तिर्विचारे च लाभ-सम्भवयोः स्त्रियाम्" इति तान्तवर्गे मेदिनी । ब्रह्मवादिनो हि केवलं ज्ञानं न स्वीकुर्वन्ति । किन्तु सविषयं ज्ञानम् ।

संयोगेन खदिराधिकरणत्वात् । एकाधिकरणं च ज्ञानस्वयोरेव प्रमाण-फलयोः । अत्र तावत्कुण्डे बद्दरवन्न ज्ञाने प्रमाण-फलयोरवस्थान-सम्भवः । ज्ञानस्यासंयोगित्वात् । तादात्म्येन तु स्यादवस्थानम् । वस्तुतो ऽभिन्नाभ्यां च प्रमाण-फलाभ्यां एकस्य ज्ञानस्याभेदानुपपत्तिः । एकज्ञानाभेदात्तयोर्न भेदमिद्विष्य । अतः काल्पनिक एव प्रमाण-फल-योर्भेदव्यवहारः । न च—सत्येन ज्ञानेन माभूत्प्रमाण-फलयोर्भेद-मिद्धिः तदापन्नयोः^४ तयोः स्वरूपतः सत्यत्वमिद्धौ तावता तत्प्रमेयस्य बाह्यवस्तुनः सत्यत्वं सिद्धेत् इति वाच्यम् । खलुचणस्थानंशस्य वस्तु-सद्भ्यामंशाभ्यां योगसम्भवात् । अज्ञानव्यावृत्त्यात्मकापोहरूपेण कल्पितो ज्ञानत्वसामान्यरूपोऽग्रः फलम् । अशक्तिव्यावृत्तिरूपेण कल्पिता स्वप्नति अर्थं प्रति च या प्रकाशशक्तिः सोऽग्रः प्रमाणम् । प्रमेयं तु बाह्यमेव । एवं च यदा ज्ञानाधिकरणके प्रमाणफले अशक्तिव्यावृत्ति-अज्ञानव्यावृत्ति-सामान्यात्मके तदा तन्मते सामान्यस्य कल्पितत्वात् । कल्पितेन प्रमाणेन तत्फलेन च वस्तुसिद्ध-भावादर्थाद्बाह्यवस्तुमिथ्यात्वमापतति इति दिक् ।

सौत्रान्तिकमते तु—ज्ञानगताकारवैचित्थ्येणानुमेयो बाह्योऽर्थः अर्थसारूप्यात्मना भानं अवभासात्मना फलम् । भासमानं हि ज्ञानगतं बाह्यनौलमारूप्यं अनीलाकारव्यावृत्तिरूपेण कल्पितम् । तच्च बाह्यार्थं व्यवस्थापयति प्रतिबिम्बमिव बिम्बम् । अतः प्रमाणं ज्ञानात्मकाशाद्यदन्यत् तद्व्यावृत्तिरूपेण कल्पितम् । ज्ञानत्वसामान्यं फलम् । तद्धि सारूप्यबलाक्षीलज्ञानत्वेन व्यवस्थाप्यते । अस्मिन्नपि

^४ 'तदापन्नयोः' सत्य-ज्ञानतादात्म्यापन्नयोरित्यर्थः ।

मते प्रमेयं परमार्थभिन्नम् । एतन्मते ऽपि सामान्यस्य कल्पितत्वात् कल्पित एव प्रमाणफलभावः । यतश्च बाह्यमर्थमिच्छतोरपि वैभाषिक-सौचान्तिकयोः कल्पितः प्रमाणफलभेदः अतो युक्तमेव विज्ञानवादे कल्पितभेदेनैव सर्वव्यवहारसिद्धिः—इति ।

ननु—प्रत्यक्षदृष्टस्य सत्त्वादेर्बाह्यार्थस्य नापलापो युक्तः—इति चेत् । सत्यम् । सत्त्वात् किं परमाणवः ? तत्कृतो ऽवयवी वा ? आद्ये किं परमाणुमात्रो विज्ञानविषयः ? स्थौल्यादिप्रतीतिविशिष्टो वा ? न प्रथमः । एकस्थूलनीलाभासज्ञानस्य तद्विपरीत-परमाणुगोचरत्वाभावात् । न चान्याभासमन्यगोचरं भवति । भासमानादन्यगोचरत्वमात्रेण अतिप्रसङ्गेन सर्वस्य सर्वगोचरतया सर्वेषां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । नापरः । स्थौल्यादिज्ञानधर्मः ? उत प्रतिभासन-काले प्रतिभासनोपाधिको ऽर्थधर्मः ? आद्ये स्वाकारालम्बनमेव विज्ञानमिति बाह्यार्थाभावादस्मदनुकूलसिद्धिः* । अथास्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः । तथा हि ।

विग्रहक्षितपरमाणुतत्वाच्छादकत्वात्संवृतिर्बुद्धिः तथा ऽनेकपरमाणोरेकदायज्ञे किञ्चित् स्थूलं रूपं गृह्यते । तच्च यद्यपि नीलाद्यादिवत्प्रत्येकं परमाणुत्वभावात् परमाणुधर्मः । तथापि प्रतिभास-दशापन्नानां तु तेषां भविष्यति बद्धत्वादिवत्सांवृतं स्थौल्यम् । न च—एकपरमाणुस्वरूपे स्थौल्यं गृह्यते चत्वाभाविकं भवति । नत्वेक-

* 'अस्मदनुकूलसिद्धिः' अस्माकं योगाचाराणां अनुकूलस्याभिप्रेतस्य पक्षस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

परमाणौ स्थौन्यं ममभवति । अतो ऽनेकपरमाणौ स्थौल्यम्—इत्या-
कारेण ग्रहणे न स्वाभाविकं इत्यन्योपाधिकं वक्तव्यम् । एवमौ-
पाधिकविषयत्वे स्थूलबुद्धेर्भ्रान्तित्वं—इति वाच्यम् । य एव हि
भिन्नधौगृहीतास्त एव निरन्तराः परमाणवः एकधिया गृह्य-
माणाः स्थूलमिति निर्भामन्तः । ते च वस्त्वेव । वस्तुग्रहस्य च भ्रमत्वा-
भावात् । एवं—निरन्तराः नीलपरिमाणवः एकधौगोचरा नीलं—
इति चेत् । नेत्रम् ।

यदि निरन्तरा नीलपरिमाणव एव एकधौगोचरा नीलम्,
तर्हि नीलपदार्थं रस-गन्ध-स्पर्शपरमाणूनामपि सत्त्वेन नील-
रूपपरमाणूनां निरन्तर्यमभिद्धम् । ततश्च मान्तरेषु वृत्तेषु दूराद्ब-
भवनप्रत्ययवत् मान्तरेषु परमाणुषु भ्रान्त एव स्थूलप्रत्यय
इति । आद्ये विकल्पयोर्द्वितीये स्तम्भादयो ऽवयविनः परमाणुभ्यो
भिन्ना वा अभिन्ना वा , भिन्नाभिन्ना वा , आद्ये तयोः सवन्धो
ऽस्ति न वा , न द्वितीयः । कार्य-कारणभावामभवात् । प्रथमे तु
तादात्म्यं समवायो वा , आद्ये गवाश्ववदत्यन्तभिन्नयोस्तादात्म्या
सम्भवात् । अन्ये वैशेषिकमतनिराकरणप्रस्तावे पूर्वमेव निराकृत-
त्वात् । नापि द्वितीयो ऽभिन्नः पक्षः । दोषस्योक्तत्वात् । न तृतीयः ।
विरोधात् । न च—अवयवावयविरूपो बाह्योऽर्थो नास्ति चेत् माभूत्,
जाति-व्यक्तादिरूपस्तु स्यात् इति—वाच्यम् । जात्यादीनां व्यक्तादीनां
च अत्यन्तभिन्नत्वे स्तात्कृत्यप्रसङ्गात् । अत्यन्ताभिन्नत्वे तु तददेव अत-
द्भावात् । भिन्नाभिन्नत्वस्य च विरुद्धत्वात् अवयवावयवविभेदवज्जाति-
व्यक्तादिभेदस्याप्यसम्भवात् । तस्माद्यद्यप्रतिभासते तस्य सर्वस्य विचा-

रासहत्वात् अप्रतिभासमानसद्भावे तु प्रमाणाभावाच्च बाह्यालम्बनाः प्रत्ययाः इति सिद्धम् ।

ननु—घटज्ञानं पटज्ञानं इत्याद्यनुभवाद्वाह्यसिद्धिः—इति चेत् ।
 न । असम्भवात् । तथा हि । किं घटज्ञानं पटज्ञानं इत्यादौ
 ज्ञानार्थयोर्भेदः अभेदो वा ? अन्ये अस्मदिष्टम् । प्रथमे तु
 कथं भिन्नस्यार्थस्य ज्ञानेन प्रकाशनम् । किं इन्द्रियवदर्थविषय-
 विज्ञानजननं किं वा अर्थाश्रितस्य प्राकृत्यलक्षणफलस्य जन-
 नम् ? नाद्यः । ज्ञानस्य विद्यमानत्वेन ज्ञानान्तरजननानुपयोगात् ।
 उपयोगे च अनवस्थाप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । घटो ऽतीतः—घटो
 भावी—इति अतीतानागतानामप्यर्थानां अनुभवात् । तेषामभावे
 तदाश्रितफलजननासम्भवात् । न ह्यस्ति सम्भवः अप्रत्युत्पन्नो धर्मि धर्म-
 स्थाऽऽसम्प्रत्युत्पन्न इति । न च—माभूत् ज्ञानं अर्थविषयज्ञानान्तरस्य
 जनकं, मा च विषय्याश्रितं प्राकृत्यमनेनाजनि, तथापि स्वभावात्स-
 न्दुकार्थविषयं व्यवहारं जनयेत्—इति वाच्यम् । ज्ञानमात्राकारस्य
 ज्ञानस्वभावस्य सर्वज्ञेयसाधारण्यात् सर्वज्ञत्वापत्तेः । तस्मात् घटा-
 कारवत् ज्ञानस्य घटव्यवहारहेतुत्वात् तदाकारविशिष्टज्ञानस्वरूप-
 प्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षताऽभ्युपेया । न च—न ज्ञानस्यैव घट इत्याकारः ।
 किन्तु बाह्यघटमदृशो ज्ञानस्य घटाकारो ऽस्ति । तत्कथमर्थस्य
 ज्ञानाकारत्वं—इति वाच्यम् । एकस्यैवाकारस्यानुभवात् । ननु—अथ-
 मेवाकारो बाह्यस्यार्थस्याप्यस्तु—इति चेत् । न । प्रयोजनाभावात् ।
 न च—ज्ञानाकारस्य समत्वात् घटादिज्ञानवैचिष्यं प्रयोजनं—इति-
 वाच्यम् । ज्ञानस्यैव घटाद्याकारवैचिष्यत्वस्वीकारात् । बाह्यार्थ-

वादिनापि विषयसारूप्यं विना घटज्ञानं पटज्ञानं इत्यादौ ज्ञानानु-
 गत्यदर्शनात् ज्ञानगतघटाद्याकारविशेषो ऽवश्यमेष्टव्यः^१ । स्वीकृते च
 ज्ञाननिष्ठे घटाद्याकारे तेनैव घटादिव्यवहारोपपत्तेर्न बाह्यार्थकल्पना
 युक्ता । न च—ज्ञानस्याकारविशेषसमर्पकत्वेन बाह्यार्थापेक्षा—इति
 वाच्यम् । ज्ञानगंताकारविशेषस्य बाह्यार्थाभावे ऽपि स्वप्नज्ञानवदुप-
 पत्तेः । अपि च ज्ञानार्थयोर्भेदनिषेधे भेदस्य सहेपलम्भनियमा-
 भावो व्यापकः । यथा भिन्नावश्विनौ अश्विन्यर्चदेवते नावश्यं सहेप-
 लम्भ्यते । कदाचिदभ्रापिधाने ऽन्यतरस्यैकस्योपलम्भेः । उपलम्भ्यते
 च सहेपलम्भनियमाभावस्य विरुद्धो ऽयं सहेपलम्भनियमः अभे-
 दमाधने । ग्रथेकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चतुर्दशप्रतीतः चन्द्रमाः ।
 तदक्रम् ।

सहेपलम्भनियमादभेदो नील-तद्धियोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यतेन्दाविवादये ॥

इति । तस्मात्सहेपलम्भनियमादपि ज्ञान-ज्ञेययोर्न ज्ञानातिरिक्त-
 बाह्यार्थमभवः । एवं ज्ञानातिरिक्तज्ञेयस्य उक्तरीत्या विचारासह-
 त्वात् क्षणिकज्ञानमात्रवादस्य प्रामाणिकत्वात् । न बाह्यार्थान्यथा-
 नुपपत्त्या नित्यज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो वा प्रधानस्य परमाणूनां वा
 कारणता—इति चेत् । भ्रान्तो ऽमि । बाह्यार्थापलम्भस्य बाधाभावात्
 स्वप्नवैषम्याच्च न क्षणिकविज्ञानवस्तुमात्रमिद्धिः । तदक्रम् ।

१ ख. पुस्तके '०मेवेष्टव्यः' इति ।

* सह एकस्य एव ।

अवाधात्प्रवैषम्याद्वाह्यार्थस्वरूपसम्भवे ।

. बहिर्वदिति ते ऽप्युक्तिर्नातो धीरर्थ-रूपभाक् ॥

इति । बाह्यार्थाभावः किं उपलम्भाभावाद्वा ? किं वा सत्य-
पुपलम्भे तस्य बाह्याविषयत्वाद्वा) उत सत्यपि बाह्याविषयत्वे बा-
ह्यार्थसाधकप्रमाणाऽसद्भावाद्वा) नाद्यः । अयं स्तम्भः—इति स्फुट-
तरसर्वजनौनोपलम्भे सति तद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः ।
ज्ञानयाहिणा वक्ष्यमाणेन साक्षिणा गृह्यमाणस्य ज्ञानस्य बाह्य-
विषयत्वात् । न हि ज्ञानमेव स्तम्भः कुद्यं वेति कश्चिज्जानाति,
ज्ञानविषयत्वेनैव तु सर्वे लौकिकाः स्तम्भ-कुद्यादौन् जानन्ति । 'यत्
अन्तर्ज्ञेयं रूपं तद्बहिर्वदवभासते' इति भवद्वचनादपि लौकिका
ज्ञानाद्भिन्नत्वेनैव प्रतीयन्ति । बाह्यार्थाभावे बहिर्वदिति दृष्टान्ता-
सम्भवात् । न चात्यन्तामतो ऽपि बाह्यार्थस्य दृष्टान्तत्वं—इति वाच्यम् ।
न हि 'विष्णुमित्रो वन्द्यासुतवदवभासते' इति कश्चिदप्याचक्षीत् ।

ननु—बाह्यार्थस्याभावाद्वाह्यार्थसाधकप्रमाणमद्भावावो ऽस्ति । अत-
स्तृतीयहेतोर्बाह्यार्थाभावः सम्भवतीति । तथा हि । घट-पटादयो
हि बाह्यार्थाः स्थूला भामन्ते, न तु परमसूक्ष्माः । स्थौल्यं त्वर्थस्य
युगपद्भिन्नदिग्ब्यापित्वम् । भिन्नदेशब्यापित्वं च । तत्र ज्ञानार्थयो-
र्भेद एकदिग्देशे ऽर्थस्यावरणं अन्यदिग्देशे चानावरणं ज्ञानेन
प्रकाशितत्वादिति विरुद्धधर्माध्यामादेकस्याप्यर्थस्य भेदः स्यात् । ज्ञा-
नाभेदे तु नायं दोषः । ज्ञानावच्छेदकार्यस्य जायमानस्य तद्भिन्न-
स्थानावृत्तत्वात् । आवृत्तस्य तदात्मत्वाभावेन विरोधाभावात् । युग-
पद्दिग्देशब्यापित्वं च स्थौल्यं वस्तुनो न सर्वात्मना कदापि दृश्यते ।

करतलामलकादीनामप्यधोभागावच्छेदेन दर्शनाभावात् । अतो दर्शनादर्शनाभ्यामेकस्यैव स्थौल्यवस्तुनः आवृतत्वमनावृतत्वमस्तु । तच्च आन्तरेव इति न वहिरर्थसिद्धिः—इति चेत् नैवम् । यद्यप्यवभासाऽनवभासलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाऽर्थस्य ज्ञानाभेदेऽप्युपगते न प्रसज्येत । तथाप्येकज्ञानप्रकाशिते पटे नानादेशव्यासक्ते तद्देशत्वमेतद्देशत्वं च दृश्यते । प्रदेशभेदेन च कम्पाकम्पौ । चित्रे च तस्मिन् रक्तत्वारक्तत्वे । एवं सति ज्ञानाकारत्वेऽप्यर्थस्य उक्तविरुद्धधर्मवत्वाद्भेदप्रसङ्गस्तुल्यः । किञ्च । अर्थस्य ज्ञानाभेदे सति अवयविव्यवयवे च उक्तं वैशेषिकाधिकरणे मूलशास्त्रे दोषान्तरमपि दुर्वारम् ।

तथा हि । अवयवी अवयवेभ्यो भिद्यते न वेति व्यतिरेकाऽव्यतिरेकविकल्पः । भेदपक्षे । स प्रत्यवयवं कृत्वेन वर्तते एकदेशेन वा ? इति वृत्तिविकल्पः । एताववयवदोषौ । सूक्ष्मावयवः परमाणुरपि सांशो वाऽनंशो वा इति विकल्प्य सांशत्वावश्यम्भावापादनमवयवदोषः । एतद्दोषत्रयं विज्ञानवादिनोऽपि स्यात् । न हि विज्ञानवादिना अस्माभिरिव जगदनिर्वचनीयमुच्यते । येन तस्येत्यं विचारामहत्वं भूषणं स्यात् । किन्तु वाह्यास्तित्वादिभिर्यद्यावद्बहिरस्तीत्युच्यते तत्सर्वमन्तः सत्यमेव क्षणिकमस्तीत्युच्यते । सत्यत्वे च बहिरिव अन्तरप्येते दोषाः स्युरेवेति । न च—इदं दोषत्रयं वैशेषिकेषूक्तम् । तदेव विज्ञानवादिषु किमर्थमापद्यते—इति वाच्यम् । 'पुष्टलगुडन्यायेन' वैशेषिकमत इव 'अन्तः सत्' इति वादिनो

* 'पुष्टलगुडन्यायः'—यथा पुष्ट एको जगुडः बहूनां श्रुनां मध्ये एकस्य प्रहारार्थं प्रक्षिप्तोऽपि अन्यानपि प्रहरति तत्रस्थान् । सोऽयं पुष्टलगुडन्यायः ।

‘बहिः सत्’ इति वादिनश्च बौद्धस्य मते ऽपि प्रसरति इत्यभि-
 प्रायात्। मनु—यथा स्वप्ने बाह्यार्थाभावे ऽपि व्यवहारो जायते एवं
 जायत्यपि भविष्यतीति किमनुपपन्नम् ? । न हि स्वप्ने ज्ञानातिरिक्तं
 ज्ञेयं केनाप्यनुभूयते । किन्तु स्वविषयकमेव । ज्ञानातिरिक्तज्ञेये
 ज्ञानाभावात् । अनुमानं च—विमतं मौलादिज्ञानं स्वातिरिक्ता-
 विषयं धीत्वात् । स्वप्नधीवत्—इति चेत् न । स्वप्नवद्भविष्यतीति न
 युज्यते । जायत्प्रपञ्चानङ्गीकारात् । न हि स्वाप्नपदार्थाः तव मते
 . ऽन्यत्र सन्तो ऽन्यत्र प्रतिभासन्ते । अन्यताख्यात्यनङ्गीकारात् । तैः
 सह प्रत्यासत्यभावेन भावनायोगाच्च । न च ज्ञानं प्रत्यासत्तिः ।
 अनुमानादिप्रामाण्योच्छेदप्रसङ्गात् । नापि तत्रैव परमार्थसन्तः ।
 उत्थानानन्तरं बाधात् । नाप्यसन्तः । तथात्वे शशपटङ्गवत्प्रत्यक्षत्वा-
 योगात् । नापि सदसदात्मकाः । विरुद्धोभयात्मकत्वाऽयोगात् ।
 न च—तत्रैवानिर्वचनीयानामुत्पत्तिः । दृष्टान्ताभावात् । तत्रैवं प्रपञ्चे
 ऽपि तदत्रातिभासिक एवास्तु—इति वाच्यम् । सति प्रमातर्यबाह्य-
 मानत्वेन तस्य ततो विलक्षणत्वेन व्यावहारिकत्वस्यावश्यकत्वात् ।
 न च—ज्ञानानिष्टतत्तदाकाररूपधर्मैषैव व्यवहारमिद्धिः—इति वा-
 च्यम् । बाह्यार्थानभ्युपगमे तस्यैवानुपपत्तेः । यावद्भवहारं व्यावहा-
 रिकपदार्थानां व्यवहारसौकर्यायं स्वीकारे बाधकाभावाच्च । तस्मा-
 ददृश्यमाणब्रह्मज्ञानात्प्राक् यावद्भवहारं न बाह्यपदार्थापलाप उचितः ।
 यद्योक्तं ज्ञान-ज्ञेययोः सम्बन्धानिरूपणाच्च बाह्यो ऽर्थ इति । तदपि न ।
 वक्ष्यमाणाद्वास्तविकसम्बन्धेनाप्युपपत्तेः ।

अथ बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि अनादिवासनावशात् ज्ञानवैशिष्य-

मुपपद्यते । न च—आश्रयाभावाद्वासनानुपपत्तिः—इति वाच्यम् । आ-
लयविज्ञानस्यैवाश्रयत्वात्—इति चेत् । भ्रान्तो ऽसि । चणिकस्यालय-
विज्ञानस्य आश्रयत्वे कालान्तरभाविनी स्मृतिर्न स्यात् । अनुभवितु-
र्वासनाश्रयस्य निचारातीतत्वात् । किञ्च वासनापि किं स्थिरा
चणिका वा ? आद्ये सिद्धान्तविरोधः । द्वितीये स्मृत्यसम्भवः ।
अनुमानं च—आलयविज्ञानं न वासनाश्रयः । चणिकत्वात् । प्रतिविज्ञा-
नवत्—इति । किञ्च । वासना हि गुणः । तस्याश्रयः समवायिकारणम् ।
तच्च आश्रयत्वाभिमतमालयविज्ञानं किं सच्चैवोत्पद्यते ? चणिकत्वात् ।
वासनातः पूर्वं वा ? नाद्यः । द्वयोर्युगपदुत्पन्नयोः सव्य-दक्षिण-
शृङ्गवदाधाररधेयभावानुपपत्तेः । न द्वितीयः । प्रागुत्पन्नस्य चाधे-
योत्पादममये मत्वे चणिकत्वव्याघातात् । अचणिकत्वे तु पूर्वोक्त-
दोषप्रसङ्गः । यानि च बाह्यार्थवादे चणिकत्वनिबन्धनानि दूषणा-
न्युद्भावनानि तान्यत्राप्यनुमन्धेयानि । तस्माद्यदि एकं स्थायी कूटस्थो
सर्वार्थदर्शी नाभ्युपेयते तदा देश-काल-निमित्तापेक्षया वासना-
धानम् । तदधीने स्मृति-प्रत्यभिज्ञे प्रत्यक्षादिव्यवहारश्च । न सम्भवति
कापि व्यवस्थेत्यक्तं पाषण्डसम्भाषणेनेति दिक् ।

इति विज्ञानवादिमतखण्डनम् ।

एवं बाह्यार्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च एतौ दावपि वैना-
शीकपक्षौ निराकृतौ वेदितव्यौ । सम्प्रति माध्यमिका*ऽपरनामधेयस्य

* शिष्येस्तावद्योगसाधारणेति द्वयं करणीयम् । तत्र अप्राप्तस्यार्थस्य
अर्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः । गुरुत्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः ।
गुरुत्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः । पर्यनुयोगस्य प्रश्नस्याकरणमाचारः । अत-
स्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः ।

शून्यत्वादिभिः मतं प्रदर्शयति निराक्रियते । तथा हि । न तावद्दृष्टा-
द्यर्थो ज्ञानाकार एव । तस्य पूर्वं निराघात् । न च बाधो ऽर्थो
ऽस्ति । तस्य परमाणुतत्समूहत्वे विकल्पा ऽसहस्योक्तत्वात् । तथा च
न ज्ञानमप्यस्ति । निर्विषयज्ञानायोगात् । नापि कश्चन बाधो ।
तस्मिन् प्रमाणाभावात् । साध्ययोर्ज्ञानार्थयोरभावे न तन्निश्चयात् ।
तदुक्तम् ।

विज्ञानं क्षणिकं नात्मा विद्युदभ्रमिषेवत् ।

अन्यस्थानुपलब्धत्वाच्छून्यं माध्यमिका जगुः ॥

असदेवेदमित्यादाविदमेव श्रुतौ श्रुतम् ।

ज्ञान-ज्ञेयात्मकं सर्वं^१ जगद्भ्रान्तिप्रकल्पितम् ॥.

इति । अनुमानं च—विमतं निस्तत्वं । तर्कपीड्यत्वात् । मरौषिका-
दाबुदकादि बुद्धिवत्—इति । एवं यो वैभाषिको बाधार्थप्रत्यक्षमाह
यस्य सौत्रान्तिकः विज्ञानगतप्रतिबिम्बेन बिम्बभूतान् बाधार्थाननु-
मिनोति यश्च योगाचारो ज्ञानातिरिक्तमर्थमस्तीकमाह एतेषु
सर्वेषु क्षणिकवादिषु निरस्तेष्वपि विश्वं न सत् । बाध्यमानत्वात् ।
नाप्यसत् । अपरोक्षत्वात् । नापि सदसत् । सत्त्वाऽसत्त्वयोरेकच विरो-
धात् । नाप्यनुभयमनिर्वाच्यम् । एकनिषेधस्येतरविधिर्न । अन्तर्रीय-
कत्वात् । तस्माच्चतुष्कोटिविनिर्मुक्तत्वात् निस्तत्वतया विचारासहत्व-
लक्षणं शून्यतत्वमेव वस्तूनां तत्वं व्यवस्थाप्यते । तस्मात् क्षणिकत्वभाव-
नापूर्वकशून्यभावनयैव मोक्षज्ञातृज्ञानरूपः सिद्ध्यति । न हि शून्यं
नाम किञ्चित्तत्त्वमस्ति । अपि तु निस्तत्वमेव—इति चेत् । नैतत्कारम् ।

१ 'तस्माज्जगत्' इति क. पुस्तके पाठः ।

न हि—ज्ञानार्थयोरभावः शून्यं—इति सम्भवति । प्रमाणैस्तयोरूपसम्बन्धे ।
 लौकिकानि हि प्रमाणानि सदा सत्त्वगोचराणि । तैः खलु सत्स-
 दिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । सदसतोश्च
 विचारसहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणगोचरं वस्तु व्यवस्थापितं
 भवति । तथा च सर्वप्रमाणगोचरत्वात् सर्वं शून्यमिति व्यवस्था
 नोपपद्यते । ननु—स्वप्नादिवज्जागरे ऽपि ज्ञानार्थयोरसत्वमित्यस्तु
 सर्वशून्यत्वं—इति चेत् । न । जागरे पारमार्थिकत्रिकास्त्राबाह्यत्व-
 रूपसत्त्वाभावे ऽपि बाधाऽबाधाभ्यां स्वप्नादिवैषम्यात् ! प्रतीतस्य
 व्यावहारिकसत्वस्य ज्ञानार्थयोः सम्भवेन शून्यत्वाभावात् । स्वप्नद्रष्टृ-
 बाह्यमानत्ववन् अखिलजगद्गमाधिष्ठातर्यपि बाधाभावात् सर्वशू-
 न्यत्वसिद्धिः—इति । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः—

अभावो येन भावेन ज्ञायते शून्यवादिना ।

तस्य भावस्य सङ्गावो वद केन निवार्यते ॥

विचारण्यस्वामिभिरपि—

निरधिष्ठानविभ्रान्तेरभावादात्मनो ऽस्तिता ।

शून्यस्यापि ससात्त्वित्वादन्यथा नोक्तिरस्यते ॥

इति । किञ्च । शून्यं नाम किञ्चित्तत्त्वमस्ति न वा ? आद्ये
 आगतो ऽसि मार्गं । वेदान्तमतप्रवेशात् । तथा च नाममात्रे विवादः ।
 वेदान्तसिद्धान्तस्य तु अयं सौगतमताद्भेदः । न ज्ञानाकारो ऽर्थः ।
 किन्तु बाह्यानिर्वचनौयत्वान्मायामयः । न चार्थक्रियाकारित्वसत्त्वो-
 पेतो ऽप्यद्वैतश्रुतिबाधाद् ब्रह्मणि कल्पितो न परमार्थसन् इति ।
 उक्तं च खण्डनकृद्भिः ।

सौगत-ब्रह्मवादिनोरथं विगेषो यदादिमः ।

. सर्वस्य मिथ्यात्वं वदति द्वितीयस्वात्मान्यस्या ॥

इति । द्वितीये तु किंविषयकज्ञानेन मोक्षमिद्धिः ? अत एव 'तत्त्वस्य कस्य चिदनङ्गीकारेण त्वया तत्त्वज्ञानं विना सर्वबाधासम्भवेन सर्वमिथ्यात्वामिद्धिः' इति तन्मतं दूषितं भामत्याम् इति । तस्मात्स्वर्युक्तिकत्वात् गन्धतो ऽर्थतश्च अनादरणीय एवायं सुगताभिप्रायः श्रेयोऽर्थिभिः ।

तत्र गन्धतस्मावत्-दर्शनमिति वक्तव्ये 'पश्यन्' इत्यपशब्दः । स्थानमिति वक्तव्ये 'तिष्ठन्' इत्यपशब्दः । तिष्ठतेर्दृशेः श्रिति प्रत्यये तिष्ठ-पश्यावादेशौ । युच् प्रत्यये तु न । तस्य अशित्वात् । 'मिद्' शेषने' इत्यस्य निष्ठान्तस्य मीठमिति मिच्छति । 'मिद्धं' इति तु अपशब्दः । 'पोषध' शब्दः उपवासे बौद्धैः प्रयुज्यते । तदुक्तम् ।

'स्वातः सुचिवस्त्राभरणः पोषधं विदधत्ते' ।

इति । स च लोकैरप्रयुक्तत्वादपशब्दः । यद्यपि बौद्धव्याकरणे पश्यादिशब्दाः साधुतया व्युत्पादिताः तथाप्यनादिमिद्धप्रयोगमिद्ध-सकलसाधुशब्दसङ्ग्रहपाणिनीयाद्यपरिगृहीतत्वात्साधु एव इति । अर्थतश्च—नैरात्म्यमुपेत्यालयविज्ञानं सर्वव्यवहारास्पदं क्षणिकमनादि-वासनानामाधारं चेत् प्रमिद्धैवानुपपत्तिः । कारणत्वधर्मस्य कार्यत्व-धर्मस्य च स्थिरत्वस्वीकाराच्च । 'बाह्यार्थविज्ञानशून्यत्वाद्चयमितरे-तरविरुद्धमुपदिशता बुद्धेन वैदिकपथजुषां परमनास्तिकानां क्षि-यादिजन्मभिरवतीर्णानां दैत्यानां धर्मवतां विनाशो न स्यादिति तद्दिनाग्राथं विरुद्धप्रतिपत्तिजनकमन्योन्यं विरुद्धमतं शास्त्रमारशि-

तम्' इति हि पुराणेतिहासेषु प्रसिद्धम् । अन्यथा सर्वज्ञस्य भगव-
तो वासुदेवस्य इतिहास-पुराणयोर्बुद्धत्वेन प्रसिद्धस्य असम्बद्धप्रज्ञा-
पितृमयुक्तमिति दिक् । तस्माद्बौद्धशास्त्रचतुष्टये ऽपि न गुरुशब्दा-
भिधेयसिद्धिः इत्यवधेयम् ।

इति श्रून्यवादिमतखण्डनम् ।

एवं मुक्तकचाणां बौद्धानां मतस्य निराकरणवत् मुक्तवसनानां
दिग्म्बराणां स्रावकत्वेन^१ प्रसिद्धानां मतं प्रदर्श्य निराक्रियते । तथा
हि । आर्हतानां विस्तरेण तावत्सप्तपदार्थाः । जीवो ऽजीवास्त्रव-सं-
वर-निर्जर-बन्ध-मोक्षाः प्रसिद्धाः । मङ्गेषु तसु दावेषु पदार्थौ जीवो
ऽजीवश्चेति । एतयोरेव पञ्चास्तिकायैर्व्यवहारः । तथा हि जीवा-
स्तिकायः, १ पुद्गलास्तिकायः २ धर्मास्तिकायः ३ अधर्मास्तिकायः ४
आकाशास्तिकायः* ५ चेति । अस्तिकायशब्दः पारिभाषिकः अनि-
यतपदार्थवाची । जीवश्चाभावास्तिकायश्चेति कर्मधारयः । न तु
नियतसत्त्वं अनैकान्तवादस्वीकारात् । एवमपरत्रापि । अत्रापि तु

१ *कच्छानामिति क. पस्तके ।

* अस्तीति कायन्ते कथ्यन्ते इत्यास्तिकायाः । 'कै' शब्दे इति धातोः
'आदे चोपदेशे ऽग्निनि । अ. ६ पा., सू. ४५] इत्यात्वे कर्मणि घञि 'आ-
तोयुग् चिण्-कृतेः । अ. ७ प्र. ३ सू. ३३] इति युगागमे च सति काय इति
रूपम् । अस्तिकाय शब्दः पारिभाषिकः अनियतपदार्थवाची ।

पूर्यन्ते गलन्तीति च पुद्गलाः परमात्मवः । तत्समूहः पुद्गलास्तिकायः तैरा-
रब्धावयवी इत्यर्थः ।

परमाणव एवावयवधारणक्रमेण वैशेषिकादिवज्जगदारभन्ते । तत्र देहमात्रपरिमाणः चैतन्यमात्रस्वरूपः सततोर्ध्वगमनस्वभावः सावयवो जीवास्तिकायः । स पुनस्त्रिविधः । बद्धो-मुक्तो-नित्यसिद्धश्च इति । तत्र अर्हन्मुनिर्नित्यसिद्धः । नित्यसाधनैर्मुक्तत्वात् । इतरे केचन साधनैर्मुक्ताः । अन्ये तु बद्धाः इति भेदः ।

पुद्गलास्तिकायः षोढा । पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्यावरं जङ्गमं चेति । तत्राग्निस्मारोहण-केशोलुञ्चनादि शास्त्रप्रभवया वाङ्मतेष्टारूपया सम्यक् प्रवृत्त्या ह्यान्तरोऽपूर्वाख्यो धर्माऽनुमीयत इत्यसौ धर्मास्तिकायः । सततोर्ध्वगमनं जीवस्य स्वभावः । देहे स्थितिस्तु तत्रातिबन्धककर्माधीना इत्यार्हतं मतम् । तस्मात् जीवस्य देहावस्थानेन अधर्माऽनुमीयते इत्यधर्मास्तिकायः । आकाशास्तिकायस्य द्वेषा । लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति । तत्र उपरि उपरि चतुर्दशभुवनेषु स्थितानां लोकानां अन्तर्वर्ती लोकाकाशः । तेषामप्युपरि मोक्षस्थानमलौकिकाकाशः । तदेवं जीवाऽजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ । पञ्चास्तिकाय भेदात् । अनन्तरं आस्रव-संवर-निर्जराः त्रयः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्चन्ते । तत्र द्विधा प्रवृत्तिः । समीचीना मिथ्या च । तत्र मिथ्याप्रवृत्तिरास्रवः । आस्रवत्यनेन जीवो विषयेषु इत्यास्रवः इन्द्रियसङ्घातः । अण्प्रज्ञात् 'आस्रव' शब्दो ज्ञानात् 'आस्राव' इति स्यात् । अपरेतु-कर्तारमभिव्याप्य आस्रवति आगच्छतीति कर्माणि आस्रवमाचक्षते । सेयं मिथ्या-प्रवृत्तिः अनर्थहेतुत्वात् । संवर-निर्जरौ च सम्यक् प्रवृत्तौ ।

आस्रवः स्रोतसां द्वारं संवृणोतीति संवरः ।

आस्त्वो भवहेतुः स्यात्, संवरो मोक्षकारणम् ॥

इति जिनोक्तेः । स च संवरः शम-दम-गुप्ति-सम्पत्ति-प्रवृत्ति-
रूपः । तत्र बाह्येन्द्रियनियहः शमः । अन्तरिन्द्रियनियहो दमः ।
काय-वाङ्मनोनियहो दृढतरो गुप्तिः । भूमिगतजन्तुहिंसापरिहाराय
प्रवृत्ते मार्गे सम्यगादित्यरश्मिप्रकाशे सति निरीक्ष्य सञ्चरणं नियता-
हारनिषेवणादि सम्पत्तिः । निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तकषायकलुष-
पुण्याऽपुण्यप्रहाणहेतुस्तप्तशिलारोहण-केशोलुञ्चनादिः । स हि निःशेषं
पुण्याऽपुण्यसुख-दुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः । एवमास्त्व-संवरो-
निर्जरास्त्वयो ऽपि पदार्थाः सङ्क्षेपेण निरूपिताः । अनन्तरं बन्धो
निरूप्यते ।

बन्धो ऽष्टविधं कर्म । तत्र घाति कर्म चतुर्विधम् । ज्ञाना-
वरणीयम् १ दर्शनावरणीयम् २ मोहनौयम् ३ आन्तरीयकं ४
चेति । तत्र सम्यक् ज्ञानं न मोक्षसाधनम् । ज्ञानादस्तुषिद्धौ
शुक्तिरजतादिज्ञानेभ्यो ऽपि सत्यरजतादिसिद्धिप्रसङ्गात् । आशा-
मोदकादिज्ञानेभ्यो ऽपि मोदकादिसिद्धिप्रसङ्गाच्च । इति विप-
र्ययो ज्ञानावरणीयं कर्माच्यते १ । आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष
इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म २ । ब्रह्मेषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थ-
करैरुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषाऽनवधारणं मोहनौयं कर्म ३ ।
सन्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरमैश्वर्यादिकमस्त्विति ज्ञानं आन्त-
रीयकम् ४ । तान्येतानि श्रेयोहन्तृत्वाद्घातिकर्माण्युच्यन्ते । अघा-
तीनि च कर्माणि चत्वारि । आयुष्कं १ गोत्रिकं २ नामिकं ३
वेदनीयं ४ चेति । तत्र शुक्र-शोणितव्यतिकरे जाते मिक्षितं तदुभयं

स्वरूपं आयुष्कम्* १ । तस्य आयुष्कस्य देहाकारपरिणामशक्तिर्गोचि-
कम् २ । शक्तिमति तस्मिन् बीजे कललाख्यद्रवात्मकावस्था बुद्बुदा
त्मतायाश्चारम्भकः क्रियाविशेषो नामिकम् ३ । सक्रियस्य बी-
जस्य तेजःपाकवशादीषद्दुनीभावः शरीराकारपरिणामहेतुर्वेदनी-
यम् ४ इति । अन्ये तु विधान्तरेण कर्माष्टकमाहुः । जैमते
ज्ञान-दर्शन-सुख-वीर्यगुणकस्य ज्ञानादिगुणानां मोक्षदशायामाविर्भ-
विष्यतां संसारदशायां प्रतिघातकानि प्रवाहानादीनि पापरूपाणि
• चत्वारि घातिकर्माणि, शरीरसंस्थानाभिमानादिनिवर्त्तकानि
कर्माण्यघातीनि इति । तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषं बध्नातीति बन्धः ।

एवं बन्धपदार्थं निरूप्य मोक्षपदार्था ऽपि निरूप्यते ।
'अर्हन्मुनिप्राप्तिर्मुक्तिः' इति केचित् । 'विगलितसमस्तक्लेश-तदासनस्य
अनावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मनः उपरिदेशावस्थानं मोक्षः'
इत्यपरे । अन्ये तु—अनादिकालप्रवृत्तशरीरावस्थितिप्रयुक्तबन्ध-
मुक्तौ सततोर्ध्वगमनं जीवस्य मोक्षं मन्यन्ते । दृष्टं चोर्ध्वगमनं बद्ध-
मुक्तस्य । यथा पञ्जरमुक्तस्य शुकस्य । यथा वा दृढपङ्कलिप्रस्य
जलनिमज्जने प्रचीणपङ्कलेपस्य शुष्कालाबुफलस्य निष्कृद्रस्येति ।

तदेवं जीवाऽजीवौ भोक्तृ-भोग्यौ आस्रवादिपञ्चस्वन्तिमं इयं
फलं । आदिमत्रयं तत्साधनम् । तत्र मिथ्याप्रवृत्तिरास्रवः तत्फलं
बन्धः । संवर-निर्झरौ च सम्यक् प्रवृत्तौ तत्फलं च मोक्ष इति सप्त

* आयुः कायति कथयति उत्पादनद्वारेत्यायुष्कम् । 'कै' शब्दे इति
घातोरात्वे 'घातो ऽनुपसर्गे कः' [अ० ३ पा० २ सूत्र १] इति क प्रत्यये
'घातो लोप इति च' [अ० ६ पा० ४ सू० ६४] इत्याकारलोपे च सति-
नेद-इतिवत् आयुष्कमिति रूपं सिद्ध्यति ।

पदार्था निरूपिताः । सर्वे चैते सप्तभङ्गीन्यायेनानिधताः सिद्धान्ति ।
 तथा हि । सप्तानामनैकान्तभङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गीः तस्या
 न्यायः । स चेत्यम् । १ स्यादस्ति २ स्यान्नास्ति ३ स्यादस्ति च नास्ति
 ४ स्यादवक्रव्यः ५ स्यादस्ति चावक्रव्यस्य ६ स्यान्नास्ति चावक्रव्यस्य
 ७ स्यादस्ति च नास्ति चावक्रव्यस्येति । तदुक्तमनन्तवैर्येण ।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।

स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवाङ्मयां प्रयोगः समुदायभृत् ।

युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥

आद्याऽवाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इत्यते ।

अन्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तस्य सप्तमो भङ्ग उच्यते ।

इति । अस्यार्थः । घटोऽस्तीति घटस्य विधानविवक्षायां घटः

स्यादस्तीति वक्रव्यम् । स्याच्छब्दो निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनैका-
 न्तद्योतो । यदाङ्गैर्जाः ।

वाक्येष्वनैकान्तद्योति गम्यं प्रति विशेषणम् ।

स्यान्निपातो ऽर्थयोगित्वात् तिङन्तप्रतिरूपकः ॥

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्तचिद्विधे ।

सप्तभङ्गनयापेक्षो हेयाऽदेयविशेषकत् ॥

इति । अस्यार्थः । स्यादस्तीत्यादिवाक्येषु स्यादित्यथं शब्दः

तिङन्तमदृशो ऽनैकान्तद्योतकः । न तु स्वातन्त्र्येण वाचकः । यतो

गम्यमस्त्वित्वादिकं प्रतिविशेषणम् । यदि पुनरयमनैकान्तद्योतकः

स्वाच्छब्दो न भवेत् तर्हि स्वादस्तिवाक्ये स्वात्पदमनर्थकं स्यात् ।
 'अस्ति'. 'स्वात्' इति वर्तमानत्वविधिवाचिनोरेकार्थपर्यवसानात्
 पुनस्तत्क्रियापददोषाच्च । अनैकान्तघोतकत्वे तु 'स्वादस्ति' कथं-
 चिदस्ति, न तु नियमत अस्यैव इति स्वात्पदात्कथंचित् इत्यर्थः
 प्रतीयते इति नानर्थक्यम् इति । तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति ।

स्वात्पदेनानैकान्ताभिधाने प्रयोजनमाह । स्वादाद् इति । स्वा-
 दादो हेयादेयविशेषकत्वं । किं शब्दात् किमस्य इति सूत्रेण यमुप्रत्ययो
 भवति । ततः 'कथं' इति रूपं लभ्यते । तदुपरिचित् इत्यथं निपातो-
 विधीयते ततः कथंचित् इति स्यात् । तस्मात् किंवृत्तचिद्विधेर्हेतोः
 किं शब्दादुपरि वृत्ते प्रत्यये यमि तत्र चिद्विधेः कथंचिदस्ति कथं-
 चिन्नास्ति इत्यादिरूपात् सर्वथेकान्तत्यागात् भवन्तं सप्रभङ्गनय-
 मपेक्षते । ततश्च यदि वस्तु अस्यैवैकान्ततः ततः सर्वथा सर्वदा
 सर्वत्र सर्वात्मना ऽस्यैवेति न तदीप्साजिहामाभ्यां कश्चित् कदाचित्
 कथंचित् कश्चित् प्रवर्त्येत निवर्त्येत वा । सिद्धत्वात् हेयाभावाच्च ।
 तदुक्तम् ।

एकान्तसत्त्वे ऽसत्त्वे च न प्रवृत्तिर्न चेतरा* ।

यदि वस्तुस्ति चेकान्तस्तर्हि सर्वत्र सर्वदा ॥

इति । अनैकान्तिकपक्षे तु कथंचित् कदाचित् कश्चित् कस्य-

* सर्वथा अस्यैव चेत्तर्हि तदिच्छुर्न प्रवर्त्येत । सिद्धत्वात् नापि किञ्चि-
 त्जिहामुर्निवर्त्येत । हेयाभावात् इत्यर्थः । अथ एकान्ततो ऽपि नास्यैव
 तथापि न प्रवृत्तिः । प्राप्यत्वाभावात् । नापि निवृत्तिः निवर्त्यस्य नित्यनिवृत्त-
 त्वात् ।

चित् केनचित् रूपेण सत्त्वे हानोपादाने प्रेक्षावतां कल्प्येते । अनु-
मानं च—विमतं वस्तु अनैकान्तं, वस्तुत्वात् चित्ररूपवत् । तस्मात्
घटस्य विवक्षायां स्यादस्ति १ निषेधविवक्षायां स्यान्नास्ति २ क्रमेण
विधि-निषेधयोर्विवक्षायां स्यादस्ति च नास्ति चेति वक्तव्यम् ३ ।
युगपदस्त्वित्-नास्त्वित्त्वयोर्विधि-निषेधयोर्विवक्षायां वाचः क्रमवृत्ति-
त्वात् उभयं युगपदवाच्यम् । अशक्तिः 'उभयं युगपदक्तं न शक्यते'
इति तु वक्तुं शक्यं, तत्कथं च वक्तव्यं ? इत्यपेक्षायां स्यादवक्तव्य
इति ४ । आद्यो ऽस्त्वित्त्वभङ्गो ऽन्येनासत्त्वेन मह युगपदवाच्य इति
विवक्षायां स्यादस्ति चावक्तव्यश्चेति ५ । अन्यस्य चासत्यस्य आद्येन
सत्त्वेन मह युगपदवाच्य इति विवक्षायां स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति
६ । क्रमेण विधि-निषेधाधीनममुच्चितरूपस्य स्यादस्ति च नास्ति
चेत्येवंरूपः ततो भङ्गो एकः सत्त्वेन मह वा युगपदवाच्य इति
विवक्षायां स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तमो भङ्गो भवति ।

अथवा पञ्चमादिभङ्गानां चतुर्थभङ्गात्फलतो भेदाभावमाशङ्क्य
प्रकारान्तरेण व्याख्यायते ।

तत्र सत्त्वैकान्तपक्षः माङ्गलाद्यभिमतः सत्कार्यवादः । तत्र पूर्व-
पक्षिणा सत्त्वं निर्वक्तुमशक्यमित्युच्यते । एतत्पूर्वपक्षविवक्षायां
स्यादस्ति चावक्तव्यश्चेति पञ्चमो भङ्गः । अनैकान्तवादः शून्यवाद्यभि-
मतो ऽसदादः । तत्र असत्त्वं निर्वक्तुमशक्यमिति पूर्वपक्षविवक्षायां
स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठो भङ्गः । क्रमेण सदसत्त्वपक्षो वैशेषिका-
द्यभिमतो घटादीनां मध्ये सतां पूर्वं पश्चाच्च प्रागभाव-प्रध्वंस-प्रतियो-
गित्वरूपमसत्त्वमिति । तत्र सदसत्त्वं निर्वक्तुमशक्यमिति पूर्वपक्षविव-

आयां स्यादस्ति च नास्तिचावक्तव्येति सप्तमो भङ्गः । तत्तत्पूर्व-
पक्षिभिर्यत्सत्त्वादिकं निर्वक्तुमशक्यमित्युच्यते तदपि स्यात्* । एवं
च—घटः सन्, घटो ऽसन्—इत्येकस्यैव सदसत्वयोः प्रत्यक्षत्वात् काल-
भेदोपाधिकल्पनायां तु कालस्यापि सन्नसन् इति प्रत्ययात्तत्रापि
तत्कल्पनायामनवस्थानात् प्रत्यक्षमेव वस्तुनामनैकान्त्यम् । एवमेकत्व-
नित्यत्वादिष्वपि पदार्थानां सत्त्वादिव्यवस्था वास्तवी न सम्भवतीति
न च वेदान्तमतप्रवेश—इति वाच्यम् । व्यवहारेष्वनिर्वचनीयानां
मायिकानां आवहारिकसत्ताङ्गीकारात् । परमार्थतन्तु तदधिष्ठाने
निर्विकल्पके त्रिविधपरिच्छेद† शून्ये ब्रह्मणि नित्य-शुद्ध-बुद्ध-
मुक्तस्वभावे वक्ष्यमाणे कल्पितत्वाङ्गीकाराच्च तन्मतप्रवेशानापत्तेः ।
तस्मात् सप्तभङ्गीन्यायस्य तर्कसिद्धत्वात् सप्तपदार्थेषु तन्मतिपादमं
व्याप्यमिति चेत् चिरकालपिशाचाविष्टोन्मत्तप्रलपनमेतत् ।

तदुक्तम्—

तिष्ठन्नयं नग्नतनुर्यतस्ततो

अल्पन्ननैकान्तमसङ्गतं बह्व ।

* अनियतरूपमित्यर्थः ।

† 'परिच्छेदः' इत्यन्ता । सा च देशतः, कालतः, वस्तुतयेति त्रिविधा ।
एतादृशत्रिविधपरिच्छेदमृन्ये इत्यन्तारहिते—

तदेतद्ब्रह्मा ऽपूर्वमनपरमनन्तमबाह्यम् [बृ० उ०]

इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिते ब्रह्मणि इति आख्येयम् ।

मूनं पिशाचो ऽयममुष्य सिद्धये
मिताक्षरैर्मन्त्रवरः^१ प्रयोज्यते* ॥

इति । तत्र 'पुद्गलमंजुकेभ्यो ऽणुभ्यः सङ्गाता भवन्ति' इति यदुक्तं तत्सर्वं पूर्वोक्तानुवादनिराकरणेनैव निराकृतम् । जीवादिपदार्थानां प्रसिद्धानां तु तत्परिमाणबन्धे मोक्ष-व्यवहारादिव्यवस्था । स तु क्रमेणैव निराक्रियते ।

तथा हि । तत्र यद्यपि कालोपाधिमत्वाऽसत्वप्रतीतावपि उपाधन्तरकल्पनेन व्यवस्था नोपाधितो व्यवस्थापयितुं शक्यते । तथापि सत्वाऽसत्वभेदादीनां घटकपालादिषु मामान्यविशेषादिषु च व्यवस्थयैवान्योन्याऽसाङ्कर्यैव प्रत्यक्ष-व्यवहारयोः प्रत्यक्षत्वात् न व्यावहारिकसैकान्तत्वमपङ्गोतुं शक्यते । अनेकान्तिके च न ह्येकस्मिन्निर्माणे परमार्थमति परमार्थमतां युगपत्सदमत्वादीनां धर्माणां परस्परविरहरूपाणां समावेशः सम्भवति । श्रौतोष्णादिवदसम्भवात् ।

१ अत्र उपलब्धेषु सर्वेष्व्यादर्शापस्तकेषु 'मन्त्रवरः' इत्येव वर्तते । अस्माभिस्तु भद्रोन्नीदीदितविगच्छिततत्त्वकौस्तुभे घृतः पाठः साधोयानिति मत्वा स एवात्र सङ्गृहीत इत्यलमसप्रक्षेपेन ।

* सप्ततुर्यं त्रिभुजः यत्कालो ऽनेकान्तं असङ्गते च बद्ध किमपि जल्पन् अयं पिशाच इत्योपलक्ष्यते । पिशाचत्वाच्च मिताक्षरैरन्यैर्वादिभिः अनुत्तररूपो मन्त्रवर एव प्रयोज्यते । तन्मतमुन्मत्तप्रणयनमिति मत्वा न तत्सर्वग्रहणाय यत्काले विबुधा इति तात्पर्यम् ।

ऐकान्तिके तु यदस्ति वस्तु तत्सर्वदा सर्वत्र सर्वथा सर्वात्मना ऽस्त्येव निर्वचनीयरूपेण । यथा अस्मन्मते प्रत्यगात्मा । यत्तु कचित्केनचिदात्मना अस्तीत्युच्यते यथास्म*त्प्रपञ्चो ऽनिर्वाच्यः । तत्तु व्यवहारतो यावद्ब्रह्मज्ञानमस्त्येव न तु परमार्थतः—इति किमनुपपन्नम् ? तव तु सत्वासत्वयोर्वस्तुधर्मत्वे सत्वदशायामपि वस्त्वनुवृत्त्यापांतात् । वस्तुस्वरूपत्वे च सर्वदा सत्वाऽसत्वप्रसङ्गेन भग्नेनापि घटेन मधुधारणप्रसङ्गात् । तथा च प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरपि । अस्माकं तु प्रवृत्ति-निवृत्ती व्यावहारिकमत्वेनैव भविष्यतः । न च—व्यवहारविषयत्वमात्रेण सत्यत्वम् । श्रुक्ति-मरुमरीचिकादिषु रजततोयादिभिरपि वास्तवत्वप्रसङ्गात् । न चाबाधितलौकिकदृढतरप्रतीतिविषयत्वेन सत्यत्वम् । देहात्मवादस्याप्यबाधितत्वेन तात्विकत्वापत्तेः । विवेकिनां देहात्माभिमानस्य विचारेण बाधात्—इति चेत् । तर्हि प्रपञ्चस्यायनन्तस्य तुल्यत्वमिति न सत्यत्वावकाशः । तस्मादेकत्र विरुद्धधर्मद्वयसमावेशासम्भवादनैकान्तिकस्य व्यवहारतो वस्तुतो वा असम्भवः । ऐकान्तिकत्वस्य च घटादिषु तत्त्वतो योगेऽपि व्यवस्थयैव दृष्टव्यवहारदृष्टेर्यावहारिकत्वसिद्धिः । अपि च सत्वासत्वयोः परस्परविरुद्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः । न च—वस्तुनि विकल्पः सम्भवति । तस्मात् स्याणुवा पुरुषो वेति ज्ञानवत् सप्रत्व-पञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य निर्द्धा-

* अस्माकं वेदान्तिनां इष्टः 'प्रपञ्चः' 'अनिर्वाच्यः' अयत्कीर्ति नास्तोति च निर्वक्तुमशक्यम् ।

रयितुश्च प्रमातुः तत्करणस्य प्रमाणस्य^१ तत्रमेयस्य च पञ्चत्व-सप्त-
त्वस्य सदमत्वादिग्रन्थे साधु समर्थितमात्मनस्तीर्थकरत्वं द्विगम्बर-
वृषभेणेति ।

अतो यदस्ति तदस्येवेति नियमवन्मन्महे । यस्तु कथंचिदास्ते
प्रपञ्चः । स च कल्पितः । तत्र चं हेयोपादेयादिविभागाऽसिद्धिः ।
निर्द्वारणस्य च एकान्तमत्वे सर्वत्र नानैकान्तवादः । किञ्च । सङ्घि-
प्रानां प्रपञ्चितानां च पदार्थानां सर्वैर्वा शब्दैः वाच्यत्वं केनचिदेति
विकल्प्य घटादेस्तच्छब्दवाच्यत्वे ऽपि स्तम्भादिशब्दावाच्यत्वात् । न
च—द्वितीयमभिगम्यते नाद्य—इति वाच्यम् । पदार्थानामवाच्यत्वा-
ऽसम्भवात्* । अवक्तव्यायेत् केनापि शब्देन न ऊचेरन् । उच्यन्ते
चावक्तव्यायेति विरुद्धम् । ननु—मत्वादिरूपेण निर्द्वारणाभावात्
उच्यमानानामपि स्यादवक्तव्यता—इति चेत् । न । उच्यमानाश्च तथै-
वावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे
अभावश्च तस्यैव नित्यता चानित्यता च वदतो मदोन्मत्तवदनुपादेय-
वचनत्वात् । अपि च अर्हन्नित्यमुक्तोऽनादिमिद्धः । जीवः कश्चिदनु-
ष्ठानाम्मुक्तः^२ अन्यस्तदभावाद्ब्रह्मते । एवमार्हतमते निश्चितस्वभावानां^३

* अवाच्यत्वस्य अवक्तव्यत्वस्य असम्भवात् वाच्यत्वसम्भवादित्यर्थः ।

१ '०स्य च' इत्यधिकं क० पुस्तके ।

२ 'कश्चिदनुष्ठानाम् मुक्तः' इति क० पुस्तके । 'कश्चिन्नानुष्ठानात्' इति
ग० पुस्तके वर्त्तते । इदमशुद्धमिति भाति ।

३ 'अनिश्चितस्वभावानाम्' इति क० पुस्तके ।

जीवानां तथात्वमस्ति न वेति विकल्प्यमाने स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्य
व्यवस्थायां शास्त्रावधृतस्वभावत्वासंभवात्तदप्रामाण्यप्रसङ्ग इति ।
किञ्च । घटादीनामपि परस्परं सङ्कीर्णत्वात् ओदनार्थी अग्निभक्षणे
प्रवर्तते । जलार्थी मृदानयने च प्रवर्तते । न च—तत्र भेदस्यापि
सत्वात् न तथा प्रवृत्तिः—इति वाच्यम् । अभेदस्यापि च सत्त्वेन
प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एवमनैकान्तासिद्धिवदात्मनः सावयवत्वमथ-
नुपपन्नमेव ।

तथाहि । सावयवत्वेन मध्यमपरिमाणवत्त्वम् । ततश्चानित्यत्वं
घटादिवत् ततश्च कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गः । ततश्च प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रिति । किञ्च । मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न हस्ति-
कायं कृत्स्नं व्याप्नुमर्हति । अल्पत्वात् । इत्यात्मनः कृत्स्नशरीरा-
व्यापित्वादकार्त्स्न्यम् । तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा कर्मवशात्
पुत्तिकाशरीरं प्राप्नोति तदा न तत्र कृत्स्नः सम्भवतीति न
शरीरपरिमाणत्वमात्मनः । कौमारे च खल्पपरिमाणो जीवः
तारुण्ये स्याद्विरे^१ च न कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुयात् । ननु—यथा
प्रदीपो घटमहाहर्म्यादरवती सङ्कोच-विकाशवान् एवं जीवोऽपि
अनन्तावयवः पुत्तिका-हस्तिदेहयोः—इति चेत् । न । तेषामनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वप्रतिघातो*ऽस्ति न वा ? नाद्यः । अनन्ता-

१ 'स्यविरे' इति ग० पुस्तके ।

* प्रति + हन् समुदाये । प्रतिघातो नाम एकशरीरावच्छिन्नदेशं
सर्वेषां जीवावयवानां समावेश इत्यर्थः ।

वयवानां परिच्छिन्ने देशे समानुमग्नकालेन देहाद्वहिरपि जीवोप-
मतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकावयवदेशत्वेनापि समानदेशत्वोप-
पत्तेः । सर्वेषामवयवानां च प्रथिमानुपपत्तिः । ततो जीवस्याणु-
मात्रत्वप्रसङ्गात् । नात्र प्रदीपदृष्टान्तः सम्भवति । नश्वराः प्रदीपा-
वयवाः । प्रदीपञ्चावयवी प्रतिक्षणमुत्पत्ति-निरोधधर्मा । दार्ष्टान्ति-
कस्यात्मनो नित्यत्वाभ्युपगमात् । आनन्दं च जीवावयवानामनुपपन्न-
तरम् । शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां तदसम्भवात् । ननु—बृहत्तनुदेहा-
वाप्रावयवोपगमापगमाभ्यां जीवस्य देहपरिमाणता न विरुद्धा—इति
चेत् । न । विकारवत्त्वप्रसङ्गात् । तथा हि । अवयवोपगमापगमाभ्यां
ह्यनिगमापूर्यमाणस्यापचीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वम् । न
च—समुद्रवर्तन्निर्गत्य—इति वाच्यम् । विक्रियावत्त्वेन चर्मादिवदनित्यत्व-
प्रसङ्गात् । आत्मनो नित्यत्वे चायुक्तो बन्ध-मोक्षाभ्युपगमः । बन्ध-मोक्षा-
न्वयिनोऽभावात् । किञ्च आत्मत्वमवयवानां वा अवयविनो वा ? आद्ये
किं आगमापायिनां सर्वेषामवयवानामात्मत्वं हीनस्य वा कस्यचिद्व-
यवस्य ? न प्रथमः । आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायिध-
र्मत्वेन अनात्मत्वात् शरीरादिवत् । आगच्छतामपगच्छतां च तेषा-
मनियतपरिमाणत्वाद्यनवधृतस्वरूपत्वापत्तेश्च । अवयवप्रादुर्भावोपा-
दानत्वं लयाधारत्वं च महाभूतानां वा व्यतिरिक्तस्य वा कस्यचित् ?
नाद्यः । जीवस्याभौतिकत्वेनासम्भवात् । नापरः । प्रतिजीवमसाधा-
रणस्य साधारणस्य वा अवयवान्तरस्य वा निरूपणे प्रमाणाभावात् ।
नापि द्वितीयो हीनकल्पः । अयमसाविति विशेषतोऽज्ञातस्य तस्या-
त्मज्ञानाभावादपवर्गामिद्धिः । किञ्च । सावयवात्मवादिनो मते

जीवावयवाः किं प्रत्येकं चेतयेरन् तत्समूहो वा ? आद्ये तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां चेतनानामेकाभिप्रायत्वनियमाभावात् कदाचिद्विरुद्ध-
दिक्क्रियत्वे शरीरमुन्मथ्येत । द्वितीये तु—हस्तिशरीरस्य पुत्तिका-
देहप्राप्तौ द्विचावयवशेषो जीवो न चेतयेत् । विगलितबहुसमू-
हितया पुत्तिकाशरीरे समूहस्याभावात् । सन्तानि-सन्तानभावस्य
नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गमाषाद्य बौद्धं प्रत्येव पूर्वं विस्तरेण निराकृतत्वात्
च । ननु—अस्तु तर्हि नित्योऽणुपरिमाण एवात्मा इति चेत् । न ।
युगपत्सर्वाङ्गीणसुखादिसाक्षात्कारो न स्यात् । न च—प्रदीपप्रभान्या-
येन तत्प्रभास्थानापन्नेन ज्ञानेनैव साक्षात्कारः सम्भवति—इति वाच्यम् ।
प्रभापि किं तस्य गुणो वा स्वरूपं वा ? नाद्यः । गुण-गुणिभावस्य
समवायाधीनत्वात् तस्य च पूर्वमेव दूषितत्वात् । अग्रे नैय्यायिकादि-
कम्प्रत्यतिविस्तरेण दूष्यमाणत्वाच्च । न द्वितीयः । मध्यमपरिमाण-
त्वापत्त्या अणुत्वभङ्गप्रसङ्गात् । न हि गृहमण्डलवर्तिप्रदीपप्रभा कस्य-
चिदतीन्द्रिया भवति । इन्द्रियगोचरत्वे तु सावयवत्वापत्तेरनुभवसि-
द्धत्वात् । एवं च सति अस्मिन्नपि दर्शने न गुरुशब्दाभिधेयसिद्धि-
रिति । तस्मादसङ्गतमेवार्हतं दिग्म्बरदर्शनमित्यलमसम्भाव्यसम्भाषणे-
नेति दिक् ।

इति दिग्म्बरमतखण्डनम् ।

अथ तर्ह्यस्तु चार्वाक*दर्शनानुसारेणैव गुरुशब्दाभिधेयसिद्धिः ।

* पुरा किल चार्वाको नाम कश्चिदसुरः तपसा ब्रह्माणं तोषयामास ।
मुष्ट्या च तस्मात्सर्वभूतेभ्यो ऽभयं वरयाम्बभूव । भगवान्कमलासनो ऽपि
द्विजावमाननादन्यत्र सर्वेभ्यो ऽभयं ददौ । अथ—

तथा हि । तेषां हि मते प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्भूतचतुष्टयमेव हि तत्त्वम् ।
अनुमानाद्यनङ्गीकारात्* । न च तर्हि प्रपितामहादिप्रत्यक्षासम्भवः ।
तद्धेतुसन्निकर्षाभावात्—इति वाच्यम् । तैः सह लौकिकसन्निकर्षा-
भावेऽपि ज्ञानलक्षणरूपा ऽलौकिकसन्निकर्षेणापि तदुपपत्तेः^१ ।

१ 'नचे'त्यारभ्य 'तदुपपत्तेरि'त्यन्तं ख० ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।

राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥

ततो देवास्समेताश्च ब्रह्मणामिदमब्रुवन् ।

वधाय ऽक्षस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ॥

नानुवाच ततो देवो विहितस्तत्र वै मया ।

यंथास्य भविता मृत्युरचिरेणेति भारत ॥

राजा दूर्ध्वाधनो नाम सखास्य भविता नृषु ।

तस्य खेहानुबद्धोऽसौ ब्राह्मणानवमंस्यते ॥

तत्रेनं ऋषिता विप्रा विप्रकारप्रधर्षिताः ।

धक्ष्यन्ति वाग्बलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति ॥

विधिनेत्युक्ता देवा विगतज्वरा बभूवुः । अनन्तरं राज्ञा युधिष्ठिरेण
दूर्ध्वाधनादीनरीन् निघूदयित्वा सृष्टत्सम्बन्धिवान्धवैस्सह हास्तिनपुरप्रवेशे
आग्च्छं तत्समये ब्राह्मणवेषेण सर्वेषामयसरो युधिष्ठिरं धिक्कृत्य विप्रान्-
कोपयामास चार्वाकः । ते च तपोधना विप्रा ऊङ्गारेणैव तं निजघ्नुरिति
महाभारते श्रान्तिपर्वणि राजधर्मे ३६ श्लो ऽध्याये आख्यायिका । स एष
चार्वाकः अस्यैव लोकायत इति नामान्तरम् । एतत्कृतं दर्शनं चा-
र्वाकदर्शनमित्यभिधीयते ।

* आकाशस्य अनुमानगम्यत्वात्, अनुमानादीनां प्रमायानामनङ्गीका-
राच्च पञ्चमं भूतमाकाशं नाद्रियन्ते चार्वाका इत्यर्थः ।

अतएव ईश्वरतत्-कर्तृकसृष्ट्यादि-तत्सम्भवपरलोकादिस्वीकारोऽपि
निरर्थक एव । तथा च—‘मनुष्योऽहं’ ‘गौरोऽहं’ ‘जानाम्यहं’ इत्या-
दिसमानोपलम्भात् गौरत्वादिरूपवति ज्ञान-सुखाद्याश्रयता सिद्धति
इति । चणिकभूतचतुष्टयत्रुटिपुञ्जरूपो देह एवात्मा स्यात् । न
च तदरिक्तो ऽणुर्महान् ज्ञानस्वरूपो वा । स च जातो ‘देवदत्तो
मृतो वा’ इति प्रतीत्या ‘ध्वंसप्रागभावप्रतियोगी । तथा च बार्हस्प-
त्यानि सूत्राणि ।

चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः ।

काम एवैकः पुरुषार्थः ।

मरणमेवापवर्गः ।

न च—शरीरं नात्मा । ज्ञानशून्यत्वात् । तदपि शरीरं ज्ञान-
शून्यं पार्थिवत्वात् घटवत्—इति वाच्यम् । घटस्य केवलपार्थिवत्वात्
ज्ञानशून्यत्वे ऽपि भूतसमुदायात्मकत्वाच्छरीरस्य ज्ञानवत्त्वसम्भवात् ।
केवलचूर्णादौ रागाभावे ऽपि चूर्ण-पर्णादिसमुदाये ताम्बूले रागोत्प-
त्तिवत् अहं ज्ञानवानिति प्रत्यक्षबाधेनानुमानस्य शरीरे ज्ञाना-
भावासाधकत्वाच्च । वङ्गिरनुष्णः कृतकत्वात् घटवत्—इत्यनुमानवत् ।
तदुक्तम् ।

प्रमाणमेकं प्रत्यक्षं तत्त्वं भूतचतुष्टयम् ।

मोक्षश्च मरणान्नान्यः कामार्थी^१ पुरुषार्थकौ ॥

न हि खल्वीश्वरः कर्त्ता परलोककथा वृथा ।

१ ‘कामार्थी’ इति ग० पुस्तके । ‘कायस्तु पुरुषार्थकः’ इति ख. पुस्तके च ।

देहं विनास्ति चेदात्मा कुम्भवद्दृश्यतां पुरः ॥
 ह्रस्वो दीर्घा युवा बाल इति देहोऽभिदृश्यते ।
 अस्ति जातः परिणतो वृद्धः क्षीणो जरी मृतः ॥
 इत्येवमुक्ताः षड्भावविकारा देहमंत्रयाः ।
 वर्णाश्रमविभागस्य देहेष्वेव प्रतिष्ठितः ॥
 जातकर्मादिसंस्कारो देहस्यैव विधीयते ।
 'गतं जीवे'ति देहस्य प्रयुञ्जत्याग्निषं शुभाम् ॥

इत्यादि । न च—श्रुतिप्रतिपादितस्यात्मनो देहेन्द्रिया ऽव्यतिरि-
 क्तत्वेन अनङ्गीकारे वेदप्रामाण्यासम्भवादिति^१—वाच्यम् । तथा सति
 इष्टापत्तेः । वेदस्य प्रज्ञापौरुषहीनान् प्रति जीविकामात्रविषयत्वात् ।
 तदुक्तम् ।

अग्निहोत्रं च पीतञ्च त्रिपुण्ड्रं भस्मधारणम् ।

प्रज्ञा-पौरुषहीनानां जीवोऽजस्यति जीविकाम्^२ ॥

इति । न च तर्हि स्वर्ग-नरकाद्यसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वर्ग-
 नरकादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तदुक्तम् ।

१ 'सम्भवादियष्टापत्तेः' इति क० पुस्तके ।

२ सर्वदर्शनसङ्गते तु—

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।

बुद्धि-पौरुषहीनानां जीविकेति वृहस्पतिः ॥ इति ।

• 'जीवः' वृहस्पतिः इत्यर्थः ।

भोजनं मांसरहितं शयनं सुन्दरीं विना ।

पादचारेण गमनं नरकं किमतः परम् ? ॥

इति । अतएव विष्णुपुराणे तृतीयांशे अष्टादशाध्याये माया-
मोह*वाक्यम् [सूक्त ८६] ।

नैतद्युक्तिसहं वाक्यं हिंसाधर्माय नेष्यते^१ ।

हवींध्यनलदग्धानि फलायेत्यर्भकोदितम् ॥

यज्ञैरनेकैर्देवत्वमवाप्येन्द्रेण भुज्यते ।

सस्यादि^२ च समित्काष्ठं तद्वरं पत्रभुक् पशुः ॥

निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदीष्यते ।

* पुरा किल प्रजादप्रमुखा असुरा नर्मदातीरे उग्रं तपश्चेतः । तद्भूयो-
द्विप्रमनसो देवाः सर्षयः विष्णुमुपतस्युः । तुष्टञ्चाथ भगवान् मायामोह-
नामकं पुरुषं स्वप्नरीरतः समुत्पाद्य तेभ्यो ददौ । अथदञ्च 'एष वः कार्यं
साधयिष्यतीति । स तानसुरानुपागम्य वेदवादातिवादैर्माह्वयित्वा तपसो
निवर्तयामासेत्याख्यायते । स एष मायामोहः ।

† 'एतद्वाक्यं' इति । एतत्—'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' । 'अथ-
यो ऽश्वमेधेन यजति स सर्वाङ्कामान् लभते' । 'यो ऋहस्पतिसवेन
यजते स ब्रह्मबर्चस्वी भवति' इत्यादि यज्ञविधायकं वैदिकं वाक्यं न युक्ति-
सहं यतो प्राणिहिंसा धर्माय धर्मप्राप्तये नेष्यते । सर्वप्राणिनां दयया
हिताचरणेन च धर्मो भवितुमर्हति तत्कथं प्राणिहिंसया धर्मः सिद्धोत् ।

१ मद्रासनगरे आन्ध्राक्षरैर्मुद्रिते विष्णुपुराणपुस्तके 'नेष्यते' इति
पाठान्तरम् ।

२ 'सस्यादि यदि चेत्काष्ठं' इति म० मु० पु० पाठः ।

स्वपिता यजमानेन तदा' किं न निहन्यते ॥

दप्रये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेत्ततः ।

दद्याच्छ्राद्धं अमायान्नं न वहेयुः प्रवासिनः ॥

इति । न च—मयोगादिमन्त्रं विना भृतचतुष्टयमेलनासम्भवे-
नावयव्यवयवभावानुपपत्तिः—इति वाच्यम् । कपालद्वयमेव
कपालिकाद्वयमेव कपालम् । एवं च्छुटिपर्यन्तं विचारेण च्छुट्यन्
प्रामाणिकत्वेन मयोगादिमन्त्रास्वीकारात् । प्रामाणिकत्वेन व.
अवयवानामवयविनश्च द्विगुणगुत्वाद्युपलब्धिप्रसङ्गात् । अथ वा मृते
शरीरे ज्ञातत्वाद्यभावेन व्यभिचारात् । 'पश्यामि शृणोमि' इत्यादि-
प्रतीत्या मरणपर्यन्तं यावन्तौन्द्रियाणि तिष्ठन्ति तान्येवात्मा' इति
केचित् । यदा 'अन्यानीन्द्रियाण्यालोचनात्मकनिर्विकल्पकज्ञानसाध-
नत्वान्नात्मानः । किन्तु मविकल्पकज्ञानसाधनत्वात् । अन्येन्द्रिय-
प्रवृत्तिमूलमङ्गल्पादिमत्वाच्च । 'इतरेन्द्रियाद्यभावे ऽपि मत्वात् १
एवात्मा' इत्यपरे । किं वा 'मर्षदा प्राणस्यैकरूपत्वात् गिरिगङ्गरा-
द्यवस्थितानां सकलविकल्पशून्यत्वेन निर्मनस्कानामपि योगिनां प्राण-
मत्वात् प्राण एवात्मा' इत्यन्ये । तदुक्तम् ।

केचित्शृणोमि जिघ्रामि स्वादयामि स्पृशाम्यहम् ।

इतौन्द्रियाणामात्मत्वं प्रतीयन्ते ततो ऽधिकाः ॥

केचिच्छ्रुमामि जीवामि क्षुधितो ऽस्मि पिपासितः ।

इत्यादिप्रत्ययबलात्प्राणमात्मेति मन्वते ॥

१ 'किन्तु तस्मान्न हन्यते' इत्यपि तस्मिन्नेव पठ्यते ।

—इति चेत् न । अत्यन्तनिर्युक्तिकत्वात् । तथा हि । अहमित्या-
कारकधीविषयचतुर्तिधत्रुटय एवात्मा इति—तव मतम् । तस्य चो-
त्पत्तेः पूर्वमसत्त्वात्कस्य चेतनस्य व्यापारेणोत्पत्तिः ? न च—प्रलयास्त्री-
कारेणानादिमातापितृपरम्पराव्यापारेण शरीररूपसङ्घातोत्पत्तिः—
इति वाच्यम् । तत्र शरीरवैचित्र्ये नियामकमदृष्टं दृष्टं वा ?
नाद्यः । प्रत्यक्षप्रमाणमात्रस्त्रीकारेणासम्भवात् । परलोकस्त्रीकार-
प्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । एकजातीयमातापितृपरम्पराव्यापारेण
उत्पन्नयोर्मजयोर्वैलक्षण्यस्यादृष्टं विनानुपपत्तेः । कारणान्तरस्यापि
स्वभावादेः प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । तच्चादृष्टमस्मिन्जन्मनि
न सम्पादितमिति तत्सम्पादकजन्मान्तरयोग्यान्यसिद्धिः । एवं तत्पूर्व-
पूर्वमपि सिद्धतीत्यनेकजन्मयोगिनश्च भावस्य नित्यतैव । नांशका-
भावात् । अन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ।

आत्मानित्यो ऽथ वा नेति भेदस्त्वादेः स्फुटो मतः ।

अन्ये कृतस्य हानिः स्यादकृताभ्यागमस्तथा ॥

इति । न च—तवमते ईश्वर एव स्वसृष्टप्राणिषु स्वेच्छया तथा
तथा भोगसामग्रीं सम्पादयति नत्वदृष्टानुमारेण कुलाल इव स्वनि-
र्मितघटादिषु क्वचिद्गुग्धयोगं क्वचिन्मूत्रपुरीषयोगं—इति वाच्यम् ।
अचेतन इव चेतने तथा व्यवहारस्त्रीकारे वैषम्यनैर्दृष्टप्रसङ्गात् ।
दृश्यते च कुलालादेरेव घटादिवत्पुत्रेषु निर्निमित्तकतथाव्यवहारे
वैषम्यादिकृता निन्दा इति । किञ्च । देहेन्द्रिय-प्राण-मनसामनात्म-
त्वस्य 'मम देहो, ममेन्द्रियं, मम मनः, मम प्राणः' इत्यादिप्रत्यक्ष-
प्रमाणेनैव सिद्धत्वात् । तस्माच्छरीरेन्द्रियाद्यतिरिक्ताद्वितीयवच्छ-

माणतद्भावाभावभासको नित्य-शुद्ध-बुद्ध-सच्चिदानन्दविग्रहः परिपूर्ण
एवात्मा मन्त्र्य इति ।

ननु देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तनित्यत्वैकत्वस्वीकारे भविष्यति देवदत्तो
'मृतो देवदत्तः' इति प्रतीत्या प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतीतिः । 'स्थूलो
ऽहं, गच्छामि, तिष्ठति यज्ञदत्तः' इत्यादि च प्रत्यक्षप्रतीतीनां
प्रामाण्यमेव न स्यात् । तथा च कथं देहात्मनो व्यतिरेकः । व्यति-
रेके ऽपि कथं वा जन्मविनाशशून्यत्वम् । देहजन्म-नाशाभ्यामात्मनो
ऽपि जन्म-विनाशमभवात् । किञ्च—एकस्यात्मनो विभिन्नशरीरेषु
चेष्टानुपपत्तेश्च—इति चेत् । न । एकस्यैव विभुत्वेन सर्वत्र चेष्टोपपत्तेः ।
तथा च श्रुतिः ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

माची चेत्ता केवलो निर्गुणश्च ॥

इति । अग्रे नैव्यायिकं प्रति आत्मनानात्वस्य निराकार्यमाण-
त्वाच्च न प्रतिशरीरमात्मभेदे मानमस्ति । अथ—देहभेदेन भेदाभावे
ऽपि कौमाराद्यवस्थाभेदेन भेदस्वीकारस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा
बाल्य-यौवनादिभेदेन वृद्धादिभेदो न स्यात्—इति चेत् । न । तस्यै-
कस्त्वेवास्मिन्वर्तमाने देहे सर्वदैकरूपत्वस्य अनुभवसिद्धत्वात् ।

तथा हि । 'य एवाहं बाल्ये पितरावम्बभूवं स एवाहं वार्द्धके
प्रणमूननुभवामि'—इति वृढतरप्रत्यभिज्ञानात् । अन्यनिष्ठसंस्कार-
स्थान्यचानुसन्धानाजनकत्वात् । तथा च । यथा कौमारादिभेदेन

भेदो नास्ति तथा इदं शरीरं त्यक्त्वा शरीरान्तरग्रहणे ऽपि स्वप्न-
 प्रयोगैश्वर्यं च तत्तद्देवानुसन्धाने ऽपि—स एवाहं—इति प्रत्यभिज्ञा-
 नाच्च । प्रत्यभिज्ञा च 'उद्बुद्धसंस्कारसहितप्रत्यक्षज्ञानं' इति वेदा-
 न्तिनः । 'ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानं' इति नैयायिकादय इति । ननु—
 कौमाराद्यवस्थाविशेषाणामत्यन्तवैलक्षण्ये व्यवस्थावतो देहस्य—यावत्-
 प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिः—इति न्यायेनैक्यं सम्भवति—इति चेत् । नैवम् ।
 स्वप्ने कायव्यूहे च तत्तद्देहधर्मिभेदे ऽपि प्रतिसन्धानं न स्यात्—
 इत्युदाहरणस्य प्रदर्शितत्वात् । एतेन देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तो ऽपि
 देहेन सह उत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षो ऽपि निरस्तो वेदितव्यः ।
 तत्र अवस्थाभेदेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तावपि धर्मिणो देहस्य प्रत्यभिज्ञानु-
 पपत्तेः ।

अथास्तु कौमाराद्यवस्थानां नाग्रे ऽपि बार्द्धके प्रत्यभिज्ञानम् ।
 तथापि जातमात्रस्य तु न तथा—इति चेत् न । अयोगिनां प्रत्यभि-
 ज्ञाभावे ऽपि जातमात्रस्य हर्ष-शोक-भयादिसम्प्रतिपत्तेः पूर्वसंस्कार-
 जन्याया दर्शनात् । वीतरागजन्मापत्तेश्च । अन्यथा स्तनपानादौ
 प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तस्या इष्टसाधनतादिज्ञानजन्यत्वस्यादृष्टजन्यत्वस्य
 वा अभ्युपगमात् । नन्वस्तु पूर्वापरयोर्देहयोरात्मैकत्वं कायव्यूहन्या-
 येन सर्वशरीरेष्वेकस्यैव चेष्टाङ्गीकारे तु तद्देवानुसन्धानप्रसङ्गः—
 इति चेत् । नैवम् । वक्ष्यमाणाविद्यावच्छिन्नं प्रति तु इष्टत्वात् ।
 तत्तद्देहावच्छिन्नं प्रति तु कायव्यूहे ऽप्यनङ्गीकारात् । आत्ममात्रा-
 नुसन्धात्त्वस्य चेष्टत्वात् । अत एवैकस्मिन्देहे पादावच्छिन्नेन शिरो-
 भागावच्छेदेन सुखं नानुसन्धते । न वा शिरोऽवच्छिन्नेन पादावच्छिन्नं

दुःखम् । किन्तु । पादे मे दुःखं—अरिषि मे सुखं—इत्युभया-
वच्छेदेनानुभवात् । तस्माद्देहात्मभ्रममाश्रित्यैव जीवभेदानुभवः ।
अतो मरुमरीचिकादावुदकादिबुद्धिवत्—स्थूलो ऽहं—इत्यादिबुद्धे-
रपि भ्रमत्वमभ्युपगन्तव्यम् । बाधस्योभयत्र तुल्यत्वात् । एतेन “देहं
विनास्ति चेदात्मा” इत्यादिवल्लिगतमपास्तम् ।

किञ्च । आत्मनो ध्वंस-प्रागभावयोरसिद्धिर्ग्राहकाभावादपि ।
तथा हि । ग्राह्यकाले ग्राहकाभावात् ग्राहकसत्त्वे ग्राह्याभावात् ।
न च—स्वभिन्नेन ग्राह्य— इति वाच्यम् । स्वभिन्नस्य चाखिलस्याचेतनत्वे
नानात्मत्वस्वीकारात् । नाप्यत्यन्ताभावान्योन्याभावौ । शुक्तिरज-
तादिन्यायेन, वक्ष्यमाणेन कल्पितस्य देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्याधिष्ठान-
त्वात् । कल्पितदग्नायां सर्वत्रानुगमाच्च नात्यन्ताभावान्योन्याभावौ ।
एतच्च सर्वमये मिथ्यात्वविवेचने स्पष्टं भविष्यति इति दिक्^१ ।

नन्वस्त्वदृष्टादिभिर्द्विः तथापि मन्दिग्धत्वात्परलोकस्वीकारो व्यर्थ
—इति चेत् । भ्रान्तो ऽसि । अस्ति न वा—इति विकल्पस्य विद्य-
मानत्वे ऽपि अस्तित्वपक्षस्यैव ब्रह्मवादिमस्मत्त्वेनाभ्यर्हितत्वात् । तदुक्तं
न्यायकुसुमाञ्जलौ ।

मन्दिग्धे ऽपि परे लोके त्याज्यमेवाहितं^१ बुधैः ।

यदि न स्यात्ततः^२ किं स्यात् अस्ति चेन्नास्तिको हतः ॥

इति । एतेन “परलोककथा वृथा” इत्यपास्तम् ।

१ 'तथा हि' इत्यारम्भ 'दिक्' इत्येतदन्तं क. ग. पुस्तकयोः नास्ति ।

२ '०वा मुभं जनैः' इति ख. पुस्तके ।

३ 'न हानिः स्यात्' इति ख. ग. पुस्तकयोः ।

नन्वस्तु अदृष्ट-परलोकादिस्त्रीकारः । युक्तिषिद्धत्वात् । ईश्वर-
सङ्गावे तु मानं न किञ्चित्पश्यामः । तथा हि । किं प्रत्यक्षं
उत अनुमानम् आहो उपमानम् ? यदा शब्दः अथ वा अर्थापत्तिः
किं वा अनुपलब्धिः ? नान्यः । अभावमात्रविषयत्वात् । तन्मते ईश्व-
रस्य भावपदार्थत्वात् । नाप्याद्यः । परोक्षत्वात् । न द्वितीयः ।
पूर्वं तार्किकंप्रति परमाणुखण्डने त्वयैव निराकृतत्वात् । नाप्युप-
मानम् । सादृश्याद्यभावात् । नाप्यर्थापत्तिः । तां विना कस्यचिदर्थ-
स्यानुपपत्त्यभावात् । नापि शब्दः । अद्वितीयस्य ब्रह्मणो निर्द्धर्मक-
त्वात् । शब्दस्य च जात्यादिधर्मपुरस्कारेणैव प्रवर्तकत्वात् । तदुक्तं
वार्तिककङ्कणिः ।

दृष्टा गुण-क्रिया-जातिसम्बन्धाः शब्दहेतवः ।

नात्मन्यन्यतमो ह्येषां तेनात्मा नाभिधीयते ॥

—इति चेत् । नैवम् । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”
इत्यादिपूर्वमेव परमाणुप्रधानखण्डनप्रस्तावे श्रुतिप्रमाणैक्यगम्यस्ये-
श्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानकत्वप्रतिपादनात् । अग्रे च मीमांसक-
प्रति वेदोत्पादकत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वाच्च । श्रुतिप्रमाणाति-
रिक्तप्रमाणागम्यत्वस्येष्टत्वात् । एतेन “न हि खल्वीश्वरः कर्त्ता”
इत्यादि वस्त्रगतमथपास्तमित्यलं . पाषण्डविडम्बनेनेति दिक् ।
तस्माच्चार्याकदर्शनासिद्ध्या सुतरां गुरुशब्दाभिधेयामिद्विरिति तु
सममेवेति ।

इति चार्वाकमतखण्डनम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीश्रीपा-
 दशिष्यकाशीरकश्रीसदानन्दयतिविरचितायामद्वैतब्रह्मसिद्धौ गुरु-
 शब्दाभिधेयविचारे नास्तिकषट्दर्शनमतखण्डनव्याजेन दुर्दुरुढवा-
 दिशिरसि द्वितीयो ऽयं मुद्गरप्रहारः ॥२॥

अथ तृतीयो मुद्गरप्रहारः ।

बाह्यदर्शनषट्केषु गुरुशब्दाभिधेयकम् ।

न सिद्धं यत्ततो वीक्ष्य आस्तिकेष्वथ निर्णयः ॥१॥

अथास्तु तर्हि वैशेषिक-तार्किक-प्राभाकरादिसम्मतः परममहत्-
परिमाणादिविशिष्ट एवात्मा गुरुशब्दाभिधेयः । तदुक्तम् ।

वायोर्नवैकादश तेजसो गुणाः

जल-चित्ति-प्राणभृतां चतुर्दश ।

द्विक्लासयोः पञ्च षडेव चाम्बरे

महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च ॥

—इति चेत् । तर्हि किमस्य स्वरूपं ? कथं च गुण-गुणिभाव ? इति
निरीक्ष्य वक्तव्यम् । स पुनः प्रतिशरीरमीश्वराच्च भिद्यते न वा ?
भिद्यते चेत् कथमस्य मोक्षादिव्यवस्था—इति चेत् । श्रोतव्यं
सावधानेन । सुखसमवायिकारणतावच्छेदकात्मत्वसामान्यवामात्मा ।
ज्ञानाधिकरणमेव वा । स पुनर्द्विविधः । परमात्मा जीवश्च । तच्च
परमात्मा नित्यज्ञानाश्रयत्वात्सर्वज्ञ एक एव । नचेश्वरस्य ज्ञान-
स्वरूपत्वं सुखस्वरूपत्वं वा सुखाश्रयत्वं वा सम्भवति—इति वाच्यम् ।
ज्ञानस्य गुणत्वात् । सुखस्य धर्मजन्यत्वाद्गुणत्वाच्च । ईश्वरस्य च सर्व-
मुक्तत्वेन विहिते ऽनधिकारात् । तत्स्त्रीकारे च जीवत्वप्रसङ्गात्

तथा च 'नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवानेव ईश्वरो मन्तव्यः' इति प्राञ्चः ।
नथास्तु नित्यसुखमपि स्वीकुर्वन्ति इति ।

ननु—ईश्वरमहावे किं मानम् ? न तावत्प्रत्यक्षम् । तदपि बाह्य-
माभ्यन्तरं वा ? नाद्यः । अरूपिद्रव्यत्वात् । नान्यः । जीवात्म-तत्सुखा-
दित्यतिरिक्तत्वात् । नाप्यनुमानम् । लिङ्गाभावात्—इति चेत् ।
न । चित्यङ्गुरादिप्राद्यकार्यं वा कर्तृजन्यम्, कार्यत्वात्, घटवत्
इत्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् । उपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं
कर्तृत्वम् । उपादानं समवायिकारणम् । सकलपरमाणादिसूक्ष्म-
दर्शित्वात् सर्वज्ञत्वम् । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यागमोऽपि तत्र
मानमिति दिक् ।

जीवश्च देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तः प्रतिशरीरं भिन्नो नित्यो विभुश्च ।
विभुत्वं च सर्वमूर्तमयोगित्वम् । मूर्तत्वं च परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् ।
तच्च पृथिव्यप्रेतजोवायुमनसामेव । नित्यत्वं च ध्वंसाप्रतियोगित्वम् ।
स च—अहं जाने, अहं सुखी, अहमस्मि—इत्यादिप्रतीत्या मानस-
प्रत्यक्षः । अनुमानविषयश्च । आत्मा इतरेभ्यो भिद्यते, आत्मत्वात्,
यतिरेके पृथिव्यादिवत् । तस्य च सुख-दुःखयोगित्वात् तद्धेतुभूतं
विहितप्रतिषिद्धक्रियाकर्तृत्वभोक्तृत्वमप्यावश्यकम् । स च ज्ञानस्वरूप-
भिन्नत्वात्तदः । विप्रतिपत्तौ तु बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्मा-
धर्मसंस्कारादिलिङ्गकः । तथा हि । बुद्ध्यादयो नव गुणा अनित्यत्वे
सति एकेन्द्रियग्राह्या रूपरसादिवत् । गुणश्च गुण्याश्रित एवेति
नियमः । न हि बुद्ध्यादयो भूतानां गुणा वक्तुं शक्यन्ते । मानस-
प्रत्यक्षत्वात् । न वा भूतानां गुणा मनसा गृह्यन्ते । तथानुभवाभावात् ।

नापि दिक्काल-मनसां गुणाः । विशेषगुणत्वात् । ये हि दिगादिगुणाः पञ्च न ते विशेषगुणाः । सर्वद्रव्यसाधारणत्वात् । यस्मादेवं गुणिभावस्थानुभवसिद्धत्वात् तस्मात्सगुण* एवात्मा न निर्गुणः । तत्र मानाभावात् ।

न वा मीमांसकमतश्चिदचिदात्मकः । “अस्थूलमनखण्डस्व” इत्यादि । निरंशत्वप्रतिपदकश्रुतिविरोधात् । निर्गुणत्वप्रतिपादने च प्रमाणाभावात् । एवं प्राभाकरमतेऽपि ज्ञानसुखाद्याश्रयत्वेनैव आत्मसिद्धिरिति । तदुक्तम् ।

प्राभाकरास्तार्किकाश्च प्राङ्गस्याचिदात्मताम् ।

आकाशवद्रव्यमात्मा शब्दवत्तद्गुणस्यिति ॥

दृष्ट्या-द्वेष-प्रयत्नाश्च धर्माधर्मौ सुखासुखे ।

तत्संस्काराश्च तस्यैते गुणाश्चेति उदीरिताः ॥

आत्मनो मनसा योगे स्वादृष्टवग्रतो गुणाः ।

जायन्तेऽथ प्रलीयन्ते सुषुप्ते ऽदृष्टमङ्गयात् ॥

चितिमत्वाच्चेतनोऽयमिच्छा-द्वेष-प्रयत्नवान् ।

स्याद्धर्माधर्मयोः कर्ता भोक्ता दुःखादिमत्त्वतः ॥

यथात्र कर्मवग्रतः कादाचित्कं सुखादिकम् ।

तथा लोकान्तरे देहे कर्मणेच्छा विजन्त्यते ॥

एवं च सर्वगस्यापि सम्भवेतागमागमौ ।

कर्मकाण्डः समग्रोऽत्र प्रमाणमिति तेऽब्रुवन् ॥

* अत्रेदमनुसन्धेयम् । न च—“निर्गुणं निष्कलं शान्तं” इत्यादिश्रुतिविरोध—इत्याशङ्क्यम् । निर्गता निष्पन्नाः ज्ञानेच्छादयो गुणाः स्यादृष्ट्यादिवशात् यस्मिन् स निर्गुणः इति आत्मानं विरोधपरिहारः स्यादित्यभिप्रायः ।

इति । न च—शरीरेन्द्रिय-मनसां आत्मत्वं सम्भवतीति वाच्यम् ।
 पूर्वमेव दूषितत्वात् । ममकारास्यदत्वेन अनात्मत्वनिश्चयाच्च । न च—
 ममात्मा-इति प्रतीत्या आत्मनोऽपि तथात्वप्रसङ्ग-इति वाच्यम् ।
 तस्य शरीराद्यभिप्रायेण अविद्वदुच्यमानस्य भ्रमत्वस्वीकारात् । यत्तु
 वेदान्तिभिरुच्यते—नित्यस्वप्रकाशसुखात्मक एवात्माऽद्वितीयः । श्रुति-
 सिद्धत्वात् । अतः सर्वशरीरे एक एवात्मा । लाघवात् । नानात्वकल्पने
 गौरवान्मानाभावाच्च । तथा च श्रुतयः ।

विज्ञानघन एवात्मा । अविनाशि वा आरेऽयमात्मा ।

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किञ्चन ।

मयं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।

—इत्यादि । तदमङ्गतमेव । तर्कविरोधात् । न हि ज्ञानमात्मा वक्तुं
 शक्यते । गुणत्वात् । द्रव्यत्वाभावाच्च । न च—ज्ञानस्वरूप आत्मा
 कस्यचिदनुभवसिद्धः । अहं जानामि—इत्यादिप्रतीत्या ज्ञानाश्रयत्वे-
 नैवानुभवात् । अहं ज्ञानं—इति प्रतीत्यभावाच्च । एतेन—पुष्कर-
 पलाशवस्त्रिर्लेप एवात्मा—इति साङ्ख्य-पातञ्जलस्वीकृतमथपास्तम् ।
 ज्ञानस्वरूपत्वस्वीकाराविशेषात् । न च लाघवादेकत्वं युक्तम् ।
 मत्तर्कविरोधात् ।

तथा हि । श्रवणमननादिना एकस्य । जीवस्य तत्त्वज्ञाने जाते
 न कुत्रापि भंसार उपलभ्यते । सामग्रीवशादेकस्य सुखोत्पत्तौ

१ 'प्रज्ञानघन' इति ख० पुस्तके ।

२ 'अत एव' इति क० ग० पुस्तकयोः ।

दुःखोत्पत्तौ च सर्वेऽपि सुखिनो दुःखिनो वा स्युः । तस्मात्सर्व-
शरीरेष्वेकात्मत्वस्वीकारे न बन्धमोक्षादिव्यवस्थामिद्धिः । गौरवं च
फलमुखं न दोषाय^१ । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादयः श्रुतय-
स्वीश्वरपरा एवेति न किञ्चिदनुपपन्नमिति । ननु—“सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतीनां जीव-ब्रह्मैक्यप्रकरणे उपनिषत्सु पठि-
तत्वात्कथं केवलमीश्वरपरता ? इति चेत् । सत्यम् । अहं कर्ता-अहं
भोक्ता-इत्यादिप्रत्यक्षप्रमाणेन बाधात् । तदुक्तम् खण्डनटीकायां
वर्धमानोपाध्यायैः ।

बाधव्याधभयोद्विग्ना तवाद्वैतश्रुतिर्भृगौ ।

ब्रह्मारण्ये ऽपि विश्वामं कथमामादयिष्यति ? ॥

इति न्यायेन जीव-ब्रह्मणोरैक्यानङ्गीकारात् । “नांनात्मानो
व्यवस्थातः” ।

इति गौतमसूत्रविरोधाच्च । ननु तर्हि—“तत्त्वमसि । अहं ब्र-
ह्मास्मि । अथमात्मा ब्रह्म । नित्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिभि-
र्वेदान्तमहावाक्यैरखिलोपनिषद्ग्रहस्यैः प्रतिपादितस्यैक्यस्य अनङ्गी-
कारे तव आस्तिकत्वेनाभिमतस्य नास्तिकत्वप्रसङ्गः—इति चेत् । न ।
स्वमते त्वैक्यस्य भावनापरत्वाङ्गीकारात् । अथ वा—नाहमीश्वर
—इत्यादि-प्रत्यक्षेण किञ्चिज्जत्व-सर्वज्ञत्वपरस्परविरुद्धधर्माश्रयत्व-
सिद्धेन,—

१ ‘दोषावहं न’ इति क० पुस्तके । ‘दोषाय न’ इति ग० पुस्तके ।

२ ‘मानन्दं ब्रह्म’ इति क० पुस्तके ।

'द्वा सुपर्णा सुयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥

'इति श्रुत्या—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके चरश्चाचर एव च ।

चरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽचर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

इति भगवद्ब्रह्मनाञ्च जीवेश्वरभेदस्यावगतत्वेन चेतनाचेतनत्वेन जीव-जगद्भेदस्य—घटः पटो न भवति—इति प्रतीत्या जगत्परमेश्वर-भेदस्य च प्रत्यक्षमिदृशत्वात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यानि मीमांसकमतवत् "आदित्यो यूपः । यजमानः प्रस्तरः" इत्यादि वाक्यवत् उप-चरितार्थान्येव वा भवन्तु । अत एव जगन्निश्चाल्यमपि न । अर्थक्रिया-कारित्वेन वेषम्यात् । तस्मात्—

१ 'जगत्परं स्पर्शं भिद्यते इति' इति ग० पुस्तके ।

* 'सुपर्णा' वृक्षात्पक्षिणाविव च देहात्पृथग्भूतौ । सदृशौ चिद्रूपत्वात् । 'सखायौ' अत्रियोगात् ऐक्यमत्याच्च । अग्निर्वर्षनीयया मायया वृक्षत इति 'वृक्षः देहः तम् तस्मिन् कृतं नोडं निकेतनं हृदयरूपं याभ्यां तौ । तयोर्मध्ये गुरुः जीवः । 'पिप्पलं' पिप्पलान्नं पिप्पलोऽश्वत्थो देहः तस्मिन्नदनीयं कर्मफलमित्यर्थः । अन्यः ईश्वरः निरग्नः अभोक्तापि निजानन्देन हृष्टः । अभि-चाकशीति देदीप्यमानस्तिस्रुतोत्यर्थः ।

। 'कूटो' यथार्थवत्त्वाच्छादनेन अथयथार्थवत्प्रकाशनं मायेत्यर्थान्तरम् । तेन आवरण-विच्छेदप्रशक्तिद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थः जगन्मायाशक्तिरूप-कारणोपाधिः । संसारबीजत्वेन व्यानन्यादक्षर उच्यते इति सिद्धान्तसम्भवा व्याख्याः । पूर्वपक्षसम्भवा तु कूटस्थो जीव इत्यभिप्राय इत्यर्थः ।

इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-सुख-दुःख-ज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् । [अ० १
आ० १ सू० १०]

इति गौतमसूत्रान्यथानुपपत्त्या ज्ञान-सुखादिविशेषणवगुणाश्रयाः
प्रतिशरौरं भिन्ना एवात्मानी मन्तव्याः । अत्रापि तु वैशेषिक-
नैय्यायिकयोरस्ति कश्चन विशेषः ।

तथा हि । वैशेषिकास्तु—देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तं विभुमात्मानं नव-
विशेषगुणाश्रयं पूर्वाकरीत्या कल्पयन्तो वदन्ति । “द्रव्य-गुण-कर्म-
सामान्य-विशेष-समवायानां षष्ठां पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां
यत्तत्त्वज्ञानं तत्पूर्वकादात्मतत्त्वसाक्षात्कारात् ईश्वरोपामनामहितात्
नवानां विशेषगुणानां युगपत्प्रागभावासहृष्टिध्वंस एव आत्मनः
कैवल्यम् इति । तत्त्वं त्वनारोपितं रूपम् । तच्चात्मनः पूर्वाक्तविभुत्वा-
दिस्वरूपमेव । ज्ञानं त्वमभावनादिशङ्काकलङ्कितत्वे मति मानमसाक्षा-
त्कारवत्त्वम् । तन्मात्रस्यैव मोक्षसाधनत्वात् । तथा च श्रुतिः—

तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
इति । तच्च श्रवणाद्यधीनम् । तदुक्तं पूर्वाचार्यैः ।

१ 'द्वेष' इत्येतत्पदं ख० ग० पुस्तकयोः नास्ति ।

२ '०ष ध्यान-' इति ग० पुस्तके ।

* सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव । इच्छाद्वेषादीनां लक्षणानि वाक्यायनभाष्यतो
ऽवगन्तव्यानि । विस्तरभयादत्र नोक्तानि ।

† 'तन्मात्रस्य' निर्विकल्पकात्मसाक्षात्कारस्येत्यर्थः ।

‡ इति तु प्राञ्चः । नवोनास्तु अन्यथैव श्रुत्यर्थं वर्णयन्ति । तथा हि ।
'तमेव' इत्यत्र अन्ययोगव्यवच्छेदार्थक एवकारो न सङ्गच्छते । इतरभिन्न-
त्वेऽत्मात्मज्ञानस्य मोक्षोपायस्य आत्मत्वप्रकारविषयकत्वात् इतरभेदविष-
यकत्वाच्च । तस्मात्तमेवेत्यत्र एवकारो भिन्नक्रमः । तमात्मानं विदित्वैवेत्यर्थः ।
ज्ञानानन्तरमेव मुक्तिर्नोपायान्तरानन्तरं इति तु फलितम् । इममेवाथं
स्पष्टयति “नान्यः पन्था” इत्याद्यग्रिमः श्रुतिभागः इति ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्त्रव्यञ्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा ध्यायेत मतमेते दर्शनहेतवः ॥

इति । श्रवणादौ चाधिकारो भगवदनुगृहीतस्य विरक्तस्यैव । भगवदनुग्रहस्य विना निष्कामकर्मानुष्ठानं न सम्भवति । निष्काम-कर्मणि चाधिकारो विदितसंसारतत्त्वस्यैव । संसारतत्त्वज्ञानं च विना वेगोपेकशास्त्राध्ययनं न भवति । तथा च श्रुतिः ।

परोक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्* ।

इति । तथा सर्वपदार्थज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् शास्त्र-निःश्रेयसयो-र्हेतुहेतुमद्भावः । शास्त्र-तत्त्वज्ञानयोर्व्यापार-व्यापारिभावः । निःश्रेयस-तत्त्वज्ञानयोः कार्य-कारणभावः । द्रव्यादिपदार्थ-शास्त्रयोः प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते । एतेषां च सम्बन्धानां ज्ञानाद्भिः-श्रेयसार्थिनां इह शास्त्रे प्रवृत्तिर्भवति । मोक्षमाणाश्च मुनेर्गृहीताप्र-भावाः शास्त्रे प्रवर्तन्ते मोक्षाय । न तु कर्मणि । तत्र अज्ञस्यैव सकामस्य निष्कामस्य वाधिकारात् । न चात्मतत्त्वज्ञानिनामपि विहितेऽधिकारोऽस्तु-इति वाच्यम् । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ तन्मूलोभूतरागादिनिवृत्तौ च कर्माधिकाराभावात् । पूर्वसंस्कार-प्राबल्यात् कर्मणि प्रवृत्त्या अनुष्ठानसम्भवेऽपि नादृष्टोत्पत्तिः ।

१ 'यथ श्यायेत्' इति ग० एस्तके ।

२ 'मोक्षमाणां' इति क० एस्तके ।

* 'कर्मचितान्' कर्मज्योतिष्टोमादिभिः प्राप्यान् 'लोकान्' स्वर्गादीन् । पराभ्यसूयादि-लोषदूषितान् । ज्ञाता 'ब्राह्मणः' परोक्षब्रह्मसाक्षात्कारवान् मुमुक्षुः । 'निर्वेदः' इहामुत्र फलभोगविरागम् । 'आयात्' प्राप्नुयात् । सर्वत्र विगतदृष्ट्यो भवेदित्यर्थः ।

अदृष्टहेतुभूतमिथ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानप्राग्भावस्य वा अभावात् ।
तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः न्यायभाष्यटीकायाम् ।

“मिथ्याज्ञानसलिलावसिक्त्यामात्मभूमौ धर्माधर्मौ अङ्कुरं जन-
यतः” इति^१ ।

नैयायिकास्तु—“प्रमाण-प्रमेय-संग्रह-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-
वयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेलाभास-च्छल-जातिनिग्रह-
स्थानानां” [न्या० द० अ० १ आ० १ सूत्र० १] षोडशपदार्थानां
उद्देश-संक्षेप-परीक्षाभिः “आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदो-
षप्रेत्यभावफलदुःखापवर्ग-” । न्या० द० अ० १ आ० १ सू० ६]
एतदाख्यद्वादशविधप्रमेयनिष्कर्षणात्मद्वयसाक्षात्कारात् अत्रणमनन-

१ 'इत्यादिना' इति ख० ग० पुस्तकयोः ।

२ '०र्गाख्येन द्वादश०' इति क० पुस्तके ।

* नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्तनमुद्देशः । साक्षात् त्वसाधारणं धर्मवचनम् ।
सञ्चितस्य एतल्लक्षणमुपपद्यते नवेति विचारः परीक्षा ।

† एतद्धि तेषां मतम् । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः एतदर्थः । तच्च
आत्मद्वयसाक्षात्कारात् भवति । आत्मद्वयसाक्षात्कारश्च साक्षात्परस्पर-
साधारणप्रत्यासक्त्या । तत्र साक्षात् जीवस्य । परस्परया चेशस्य । जीवस्य हि
साक्षात्कारापेक्षा यदाश्रयेत्यादिव्युत्पत्तिमर्यादया । परस्य ईशस्य तु यद्वि-
षयकाज्ञानाद्वन्धन्तज्ञानान्निवृत्तिः—इति न्यायेन । अतिबलाच्च । “आत्मा
वापुरे द्रष्टव्यः” इति सामान्यत आत्मदर्शन-अवगादिश्रुतः । तत्र जीवात्मज्ञानं
विपरीतप्रत्ययनिवृत्तिक्षमम् । स्वात्मविशेषकमितरभेदप्रकारकरूपम् ।
एवमीशविशेषकजगत्त्वजडभेदादिप्रकारकं परस्परया जीवभेदभ्रम-

निदिष्ट्यासनपूर्वकात् सवासनमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्याणां राग-
देष-मोहानां निवृत्तिः । ततस्तत्कार्ययोर्धर्माधर्मयोर्निवृत्तिः ।

तत्र चायं क्रमः । तौ पुनस्त्रिविधौ । सञ्चितौ क्रियमाणौ
प्रारम्भमंजकौ चेति । तत्र च एतच्छरीरारम्भकं प्रारम्भकर्माच्यते ।
प्रकर्षणं भोक्तुमारम्भं प्रारम्भमिति व्युत्पत्तेः । तच्च भोगैकनाशम् ।
जीवन्मुक्तिप्रतिपादकशास्त्रानुरोधात् । सञ्चितं तु पूर्वोक्तात्मतत्त्व-
ज्ञानैकनाशमेव ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्ममात्कुरुतेऽर्जुन ॥

इत्यादिभगवद्वचना'नुसारेण—इति वेदान्तिनः । तत्र । स्व-
मते तु— :

नाभुक्तं लीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

श्रवणमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

इति वचनस्य प्रायश्चित्तनाशव्यतिरेकेण मङ्गोचे प्रमाणाभावात् ।
सञ्चितस्यापि कायव्यूहेन भोगादेव नाशः । 'भस्मसात्' पदं तु
लार्त्तिकम् । शौघमेव भोगास्त्राशं लक्षयतीति । क्रियमाणं च
ज्ञानिनो नोत्पद्यत इति ।

लिप्यति न म पापेन पद्मपत्रमिवाक्षसा ।

१ 'वचनप्रामाण्यम्' इति क० पु० ।

निवर्तनक्षमम् । तत्र जीवेशयोर्भेदज्ञानाप्रतिबन्धमिच्छाजन्यमहार्थरूपं
जीवपरामर्शज्ञानमापाततः तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यम् । पश्चात्तज्जन्यमना-
हार्थम्भरूपं फलीभूतं मुक्तिप्रयोजकं भवतीति दिक् ।

इति वचनात्* । नन्वेवं योगिभिः क्रियमाणस्य^१ कर्मणो वैयर्थ्या-
पत्तिः—इति चेत् । न तस्य परलोकसङ्गहार्यत्वात् । वस्तुतस्तु ।
“तस्य पुत्रादायमुपयन्ति । सुहृदः साधुहृत्यां द्विषन्तः पापहृत्याम्”
इति श्रुतौ तस्य परार्थत्वं स्फुटमित्यवधेयम् ।

तथा च आत्मतत्त्वज्ञानपूर्वककायव्यूहेन सञ्चितस्य नाशात्
भोक्तव्यकर्मान्तराभावाच्च जन्मान्तराभावः । ततो वर्तमानशरीरनाशे
च बाधनालक्षणस्य एकविंशतिप्रकारकस्य दुःखस्य मोक्षो ऽपवर्ग
इति कल्पयन्ति । अन्यच्च समानम् । तस्मान्निःश्रेयसं नाम आत्य-
न्तिकौ दुःखनिवृत्तिः इति तु उभयसम्मतमिति । दुःखनिवृत्तेश्च
आत्यन्तिकत्वं स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमकालीनत्वम् ।
युगपदुत्पन्नस्वसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमकालीनत्वं वा ।
अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा मुक्तिरिति । न च
—प्रागभावस्यासाङ्गत्वान्नायं पुरुषार्थ—इति वाच्यम् । कारण-
विघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साङ्गत्वात् । न च तस्य प्रागभाव-

१ 'क्रियमाणक०' इति ख० पुस्तके ।

* अमुमेवाथे श्रुतयो ऽपि प्रतिपादयन्ति । तथा च । “तद्यथा
पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवेनं विदित्वा पापं कर्म न श्लिष्यते ।
न कर्मणा लिप्यते पापकेन । तत्सुहृत-दुष्कृते विधुनुते । एवं हृवाव न
तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकम्बम्” इत्यादयः
श्रुतयो ऽस्मिन्नर्थे प्रमाणम् ।

† बलवत्तरप्रारब्धवशात् तथा चेष्टारूपत्वाद्वा परार्थलाभादेत्यादीनपि
हेतुन् केचन स्वीकुर्वन्ति योगिनां कर्मकरणे ।

क्षतिः । प्रतियोगिजनकत्वाभावेन प्रागभावत्वस्वीकारात् । जनकत्वं च स्वरूपयोग्यतामात्रम् । न हि प्रागभावश्चरमसामग्री । येन तस्मिन् सति कार्यमवश्यं भवेत् । तथा सति कार्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गात् । यथा च सहकारिविरहादियन्तं कालं नाजीजनत् । तथा ऽपि ऽपि तद्विरहान्न जनयिष्यति । हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात्—इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव तात्पर्यम् । अत एव गौतमीये^१ सूत्रे—

दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदन-
न्तरापायादपवर्गः* [अ, १ । आ. १ । सू. २]

इत्यत्र कारणभावात्कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपामेव मुक्तिं दृढयति । न हि—दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मा-
पायः, जन्मापाये दुःखापाय—इति । अपायो ध्वंसः । किन्वनुपपत्तिः । सा च प्रागभाव एव । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः । सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगप्रसिद्धेः । प्रायश्चित्तवत् । तत्रापि हि प्रत्यवाय-
ध्वंसद्वारा दुःखानुत्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् । लोके ऽप्यहिकण्टकादि-
निवृत्तेः दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् । दुःखसाधनानिवृत्त्यर्थमेव हि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः ।

१ 'द्वितीयसूत्रे' इति क. पुस्तकेऽधिकम् ।

* अस्यायमर्थः । तत्त्वज्ञानेन विरोधितया अपहृते मिथ्याज्ञाने, का-
रणाभावाच्च निवृत्ते रागद्वेषात्मके दोषे, तदभावाच्च प्रवृत्तेः धर्माधर्मात्मि-
काया अनुत्पत्तौ, तदभावाच्च जन्मनो विशिष्टशरीरसम्बन्धाभावे, दुःखा-
भावादपवर्गो भवतीति तात्पर्यम् ।

केचित्तु—‘दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः । स च यद्यपि नात्म-
निष्ठः तथापि लोष्टादिनिष्ठ एवात्मनि साङ्गते । सिद्धस्य तस्य
दुःखध्वंस एव । तस्य तत्सम्बन्धितयोपगमात् । तस्मिन् सति तत्र
दुःखात्यन्ताभावप्रतीतेः । एवं च सति “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्च-
रति” इत्यादिश्रुतिरप्युपादिता भवति—इत्याहुः तन्न । दुःखा-
त्यन्ताभावस्यासाङ्गत्वेन अपुरुषार्थत्वात् । दुःखध्वंसस्य च तत्सम्ब-
न्धित्वे परिभाषामात्रापत्तेः । “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” इति
श्रुतेः दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ताभावसमानरूपत्वे
तात्पर्यात् ।

ननु—अयं न पुरुषार्थः । निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावात् । दुःखा-
भावकाले सुखं तावन्नोत्पद्यत इति सुखार्थिनां दुःखात्यन्ताभावे
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः—इति चेत् । न । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । सुखे-
च्छापि दुःखाभावोपाधिकी—इत्येव किं न स्यात् ? शोकाकुलानां
सुखविमुखानामपि दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषोद्वन्धनादौ प्रवृ-
त्तिदर्शनात् ।

ननु—पुरुषार्था ऽप्ययं ज्ञायमान एव वक्तव्यः । मुक्तेस्तु दुःखा-
भावरूपाया ज्ञायमानतैव नास्ति । अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्थार्थमपि
प्रवृत्तेः—इति चेत् । न । श्रुत्यनुमानाभ्यां ज्ञायमानत्वस्य प्रतिपाद-
नात् । अस्ति हि श्रुतिः ।

“दुःखेनात्यन्तं निमुक्तश्चरति” इति । “तमेव विदित्वातिमृत्यु-
मेति । नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय” ।

इति । अनुमानं च—दुःखसन्ततिरत्यन्तं विच्छिद्यते, सन्ततित्वात्

प्रदीपमन्तविवत्—इति । चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्कारमात्रेण
विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यतापि । योगिनां योगजधर्मत्वेनागामिनो
ऽपि दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षतोऽपगमाच्च । ननु तथापि तुल्यायव्ययतया
नायं पुरुषार्थः । दुःखवत् सुखस्यापि हानेः द्वयोरपि समानसाम-
यौकत्वात्—इति चेत् । न । वीतरागाणां दुःखदुर्दिनभीरूणां सुख-
खद्योतिकामात्रे ऽममृत्ययवतां तत्र प्रवृत्तेः । ननु—तथापि न दुःख-
निवृत्तिः पुरुषार्थः । अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् । अतीतस्य
चातीतत्वात् । वर्तमानस्य च पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेः—इति
चेत् । न । हेतुच्छेदे पुरुषव्यापाराभ्युपगमात् । प्रायश्चित्तवत् ।

तथा हि सवासनं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुः । तदुच्छेदश्चात्म-
तत्त्वज्ञानात् इत्यादिपूर्वमेव प्रतिपादितम् । उक्तं च न्यायभाष्ये—
“शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोऽपवर्गः ।

“बद्धं च कृच्छ्रं घोरं पापकं लुप्यते” इति ।

“कश्च बुद्धिमान् सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखामंविदमपवर्गं न रोच-
येत्” इति ।

“यथा मधुविषममृक्काञ्चमनादेयमित्येवं सुखं दुःखानुषक्त-
मनादेयं” ।

इति । एतेन यत्तु वेदान्तिनः—वस्तुतो ब्रह्माद्वैतसाक्षात्कारादविद्या-

१ 'बद्धं च' इति कलिकातामुद्रितन्यायभाष्यपुस्तके दृश्यते ।

२ 'कथं' इति क. सु. पु. पाठः ।

३ 'तद्यथा' इति क. सु. पु. पाठः ।

४ 'देशमिति एवं' इति क. सु. पु. पाठः ।

निवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवलात्मापवर्गं वर्तते—इति वदन्ति तदप्यपास्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकस्य ब्रह्मणो नित्यतया मुक्त-संसारिणोरविशेषात् । पुरुषप्रयत्नं विनापि तत्सत्त्वेन तस्यापुरुषार्थत्वात् च । अविद्यानिवृत्तिमात्रस्य च प्रवृत्तिसाङ्गत्वे ऽप्यविद्यानिवृत्तेर्निरूपयितुमशक्यत्वात् ।

तथा हि । अविद्यानिवृत्तिः किं आत्मरूपा तदतिरिक्ता वा ? आद्ये असाङ्गत्वापत्तिः । द्वितीये ऽपि किं मिथ्या, मती वा ? आद्ये^१ अविद्यातत्कार्यान्यतरापत्तिः । अन्त्ये^२ अद्वैतहानिः । किञ्च । शब्द-गम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे शब्दयोग्यतायाः शाब्दधीप्रामाण्यस्य सत्यत्वं वक्तव्यम् । तथा च ब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्तुसत्त्वेन द्वैतावश्यम्भाव इति वियदादिप्रपञ्चो ऽपि सत्य एवास्तु इति अद्वैतसत्यत्वापत्तेश्च । आत्मनो ज्ञानसुखात्मकत्वे मानाभावाच्च । न च—“नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतिर्मानं—इति वाच्यम् ! उत्पत्तिविनाशवतो ज्ञान-सुखयोः अहं जाने-अहं सुखी—इति स्वभिन्नत्वेनानुभूयमानयोः ब्रह्माभिन्नसाधने प्रत्यक्षबाधात् ! “आनन्दं ब्रह्म” इति श्रुत्या मत्वर्थीयाच्चप्रत्ययान्तत्वेन आनन्दवत्त्वं ब्राह्मणो बोध्यते । नाभेदः । अन्यथा जहसिङ्गानन्दशब्दस्य नपुंसकत्वानुपपत्तिः । न च—लिङ्ग-व्यत्ययः हान्दसत्त्वेनाप्युपपद्यते—इति वाच्यम् । मानाभावात् । एवं त्रिदण्डिनां मीमांसकानां च मते ऽपि मुक्तेर्वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वा-च्चानादरणीयत्वमेवेति दिक् ।

१ क. पुस्तके 'प्रथमे' इति ।

२ 'द्वितीये' इति क. पु. ।

तस्माद्द्वैशेषिकादिमहानुभावप्रतिपादितप्रक्रियया गुरुशब्दाभि-
धेयस्य मत्यत्वसिद्धौ न घटकुटीप्रभातवृत्तान्तन्यायेन—शिरसि
मुद्गरप्रहार उचितः—इति चेत् । नैतत्सारम् । तस्य^१ शास्त्रस्य बाल-
लालनार्थत्वात् । अमत्कार्यवादासम्भवत् ज्ञानात्मनोर्गुणगुणिभाव-
स्यात्मनानात्वस्वीकारस्य च श्रुति-स्मृति-युक्त्यनुभवविरोधात् ।

तथा हि । ज्ञानं किमात्मनो भिन्नमभिन्नं वा भिन्नाभिन्नं वा ?
नाद्यः । घटवद्भ्रम-धर्मिभावानुपपत्तेः । ननु—घटादिरसम्बद्धत्वादात्म-
धर्मो न भवति । ज्ञानं तु आत्मसम्बन्धीति युक्त एव धर्म-धर्मि-
भावः—इति चेत् । न । सम्बन्धस्य सर्वज्ञेनापि निरूपयितुमशक्यत्वात् ।

तथा हि । सम्बन्धः किं संयोगो वा तादात्म्यं वा ? समवायो
वा ? नाद्यः । द्रव्ययोरेव संयोगस्वीकारात् । आत्मनस्तव मते द्रव्यत्वे
ऽपि ज्ञानस्य गुणत्वात् । न द्वितीयः । मीमांसकसम्मतत्वे ऽपि
तवानङ्गीकारात् । न तृतीयः सर्वथाऽसम्भवात् ।^१

तथा हि । समवायः किं समवायिनि सम्बन्धान्तरेण सम्बद्धः ?
उत असम्बद्धः ? सम्बद्धे तु तस्यापि सम्बन्धान्तरं वाच्यम् । एवं
तस्यापि इति स्फुटैव अनवस्था । असम्बद्धे तु स्वस्यैवासिद्ध्या कथं
स्वातिरिक्तयोः धर्म-धर्मितामिद्धिः । न च—समवायस्य न सम्बन्धा-
न्तरेण सम्बद्धता, किन्तु स्वेनैव रूपेण—इति वाच्यम् । स्वरूप-
सम्बन्धो ऽपि किं समवायादतिरिक्तः तत्स्वरूपो वा ? आद्ये कथं
नानवस्था ? द्वितीये स्वस्य स्वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वासम्भवात् । स्वं न

१ 'अस्य' इति ख. पुस्तके ।

स्त्रीयं—इत्यनुभवेन बाधाच्च । स्वयमेव सम्बन्धत्वेन चात्माश्रयत्वात् ।
प्रथममुद्धरे समवायस्य विस्तरेण निराकृतत्वाच्च ।

अथ प्रतीतिबलात्तदखण्डं स्वीक्रियते—इति चेत् । न । अस-
म्बद्धया प्रतीत्या विषयासिद्धेः । ननु—विषय-विषयिभावसम्बन्धेन
विषयसम्बद्धाप्रतीतिः—इति चेत् । न । घटविषयकज्ञानेन यो घटस्य
सम्बन्धः स किं तेनैव गृह्यते अन्येन वा ? आद्ये तेन स्वमविषयी-
कुर्वता कथं स्वस्य विषयेण सह सम्बन्धो गृह्यते ? सम्बन्धज्ञानस्य
सम्बन्धिद्वयगोचरत्वनियमात् । अन्यथा सम्बन्ध इत्येव गृह्येत । न तु
अस्य अनेन सम्बन्ध इति । तादृक् ग्रहे च नोभयित्वसिद्धिः । न
चोभयित्वग्राहकमानशून्यः सम्बन्धो ऽस्ति । अथ—स्वं विषयीकुर्वता
स्वस्य विषयसम्बन्धो गृह्यताम्—इति चेत् । न । आत्माश्रयात् ।
स्वस्य स्वविषयत्वे मानाभावात् ।

ननु—स्वयमेव स्वस्य स्वविषयत्वे मानं—इति चेत् । न । विष-
यत्वस्य स्वानतिरिक्तत्वे—स्वस्य स्वं विषय—इति वाक्यस्य स्वमित्यर्थः ।
तथाच उद्देशाऽसिद्धेः । विषयत्वस्य स्वातिरेकेण घटेनेव तेन समं
विषयिविषयभावे मानाभावाच्च ! एतेन प्राभाकरवस्मितं ज्ञानस्य
स्वप्रकाशत्वमपि निरस्तम् । द्वितीये तु स्फुटैवानवस्था इति
दिक् ।

तस्माद्भिन्नत्वपक्षे ज्ञानात्मनोर्गुण-गुणिभावो नोपपद्यते । द्वितीये
भिन्नपक्षे तु ज्ञानस्य आत्मस्वरूपत्वेन सुतरां धर्मधर्मिभावानुप-

पत्तिः । न हि तस्य तदेव धर्मा भवति । न हि शुक्लः शुक्लस्य धर्मा दृष्टः । नापि तृतीयो भिन्नाभिन्नत्वपक्षः । परस्परविरोधात् । न हि एकमेवैकदा एकस्मिन् एकस्माद्भिन्नमभिन्नं वा भवितुमर्हति । विरोधात् । अथोच्यते—प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्भेदाभेदौ न विरुद्धौ । यथा—गौरयं—इति पिण्डादव्यतिरेकेण गोलं प्रतीयते । तदेव च पिण्डान्तरे प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्भेदेनावगम्यते । अतः प्रत्यक्षेणैव भेदाभेदयोः प्रतीयमानत्वात् क्व विवादः ?—इति चेत् । न । प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वात् । भिन्नमपि हि वस्तु प्रत्यक्षेणात्यन्तसन्निधानादिदोषेणाभिन्नवत् प्रतीयते । यथा दीपज्वाला भिन्नापि कुतश्चित्कारणादभिन्नवत् प्रतीयते । यथा वा एकस्माच्चन्द्राद् द्वितीयश्चन्द्र इति । अतः प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वात् न तेन प्रमाणसिद्धस्य भेदाभेदविरोधस्य निराकरणं सम्भवतीति ।

अथैवमुच्यते—चैतन्यस्य द्वे रूपे स्तः । आत्मस्वरूपता चैतन्यस्वरूपता चेति । तत्र आत्मस्वरूपतया आत्मनो न भिद्यते । भिद्यते च चैतन्यरूपतया । अतो भिन्नाभिन्नाभ्यां रूपाभ्यां भिन्नाभिन्नत्वमविरुद्धम्—इति चेत् । न । अत्रापि धर्मिधर्मभावस्य सम्पाद्यितुमशक्यत्वात् !

तथा हि । येन रूपेण तदभिन्नं न तेन रूपेण धर्मिभिन्नम् अभिन्नत्वादातौव । येन रूपेण भिन्नं न तेन रूपेणापि धर्मित्वम् । भिन्नत्वात् घटादिवत् इत्युक्तं प्राक् । यच्चोक्तं रूपाभ्यां भिन्नाभिन्नत्वमविरुद्धमिति तदपि न युक्तिमत् । ते रूपे किं चैतन्याङ्घ्रिभे अभिन्ने वा ? भिन्नाभिन्ने वा ? । न तावद्भिन्ने पूर्वाक्तदोषा-

पक्षेः। एवमभिन्ने भिन्नाभिन्ने ऽपि, बोद्धव्यम् । तयोरपि रूपान्तराभ्यां भिन्नाभिन्नाभ्यां भिन्नाभिन्नत्वाभ्युपगमे ऽवस्थापातात् । अग्रे विस्तरेण भेदाभेदवादिनं प्रति निराकार्यमाणत्वाच्च अलं मृतमारणेनेति । तस्मान्नात्मा सर्वथा ज्ञानाश्रयः । किन्तु ज्ञानस्वरूप एव । एतेन सदानन्दयोरप्यात्मस्वरूपत्वं व्याख्यातम् । अनेनैव च 'आत्मत्वसामान्यवान् न आत्मा' इत्यादिलक्षणमप्यपास्तम्* ।

एवं गुण-गुणिभावस्य दुर्निरूपत्ववदात्मनानात्वस्वीकारस्यापि दुर्निरूपत्वमेव । युक्तिविरोधात् । श्रुतिविरोधाच्च ।

१ नास्तीदं वाक्यं क. ग. पुस्तकयोः ।

२ 'भेदस्य अभेदस्य च वादिनं' इति क. पुस्तके ।

* अत एव अद्वैतमकरन्दे ऽप्युक्तम् ।

जडाजडविभागोऽयं चेतने मयि कल्पितः ।

भित्तिभागे समे चित्रचराचरविभागवत् ॥

चेतोपरागरूपा मे साक्षितापि न तात्विकी ।

उपलक्षणमेतैतन्निस्तरङ्गचिदम्बुधेः ॥

स्वरूपमेव मे सत्त्वं न तु धर्मो नभस्त्ववत् ।

मदन्यस्य सतोऽभावान्न हि सा जातिरिच्छते ॥

स्वरूपमेव मे ज्ञानं न गुणः सगुणो यदि ।

अनात्मत्वमसत्त्वं च ज्ञेयाज्ञेयत्वयोः पतेत् ॥

तथाप्याभातिकोऽप्येषः विचाराभावभावतः ।

अपश्यामि चिदाकाशे विचारार्कोदयावधि ॥

तथा हि । एकस्य पुरुषस्य सुखादिषामग्या उत्पद्यमान-
सुखादि कथं सर्वैर्नानुभूयते । सर्वेषां जीवानां विभुत्वेन सर्वशरी-
रान्तर्भावाविशेषात् । अथ—यस्य कार्यकारणसङ्घातः तस्यैव सुखा-
दिर्नान्यस्येति नियम—इति चेत् । न । तस्यापि सर्वात्मसन्निधावुत्प-
द्यमानस्य विशेषहेतोरभावात् कथमेकात्मसम्बधित्वम् ! । अथ—
यत्कर्मवशात् शरीरमुत्पन्नं तत्तस्य इति नियमः—इति चेत् । न ।
कर्मणो ऽपि देहेन्द्रियादिव्यापारद्वारा उत्पद्यमानस्य सर्वात्मसन्निधौ
सर्वात्मसम्बन्धाविशेषात् । अथ—देहेन्द्रियादिव्यापारस्य साधारण्ये ऽपि
विजातीयात्ममनःसम्बन्धस्य असाधारण्यम्—इति चेत् । न । तस्यापि
सर्वान्प्रत्यविशेषात् । अथ—स्वकीयमनःसम्बन्धो भेदनियामकः—इति
चेत् । न । सर्वदा सर्वात्मसंयुक्तं मनः कस्यचिदेव नान्यस्य इति वक्तु-

विज्ञानविरतिः सुप्तिस्तज्जन्म स्वप्न-जागरौ ॥

तत्साक्षिणः कथं मे स्युर्नित्यज्ञानस्य ते त्रयः ।

अहमस्मि सदा भामि कदाचिन्नाहमप्रियः ।

ब्रह्मैवाहमतः सिद्धं सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥

इत्यादिग्रन्थेन । एतेन—विजानातीति व्युत्पत्त्या विज्ञानमस्येति व्युत्पत्त्या
वा 'विज्ञानम्' इति कर्तरि ल्युडङ्गीकारेण च नित्यज्ञानवत्त्वलाभः । एव-
मानन्दो ऽस्यास्तीति मत्पर्यायाच्प्रत्ययेन आनन्दवत्त्वलाभश्च । अन्यथा
नपुंसकलिङ्गानुपपत्तेः—इत्यादि तार्किकवर्णितमपास्तं वेदितव्यम् । “आन-
न्दो ब्रह्मेति विजानात् । केवलो निर्गुणश्च । चिद्रूप एवाविकारो ह्युप-
लब्ध्या नित्यशुद्धो बुद्धः परः प्रत्यगेकरसः” इत्याद्यनेकश्रुति-स्मृतिविरोधस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । लिङ्गव्यत्ययस्य औतत्वेनाप्युपपत्तेरिति दिक् ।

मशक्यत्वात्* । वक्ष्यमाणं “तत्त्वमसि । अहं ब्रह्मास्मि । अथमात्मा ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । आकाशवत्-सर्वगतञ्च नित्यः । वृक्ष इव स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येकः । निष्क्रियं निर्गुणं शान्तं निर्विकल्पं निरञ्जनम्”† इत्यादिश्रुतिविरोधश्च । तस्मादात्मनानात्वस्वीकारे ऽपि न सुख-दुःख-बन्ध-भोक्षादिव्यवस्था-सिद्धिः । कथञ्चिदुपादाने च “सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एक-मेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किञ्चन”‡ इति श्रुत्यनुरोधाम्ना-घवाच्च नित्य-गुण-बुद्ध-मुक्तस्वभावात्मैकत्वमङ्गीकर्तव्यम् ।

१ ‘०दिति दिक्’ इति अधिकं ग. पुस्तके ।

* न च—सुख-दुःखादिवैचिन्वान्यधानुपपत्तिरेव भेदनियामिका—इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणान्तःकरणभेदरूपोपाधिभेदेनाप्युपपत्तेः । यथा च केषाञ्चिन् मते—श्रोत्रैक्येऽपि तत्तत्कार्यशङ्कुल्युपाधिभेदेन शब्दग्रहव्यवस्था तथैवात्र उपाधिभेदेनेति ज्ञेयम् ।

† अच्यते अनेन इति अञ्जनम् उपाधिः । तन्निवर्तकं तद्रहितं वा निरञ्जनम् । निरुपाधिकमित्यर्थः ।

‡ ‘इदम्’ इदङ्कारास्पदत्वेन गृह्यमाणमखिलं स्वात्मातिरिक्तं जगत् । ‘अग्रे’ उत्पत्तेः प्राक् । ‘सदेव’ सत्त्वरूपं ब्रह्मैव आसीत् । ‘सौम्य’ प्रियदर्शनं । ‘एकम्’ तार्किकादिस्वीकृतात्मनानात्वरूपसजातीयभेदशून्यम् । ‘अद्वितीयम्’ तैरेव स्वीकृतविजातीयपरमाण्वाकाशादिशून्यम् । ‘एव’ सजातीयविजातीयाभावशून्यम् । निर्धर्मकमखण्डं ब्रह्मेत्यर्थः । ‘आसीत्’ इति कालवासनावसितं शिथ्यं प्रत्येव । न तु वस्तुतः । स्वमते ब्रह्मातिरि-क्तस्य । कल्पितत्वस्वीकारात् ।

ननु—अस्तु श्रुतिलाघवाभ्यामात्मैकत्वम् । तथापि सुखदुःख-बन्ध-
मोचादिव्यवस्था तवापि दुरूपपादैव—इति चेत् । न । सुखदुःखाद्या-
श्रयीभुतान्तःकरणभेदात् ।

इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते ।

इत्यादिश्रुत्युक्ताविद्याभेदाद्वा सर्वव्यवस्थोपपत्तेः । नन्वस्त्वविद्या-
भेदाज्जीवभेदव्यवहारः । तथाप्यन्तःकरणस्य मनसो निरवयवत्वात्
अणुरूपत्वाच्च कथं सुखदुःखादिरूपेण परिणामः— ? इति चेत् ।
प्रष्टुम् । न तावदन्तःकरणं निरवयवम् सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात् ।
सादित्वं च अस्मन्मते—“तन्मनो ऽसृजत्” इति श्रुतिसिद्धम् । तच्चाद्ये
चतुर्थमुद्गरे विस्तरेण सृष्टिप्रक्रियायां वक्ष्यमाणम् । न च—तर्हि
अनित्यत्वप्रसङ्गः—इति वाच्यम् । ब्रह्मातिरिक्तस्य कल्पितत्वाभ्युपगमेन
दृष्टत्वात् । सावयवत्वादेव च कामसङ्कल्पादिरूपेण परिणामित्वं
सम्भवति । तथाच श्रुतिः ।

कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाह्रीर्भीर्धीरित्येतत्सर्वं
मन एव ।

इति । मनसः परिणाम एव इत्यभेदेन कार्यकारणभावो
मृद्घटवत् ।

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय* ।

* ‘रूपं रूपं’ अन्तःकरणमन्तःकरणां प्रति । ‘प्रतिरूपः’ प्रतिबिम्बरूपः
‘बभूव’ जातः । किमर्थं तर्हि । ‘प्रतिचक्षणाय’ अहमिति व्यवहाराय
इति योजनीयम् ।

इति । अथ 'मन एव' इति वाक्यस्यायथार्थसम्भवो ऽपि सुवचः ।
तथा हि । आत्ममनःसंयोगेन आत्मन्येव कामादिः—इति चेत् । न ।
“स यत्तत्पश्यति शृणोति जिघ्रति” इत्याद्यनन्वागतः । तेन भगवति
“असङ्गो ह्ययमात्मा” इत्यादिवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या पूर्ववाक्य-
स्यात्मपरत्वकल्पने मानाभावात् । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः ।

यत्र यद् दृश्यते द्रष्टा जायत्वन्न-सुषुप्तिषु ।

तत्रैव तन्नेतरत्रेत्यनुभूतिर्हि सम्भता ॥

स यत्तत्रेक्षते किञ्चित्तेनाऽनन्वागतो भवेत् ।

दृष्टैव पापं पुण्यं चेत्येवं श्रुतिषु डिण्डिमः ॥

इति । भगवदाक्यं च ।

दृष्ट्वा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।

एतद् चेन्नं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥

इति । किञ्च । न केवलं श्रुतिप्रमाणत एव अन्तःकरणस्य
सावयवत्वेन मध्यमपरिमाणवत्त्वम् । अपि तु । लाघवतर्केणापि ।
अन्तःकरणस्य तावत्सुख-दुःखादौ जनकत्वमुभयवादिमस्मतम् । तत्र
त्वत्सम्मतसमवायिकारणस्यैव उचितत्वाच्चक्षुरादिवन्मनसो मध्यमपरि-
माणवत्त्वमनुमीयते । न च—अणुत्वानुमाने किञ्चिन्निङ्गमस्ति । नापि
नित्येन्द्रियत्वाच्छ्रोत्रवद्विभुत्वानुमानं प्राभाकरसम्मतम् । नित्यत्वस्यैवा-
सिद्धत्वात् ।

“एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”

इत्यादिश्रुत्या आकाशस्यापि नित्यत्वाभावेन तत्कार्यश्रोत्रस्य

१ ख० पुस्तके तु 'किञ्चान्तःकरणस्य सुख-दुःखादौ जनकत्वं' इति पाठः ।

सुतरां नित्यत्वाभावात् ! अतएव जन्यस्य विभुत्वाभावात् मध्यमपरि-
माणत्वानुमानस्य श्रोत्रे न व्यभिचारः । यदिन्द्रियं यद्गुणग्राहकं
तदिन्द्रियं तद्गुणवत् इति व्याप्तेः । यथा चक्षुरादेः स्वग्राह्यगुणवद्भू-
तारभ्यत्वं साध्यते तथा मनसो ऽपि पञ्चभूतगुणग्राहकत्वेन तद्वत्त्व-
निश्चयात् स्वग्राह्यगुणवत्पञ्चभूतारभ्यत्वम् । साध्यताविशेषाभावात् ।
न च विजातीयानामनारम्भकत्वं विशेषः । सुवर्णसूत्रैः पट्टसूत्रैश्च
कार्पाससूत्रैश्च विजातीयैरेकपटारम्भदर्शनात् । तत्र अवयव्यमङ्गीकारे
ऽन्यत्रापि तथानङ्गीकारमभवादेवयविनो दत्तजलाञ्जलित्वप्रसङ्गात् ।
तस्मादपञ्चीकृतवक्ष्यमाणपञ्चमहाभूतारभ्यं सत्वप्रधानं सङ्कोचविका-
सशालिं स्वच्छं द्रव्यं चतुर्वन्मूर्तद्रव्याभिघातयोग्यं देहपरिमाणपरि-
मितं मनो ऽभ्युपगन्तव्यम् । सिद्धाक्ते सुख-दुःखेच्छा-ज्ञानादीनां
तदाश्रयत्वाभ्युपगमात् । तेषां च सर्वशरीरव्याप्तित्वेनोपलम्भात् ।
तदाश्रयस्य मनसो ऽपि सर्वशरीरव्यापित्वात् । अथाणुत्वाभावे
युगपत्सर्वेन्द्रियमन्वन्मभवाद्युगपन्नानाज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः—इति चेत् ।
मत्यम् । एकेनेन्द्रियेनैकमेव ज्ञानं जन्यते इति नियमस्तावदावधोः
समानः । अन्यथा युगपत्त्राचक्षुषज्ञानद्वययोरुत्पत्तिः किं न स्यात् ।
नानेन्द्रियज्ञानानां तु युगपदुत्पत्तिरिष्यत एव दीर्घशष्कुलीं
भक्षयतः शब्दस्पर्श-रूप-रस-गन्धानां युगपदनुभवात् । सुषुप्त्यन्यथा-

* अत्र पास्वात्परिभधीयते । 'युगपत्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्' इति ।
एककाले ज्ञानानामनुत्पत्तिर्यतः स एव धर्मो मनसो लिङ्गम् । जीवात्मनो
युगपन्नानाज्ञानधारणे स्वाभाविकी काचिदशक्तिर्विद्यते । तद्विशिष्ट आत्मा
मनःपदेन व्यवह्रियते इत्यादि ।

नुपपत्त्या त्वङ्गनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रकारणत्वेन त्वयाभ्युपगमात् ।
रसनावच्छिन्नत्वङ्गनःसंयुक्तस्य गुडस्य युगपद्रसस्यर्शापस्तम्भः तवापि
दुर्भारः । तस्मान्नास्तदभ्युपगते मनसि श्रुति-स्मृति-न्यायसिद्धे
विमतिः सम्भवति । एतेन पूर्वोक्तं मनसो ऽणुत्वं तार्किकसम्मतं
वक्ष्यमाणमीमांसकसम्मतं विभुत्वं च निरस्तम् ।

ननु—कामादेरन्तःकरणधर्मत्वे 'अहमिच्छामि, अहं जानामि,
अहं विभेमि' इत्याद्यनुभवो आत्मधर्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्यते ?
—इति चेत् । शृणु । अयःपिण्डस्य दग्धत्वाभावे ऽपि दग्धत्वाप्रय-
वङ्गितादाभ्याध्यासेन यथा अथो दहतीति व्यवहारः । तथा सुख-
दुःखाद्याकारपरिणाम्यन्तःकरणैक्याध्यासात् 'अहं सुखी' इत्यादि-
व्यवहारः । विस्तरस्तु स्वरूपप्रकाशे द्वितीयपरिच्छेदे ऽनुसन्धेय इति ।
ननु—तथापि अन्तःकरणस्य इन्द्रियतया अतीन्द्रियत्वात् कथं प्रत्यक्ष-
विषयत्वम्?—इति चेत् । मैवम् । न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र
मानमस्ति । न च—“मनःषष्ठानीन्द्रियाणि” इति भगवद्वचनं प्रमाण-
मस्ति—इति वाच्यम् । अनिन्द्रियेणापि मनसा षट्त्वसङ्ख्यापूरणा-
विरोधात् । न हि इन्द्रियगतसङ्ख्यापूरणमिन्द्रियेणैवेति नियमः ।

वेदान्धापयामास महाभारतपञ्चमान् ।

इत्यादाविव तद्गतपञ्चत्वसङ्ख्याया अवेदेनापि भारतेन पूरणदर्शनात् ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरान्ता महान्परः ॥

१ 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति क० पुस्तके ।

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः* ॥

इत्यादि श्रुत्या मनसो ऽनिन्द्रियत्वाभ्युपगमाच्चेति सर्वमनवद्यम् ।

इति मनसोऽनिन्द्रियत्वप्रतिपादनम् ।

ननु—मनसोऽनिन्द्रियत्वाभ्युपगमे सुखादिप्रत्यक्षस्य न स्यात् ।
इन्द्रियजन्यत्वाभावात्—इति चेत् । न । ईश्वरज्ञाने व्यभिचारात् । अनु-
मित्यादेरपि मनोजन्यतया साक्षात्कारत्वापत्तेश्च । तस्मात्सिद्धं कर्तृत्व-
भोक्तृत्वादीनामन्तःकरणाश्रयत्वम् । न तु नित्यस्य विभोरात्मनः । तस्या-
द्वितीयत्वेन निर्गुणत्वात् । तथा च श्रुतयः । “निर्गुणं निष्कलं” इत्यादि ।
यथा ह्येको ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्नाः ब्रह्मधैकोऽनुगच्छत् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः चेत्त्रैश्वेवमजोऽयमात्मा ॥

* एवमिदं व्याख्येयम् । ‘बुद्धेः’ अस्मदादिव्यष्टिबुद्धेः सकाशात् । ‘महा-
नात्मा’ समष्टिबुद्धिरूपः । ‘परः’—

मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वेद्भिः ख्यातिरीश्वरः ।

इति वायुपुराणवचनात् मनो-महदादिभ्यः परः । ‘महतः’ हैरण्यगर्भाः
बुद्धेः । ‘परमव्यक्तं’ अव्याकृतं सर्वजगद्बीजं मायाख्यम् ।

मायां तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

इति श्रुतेः । “तद्दीदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” इति च । अव्यक्तात्सकाशा-
त्सकलजडवर्गप्रकाशकः । ‘पुरुषः’ पूर्ण आत्मा । ‘परः’ उत्कृष्टः । तस्मादपि
कश्चिदन्यः परः स्यादत आह । ‘पुरुषान्न परं किञ्चित्’ पुरुषात्सकाशात्कि-
ञ्चिदपि परं नास्ति । कुत एवं यस्मात् ‘सा काष्ठा’ समाप्तिः सर्वाधिष्ठान-
त्वात् । ‘सा परा गतिः’ तत् निरतिशयं स्थानम् । “सोऽध्वनः पारमा-
प्रोति । तद्विष्णोः परमं पदं” इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धा परा गतिरपि सैव
इत्यर्थः ।

† ‘अपो भिन्ना’ अपसु भिन्नासु इत्यर्थः ।

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाङ्मदौषैः ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाङ्मः ॥
 इति । स्मृतिश्च ।

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बद्धधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

इति । न च पूर्वोक्तगौतमसूत्रविरोधः । तस्य यावद्ब्रह्मज्ञानं
 व्यावहारिकभेदपरत्वेनाप्युपपत्तेः । एतेनैक्यस्य भावनापरत्वम्—इति
 जल्पितमप्यपास्तम् । तस्मान्नात्मवादस्य दुर्निरूपत्वेन सिद्धं श्रुति-
 स्मृति-युक्त्यनुभवानुसारेणात्मैकत्वं इति दिक् ।

इति ज्ञानात्मनोर्गुणगुणिभावखण्डनपूर्वकात्म-
 नानात्वखण्डनम् ।

एवं वास्तवात्मभेदं निराकृत्य घटपटाद्यनात्मभेदोऽपि निरा-
 क्रियते । ननु—मायाकार्यत्वं प्रपञ्चस्य आरम्भपरिणामखण्डने प्रथम-
 मुद्गरे प्रतिपादितत्वात्कथमनात्मनां परस्परं भेदाशङ्का?—इति चेत् ।
 न । तस्यैवासिद्धेः । ब्रह्मकार्यस्य बद्धशः श्रवणात् ।

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।

यथाग्नेः चुद्धा विस्फुलिङ्गाः । एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे देवाः
 सर्वे लोकाः सर्व एवात्मनो व्युच्चरन्ति ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

जन्माद्यस्य यतः* [शा. भा. अ. १ पा. १ सू. १] ।

इति न्यायाच्च । नन्वज्ञानकार्यमपि ब्रह्मणः श्रूयते । तथा हि ।

मृत्युनेवेदमावृतमासीत् ।

साभासाज्ञानं मृत्युः ।

तद्द्वीदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् ।

मायान् प्रकृतिं विद्यात् ।

नासदासीन्नो सदासीत् ।

तम आमीत्तमसा गूढम् ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

मायामात्रं तु कातर्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् [शा. भा. अ.

२ पा. २ सू.] ।

१ 'तर्ह्येदं' इति ग० पुस्तके ।

* जन्म उत्पत्तिः आदिरस्य इति तद्गुणसंविज्ञानो ब्रह्मव्रीहिः । जन्म-
स्थितिभङ्गं समासार्थः । 'अस्य' इति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य इदमा-
निर्देशः । सृष्टिजन्मादिधर्मसम्बन्धार्था । 'यतः' इति कारणनिर्देशः । इद-
मत्र तात्पर्यम् । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य अनेककर्तृभोक्तृसंयु-
क्तस्य प्रतिनियतदेशकालफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्म-
स्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद्भवति । 'तद्ब्रह्म' इति वाक्यशेषः ।

। 'तु' शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं 'सन्ध्ये सृष्टिः पारमा-
र्थिकी' इति । मायामय्येव सन्ध्ये सृष्टिः । न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः ।
'कातर्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' न हि कातर्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेण अभि-
व्यक्तस्वरूपवान् तस्मात् मायामात्र इत्यर्थः । कातर्न्यं तु देशकालसम्पत्तिर-
बाधश्च इति ।

इति न्यायाच्च । एवं तर्हि श्रुतीनां सूत्रयोश्च परस्परविरोधा-
 न्नोभयमपि कारणमस्तु । किं तर्हि जगत्कारणं ?—इति चेत् ।
 यथायोग्यं परमाण्वादिकमेव । तस्मादनात्मभेदे प्रत्यक्षादिसिद्धे जगति
 आत्मभेदाभावेऽपि कथमद्वैतसिद्धिः—इति चेत् । महदनिष्टमापादितं
 पुच्छशृङ्गाभ्यां विकलेन तार्किकबलीवर्देन अद्वैतवादिनं प्रति ।
 तर्हि—प्रत्यक्षसिद्धोऽयं घंटपटादिभेदः—इति वदन् प्रष्टव्यः । किं
 धर्मिप्रतियोगिस्वरूपसत्त्वान्तरं वा ? तत्र “प्रत्यक्षग्राह्यः तत्वान्तरमेव”
 इति वैशेषिकास्तार्किकाश्च । “पदार्थधर्मत्वेन तत्स्वरूपेण च द्विबधो
 भेद” इति साङ्ख्याः पातञ्जलाश्च । इदमेव मतं भेदवादित्वेन प्रसिद्धै-
 र्माध्वैरपि अङ्गीक्रियते । “अधिकरणस्वरूप एव भेदः सोऽपि प्रत्यक्ष-
 ग्राह्यः” इति प्राभाकराः । “अधिकरणस्वरूपोऽप्यभावोऽनुपलभ्यैव
 ग्राह्यः” इति भाट्टाः । “कार्यकारणयोर्भेदाभेद इति” भट्टभास्करानु-
 यायिनः त्रिदण्डिनो जैनाश्च । तदेतत्क्रमेण निराक्रियते ।

किं प्रत्यक्षं भेदमात्रं गृह्णाति उत धर्मिप्रतियोगिभेदात् ?
 नाद्यः । धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिमन्तरेण भेदस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।
 द्वितीयेऽपि क्रमेण ग्रहणं युगपद्वा ? अथ यदा क्रमेण तदापि
 भेदं गृहीत्वा प्रत्यक्षं धर्मि-प्रतियोगिनौ गृह्णाति वैपरीत्येन वा ?
 अथ युगपत् तथापि ‘दण्डोद्देवदत्त’ इतिवत् विशेषण-विशेष्यतया
 गृह्णाति उताङ्गुलित्रयवत्परस्यराऽसंसृष्टतया ? इति । तत्र क्रम-
 पक्षे भेदग्रहणपुरःसरौ धर्मिप्रतियोगिग्रहणौ न युक्तः । भेदज्ञानं
 प्रति धर्म्यादिज्ञानस्य कारणत्वेनोक्ते क्रमग्रहणायोगात् । अथ तद्विप-
 रीतो धर्मिप्रतियोगिग्रहणपूर्वको भेदग्रहः । तदपीदं विचारणीयम् ।

किं स्वरूपेण धर्मादिग्रहणं भेदनिरूपकम्, उत घटत्वादिना, यद्वा धर्मित्वेन प्रतियोगित्वेन वा ? नाद्यः । चौरनीरयोस्तादात्म्यापन्नयोः स्वरूपेण भासमानयोरपि तदीयभेदाग्रहणात् । नापि द्वितीयः । घटत्वादिना प्रतियोगादिग्रहस्य भेदापेक्षत्वेन अन्योन्याश्रयात् । अतएव तृतीयः । भेदज्ञानाधीनं प्रतियोग्यादिज्ञानं धर्मिभिस्य भेदनिरूपकस्य प्रतियोगित्वात् । एवं धर्मिज्ञानस्यापि भेदज्ञानपूर्वकत्वमूहनीयम् । तज्ज्ञानाधीनं च भेदज्ञानं प्रसिद्धमिति कथं नान्योन्याश्रयः । किञ्च । भेदः किं भिन्ने धर्मिणि प्रवर्तते उत अभिन्ने ? न तावदभिन्ने । तत्र भेदग्राहकत्वस्य भ्रमत्वस्य भ्रमत्वप्रसङ्गात् । अभिन्नं नाम भेदानधिकरणम् । तत्र चेत् भेदं गृह्णीयात् तज्ज्ञानं कथं न भ्रमः स्यात् । यदि आद्यः तत्किं खेनेव भेदेन भिन्ने धर्मिणि स्वयं भेदो वर्तते उत भेदान्तरेण भिन्ने ? नाद्यः । आत्माश्रयात् । स्वभिन्ने स्वस्य वृत्तेः* । द्वितीयश्चेत् । सोऽपि अभिन्ने

* 'भिन्ने भेदः' इत्युक्तादात्माश्रयादि कथं इति चेत् उच्यते । भिन्ने नाम-भेदविशिष्टे भेदाश्रये । तथाच विशेषणीभूतो एकस्मृतीयान्तपदेन निर्दिष्टः । अपरो विधीयमानः प्रथमान्तशब्दनिर्दिष्टः । भेदाश्रयत्वं विना तृतीयान्त-निर्दिष्टस्य विशेषणत्वायोगात् । विशेष्यान्वयिना सम्बद्धस्यैव विशेषणत्वात् । द्वौ चेदन्योन्याश्रयः । तृतीयापेक्षायां चक्रकम् । चतुर्थे त्वनवस्था इत्यर्थः । एतदेवात्मं विद्याः ण्यमुनिभिः तत्त्वविवेके ।

सविकल्पस्य उच्यत्वे उच्यस्य स्यादवस्तुता ।

निर्विकल्पस्य उच्यत्वं न दृष्टं न च सम्भवि ॥

इति चोद्यमुक्ता—

विकल्पो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत् ।

आद्ये व्याहृतिरन्यत्राऽनवस्थात्माश्रयादयः ॥

इत्यादिना ।

धर्मिणि उत भिन्ने ? इति विकल्पे प्रथमे भेदस्य कल्पितत्वम् । द्वितीये खेन भिन्ने चेत् आत्माश्रयः । यद्भेदनिरूपणार्थं स्वयमागतः तेन भिन्ने चेत्तदा अन्योन्याश्रयः । अथ एतद्दोषपरिहाराय द्वितीय-भेदस्य भिन्ने धर्मिणि स्थित्यर्थं तृतीयस्वीकारश्चेत्तदा चक्रकम् । भेदद्वयव्यवधानेन स्वस्थापेक्षणात् । अथ तत्रापि पूर्वदोषनिवृत्तये चतुर्थः स्वीक्रियते चेत् तदानवस्था । अथ—गत्यन्तराभावादनवस्था-प्याश्रीयते—इति चेत् । तर्हि ते भेदाः किं क्रमेण धर्मिणि वर्तन्ते उत युगपत् ? क्रमेण चेत् तर्हि धर्मिणोऽनादित्वप्रसङ्गः । उत्तरो-त्तरभेदेन पूर्वपूर्वभेदकार्यस्य धर्मिणि भिन्नव्यवहारस्य असिद्धिः । पूर्वपूर्वभेदस्य वैयर्थ्येन प्राग्लोपापत्तिश्च । युगपच्चेत्तर्हि भिन्ने भेद-स्थितिपक्षतिः । अथ—एतद्दोषपरिहाराय एकविशिष्टे परस्थिति-राश्रीयते—इति चेत् । तर्हि अविनिगमप्रसङ्गः । एतद्भेदविशिष्टे एतद्भेदस्थितिरित्यत्र विनिगमकाभावात् । किञ्च । एवमपि भेदाः स्वीक्रियेरन् । यदि भेदपरम्परावगाहिनी काचित्संविदुदयमासा-दयेत् । न च सा अस्तीति । तस्मात्प्रमाणाभावान्नान्तभेदस्वीकारः । अथैतत्सर्वदोषपरिहाराय दण्डीदेवदत्तवद्भूमिप्रतियोगिनौ । भेदश्च युगपदेव प्रत्यक्षमवकलयति । अतएव—नाङ्गुलित्रयवत्परस्परसंस्पृष्ट-तया—इत्यपि न । तत्प्रतीतिर्वैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् ।

ननु—तर्हि विशेषणविशेष्यभावेन प्रत्यक्षं भेदं गृह्णातु—इति चेत् । तर्हि भेदावगाहिन्येव प्रतीतिर्विशेषणप्रतीतिः ? उत भेदतद्भूमिप्रति-योगिविषयकप्रतीतिरिति ? । नाद्यः । कार्यकारणबुद्धोरेकत्वायोगात् । न द्वितीयः । विशेषणत्वेन ज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वात् । विशेषण-

नवच्छिन्नेन निर्विकल्पकस्वरूपेण भासमानस्य भेदज्ञानाजनकत्व-
स्यावेदितत्वात् इति दिक् ।

इति अतिरिक्तभेदखण्डनम् ।

अथास्तु तर्हि साङ्ख्यादिसम्मत एव पदार्थधर्म-तत्स्वरूपभेदेन
द्विविधो भेदः । तथा हि । एकस्तावत्पदार्थानामन्योन्यसामाना-
धिकरण्याऽयोग्यतालक्षणः । यथा रजतादेः शुक्तिकादिसंसर्गा-
योग्यतादिलक्षणः । स च पदार्थधर्म एव । पदार्थस्वरूपेऽवगते
तद्गतधर्मविशेषावगमनियमात् । अन्यस्तु पदार्थानामसङ्कररूपः ।
स च पदार्थस्वरूपावगति*रेव ।

ननु—अयमस्माद्भिन्न इति धर्मिप्रतियोग्यपेक्षो भेदः । तद्ग्रहणं
च धर्मिग्रहणाद्यपेक्षम् । तथा च कथं स्वरूपग्रहणेन भेदग्रहणम् ?—
इति चेत् । उच्यते । न तावद्भेदस्य धर्मिप्रतियोग्यपेक्षा । रूप-
रसादिस्वरूपस्यैव तद्भेदत्वात् । तस्य च प्रतियोग्याद्यनपेक्षत्वात् ।
असङ्करो हि भेदः । स च रूपस्य रूपात्मनैव रसात्सिद्धिः ।
न हि रूप-रसयोः स्वव्यतिरेकेण धर्मान्तरापेक्षो ऽसङ्करः प्रति-
भाति । तयोः स्वरूपस्य सङ्करात्मनैवावभासनात् । या तु तत्र
धर्मिप्रतियोग्यपेक्षा सा तत्र भेदशब्दप्रयोगनिबन्धना । तथा हि ।

रूप-रसादिशब्दास्तावद्रूप-रसादिस्वरूपनिमित्ताः प्रयुज्यन्ते ।
भेदादिशब्दास्तु तत्रैव बुद्धिसन्निधापितपदार्थान्तरापाधिसापेक्षाः ।
यथा वृक्षादिशब्दाः वृक्षादिषु स्वरूपमात्रापेक्षया प्रयुज्यन्ते ।
वनादिशब्दास्तु तत्रैव एकदेशावस्थानाद्युपाध्यपेक्षया । ततो धर्मि-

* स्वरूपे एव इत्यर्थः ।

प्रतियोग्यपेक्षया भेदशब्दप्रयोगनिबन्धनत्वात् स्वरूपातिरिक्तभेदे प्रमाणाभावात् । निर्विकल्पकविज्ञानेऽपि 'रूप-रसादिस्वरूपस्यैव असङ्करात्मना ऽवभासनात् स्वरूपभेदाभेदो नातिरिक्तः—इति चेत् ।

अत्रोच्यते । यदि कश्चित्पदार्थानां धर्मभूतो भेदः प्रतिभासते प्रतिभासतां नाम । न तत्रप्रतिभासो निराक्रियते । यावद्ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणकल्पितप्रपञ्चभेदावभासस्येष्टत्वात् । यत्तु घटादिस्वरूपमेव भेद इति परिकल्पनम् । तन्न । प्रतीतिविरोधात् । व्यवहाराभावप्रसङ्गाद्भेदाभावप्रसङ्गाच्च ।

तथा हि । शुक्लो घट-इतिवत्-भिन्नो घट-इति घटधर्मित्वेन भेदः प्रतिभासते । न तु-भेदो घट-इति घटस्वरूपत्वेन । अतो भेद-घटयोर्धर्मधर्मिप्रतीतेराबालपण्डितं प्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धेश्च बाधाभावात् । तदपलापे सर्वप्रतीत्यपलापप्रसङ्गाच्च । भेदस्य वस्तुस्वरूपकल्पना सकललोकप्रतीतिविरुद्धा । किञ्च । भेदो घटस्वरूपमेव चेत् तर्हि भेदघटादिशब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गः । तथा सति-घटो भिन्नः-इति भेदशब्दस्य अनेकघट-पटादिशब्दैः सह प्रयोगो न स्यात् । ततश्च शब्दार्थव्यवहारोऽस्तमियात् । यच्चोक्तं—वृच-वनादिशब्दाविव वृचेषु स्वरूपोपाधिनिमित्तौ घट-भेदशब्दौ घटस्वरूपे वर्तते इति—तदसत् । एकदेशानेकदेशावस्थानादिधर्मविशिष्टा किल वृच-वनादिशब्दाभिधेया न स्वरूपेण वृचादिशब्दवाच्या—इति अस्येव

१ 'रसादिरूपस्यैव' इति ग० पुस्तके ।

२ 'पदार्थानां धर्मभूतो' इत्येव ख० ग० पुस्तकयोः ।

क्रियानपि अर्थभेदः । ह्रस्व-दीर्घादिशब्दाः पुनर्नूनाधिकदेशकाल-
व्यापित्वधर्मनिबन्धनाः वृत्तादिषु प्रयुज्यन्ते । न तत्स्वरूपमात्र-
निबन्धना एव । यथा पित्रादिशब्दाः पुत्रादिषु जननादिसम्बन्ध-
प्रयुक्ताः प्रवर्तन्ते । सर्वथापि त्वपर्यायशब्दानां वाच्यार्थभेदोऽपरिहार्य-
एव । ततश्च भेद-घटशब्दयोर्वाच्यार्थभेदाभावे सति पर्यायत्वादनैकै-
र्भिन्नार्थशब्दैः सह प्रयोगानुपपत्तेः शब्दव्यवहारोऽनुपपन्नः स्यात्-इति
व्यवहारान्यथानुपपत्त्यापि घटादिस्वरूपादर्थान्तरं भेद-इति निश्ची-
यते । अनुमानं च-भेदो घटशब्दवाच्यादर्थान्तरम् । तदपर्याय-
शब्दवाच्यत्वात् । घटादिशब्दवाच्यवत्-इति-भेदशब्दो न घट-
पर्यायः । पटादिशब्दमामानाधिकरण्येनापि प्रयुज्यमानत्वात् । शुक्ला-
दिशब्दवत् ।

अपि च । भेदस्य घटस्वरूपमात्रत्वे घटादेरविदारणात्मकत्वात्
लोके विदारणरूपो भेदो न सिद्धोत् । ततश्च अन्योन्यानात्मकत्व-
लक्षणवत्त्वमङ्गरामिद्धेरद्वैतवाद एव भवता सूक्ष्मैचितां कुर्वता
समर्थितः स्यात् । घटादेर्वा भेदमात्रत्वे भेदस्य विदारणात्मकत्वा-
देको घटो न सिद्धोत् । तथा तदंशः । तदंशोऽप्येको न सिद्धोदिति
शून्यमेव जगत् स्यात् ।

अथ मतं भेदात्मनैकबुद्धिबोधत्वाद्भेदात्मकत्वेऽपि घटादेरेकत्व-
मविरुद्धम्-इति चेत् । तर्हीदं ब्रूहि । किं समस्तजगदुदरवतीं
एक एव भेदः उतानेकः ? आद्ये तदा भेदस्येकत्वात्तन्मात्रत्वाच्च
सर्वस्य वस्तुजातस्य पुनरप्यद्वैतवादापत्तेः । द्वितीये । यद्यनेके भेदा-
स्तथापि तेषामनेकत्वमेकत्वं चेत्तावन्मात्रत्वात्सर्वभेदानामद्वैतवाद-

प्रसङ्गः । अतावन्मात्रत्वेऽपि भेदभेदिनोर्भेदप्रसङ्गः । ततश्च घटादि-
भेदो घटादिस्वरूपादर्थान्तरमेवापतति । तस्मात्सर्वलोकानुभव-
विरोधात् । शब्दार्थव्यवहारानुपपत्तेः अद्वैतवादस्य शून्यवादस्य
वा प्रसङ्गाच्च घटादिस्वरूपमेव भेद इति न घटते ।

किन्तु घटादिस्वरूपादर्थान्तरभूतो धर्मिप्रतियोग्यपेक्षश्च भेदः
प्रमाणेनानवसेयो*ऽपि धावदैक्यात्मबोधं सात्त्विकतया अवभासते
इति न स्वरूपभेदावकाशः । नापि भेदस्यात्यन्तापङ्गवः । यत्पुन-
रुक्तं निर्विकल्पकज्ञानेऽपि भेदोऽवभासते इति । तत्र वक्तव्यम् ।
किमिदं निर्विकल्पकं ज्ञानं नाम ? यदि विकल्पः शब्दः तद्द्रहितम् ।
तर्हि बाल-मूकादिज्ञानं निर्विकल्पकमित्युच्येत । तदा तेषां वाचक-
शब्दापरिज्ञाने ऽयमस्माद्भिन्न इति धर्मिप्रतियोगिज्ञानसम्भवात्त-
दपेक्षभेदप्रतिभासे ऽपि न कश्चिद्विरोधः ।

अथ विकल्पो भेदः तद्द्रहितं प्रथमाच्चिसन्निपातजं विज्ञानं
निर्विकल्पकमित्याभिप्रायः तदा—भेदरहितविज्ञाने भेदो ऽवभासते—
इति विरुद्धभाषित्वं निर्व्यलीकमापद्येत । तस्मान्न वस्तुरूपं भेदः
इति दिक् ।

अत एव प्राभाकर-भाट्टयोः सम्प्रताधिकरणरूप एवाभावः । स
च तार्किकादिवत् 'प्रत्यक्ष एव' इति प्राभाकराः । 'अनुपलब्धिगम्य
एव' इति भाट्टाः—इति यत्तदपि न ।

तथा हि । अनुपलब्ध्या—जानामि—इत्यनुभवसिद्धजातिविशेष-

* अनिश्चित इत्यर्थः ।

वृत्त्यनुपलब्धिः । तत्करणमनुपलब्धिः । सा* च निर्णयात्मकज्ञान-
स्वरूपायाः उपलब्धेरभावः ।

तथा हि । वस्तुतो घटाभाववति घटो ऽस्तीति भ्रमसमये
घटाभावेन सह सन्निकर्षे सत्यपि तज्ज्ञानं नोत्पद्यते । अतः तत्र
घटानुपलब्धिः करणम् । तदभावाच्च न तत्र तज्ज्ञानं जन्यते । चक्षु-
रादिकं चाधिकरणग्रहणार्थमनुपलब्धेर्योग्यतासम्पादनार्थं चोपयुज्यते ।
योग्यता च—यद्यत्र घटः स्यात्तदोपलभ्येतेति तर्कसम्पत्तिरेव इति ।
एतादृशमनुपलब्धिः प्रत्यक्षसहकारिण्येवेत्यतो नानुपलब्धिः प्रमाणा-
न्तरम् । पृथक् प्रमाणान्तरकल्पने गौरवात् इति तार्किकादयः
सर्वे—इति चेत् । मैवम् । उभयत्रापि मानाभावात् ।

तथा हि । वस्तुतो घटवति भूतले घटाभावभ्रमसमये घट-
चक्षुःसंयोगे सत्यपि घटज्ञानानुत्पत्तेरभावानुपलब्धेरपि भावग्रहे
हेतुत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तात् । प्रमाणाभावाच्च ।
तस्मान्नानुपलब्धिः सहकारिणी । न वा पृथक् प्रमाणान्तरम् । न च
—तर्कभावज्ञानमनुपपन्नमिति वाच्यम् । मायाकल्पितप्रपञ्चनिरूपित-
स्याभावस्य यावद्ब्रह्मज्ञानं प्रातीतिकस्यैव स्वीकारात् । तस्मान्नाधि-
करणस्वरूपो भावो नाप्यतिरिक्तो नापि पदार्थस्वरूपः । किन्तु
वक्ष्यमाणरौत्याऽनिर्वचनीय एवेति दिक् ।

इति स्वरूपभेदखण्डनम् ।

* करणभूता अनुपलब्धिः इति ज्ञेयम् ।

अथास्तु तर्हि कार्यं कारणाङ्घ्रिभिन्नम् । न तु अद्वैतवादि-
सम्मतमनिर्वाच्यं कार्यं कारणे कल्पितम् । न वा सर्वथा भिन्नमेव ।
मानाभावात् । इह खलु भेदाभेदवादिनो बहवः सन्ति ।

तथा हि । क्षणिका*स्तावदाचक्षते सर्वमिदं जगद्विन्नमभिन्नं च।
भिन्नाभिन्नात्मकत्वेनावभासमानत्वात् । 'सन् घटः' 'सन्घटः'—इति
सदात्मना तावत्सर्वमेकात्मकं प्रतिभाति । घट-शकटादिरूपेणाने-
कात्मकं चोपलभामहे । ततश्चोभयात्मकत्वानुभवादेकानेकात्मक-
मेवेदं जगत् । नानेकात्मकमेव । नाप्यद्वैतमेव । न चैतदेकानेका-
त्मकत्वस्तुनो धर्मः । धर्मस्याप्यनेकात्मकत्वात् । एकानेकात्मक-
रूपव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलम्भाच्च । ततः प्रत्यक्षसिद्धमेकानैका-
त्मकत्वं सर्वस्य । अनुमानं च । विमतं सर्वमनैकान्तं, सत्त्वात् हैरम्बा-

* 'क्षणिकाः' जैनमार्गसिद्धान्तप्रवर्तकाः इति केचित् । क्षणयति वि-
षयरागमिति क्षणः । क्षण एव क्षणिकः । स्वार्थे कः । बौद्धसम्रासिषु
क्षणिक, शाकाश, अथवाकेत्यादयः तारतम्येन वर्तन्ते । यथा कुटीचक-
बक्रोदोहादयः । महाभारते आदिपर्वणि पौण्ड्योपाख्याने "सो ऽपश्यदथ
पथि नमं क्षणिकम्" [अ. ३ श्लो. २७] इति । 'क्षणिकं पाषण्डभिक्षुकं'
इति नीलकण्ठः ।

आनन्दगिरिकृते शङ्करविजये षट्चत्वारिंशत्तमे प्रकरणे क्षणिकमत-
खण्डनमुक्तम् । तत्र तु क्षणिकमतं 'काल एव ब्रह्म' इत्यादि अनूद्य—

"नदीव प्रभवेत् काचिदक्षय्यात्स्यन्दते यथा" [यजुरारण्यके] इत्यादिना
आचार्यभगवत्पादैः खण्डितमित्याद्युक्तम् । स च काल एव ब्रह्मेति वदन्
क्षणिको ऽन्य इति प्रतिभाति ।

दिवत् । ततश्च कार्यकारणयोरपि भिन्नाभिन्नतेति चेत् । अत्र भट्टानुयायिभिः समाधीयते । 'न सर्वं वस्तुजातमिदं भिन्नाभिन्नम् । अनुपलम्भात् । व्यवहाराभावप्रसङ्गाच्च । न हि घट-शकटयोः स्वरूपेणैव भेदमुत्पश्यामः । घटः शकटं—इत्यादिसामानाधिकरण्याभावात् । यस्त्वयं सत्त्वादिरूपेणाभेदः सामान्यनिबन्धनः ततो न सर्वमनैकान्तम् । अपि च सर्वं सर्वात्मकं चेत्तर्हि सकलव्यवहारविलोपप्रसङ्गः ।

तथा हि । जलाहरणार्थी कदाचित् घटमिव शकटमप्यादददीत् । तस्य तदात्मकत्वात् । अथ अघटात्मकमपि तदिति नानिष्टप्रसङ्ग—इति चेत् । तर्हीदमत्र विकल्पनीयम् । किमघटत्वं नाम घटात्मकत्वाभावः ? किं वा रूपान्तरं ? इति । यदि घटात्मकत्वाभावः तदापि विकल्पनीयम् । किं भावाभावयोरन्योन्यात्मकत्वमेव उतान्यत्वमेव अथोभयात्मकत्वमपि ? इति । यद्यन्योन्यात्मकत्वमेव तदा शकटस्य घटात्मकत्वाभावो नाम घटात्मकत्वमेवेति जलाहरणार्थी शकटमप्यादददीत् । उदकं पिपासुश्च कदाचित् ज्वालामालामप्यादददीत् । अथैतद्दोषपरिहारार्थमन्यत्वमेव भावाभावयोरिति मन्वीयाः तर्हि शकटस्य घटाभावरूपत्वात्तयोश्चान्यत्वमेवेति न सर्वस्य अनैकान्तत्वम् ।

अथ भावाभावयोरन्योन्यात्मकत्वमेव । तर्हि घटाभावो ऽपि घटः । तद्भावो ऽपि तथैवेति भावाभावयोरविशेषप्रसङ्गः । ततश्च न भावव्यवहारो नाप्यभावव्यवहार इत्यखिललोकयात्रापि लुप्येत ।

अथ शकटस्य अघटात्मकत्वं नाम रूपान्तरं—इति चेत् । तदैकस्य

रूपद्वयाभ्युपगमात् तयोश्च सामान्यविशेषादिव्यतिरेकेण अनुप-
लम्भात् । सामान्यविशेषभावेनैव भिन्नाभिन्नत्वं वस्तुनः, न स्वरूपेण—
इत्यायातम् । यत्तु—सर्वमनैकान्तं सत्वात्, हैरम्बादिवत्—इति । तत्र
साध्यविकलो दृष्टान्तः । न खलु हैरम्बादेरपि स्वरूपे ऽनैकान्तत्व-
मस्ति । विशिष्टावयवविन्यासस्य एकावयविद्वयत्वात् । न च—नर-
करिरूपे प्रत्यक्षोपलम्भे कथमेवं कल्पना ?—इति वाच्यम् । अवयव-
सामान्यमात्रोपलम्भात् । न खल्ववयवसामान्यमात्रोपलम्भेन मैत्रस्य
चेत्त्रात्मकत्वप्रसिद्धिरस्ति । तस्मादसदेवैतत्सर्वमनैकान्तम्, सत्वात्—इति
विस्तरेण द्वितीयमुद्गरे निराकृतत्वाच्चेति दिक् ।

किन्तु । सामान्यविशेषादेव भिन्नाभिन्नत्वमुपलभ्यते । तथा हि ।
षण्डो गौरित्यस्मिन्प्रत्यये सामान्य-विशेषयोः सामानाधिकरण्याद्भे-
दोऽवगम्यते । कालाक्षी गौरित्यस्मिन्प्रत्यये गोत्वस्य व्यक्त्यन्तरात्मत्व-
प्रतीतेः षण्डव्यक्तेर्भेदोऽवगम्यते । तदेवं प्रत्ययाभ्यां सामान्यस्य व्यक्तेश्च
भेदाभेदावज्ञवसीयेते । यथा चक्षुः-स्पर्शनाभ्यां वङ्गेरौष्य-प्रकाशत्वे ।
ननु—तत्र एकैकविशेषग्रहणानन्तरमुभयविशेषणविशिष्टवस्तुविषयं
प्रत्ययान्तरमेवास्तीति चेत् । तर्हि असु इहापि तथैव इति—कि-
मनुपपन्नमिति । ततश्च स्वरूपेण सामान्यं व्यक्तेरभिन्नम् । व्यक्त्यन्त-
रात्मना तु भिन्नम् । व्यक्तिरपि सामान्यरूपाद्भिन्ना । व्यक्त्यन्तरा-
त्मना तु भिन्ना—इति सामान्य-विशेषयोर्भिन्नाभिन्नत्वं प्रत्यक्षमिदम् ।
एवं कार्य-कारणयोरपि मृद्वट इति सामानाधिकरण्याद्भेदोऽवग-
म्यते । मृदः कलशात्मकत्वानवगमाच्च मृद्वटयोर्भेदोऽवगम्यते । ततश्च

* ऐकान्तिकत्वकल्पनमित्यर्थः ।

कार्यकारणयोरपि भिन्नाभिन्नत्वं प्रत्यक्षमिदमेव । तथा च न कार्य-
मनिर्वाच्यं कारणे कल्पितमिति सिद्धम् । अयमेव न्यायो गुण-
गुणिनोरंशांशिनोर्विशिष्टस्वरूपयोरपीति । अन्येऽपि बहवो वा-
दिनो एतन्मतावलम्बनेनैव स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण भेदाभेदप्रकारान्
कल्पयन्ति ।

तथा हि । केचिदाचक्षते । “योऽमौ कार्य-कारणयोर्भेदरूपो धर्म-
विशेषः^१, स तयोः स्वरूपमेव । अभेदस्तु तादात्म्यलक्षणः सम्बन्ध” —इति ।
अन्ये तु—“भेदो नाम कार्य-कारणयोः कश्चित् धर्मः । अभेदस्तु तद-
भावः” —इति । अपरे तु—“भेदाभेदौ उभावपि वस्तुनो धर्मौ रूप-
रसाविव भावरूपौ च” —इति । सर्वे चैते स्वस्वपक्षमर्थनाय सामाना-
धिकरण्यानुपपत्तिमेवाचक्षते । न चैतत्सम्यग्दर्शिनो मन्यन्ते एकस्य
भेदाभेदवत्त्वे प्रमाणाभावात् । तत्राद्ये पक्षे वक्तव्यम् । योऽभावनयो-
र्भेदरूपो धर्मविशेषः^२ स किं ताभ्यामन्य एव आहोस्विदनन्यः उता-
न्याऽनन्यः ? अयं अन्यश्चेत् स्वाश्रयेण स्वव्यतिरिक्तः सम्बन्धो वक्तव्यः ।
सम्बन्धिभ्यां भिन्नत्वे सति सम्बन्धाश्रयत्वं सम्बन्धसामान्यलक्षणस्य सर्व-
सम्मतत्वात् । न च—सम्बन्धरूपत्वात् स्वयं सम्बन्धान्तरं नापेक्षत—इति
वाच्यम्^३ । तथा^४ सति संयोगे व्यभिचारात् । संयोगो हि स्वयं

१ ‘रूपो धर्मविशेषः’ इति क. पुस्तके नास्ति ।

२ ‘धर्म’ इत्येव क. पुस्तके । ‘विशेष’ इति नास्ति ।

३ ‘इति चेत्’ इति ग. पुस्तके ।

४ ‘तथा सति’ इति नास्ति ख. पुस्तके ।

सम्बन्धो ऽपि सन् स्वाश्रयेण किल तादात्म्यसम्बन्धमपेक्षते । न च
 —तादात्म्यं तादात्म्येनैव तिष्ठति । न तु तत्र सम्बन्धान्तरकल्पनम् ।
 तार्किकसम्मतस्वरूपसम्बन्धवत्—इति वाच्यम् । न्यायविरोधात् ।
 विवादाध्यासितः सम्बन्धः स्वाश्रयेण स्वव्यतिरिक्तं सम्बन्धमपेक्षते ।
 सम्बन्धत्वात् । गुणत्वाद्वा संयोगवत् । तादात्म्यं स्वव्यतिरिक्तसम्बन्धेन
 स्वाश्रयतन्त्रं भवितुमर्हति । स्वाश्रयादनत्यन्तभिन्नत्वात् । भूतलतन्त्र-
 घटवत् इति । स्वाश्रयादत्यन्तभिन्नत्वे च सम्बन्धानुपपत्तिः । सम्प्रति-
 पन्नसंयोगसम्बन्धस्य स्वाश्रयादत्यन्तभेदानुपगमात् । दृष्टान्तभूतस्य
 समवायस्य च प्रथममुद्गरे विस्तरेण दूषितत्वाच्च । तददेवामिद्धि-
 प्रसङ्गोऽपि दुर्वारः इति । तस्मान्न तादात्म्यं स्वाश्रयादत्यन्तभिन्नम् ।
 अथ अभिन्नमिति कल्प्येत । तदापि निरूप्यतां किमिहापि
 तादात्म्यलक्षणो भेदः किं वा एकत्वलक्षणः ? इति । आद्ये तादात्म्यस्य
 तादात्म्यान्तरस्वीकारे ऽनवस्थानान्न कुत्राप्यभेदः सिद्धेत । द्वितीये
 तु एकत्वलक्षणस्य वस्तुमात्रत्वात्—तादात्म्यं नाम धर्म—इति मृषोक्तिः
 स्यात् । अयोभयदोषपरिहाराय—भिन्नाभिन्न-इत्युच्यते । तत्राप्य-
 भेदशब्दस्तादात्म्यमिति चेत् । तस्य च भिन्नाभिन्नत्वे सति तदभेदो
 ऽप्येवं तदभेदो ऽप्येवं इत्यनवस्था'प्रसङ्गः' । तस्मान्न प्रथमपक्षो यु-

१ 'स्वरूपभेदस्य पूर्वं निराकृतत्वाच्चे' त्यधिकं ख. पुस्तके ।

४ एवं सति स्वरूपभेदापत्तिरिति न शक्यम् । स तु पूर्वमेव निराकृत
 इति इह नोक्तः ।

क्तिमान् । यदपि मतं—कार्य-कारणयोर्भेदो नाम कश्चन धर्मः, अभे-
दस्तु तदभाव-इति । तदपि पर्यालोचनीयम् ।

किं भेदाभेदौ एकाश्रयौ उत भिन्नाश्रयौ । यद्येकाश्रयौ तदा
भेदाभेदौ न युगपदेकस्मिन्सम्भवतः । भाव-तदभावयोर्युगपदेकत्र
समवायानुपपत्तेः । अथ भिन्नाभिन्नाश्रयौ ? न तर्हि कार्यं कारणा-
द्विभ्रम् । एकस्योभयाश्रयत्वाऽनभ्युपगमात् । तस्मान्न द्वितीयपक्षो ऽपि
साधीयान् । या पुनरेषा कल्पना—भेदाभेदौ कार्य-कारणधर्मौ ।
रूप-रसाविव भावरूपौ—इति । तत्राप्यभिप्रायो वर्णनीयः । किं
भेदाभेदौ कार्य-कारणाभ्यामत्यन्तभिन्नौ किं वा भिन्नावेव ?
अथवा उभयरूपौ अनुभयरूपौ वा ? इति । यदि तावदाद्यः कल्पः
तदा भेदाभेदयोः कार्यकारणाभ्यां यो भेदः सोऽपि ताभ्यां भिन्न-
श्चेत्तदा तद्भेदोऽपि—एवमनवस्थानात् न क्वचिद् भेदसिद्धिः । तदुक्तं
खण्डनद्वयैः ।

अनवस्थादयो दोषाः सत्तां निघ्नन्ति वस्तुनः ।

अद्वैतिनां ते सुहृदः प्रपञ्चे तत्रसञ्जकाः ॥

इति । अभिन्नश्चेत् कार्य-कारणाभ्यां तद्भेदाभेदयोरन्यत्वाभावात्
कार्य-कारणातिरेकेण तद्भेदाभेदधर्माऽसिद्धिः । अथ स भिन्नाभिन्नः
कल्प्येत । तर्हि तयोरपि स्वधर्मिणोर्भिन्नाभिन्नत्वे सति अनवस्था
स्यात् । अतो न कार्य-कारणाभ्यां तद्गतभेदाभेदौ भिन्नौ । नाप्य-
भिन्नौ । भेदस्य तत्रापि धर्मत्वे भेदाभेदादिभावेन चानवस्थानादि-
दोषप्रसङ्गात् । स्वरूपमात्रत्वे च भेदाभेदयोरेवाभावप्रसङ्गात् । अथ—
कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ ताभ्यां भिन्नाभिन्नाविति मतम् । तदा

तद्भेदाभेदयोरपि भेदाभेदान्तरकल्पनायां अनवस्थानात् । अथैत-
द्विषपरिहारेच्छया—भेदाभेदौ न भिन्नौ, नाप्यभिन्नौ, नापि भि-
न्नाभिन्नौ कुतश्चित् । किन्तु, भेदाभेदावेव समस्तव्यवहारनिमि-
त्तभूतौ प्रत्यक्षेण चोपलभ्यमानाविति कल्प्येत । तर्हि इदं ब्रूहि ।
भेदाभेदयोर्धर्मिणा सम्बन्धाभावे कथं तद्भ्रमत्वम् ? इति । अस्ति चेत्
सम्बन्धः सोऽपि न तावत् संयोगलक्षणः । गुणकर्मादावपि त्वया
भेदाभेदस्वीकारात् । स्वयं चाद्रव्यत्वाभ्युपगमात् । द्रव्यधर्मत्वाच्च
संयोगस्य । नापि समवायोऽनभ्युपगमात् । पूर्वमेव निराकृत-
त्वाच्च ।

अथ—तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धोऽस्तीति चेत् । स किं भेदसहिष्णुरभेद-
रूप एव वा ? आद्ये । कथं न समवायवदनवस्थादिदोषप्रसङ्गः । द्वितीये
भेदाभेदयोरपि अभेदप्रसङ्गेन स्वपक्षहानिश्च । अथ—सम्बन्धाभावेऽपि
तत्र प्रतिभासमानत्वात् तद्भ्रमत्वस्वीकार—इति चेत् । तर्हि तौ भ्रान्ति-
कल्पितौ स्याताम् । तत्राविद्यमानत्वे मति प्रतिभासमानत्वात् । शुक्ति-
कादाविव रजतादिसंसर्गः । भ्रान्तिकल्पितयोश्च ममापि स्वीकाराच्च ।
अथ—माभूद्भ्रमत्वम् । स्वतन्त्रावेव सर्वव्यवहारनिमित्तभूतौ भविष्यतः ।
धर्मत्वम् चोपचारिकम्—इति चेत् । तर्हि घटादिवत्स्वतन्त्रयोरैवो-
पलब्धिः स्यात् । अथास्वात्मवत्स्वतन्त्रयोरप्यन्योपाधिक एवोपलम्भः
—इति चेत् । न । बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । गुणादिवदन्यधर्मत्वनिमित्त
एव अन्योपाधिकोपलम्भ इति निश्चयात् च । तदेवं भेदाभेदयोर्वस्तु-
धर्मत्वप्रसिद्धेरस्वतन्त्रोपलम्भित्वाच्च धर्मत्वमाश्रयणीयम् । तच्च धर्मिणा
सम्बन्धमपेक्षते । स च सम्बन्धो दुर्गिरूप इत्युक्तम् । तस्मात् यद्यपि

अन्ये ऽपि भेदाभेदपक्षा दुर्युक्तिका एव तथापि क्वचिदंशे प्रती-
त्यनुसारादाशङ्केरन्नपि । अयं तु क्षणकपक्षादपि पापीयान्^१ मीमां-
सक पक्ष इति उपेक्षित^२ इति दिक् ।

एतेन—न ह्येकस्मिन्वस्तुनि सामानाधिकरण्यं दृष्टम् । नाथ-
त्यन्तभिन्नयोरश्व-महिषयोरिव । ततश्च कार्य-कारणयोर्मृदयं घट-
इत्यादिसामानाधिकरण्यं अनुपपद्यमानं तयोर्भेदाभेदौ कल्पयतीति
प्रागुक्तमपि निरस्तम् । का गतिस्त्विह सामानाधिकरण्यस्य ?—इति
चेत् । कार्यस्य कारणे ऽध्यासमात्रं ब्रूमः—इत्युक्तं प्राक् । अग्रे च
वक्तव्यम् ।

ननु—तद्दत्तं न बाधो ऽनुभूयते । तत्कथमिदमध्यासनिबन्धनं
सामानाधिकरण्यं—इति चेत् । अहं मनुष्य—इति^३वदिति ब्रूमः ।
श्रौतश्च बाधः प्रसिद्ध एवाकरे । अग्रे च वक्ष्यमाणः—

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यम् ।

इत्यादि इति दिक् । नन्वस्तु तर्हिप्रपञ्च-ब्रह्मणोर्भेदाभेद-
इति भट्टभास्करसम्मतम् । इदमेवाधुनिकैः रामानुजैरप्याश्रीयते ।
तथाहि ।

ब्रह्मैवेदं सर्वम् । आत्मैवेदं सर्वम् ।

१ 'यवीयान्' इति क. पुस्तके ।

२ 'उपेक्षितो ऽस्माभिरिति' इति ग. पुस्तके ।

३ 'प्रागुक्तमपि' इत्यधिकं ख. पुस्तके नास्ति ।

४ 'व्यवदिति' इति क. पुस्तके पाठः ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । ब्रह्मात्मना सर्वमभिन्नम् । प्रमाण-प्रमेयादिरूपेण च भिन्नम् । अन्यथैकान्ताद्वै-
तपक्षे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् लौकिकव्यवहारलोपप्रसङ्गः । कर्म-
काण्डानारम्भश्च प्रसज्येत । एकान्तभेदाभ्युपगमे च ज्ञानकाण्डस्य
निर्विषयत्वादानादरप्रसङ्गः । तच्चोभयमयुक्तम् । ततश्च प्रत्यक्षादेः
प्रामाण्यसिद्धये व्यवहारलोपपरिहाराय च कर्म-ज्ञानकाण्डयोरारम्भ-
सिद्धये च ब्रह्मात्मना सर्वमभिन्नम् । प्रमाण-प्रमेयादिरूपेण भिन्नम् ।
एवं कार्यकारणत्वादिकमपि लोके भिन्नाभिन्नत्वेन आश्रयितु-
मुचितं—इति चेत् । असङ्गतमेवेतत् । भेदाभेदस्वरूपस्य निरूपयितु-
मशक्यत्वात् ।

तथा हि । किं येन रूपेण सर्वस्य भेदः तेनैवाभेदो ऽपि ? उत
रूपान्तरेण ? इति । आद्ये भेदाभेदयोरेकत्वादस्तुतो भेदो ऽभेद एव
स्यान्न उभयत्वमिद्धिः । द्वितीये तयोरूपयोः रूपिणः सकाशाद-
त्यन्तभेद एव उताभेद एव ? किं वा उभयमिति । प्रथमे रूपरूपि-
त्वानुपपत्तिः । यथा तयोरूपयोरन्योन्यम् । द्वितीये तु । रूपि-
मात्रं स्यात् रूपमात्रं वा इति । तथा च न रूपरूपित्वमिद्धिः ।
तृतीये तु । रूपयोरूपिणः सकाशाद्यौ भेदाभेदौ तौ किमेकेन
भवतः किं वा द्वाभ्याम् ? अथैकेन चेत् । तर्हि कार्य-कारणयोर्भेदा-
भेदौ तयोरपि तथा स्यात् । तत्र च भेदाभेदौ न सम्भवतः । अथ
द्वाभ्यां चेत् । तयोरपि स्वकीयरूपिणोर्भिन्नाभिन्नत्वे मति अनव-
स्थापातात् । तस्मान्न न्यायसिद्धं भिन्नाभिन्नत्वम् । अथ—प्रतीतिसिद्ध-
मिति चेत् । तदापि न प्रमाणप्रतीतिसिद्धम् । एकस्य प्रमाणस्य

युगपद्विधि'व्यवच्छेदव्यापारद्वयस्यासम्भवात् । प्रमाणानां समूह्य प्रमापकत्वानुपपत्तेश्च । तस्मात्सोके ऽपि कार्य-कारणादेराध्यासिक-मनिर्वाच्यत्वलक्षणमेव भिन्नाभिन्नत्वम् । यत् पुनरुक्तं कर्म-ज्ञान-काण्डयोः प्रत्यक्षादीनां च प्रामाण्यलाभाय लोकव्यवहारसिद्धये च भेदाभेदाश्रयणमिति । तदपि न । अद्वैतबोधकप्रमाणस्य तत्त्वावेदक-त्वेन प्रामाण्यम् । द्वैतप्रतिभासस्य पुनरारम्भसारविमोक्षात् व्यावहारिकमतत्वावेदनलक्षणं प्रामाण्यम् । ततश्च समस्तलौकिक-वैदिक-व्यवहारसिद्धिरिति । तस्मात्सोके ऽपि कार्य-कारणयोरभेद एव पर-मार्थतः । भेदस्त्वाध्यासिकः । तथा च अद्वितीयनिरतिशयानन्दप्रकाश-लक्षणं ब्रह्मेव परमार्थवस्तु । वक्ष्यमाणप्रमाद-प्रमाणादिभेदभिन्नत्वा-ध्यासिकलक्षणमखिलमिदं जगत्तत्रैव अविद्यया अधस्तमिति सिद्धम् ॥

इति भेदाभेदखण्डनम् ।

यत् पूर्वमुक्तं जगत्कारणत्वविषययोः श्रुत्योरज्ञान-ब्रह्मगोचरयोः मिथ्याविरोध-इति । तन्न । ब्रह्मान्यत् मिथ्या, दृश्यत्वात्, शुक्ति-रजतादिवत्—इत्याद्यनुमानसिद्धानिर्वचनीयजगतो ऽनाद्यनिर्वचनी-या विद्यैव कारणम् । न ब्रह्म । तस्य कूटस्थस्य कार्य-कारण-विलक्षणत्वात् ।

तदेतद्ब्रह्म अपूर्वमनपरमन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः* ।
इति श्रुतेः । कथं तर्हि जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः श्रुतौ प्रसिद्धम् ?
जगत्कारणाधिष्ठानत्वेन कारणत्वोपचारात् । तदुक्तम् ।

ब्रह्माज्ञानाज्जगज्जन्म ब्रह्मणो ऽकारणत्वतः ।

अधिष्ठानत्वमात्रेण कारणं ब्रह्म गीयते ॥

इति । उक्तं च वार्तिकशुद्धिः ।

अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् ।

अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥

संमाराग्ध्यमहाव्याधेः किं मूलमिति चिन्त्यते ।

तद्ब्रह्मस्य चिकित्सेयं यदा फलवती भवेत् ॥

अविज्ञातनिदानेन भिषजा यच्चिकित्सितम् ।

तदनर्थकरं यद्वत्प्रकृते ऽप्यवगम्यताम् ॥

मायामूलं द्वैतमेतदित्यज्ञाते कथन्विदम् ।

अद्वैतं बुद्धिमारोहेत् स्यादतो ऽन्या तु नैव धीः ॥

देहादृष्टक्रियाकर्तृरागाद्यामार्यसप्तकात् ।

* 'तदेतद्' इति । 'तदेतत्' अज्ञान-सत्कार्यात्मकं जगत् । 'ब्रह्मैव' न जगतो रूपान्तरमस्तीति भावः । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तत् 'अपूर्वम्' । न विद्यते अपरं कार्यं यस्य तत् 'अनपरम्' अकारणमित्यर्थः । तस्य परोक्षत्वं निराकरोति । 'अथम्' इति । अपरोक्षमित्यर्थः । आत्मनः संसारित्वव्यावर्तनायाह । 'ब्रह्म' इति । आत्मानं विधिनिधि । 'सर्वानुभूः' इति । सर्वात्मा चिदात्मत्वादनुभूः इति । इति शब्दः पूर्वपरामर्शार्थः । इति श्रुतिव्याख्या ।

द्वारात्संसारहेतुः स्यात् आत्माज्ञानं तु लोकवत् ॥
 आत्माज्ञानमनर्थानां मूलं लोके ऽपि नेतरत् ।
 स्वपराक्रममज्ञात्वा युञ्जन् म्रियत एव हि ॥
 एवं स्वात्मानमज्ञात्वा संसारानर्थमाप्नुयात् ।
 अनर्थाज्ञानयोः कार्यकारणत्वं प्रपञ्चते ॥
 जिह्वासितस्थानर्थस्य हेतुः स्यात्सग्नरौरिता ।
 न प्रियाप्रियविच्छेदः सग्नरीरस्य कर्हिचित् ॥
 'धर्माधर्मौ च देहस्य योनि'रित्यागमो ऽब्रवीत् ।
 विहितं प्रतिषिद्धं च^१ कर्म मूलं तयोरपि ॥
 कर्तुरेव भवेत्कर्म रागाद्वेषाच्च कर्तृता ।
 शोभनाशोभनाद्वासौ राग-द्वेषप्रयोजकौ ॥
 उक्ताद्वासौ ऽप्यन्यवस्तुसद्भावात् स्थान्न चान्यथा ।
 वस्त्वन्तरस्य सद्भावो आत्माज्ञानेन कल्पितः ॥
 एवं देहादिवस्त्वन्तसप्तकव्यवधानतः ।
 संसारानर्थहेतुः स्यादात्माज्ञानं जगत्सृजेत् ॥
 प्रत्यग्याथात्म्यसम्बोहाज्जगत्सदिति भासते ।
 प्रत्यग्याथात्म्यसम्बुद्धौ न सत्तन्नासदुच्यते ॥
 अवास्तवत्वाज्जगतो नादयत्वं विहन्यते ।
 दृश्यमज्ञानजत्वेन न वस्तु स्वप्नदृश्यवत् ॥
 नासतो जन्मना योगः सतः सत्वाच्च चेष्यते ।
 कूटस्थे विक्रिया नास्ति तस्माद्ज्ञानतो जनिः ॥

१ 'विहितं तद्विषदं च' इति क. पुस्तके ।

वास्तवीं^१ जनिमाङ्गर्थं तैर्वाच्यं सृष्टिकारणम् ।
 प्रधानं परमाणादिप्रवर्तकमपेक्ष्यते ॥
 तत्प्रवर्तक ईशश्चेत्सोऽपि केन प्रवर्त्यते ।
 लीनत्वात्काम-कर्मादि न प्रवर्तयितुं क्षमम् ॥
 शक्तिर्निधामिका चेत् सा केनान्येन नियम्यते ।
 अविचारितरम्याऽतः सृष्टिरात्मनि कल्पिता ॥
 तथाप्यैक्यात्मबोधाय श्रुत्या सृष्टिरुदीर्यते ।
 बुद्ध्यारोहाय मन्दानां सृष्टौ दृष्टान्त उच्यते ॥
 अचेतनो यथा तन्तुरूर्णनाभेः सचेतनात् ।
 जातश्चिदात्मनस्तद्वत्प्राण-लोकाद्यचेतनम् ॥

इति । ननु—शुक्लादौ रजतमित्यादिभ्रमस्थले देशान्तरानु-
 भूतरजतस्यैव दुष्टेन्द्रियसन्निकर्षेण ज्ञानलक्षणया भानोपपत्तौ अ-
 निर्वचनीयरजतोत्पत्तिकल्पनं व्यर्थम् । गौरवग्रहं च । तथा चान्य-
 थाख्यातिसम्भवे पूर्वोक्तानुमानस्य दृष्टान्तासिद्ध्या कथं जगतः कल्पि-
 तत्वेन मिथ्यात्वम् ?—इति चेत् । न । अनिर्वचनीयख्यात्युपगमे
 सामानाधिकरण्येन बाधाकारासम्भवात् । सर्वेषां वादिनां भ्रम-
 बाधयोर्वैयर्थ्याधिकरण्यापत्तेः ।

तथा हि । दोषसहकृतेनेन्द्रियेणात्र विप्रकृष्टस्यैव रजतस्य ज्ञान-
 लक्षणया पुरोऽवस्थितत्वेन ग्रहणानन्तरं बाधे मति-तत्र रजतं—इति
 न तत्र—इति तदाकारः स्यात् । अख्यातिवादे तु असंसर्गाग्रहादनु-

१ क. पुस्तके 'प्रवर्तितः' इति पाठः । अयमेव साधीयान् ।

२ 'अत्र' इति क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

भवस्मरणात्मकस्य ज्ञानद्वयस्य—इदं रजतं—इत्यभेदग्रहः । असंसर्ग-
ग्रहे च ग्रहणस्मरणयोर्विवेकेन—तद्रजतं—इति, बाधाकारः स्यात् ।
आत्मस्थातौ चान्तरे विज्ञानाकारे, रजते वहिष्मद्यस्यते—इति
तद्बाधे सत्यपि-अन्तारजतं न बहिः इति तदाकारः स्यात् । असत्स्थातौ
तु भ्रमकाले ऽपि भानासम्भवः । असतः प्रमाणाऽगोचरत्वात् ।

तथा हि । ननु—अलीकं किं भावरूपं द्रव्यादिषट्पदार्थवत् ?
अभावरूपं वा प्रागभावादिवत् ? आहो तदुभयविलक्षणं च—इति
चेत् । न । कालत्रये ऽपि सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपालीकस्वरूपाङ्गी-
कारात् । अथ वा सर्वदेश-कालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति-
सत्तादात्म्यशून्यत्वं अलीकत्वं—इति लक्षणात् ।

“शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः” इति पातञ्जलसूत्राच्चेति
चेत् । न । सर्वथा स्वरूपासम्भवात् ।

तथा हि । तदलीकं किं सत्^१ उत असत् ? आहो ऽनिर्वच-
नीयम् ? यद्वा तत्त्रयातिरिक्तम् । आद्ये । सत्त्वं किं मीमांसक-
सम्मतं कालसम्बन्धित्वं वा ? यद्वा प्राभाकरसम्मतं ज्ञानसम्बन्धित्वं
वा ? अथ वा बौद्धसम्मतमर्थक्रियाकारित्वं वा ? तार्किकादिसम्मतं
सत्तासमवायित्वं वा ? तथा च अलीके एतच्चतुष्टयान्यतरसत्त्वसम्बन्धा-
भावात् कथं लक्षणसमन्वयः । यथा कथञ्चित्तत्त्वौकारे सत्त्वाति-
त्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च । सत्त्वमपरोक्षं वा उत परोक्षं वा ? यद्वा
परोक्षापरोक्षम् । अपरोक्षमपि किं बाह्यमाभ्यन्तरं वा ? तदुभयमपि

१ ‘सन् घट इति प्रतीत्या’ इति ग. पुस्तके ऽधिकम् ।

न । द्रव्य-तद्गुणाद्यभावात् । अत एव परोक्षमपि न । व्यापिज्ञाना-
द्यभावेन अनुमानाद्यविषयत्वात् । नापि परोक्षापरोक्षम् । महान-
सोयपर्वतीयवक्त्रिवत् । अपरोक्षत्वस्य पूर्वमेव निरासात् । परोक्षस-
त्वाङ्गीकारे चान्यथाख्यातिप्रसङ्गात् । एतेनैव तत्रयातिरिक्तमपि न ।
नाप्यनिर्वाच्यम् । तस्याविद्योपादानत्वेन अविद्यातत्कार्यान्यतरप्रसङ्गेन
अलीकत्वस्यैव असम्भवात् । तस्मान्न दृष्टान्तासिद्ध्या अनुमानासम्भव
इति सुतरां न जगतः मायिकत्वाऽसम्भवः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसिद्धेरुद्देशत्वान्न पक्षैकदेशे दृष्टान्ते सिद्धसाधनं दोषः । तार्कि-
कादिभिरपि स्वीकारात् । ब्रह्मणि बाधवारणाय ब्रह्मान्यदित्येव पक्षः ।
दृश्यत्वं च चिद्विषयत्वम् । स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंकिटपेक्षत्वं वा ।
मिथ्यात्वं च सद्भिन्नत्वे सत्यसद्भिन्नत्वम् । सत्त्वं च कालत्रयाबाध्यत्वम् ।
असत्त्वं च कालत्रयेऽपि सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वम् । अथवा स्वाश्रयनिष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । यदा ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । अनिर्वा-
च्यत्वं वा । ननु—किमिदमनिर्वाच्यत्वं निरुक्तिविरहो वा ? तन्नि-
मित्तज्ञानविरहो वा ? तन्निमित्तार्थविरहो वा ? नाद्यः । अनिर्वाच्य
इत्यनर्थैव निरुक्त्या व्याघातात् । नापि द्वितीयः । निरुक्तिरूप-
फलसत्त्वेन तन्निमित्तविरहस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अतएव न तृतीयः ।
अर्थस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन तन्निमित्तार्थविरहाभावाच्च । नापि
सद्विलक्षणत्वे सति असद्विलक्षणत्वम् । मदसद्रूपेणाप्युपपत्तिः—इति
चेत् । नैवम् । सद्विलक्षणत्वे सत्यमद्विलक्षणत्वे च सति मदमद्विल-
क्षणत्वमनिर्वाच्यम् । सत्तासत्ताभ्यां विचारामहत्वे सति सदसत्त्वेनापि
विचारामहत्वं वा । प्रतीयमानत्वे सति अधिष्ठानातिरिक्तस्वरूप-

शून्यत्वं वा ऽनिर्वाच्यत्वम् । एतेन—अनिर्वाच्य—इत्यनयैव निरूप्या
व्याघात—इत्यादि वल्लिगतमपास्तम् । अलीकवादिनं प्रति तु अली-
कभिन्नत्वमपि पक्षे विशेषणं देयमेव । .

ननु—ईश्वरमायाकल्पितत्वेन जगतो मिथ्यात्वसम्भवः । तत्र
मिथ्यात्वानुमानं सम्भवति । तदेव तु न सम्भवति । तथा हि । विश्वं
नेश्वरमायाकल्पितम्, ईश्वरस्यापरोक्षत्वात्, चैत्रापरोक्षघटवत्, यथा
स न चैत्रमायाकल्पितः—इति चेत् । न । ऐन्द्रिजालिकमप्रत्यपरोक्षे
तन्मायाकल्पिते व्यभिचारात् । ननु—ईश्वरज्ञानविषयस्य विष-
दादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वस्वीकारे ईश्वरे भ्रान्तत्वप्रसङ्ग—इति चेत् ।
मैवम् । मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वेन ग्रहणे ऐन्द्रिजालिकवद् भ्रान्तत्वा-
योगात् । ननु—दण्ड-घटयोरुभयोरपि मिथ्यात्वस्वीकारे कथं
कार्य-कारणभावः । न हि मिथ्याभूतेन दण्डेन घटो जन्यते ।
सार्वभौकिकानुभवविरोधात्—इति चेत् । न । कार्यस्य कारणेन
सह प्राक्कालसम्बन्धमात्रस्यैव प्रयोजकत्वात् । न तद्गतसत्यत्वमपि ।
तत्र मानाभावात् । तदुक्तं खण्डनकृद्भिः ।

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ ।

हेतुत्वबहिर्भूतसत्त्वाऽसत्त्वकथा वृथा ॥

आन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत् ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः* ॥

* अत्रायं प्रयोगः । किमु गवि गोत्वं त्वयोच्यते उत अगवि गो-
त्वम् ? यदि गवि गोत्वं स्वीक्रियते तर्हि अनर्थकमेतत् । अगवि
च गोत्वं यदि भवदित्यं तर्हि स्मरति भवतु भवत्स्यपि गोत्वम् । अतो
न तद्गतस्य तत्र प्रामाण्यं युज्यते इति ज्ञेयम् ।

इति । ननु—प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयाणां पदार्थानामकल्पितत्व-
मवश्यं वाच्यम् । अन्यथाऽद्वैतश्रुतिभिन्नानां सर्वेषां प्रमाणानामप्रामा-
ण्यापत्तेः—इति चेत् । न । तत्किं प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं व्यवहारसमर्थार्थ-
विषयत्वेन वा सर्वथा ऽबाधितार्थविषयत्वेन वा ? आद्ये । कल्पितार्थवि-
षयत्वेनाप्युपपत्तेः । द्वितीये । अबाधितार्थग्रहणं किं स्वतः परतो वा ?
न प्रथमः । प्रत्यक्षादेः सम्भावितदोषत्वेन स्वप्रामाण्यं प्रति दोषाऽभा-
वग्राहकमानान्तरसापेक्षत्वेन स्वतस्त्वाभावात् । नापरः । गृहीत-
प्रामाण्यस्य प्रामाण्यनिश्चयपरत्वे ऽनवस्थानात् । अगृहीतप्रामाण्यस्य
तथाले प्रामाण्यनिश्चयस्य वैयर्थ्यात् । प्रथमेनेव विषयनिश्चयाच्च ।
तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं परतो यदि ।

अनवस्था स्फुटा तत्र स्वतस्त्वे दोषसंग्रहः ॥

इति । तस्माद्बाधिताज्ञानज्ञापकत्वाभावात्तत्परत्वाभावाच्च न
प्रत्यक्षादिप्रमाणानामागमबाधकत्वम् । किन्तु । आगमस्यैव तत्सत्त्वेन
बाधकत्वम् । तदुक्तम् ।

तत्परत्वात् परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकम् ।

पूर्वस्य बाधकं 'नाथं सर्प' इत्यादिवाक्यवत् ॥

इति । एतेन वक्ष्यमाणेन च "तवाद्वैतश्रुतिर्मुग्धैः" इत्यादि-
मूढैर्जल्पितमप्यपास्तम् ।

१ 'दोषसंग्रहः' इति क. पुस्तके ।

२ 'इति पूर्वं मूढजल्पितं' इति ग. पुस्तके ।

ननु—तथापि उपजीव्यत्वेन* प्रत्यक्षस्यैव प्राबल्यं दुर्वारम् । तेन न परेण पूर्वस्य बाधः । प्रत्युत वर्ण-पदादिस्वरूपयाहकतया मिथ्यात्व-बोधकमद्वैतागमं प्रति प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वादागमस्यैव तद्विरुद्धमि-थ्यात्वाऽबोधकत्वरूपो बाधो युज्यते । न च—मिथ्यात्वश्रुत्या वर्ण-पदादिसत्यत्वांगोपमर्दे ऽपि उपजीव्यस्वरूपांगोपमर्दाभावात् न उपजीव्यविरोध—इति वाच्यम् ।

नेह नानास्ति किञ्चन ।

इत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपेणैव प्रपञ्चाभावबोधनात्—इति चेत् । नैवम् । 'वृषमानय' इत्यादिवाक्यं श्रवणदोषात् 'वृषभमानय' इत्यादिस्वरूपेण श्रुतवतो ऽपि शाब्दप्रमितिदर्शनेन—शाब्दप्रमितौ वर्ण-पदादिप्रत्यक्षमात्रं भ्रमप्रमासाधारणमेवापेक्षितं इति अद्वैता-गमेन वर्ण-पदादिप्रत्यक्षमात्रमुपजीव्यम् । तथा च स्वरूपोपमर्दे ऽपि नोपजीव्यविरोधः इति । अथ वा शाब्दप्रमितौ वर्ण-पदादि-स्वरूपसिद्धान्तेऽप्येवमप्ययोग्यशब्दात्मित्यनुदयात् योग्यतास्वरूप-सिद्ध्यपेक्षास्ति । तदपेक्षायामपि नोपजीव्यविरोधः । "नेह नानास्ति" इत्यादिश्रुतिभिर्निषेधे ऽपि यावद्ब्रह्मज्ञानं अनुवर्तमानस्यार्थक्रिया-कारिणो ऽसद्विलक्षणस्य अनिर्वचनीयस्य प्रपञ्चस्वरूपस्याङ्गीकारात् । अन्यथा प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकप्रमाणानां निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । न च -स्वरूपनिषेधे कथं वियदादिप्रपञ्चस्य स्वरूपलाभः । निषेधस्य प्रतियोग्यसहिष्णुत्वनियमात्—इति वाच्यम् । शुक्तावपि—इदं रजतं

* उपजीव्यत इत्युपजीव्यम् । अवश्यापेक्षितमिति यावत् । तादृशमुप-जीव्यं—जीव्यमुपजीवति यत्तदुपजीवकमनुमानादिरित्यर्थः ।

—नेदं रजतं—इति प्रतीतिद्वयानुरोधेन अधिष्ठानगताह्यस्ताभावस्य बाधपर्यन्तानुवृत्तिकाऽसद्विलक्षणप्रतियोगिसहिष्णुत्वाभ्युपगमात् । एतेन—वियदादिप्रपञ्चस्य स्वरूपेण निषेधे शशश्टङ्गवदसत्वमेव स्यात्—इति निरस्तम् । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्याऽनिर्वचनीयस्वरूपाङ्गीकारेण वैषम्यात् इति । तस्मान्न प्रथमप्रवृत्तेन वर्तमानमात्रग्राह्यप्रत्यक्षेण अद्वैतागमस्य अनन्तरप्रवृत्तस्य बाधः कर्तुं शक्यते श्रुतिप्रमाणस्य प्रमाणराजत्वात् इति दिक् । एतेन^१ शास्त्रं मिथ्या सत्यं वा ? इत्यादि वल्लिगतमथपास्तम् ।

ननु—दृश्यत्वावच्छेदेन ब्रह्मातिरक्तस्य वियदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धावपि तन्मिथ्या किं मिथ्या उत सत्यम् ? आद्ये मिथ्यात्वमिथ्यात्वे ममसम्मतसत्यत्वे सत्यत्वापातः । एकस्मिन्भर्मिणि प्रमत्तयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोः एकतरमिथ्यात्वे ऽपरसत्यत्वनियमात् । द्वितीये मिथ्यात्वसत्यत्वे च तददेव प्रपञ्चसत्यत्वापत्तेः उभयथाप्यद्वैतव्याघातः—इति चेत् । अत्रोच्यते । मिथ्यात्वमिथ्यात्वे ऽपि प्रपञ्चसत्यत्वानुपपत्तेः । तत्र हि विरुद्धयोरेकमिथ्यात्वे ऽपरसत्यत्वं यत्र निषेद्धतावच्छेदकमुभयवृत्ति न भवेत् । यथा परस्परविरहरूपयोरजतलतदभावयोः शुक्तौ तत्र निषेद्धतावच्छेदकभेदनियमात् । प्रकृते च निषेद्धतावच्छेदकमेव दृश्यत्वं—इति । यथा गोलाश्रययोरेकस्मिन्गजे निषेधे गजत्वात्यन्ताभावव्याप्यत्वं निषेद्धतावच्छेदकमुभयोस्तुल्यम्—इति न एकतरनिषेधे ऽन्यतरस्य सत्यत्वं ब्रह्मणापि शक्यते सम्पादयितुं तद्वत् । तस्मान्मिथ्यात्वमिथ्यात्वे ऽपि

१ इदं वाक्यजातं ख. पुस्तके नास्ति ।

न जगत्सत्यत्वापत्तिः । अथ .वा वियदादिप्रपञ्चसमानसत्ताकत्वं मिथ्यात्वम् । तच्च धर्मिणः सत्यत्वप्रतिज्ञेपकत्वम् । धर्मस्य* स्वविरुद्ध-धर्मप्रतिज्ञेपकत्वे ह्युभयवादिसम्मतं धर्मिसमसत्ताकत्वं तन्त्रम् । न तु पारमार्थिकत्वम् । अघटत्वादिप्रतिज्ञेपके घटत्वादौ अस्माकं पारमार्थिकत्वाभावात् । ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं न धर्मिसमसत्ताकं—इति न निष्प्रपञ्चत्वप्रतिज्ञेपकम् । अत एव मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे धर्मिणो ऽपि व्यावहारिकत्वनियमात् । यद्वा यो यस्य स्वविषयसाक्षात्कारानिवर्त्यो धर्मः स तत्र स्वविषयधर्मप्रतिज्ञेपकः । यथा शुक्तौ शुक्तितादात्म्यम् । तद्विषयसाक्षात्कारानिवर्त्यमशुक्तित्वविरोधि । तत्रैव च रजततादात्म्यं तन्निवर्त्यं अरजतत्वाविरोधि इति व्यवस्थादर्शनात् एवं च मिथ्यात्वं कल्पितमपि प्रपञ्चसाक्षात्कारानिवर्त्यमिति सत्यत्वप्रतिज्ञेपकमेव । ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यमिति च निष्प्रपञ्चत्वप्रतिज्ञेपकमिति ।

एतेन शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे शब्दयोग्यतायाः शाब्दधी-प्रामाण्यस्य च सत्यत्वं वक्तव्यम् । तथा च ब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्तुसत्त्वेन द्वैतावश्यभाव इति वियदादिप्रपञ्चो ऽपि सत्यो ऽस्तु—इति पूर्वाहं निरस्तम् । व्यावहारिकस्यार्थक्रियाकारित्वस्य व्यवस्थापितत्वेन व्यावहारिकयोग्यतायापि सत्यब्रह्मसिद्धिसम्भवात् । न च—ज्ञानकाण्ड-कर्म-

१ 'प्रपञ्चस्य' इति क. पुस्तके ।

* 'धर्मस्य' मिथ्यात्वादेरित्यर्थः ।

काण्डयोर्व्यावहारिकप्रामाण्याङ्गीकारेण कथमग्निहोत्रादिवाक्यप्रति-
पादितस्य* स्वर्गस्य मिथ्यात्वम् ? कथं वा सत्यादिवाक्यविषयस्य
ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वम् ?—इति चेत् । नैवम् । अग्निहोत्रादिवाक्ये
तादृशपदाभावात् । तत्सत्त्वे ऽपि वा प्रबलब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधात्
तदसिद्धिरित्येव वैषम्योपपत्तेः । तथा च ।

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किञ्चन ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

इत्यादिशास्त्रमेव स्वप्नमेयानुरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमापा-
दयति । अन्यथा स्वप्रामाण्यानुपपत्तेः । शब्दार्थ-योग्यतयोः समान-
सत्ताकल्पनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् । घटज्ञानप्रामाण्यस्य घटत्व-
वत्सत्यभूतब्रह्मज्ञानप्रामाण्यस्यापि तदतिरिक्तघटितत्वेन मिथ्यात्वोप-
पत्तेश्च । तस्मादारम्भणाधिकरणन्यायेन। कृत्स्नस्यापि विद्यदादि-

१ एतन्नास्ति क. पुस्तके । ग. पुस्तके तु 'घटज्ञानं घटप्रामाण्यस्य
सत्यत्वोपपत्तिमाश्रित्येव घटत्वबोधकम्' इति वर्तते । तन्न युक्तमिति
प्रतिभाति ।

* अग्निहोत्रेण स्वर्गो भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणभूताः श्रुतयः । “अग्निहो-
त्रेण स्वर्गं लोकं लभते । अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति”
इत्यादयः ।

† “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” [प्रा. सू. अ. २ पा. १ सू. १४] एष
एव आरम्भणन्यायः । ‘तदनन्यत्वं’ तयोः कार्यकारणयोः अनन्यत्वं । काय
आकाशादिकं षड्प्रपञ्चं जगत् । कारणं परं ब्रह्म । तस्मात् कारणात्
परमार्थतो ऽनन्यत्वं व्यतिरेकेण अभावः कार्यस्य अवगम्यते । कुतः ‘आर-

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वज्रलेपायते । एतेनापि गुरुशास्त्रं मिथ्यासत्य-
मित्याद्यापादितं निराकृतं वेदितव्यम् ।

इति जगत्सत्यत्वखण्डं नपूर्वकजगन्मि- थ्यात्वोपपत्तिः ।

ननु—वियदादिप्रपञ्चो न मिथ्या । अर्थक्रियाकारित्वात् । न हि
शुक्लौ प्रतीतस्य रजतस्य सत्यरजतवद्भावहारः सम्भवति । अनुभव-
विरोधात्—इति चेत् । न । स्वप्नवदभ्युपगमात् । न च—स्वाप्न-
जलादिमाध्यावगाहनादिरूपार्थक्रिया असत्या भवतु नाम । कथं
जाग्रज्जले ऽनुभूयमाना असत्या ?—इति वाच्यम् । स्वसमानसत्ताकार्थ-
क्रियाकारित्वेन साम्यात् । प्रतिपादितं चैतत्,

म्भणशब्दादिभ्यः चारम्भणशब्दः तावत् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय
दृष्टान्तापेक्षायां उच्यते ।

यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृगमयं विज्ञातं स्यात् ।

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥

इति श्रुतिः । एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं
मृगमयं घट-शरावोदक्षनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः
शरावोदक्षनश्चेति । न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति । नामधेयमात्रं
ह्येतदन्तं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि यथायथमूह्यमिति सङ्केपः । विस्तरस्तु
शारीरकभाष्यतोऽवगन्तव्यः ।

न तत्र रथा न रथयोगाः न पन्था नो भवन्ति ।

अथ तत्र रथान् रथयोगान् पथः सृजति ॥

इत्यादि-स्वप्नश्रुतिव्याख्याने वार्तिककृद्भिः ।

सर्वेन्द्रियवियोगे ऽपि सुखिदुःखित्वमात्मनः ।

स्वप्ने दृष्टमतः सङ्ग आत्मनस्तात्त्विको भवेत् ॥

मैवं मृषाल्वात्स्वप्नस्य मनोमात्रविजृम्भणात् ।

बह्येन्द्रियवियोगे ऽपि न मनो लुप्यते तदा ॥

महाराजादयस्तस्य स्वप्नानुभवगोचराः ।

न वास्तवा इति ज्ञेयाः शयानेभ्यः पृथक्त्वतः ॥

गृहे शयाना ये दृष्टास्ते तु स्वप्ने वनं गताः ।

जाग्रदृष्टं मृषा स्वप्ने स्वप्नस्यं जागरे मृषा ॥

अन्योन्यव्यभिचारित्वात्स्वप्न-जाग्रदवस्थयोः ।

मिथ्यात्वमित्यसावर्थः स्वप्नश्रुत्या विवक्षितः ॥

इति । कल्पितपदार्थस्य अर्थक्रियाकारित्वे युक्त्यन्तरं च । यथा जागरे घटादिप्रकाशनक्षमतत्तत्पुरुषान्तरनिरीक्ष्यमाणाऽऽलोकवत्य-पवरके सद्यः प्रविष्टेन कल्पितस्य सन्तमसः प्रसिद्धसन्तमस उचितार्थ-

१ 'मृषाल्वात्' इति ग. पुस्तके ।

* स्वप्नावस्थायां बाह्येन्द्रियवियोगे ऽपि सुखित्वं दुःखित्वं दृष्टं अतः ता-त्त्विक एवात्मनः सङ्ग इत्याशङ्क्य स्वप्नस्य मृषाल्वात् मनोमात्रविजृम्भणात्वाच्च मैवमिति परिहरति । सर्वेन्द्रियाणां लोपे ऽपि मनो न लुप्यते स्वप्ना-वस्थायाम् । अत्र दृष्टान्तः 'महाराजादय' इति ।

क्रियाकारित्वं दृष्टम् । तेन तं प्रति घटाद्यावरणं दौषानयनेन तदपसरणं—इत्यादेरनुभवसिद्धत्वाच्च । किञ्च स्वाप्नपदार्थानामपि न केवलं प्रबोधबाह्यार्थक्रियामात्रकारित्वम् । स्वप्नाङ्गनाभुजङ्गमादीनां जाग्रदबाह्यसुख-भयादिजनकत्वस्यापि दर्शनात् । स्वाप्नविषयजन्यस्यापि सुखभयादेः प्रबोधानन्तरमपि पुनः पुनर्मुखप्रसादशरीरकम्पादिना सह तदनुवृत्तिदर्शनात् प्रागपि सत्वमेवावसीयते । अत एव प्राणिनां पुनरपि सुखजनकविषयगोचरस्वप्ने वाञ्छा- अतादृशस्वप्ने च द्वेषः । सम्भवति च स्वप्ने ऽपि ज्ञानवदन्तःकरणवृत्तिरूपस्य सुखभयादेरुदयः । न च-स्वप्नाङ्गनादिज्ञानमेव सुखभयादिजनकम् । तच्च सदेव—इति वाच्यम् । तस्यापि दर्शनस्पर्शनादिवृत्तिरूपस्य स्वाप्नप्रपञ्चसाच्छिण्ड्यस्तस्य कल्पनामात्रसिद्धत्वात् । न हि उपरतेन्द्रियस्य चक्षुरादिवृत्तयः सत्या भवन्ति । न च—तद्विषयापरोक्षमात्रं सुखजनकम् । तच्च साच्छिखरूपं सदेव—इति वाच्यम् दर्शनात् स्पर्शने कामिन्याः यदा ऽस्पर्शनात् पाणिना स्पर्शने भुजङ्गस्य अमर्मस्थले न स्पर्शनात् मर्मस्थले स्पर्शनेन सुखविशेषस्य भयविशेषस्य चानुभवसिद्धत्वेन स्वप्ने ऽपि तत्तत्सुखभयादिविशेषस्य कल्पितदर्शन-स्पर्शनादिवृत्तिविशेषजन्यत्वस्य अवश्यं वक्तव्यत्वादिति ! तस्मान्मिथ्याभूतस्यापि वियदादिप्रपञ्चस्य अर्थक्रियाकारित्वे सिद्धे न तदर्थं परमार्थसदेवेति दिक् ।

इति मिथ्यापदार्थस्याप्यर्थक्रियाकारित्वसिद्धिः ।

यस्योक्तं नाहमीश्वर—इति प्रत्यक्षेण किञ्चिज्ज्ञान-सर्वज्ञत्वादिपर-
स्परविरुद्धधर्माश्रयत्वलिङ्गेन भेदसिद्धिः—इति । तत्स्वरूपभेदादि-
खण्डनेनैव निराकृतमपि युक्त्यन्तरेणापि निराक्रियते ।

तथा हि । भेदप्रत्यक्षस्य सम्भावितकरणदोषस्य असम्भावितदोष-
वेदनजन्यस्य ज्ञानेन बाध्यमानत्वात् । अन्यथा चन्द्रगताधिकपरिमाण-
ग्राहि ज्योतिःशास्त्रस्य चन्द्रप्रादेशग्राहिप्रत्यक्षेण बाधापत्तेः । किञ्च ।
पाकरक्ते घटे-रक्तो ऽयं न श्यामः—इतिवत् 'सविशेषणे हि विधि-
निषेधौ विशेषणमुपक्रामतो विशेष्याबाधके सति' इति न्यायेन
जीव-परभेदग्राहिप्रत्यक्षस्य विशेषणौभूतधर्मविषयत्वमेव । न धर्मि-
विषयत्वम् । सच्चिदानन्दस्वरूपाविशेषात् । अतः—मेरु! पाषाणमयः ।
पर्वतत्वात् । हिमालयादिवत्—इत्यनुमानमपि न । आगम-
बाधात् । नापि प्रत्यक्षादिना आगमस्य बाधः । पूर्वमेव दूषित-
त्वात् । किञ्च । ईश्वराद्भिन्नो जीवः जीवाद्भिन्नश्चेश्वरः—इति ईश्वर-
प्रतियोगिकभेदस्य जीवानुयोगित्वम् । एवं जीवप्रतियोगिकभेदस्य
ईश्वरानुयोगित्वम् । तथा च उभयप्रतियोगिकोभयानुयोगिकभेदस्य
गृहीतुमशक्यत्वात् । न हि प्रतियोगि अनुयोगिप्रत्यक्षंविना
भेदप्रत्यक्षं भवति । अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् ।
अथ भेदज्ञानं प्रतियोग्यं संस्कारापेक्षणात् स्मृतिरूपमस्तु । प्रत्य-
भिज्ञानमिव तत्तांशे—इति चेत् । न । तथापि भेदगतप्रतियोगि
वैशिष्ट्यांशे स्मृतित्वाभावात् । न च—कनकाचलो भेदप्रतियोगी,
वस्तुत्वात्—इति भेदप्रतियोगिवैशिष्ट्यगोचरानुमित्या तत्संस्कार-
१ 'भेदजन्यज्ञानेन' इति क. पुस्तके । 'दोषवेदनजन्यस्य' इति ख. पुस्तके ।

सम्भवः । भेदज्ञानं विना अनुमानप्रवृत्त्ययोगेन आत्माश्रयापत्तेः । पक्ष-साध्य-पक्षताद्यभेदभ्रमे सति सिद्धसाधनादेना अनुमाना-प्रवृत्त्या तदभेदज्ञानविघटनीयस्य तद्भेदज्ञानस्यापेक्षितत्वात् । अस्तु तर्हि भेदांश इव प्रतियोगिवैशिष्ट्यांशे ऽपि प्रत्यक्षत्वं—इति चेत् । न । प्रतियोगिनो ऽप्रत्यक्षत्वे तद्वैशिष्ट्यप्रत्यक्षयोगात् । सम्बन्धिद्वय-प्रत्यक्षं विना सम्बन्धप्रत्यक्षसम्भवात् । ईश्वरस्य च प्रत्यक्षप्रमाणा-विषयत्ववदनुमानविषयत्वस्यापि पूर्वमेव निराकृतत्वादिति दिक् ।

नापि “द्वासुपर्णा०” इत्याद्यागमबाधः । तस्य बुद्धि-जीवपर-त्वात् । ब्रह्मबुद्धिपरत्वाद्वा । किञ्च । लोकासिद्धभेदानुवादादि “द्वासुपर्णे”त्यादि वाक्यापेक्षया वक्ष्यमाणोपक्रमोपसंहाराद्यवगता-द्वैततात्पर्यविशिष्टस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रबलत्वात् । नापि—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

इत्यादिस्मृतिविरोधः । उत्तमपुरुषस्य चेत्रज्ञपरत्वेन भाव्य-हृद्भिर्याख्यातत्वात् । न च जीव-परयोरभेदेऽपि विरुद्धधर्माश्रय-त्वानुपपत्तिः । ग्रीतस्यैव जलस्य त्रौपाधिकौण्ड्याश्रयत्वात् । स्वभा-वतो निर्गुणस्यैव जीवस्य अन्तःकरणोपाधिकर्तृत्वाश्रयत्वप्रतिभासोप-पत्तेः । यदि च जलादावौष्ण्यमारोपितं तदा प्रकृते ऽपि तुल्यम् । न च—सिद्धान्ते कर्तृत्वस्य क्वचिदप्यभावादारोप्यभ्रमे हि तत्संस्का-राभावे कथमारोप—इति वाच्यम् । अनिर्वचनीयवादाङ्गीकारेण लाघवादारोप्यविषयसंस्कारस्यैव हेतुत्वात् । न च—प्राथमिकारोपे का गतिः ?—इति वाच्यम् । कर्तृत्वाद्यङ्गासस्य प्रवाहानादित्वात् । यच्चोक्तं पूर्वम् । ‘नवविशेषगुणोदय एव जीवानां संसारः । तदेव च

दुःखम् । युगपत्तन्निवृत्तिश्च मोक्षः । स च “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानां०” [न्या. द. अ. १ आ. १ सू. २] इति सूत्रसिद्धौ
यस्मात् तस्मादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरविनाशित्वात् परमपुरुषार्थत्वात्
च अत्र विवेकिनां कामनोपपद्यते । न त्वितरवादिस्मृतमोक्षे—इति
तत्सर्वमसङ्गतमेव ।

तथा हि । न हि स्वाभाविकधर्माणां धर्मनिवृत्तिं विना समु-
च्छेदः सम्भवति । घटे सति तद्गतयावद्विशेषगुणनिवृत्त्यदर्शनात् ।
उक्तं च वार्तिककृद्भिः ।

आत्मा कर्त्तादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्त्वर्हि मुक्तताम् ।

न हि स्वभावो भावानां^१ व्यावर्त्येदौष्यवद्भवेत् ॥

इति । तथा च धर्मिणि सहैव तेषां निवृत्तिरित्यङ्गीकरणे
शून्यवादप्रसङ्गः । अत एवोक्तं ब्रह्मसिद्धिकारैः ।

“नाविशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा विदेहमुक्तिः उच्छेदपक्षान्न भि-
द्यते । न हि सतो ऽप्यात्यन्तिको दर्शनाभावो ऽभावाद्विशि-
ष्यते । कश्च सर्वप्रियतमस्यात्मनो ऽभावमभिकाङ्क्षेत् ? तथा सति
अपुरुषार्थो मोक्षः स्यात्” ।

१ ख. पुस्तके इदं नास्ति ।

२ ‘प्रियतममात्मनः’ इति ख. पुस्तके ।

३ ‘०काङ्क्षेदित्यपुरुषार्थ’ इति ग. पुस्तके ।

* भावानां पदार्थानां स्वभावः न हि व्यावर्त्येत् । यथा वज्रैरौष्ण्यं
स्वभावः । स न कथमपि व्यावृत्तो भवति तथा, इति तात्पर्यम् ।

इति । सर्वविशेषगुणनिवृत्तिविशिष्टे चात्मनि प्रमाणाभावात्
अज्ञायमानस्य च सर्वदुःखाभावस्य अपुरुषार्थत्वाच्च अन्धकारप्रवृत्त-
नृत्यवदसङ्गत्वप्राप्तिर्दुष्परिहरैव । अथ—अज्ञायमानस्यापि स्वरू-
पेण पुरुषार्थत्वं—इति चेत् । न । मानाभावेन तत्स्वरूपस्यैवासिद्धेः ।
तत्रमाणाभिमतानामनुमानादीनां आभासत्वात् । अथ—

अशरीरं चावमन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः ।

इति श्रुतिरेव तत्र मानं—इति चेत् । न । जीवतो ऽपि देहा-
भिमानरहितस्य सुखदुःखसम्बन्धाभावबोधनपरत्वात् तस्याः । न च—
विशेषगुणरहितावस्था । विशेषप्रमापकत्वाभावात् तत्रतिपादकपदा-
भावाच्च । किञ्च । सुखदुःखध्वंसस्यापि न पुमर्थत्वम् । पुनर्दुःखो-
त्पादसम्भवात् । इदानीन्तनदुःखध्वंसवत् । अथ—दुःखप्रागभावस्य
दुःखकारणत्वात् तन्निवृत्तौ तु दुःखान्तरानुत्पाद इति मतम्—
तदपि न । कियतां प्रागभावानां निवृत्तावपि अन्येषां सङ्गावात् ।
सर्वेषामेकदा^१ निवृत्तौ मानाभावात् । प्रागभावनिवृत्तेः पुरुषव्यापा-
रामाह्वतया तदर्थं पञ्चाध्यायीप्रभृतिशास्त्राभ्यामश्रवण-मनन-निदि-
ध्यासनादिप्रयासानां निष्फलत्वापत्तेः । दुःखोत्पत्त्यर्थमेव प्रवृत्तिप्रस-
ङ्गाच्च । परमपुरुषार्थभूतसर्वप्रकारसुखनिवृत्तित्वेन द्वेषस्यैवात्रोचित-
त्वात् । को हि सर्वप्रकारसुखविरहेण शुष्ककाष्ठवदवस्थातुमिच्छेत् ।
श्रवणादिमाध्यात्मतत्वज्ञाने जातेऽपि सञ्चितकर्मणां कायव्यूहेन भो-
गानन्तरं मोक्षभागित्वस्वीकारेण तत्वज्ञानस्यापि व्यर्थत्वात् ।

किञ्च कायव्यूहेनापि तेषामशेषाणां भोगो न सम्भवति ।

१ 'मेकधा' इति क. पुस्तके ।

सञ्चितकर्मणामनन्तत्वेनाष्टाङ्गयोगेनापि परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । सर्व-
ज्ञेनापीश्वरेण* अनन्तत्वेनैव विषयीकरणाच्च ।

तमेव विदित्वातिमृत्युमेति† । नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय ।

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मवित् ।

इति श्रुतेः ।

तरत्यविद्यां विमतां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगौ मायाममेयां यत् तस्मै ज्ञानात्मने नमः‡

इति ।

ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रेषु डिण्डिमः ।

इति स्मृतेश्च ।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

इति भगवद्वचनाच्चेत्यादि ।

अविद्याया परं पारं तारयामि ।

इत्यादिश्रुतार्थापत्तिश्च ब्रह्मज्ञानात् ब्रह्मभावः श्रूयमाणः तद्व्यव-
धायकाज्ञाननिवृत्तिमन्तरं नोपपद्यत इति ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं
गमयति । न तु साधनान्तरसापेक्षम् ।

तथा ।

१ 'यस्तस्मै' इति क. पुस्तके । 'मायाममेयाय' इति ग. पुस्तके च ।

* 'ईश्वरेण' भगवता श्रीकृष्णेन गीतायां सञ्चितकर्मणामनन्तत्वमेव
प्रतिपादितं तृतीयेऽध्याये । तत्तत्रैवानुसन्धेयम् । विस्तरभयादत्र नोक्तम् ।

† अत्र 'मृत्यु' शब्देन अविद्यैव ग्राह्येति पूर्वाचार्याः ।

अनृतेन हि प्रत्यूढाः । नीहारेण प्रावृताः ।

अन्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।

इत्यादिश्रुति-स्मृतिभ्यो ऽज्ञानमेव मोक्षव्यवधायकमवगतम् ।
किञ्च । भगवद्भजनाञ्जननिर्मलीकृतचक्षुःप्रत्यक्षेणैवाज्ञाननिवृत्तिमनु-
भवति । तत्र का विप्रतिपत्तिः । तथा च ब्रह्मात्मतत्वज्ञानातिरिक्त-
साधनान्तरस्य कायव्यूहादेरनपेक्षितत्वात् वृथैव स्त्रीकार इति ।
तस्माद्ब्रह्मात्मतत्वज्ञानेन वक्ष्यमाणेन सञ्चितकर्मणामग्निषाणां नाशः ।
क्रियमाणानां चासम्बन्धः । तथा च पारमर्षं सूत्रम् ।

तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष-विनाशौ तद्व्यपदेशात्* ।

[शा. भा. अ. ४ पा. १ सू. १३]

इति ।

१ 'पूर्वाघयोः' इति वङ्गदेशमुद्रिते भामतीपुस्तके वर्तते । परमेतदशुद्धम् ।

* 'तदधिगमे' तस्य ब्रह्मणः अधिगमे सति । 'उत्तर-पूर्वाघयोः' पूर्वो-
त्तरपापयोः । 'अश्लेष-विनाशौ' उत्तरस्य अश्लेषः पूर्वस्य विनाशः । 'भवतः
कस्मात् 'तद्व्यपदेशात्' तथा हि । ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्यमान-
सम्बन्धस्य आगामिनो दुरितस्य अनभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति ।
"यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लि-
ष्यते इति" । तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति ।
"तद्यथेधिकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं ह्यस्य सर्वे पापानः प्रदूयन्ते" इति
सङ्क्षेपः ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते ऽर्जुन ।
इत्यादिभगवद्वचनाच्च । एतन्मूलभूता श्रुतिश्च ।
भिद्यते हृदयग्रन्थिः च्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे* ॥
इति ।

नाभुक्तं क्षीयते. कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
इति च पूर्वोदाहृतं स्पष्टिवचनं प्रारब्धपरमिति । न सञ्चित-
परम् ।

तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते ।
इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । यच्च न्यायभाष्ये उक्तम् ।
“शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमो ऽपवर्गः ।
बह्वच कच्छं घोरं पातकं लुप्यते” इति ।
“कश्च बुद्धिमान् सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखासंविदमपवर्गं न
रोचयेदिति । यथा मधु-विषसम्पृक्तान्नवत्” ।

* अस्याः श्रुतेरियं व्याख्या । परो ऽपि हिरण्यगर्भः सो ऽप्यवरो
ऽपकृष्टो ऽध्यस्तत्वात् यस्मात् स ‘परावरः’ तस्मिन् । ‘हृदयग्रन्थिः’ हृदये
बुद्धौ सात्त्विकान्तादात्म्याध्यासो ऽनाद्यविद्यानिर्मितत्वेन ग्रन्थिवत् दृढसंश्लेष-
रूपत्वात् ग्रन्थिरित्युच्यते । ‘सर्वसंशयाः’—आत्मा देहातिरिक्तो न वा ?
अतिरिक्तो ऽपि किं स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपः ज्ञानाश्रयः कर्ता भोक्ता वा ?
अकर्तापि केवलभोक्ता वा ? अभोक्तापि किं ब्रह्मस्वरूपो न वा ? ब्रह्म-
स्वरूपो ऽपि किं एतज्ज्ञानेनैव मोक्षः ? इत्यादयः । ‘च्छिद्यन्ते’ नश्यन्ती-
त्यर्थः । ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ अनारब्धान्यागामिजन्मकारणानि । तदे-
तद्गुण्यादित्रयमविद्यानिर्मितत्वात् ब्रह्मत्वदर्शनेन निवर्तते इति तात्पर्यम् ।

इति । तदप्यप्राणिकमेव । दुःखाभावस्यापि सुख*शेषत्वेन पुरुषार्थत्वात् । स्वतन्त्रपुरुषार्थदयकल्पने गौरवात् मानाभावाच्च । सुखकाले दुःखाभावस्य नियतत्वात् । दुःखाभावकाले च सुषुप्ति-प्रलयादौ सुखस्याभावाच्च । न सुखस्य दुःखाभावार्थत्वेन पुरुषार्थत्व-सम्भावनापि । व्यभिचारात् । अधिकसुखेच्छया तल्पसुखोपेक्षा युज्यते । न तु केवलदुःखाभावाय—इति प्रेक्षाकारिणां पन्थाः । किञ्च । दुःख-ध्वंसस्य नित्यत्वमप्यनुपपन्नमेव ।

तथा हि । सर्वस्मिंश्च मते मोक्षस्यागन्तुकत्वाभ्युपगमे भावत्वे ऽभावत्वे वा जन्यत्वेनावश्यं विनाशित्वम् । जन्यमात्रस्यैव लाघवेन विनाशित्वप्रयोजकत्वात् । प्रतियोगिनिष्ठस्य कस्यचिदतिशयस्य भाव-रूपस्यैव विनाशिनो ध्वंसत्वाभ्युपगमात् । अधिकरणानतिरिक्ता-भावानभ्युपगमाद्वा न ध्वंसे व्यभिचारः । घटो ध्वस्त—इति प्रतीते-ध्वंसश्रयत्वेन वा तत्प्रतियोगिकत्वाश्रयत्वेन वा घटविषयीकरणत्वात् । तस्मिन्काले घटासत्वे च निराश्रयधर्मप्रतीत्यायोगात् । घटस्य ध्वंस—इति षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य—राहोः शिरः—इतिवत् इष्टत्वान्न तार्किकाभ्युपगतनिष्प्रतियोगिकध्वंससिद्धिः । ननु—घटस्य ध्वंसकाले ऽपि सत्वे पूर्ववत्प्रत्यक्षं स्यात्—इति चेत् । न । प्रत्यक्षमन्तरेणापि कुडादिव्यवहितस्य सत्ताङ्गीकारात् । प्रत्यक्षत्वाऽव्याप्येन सत्त्वेन तदा-

१ 'आश्रयरहित०' इति क. पुस्तके ।

* 'सुखशेषत्वेन' सुखव्याप्यत्वेन इत्यर्थः ।

† 'निराश्रयधर्मप्रतीत्यायोगात्' इत्येव वक्तुमुचितमिति प्रतिभाति ।

पादनाऽयोगात्, व्यवधानानां फलेकोन्नेयत्वाच्च । कुडादिविलक्षण-
व्यवधानं तु ध्वंसान्यथानुपपत्तिरेव गमयतीति न दोषः । न चैवं
मति तत्कार्यवादोक्तदोषापत्तिः । सदसद्विलक्षणत्वेन उभयपक्षोक्त-
परिहारात् । तस्मादात्मनो दुःखाभावो नाम कश्चिदतिशयो
गुणाधानलक्षणो मलचालनलक्षणो वा वक्तव्यः । उभयथापि तस्य
भ्रुवमनित्यत्वम् । उत्पत्त्याग्नि-विकृति-संस्कृतिलक्षणानां चतुर्णामपि
क्रियाफलानां विनाशित्वनियमात् ! मोक्षस्य च सर्ववादिभिरवि-
नाशित्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः ।

उत्पत्तिराग्नि-विकृतिः संस्कृतिश्च क्रियाफलम् ।

मुक्तिर्विलक्षणैतेभ्यः तेनेहानर्थको विधिः ॥

इति । भगवद्भाष्यकारैश्च महता प्रवच्येन प्रतिपादितमेतत्सम-
न्वयाधिकरणे इति दिक् ।

ननु औपनिषदपक्षे ऽपि अनुपपत्तिः समाना ।

तथा हि । अज्ञाते कामनानुदयात् । ज्ञाते तत्र कामना
वाच्या । तथा च कथमहेयानुपादेयनित्यसिद्धे आत्मनि सा भवतु ।
सिद्धे इच्छाविरहात् । संसारावस्थायामपि मोक्षापक्षेऽपि । तदुक्तम् ।

किञ्च मानादविज्ञाता विमुक्तिः काम्यते न च ।

ज्ञातायां त्वात्मनित्यत्वात् नितरां नास्ति कामना ॥

इति । न च—संसारावस्थायां अविद्यावृत्तत्वात् विद्यमानो ऽप्यद्व-
यानन्दो न भासते । विद्यया त्वविद्यायां निवृत्तायां स्वप्रकाशत्वादानन्द-
रूपेण स्वयमेव प्रकाशते—इत्यविद्यानिवृत्तिविशिष्टत्वेन काम्यता—

१ 'यथा' इति क. पुस्तके । 'तदन्माना०' इति ग. पुस्तके च दृश्यते ।

इति वाच्यम् । अविद्यानिवृत्तेर्दुर्निरूपितत्वस्य पूर्वमेव दर्शितत्वात् । किञ्च । सा निवृत्तिरात्मभिन्ना तत्स्वरूपा वा ? आद्ये द्वैतापत्तिः । अद्वैतश्रुतिव्याकोपश्च । द्वितीये पूर्वाक्तदोषः—इति चेत् । अत्रोच्यते । न सिद्धत्वमात्रेण आत्मनीच्छाविरहः । सिद्धत्वं किं सत्त्वं वा ? ज्ञायमानत्वं वा ? अप्रतिबद्धसाक्षात्कारत्वं वा ? नाद्यः । विस्मृत्यैवेयकप्राप्तौ रज्जुभुजङ्गमनिवृत्तौ च व्यभिचारात् । अत एव न द्वितीयो ऽपि तथेच्छाप्रद्योतकत्वात् । तृतीयस्तु भवतौच्छापरिपन्थी । स तु प्रकृते नास्ति । असंभवादिप्रतिबन्धात् । अत एव पित्तदूषितरमनस्य मितामश्रतो मधुरत्वेन तां जानतो ऽपि न माधुर्यनिमित्तदृष्टिनिषेधोत्पत्तिः । पित्तदोषेण माधुर्यसाक्षात्काराभावात् । तथा च द्विविधमिष्टम् ! वस्तुतो ऽप्राप्तं ग्रामादि, प्राप्तमपि भ्रमव्यवहितं कण्ठचामीकरादि । एवं परिहार्यमपि द्विविधम् । वस्तुतः परिहृतं गर्तादि, सर्वदा परिहृतं रज्जुभुजङ्गादि ; भ्रममात्रादपरिहृतमिव । तत्र आद्य*योः क्रियाव्यवधानौ प्राप्ति-परिहारौ । द्वितीययोस्तु साक्षात्कारमात्रमाह्वौ । अत्रैव च परमपुरुषार्थत्वं मन्यन्ते । क्रियाव्यवधानाभावात् । तथा च परमानन्दप्राप्यविद्यानिवृत्त्योरपि भ्रमव्यवहितत्वादसिद्धत्वप्रत्ययेन कामनाविषयत्वमुपपद्यत एव । तदुक्तम् वार्तिके ।

न युक्तं कामनामुक्तौ पुंसां नास्तीति भाषितुम् ।

देश-कालानवच्छिन्नसुखाद्यर्थित्वदर्शनात् ॥

* 'आद्ययोः' ग्राम-गर्तयोरित्यर्थः ।

† 'द्वितीययोः' कण्ठचामीकर-भुजङ्गमयोः प्राप्ति-परिहारौ साक्षात् दर्शनेनैव भवत इत्याशयः ।

परिहार्यं तथानिष्टं कण्टकादि जिहासति ।
 रज्वां सर्पादि किञ्चिच्च त्यक्तमेव जिहासति ॥
 नियतोपायसाङ्गत्वाद्प्रार्थ-परिहार्ययोः ।
 विधितः प्रतिषेधाच्च साधनापेक्षिता भवेत् ॥
 अज्ञानान्तरितत्वेन सम्प्राप्त-त्यक्तयोः पुनः ।
 याथात्म्यज्ञानतो नान्यत्पुरुषार्थाय कल्पते ॥

इति । यत्तु अविद्यानिवृत्तेर्दैनिरूपत्वमुक्तं तन्न । पञ्चमप्रकार-
 त्वाभ्युपगमात् ।

तथा हि । आत्मातिरिक्तैवाविद्यानिवृत्तिः । सा च न सत्या ।
 अद्वैतश्रुतिविरोधात् । नाप्यलीका । ज्ञानसाङ्गत्वायोमात् । नापि
 सदसदात्मिका । विरोधात् । नाप्यनिर्वाच्या । तस्याः सादित्वेन
 अविद्योपादानकत्वे मुक्तावपि अविद्यानुवृत्तिपातात् । किन्तु । उक्त-
 प्रकारचतुष्टयोत्तीर्णपञ्चमप्रकार इति अन्यथानुपपत्तेः सर्वतो
 बलौयस्त्वात् । अद्वैतश्रुतेश्च सदद्वैतमात्रविषयत्वात् न विरोधः ।
 एवमस्थूलादिवाक्यमथनुगृहीतं भवति । स्थूलत्वाद्यभावानामात्मनि
 प्रमेयत्वात् । अद्वितीयशब्देनापि द्वितीयाभावबोधनाच्च । अन्यथा
 केवलात्मबोधेन सजातीय-विजातीयभेदाभावाप्रतीतौ किमद्वैतश्रुत्या
 विरुद्धोत् । तस्माद्भावाभ्युपगमो ऽद्वितीयसाधक एवेति न

१ '०दप्राप्त०' इति क. पुस्तके दृश्यते । ख. पुस्तके तु '०दप्राप्तपरिहा-
 स्योः' इत्युपलभ्यते ।

२ 'बलवत्त्वात्' इति ख. पुस्तके ।

३ 'प्रतीतत्वात्' इति ख. ग. पुस्तकयोः ।

कायनुपपत्तिः—इति दृष्टसिद्धिकारादयः । वस्तुतस्तु । अभावस्या-
 चैतन्यात्मकत्वात् स्वप्रकाशचैतन्यसम्बन्धेनैव भानमभ्युपेयम् । कूटस्थ-
 स्यामङ्गस्य भावस्य वास्तवसम्बन्धायोगत् । काल्पनिकत्वे ऽवश्यवाचे
 सर्वस्या अपि कल्पनायाः अविद्यामूलत्वात् अभावकल्पनाप्यविद्या-
 मूला इति न अनिर्वचनीयवैलक्षण्यम् । तदुक्तं वार्तिकज्ञानिः ।

नान्यदज्ञानतो ऽस्ति त्वं द्वितीयस्यात्मनो यथा ।

निवृत्तिस्तददेवास्य नावगत्यात्मनो ऽपरा ॥

इति । अस्यूलादिवाक्यानां च सूलादिविलक्षणरूपमात्रबो-
 धकत्वम् । न तत्तदभावबोकत्वम् । कल्पितपदार्थभावाभावयोरधि-
 ष्टानस्वरूपमात्रत्वात् । यथा अज्ञातं शुक्तिद्रव्यमेव रजतभावात्म-
 कम् । तदेव ज्ञातं रजताभावात्मकम् । तदसाधारणस्वरूपस्यैव रज-
 ताभावत्वात् । एवमत्राप्यज्ञात आत्मा सर्वद्वैतभावात्मकः । तद-
 साधारणरूपस्यैव द्वैताभावरूपत्वात् । तदुक्तम् ।

स्यूलापङ्कतिरत्र स्यात् वस्तु यत्पारमार्थिकम् ।

नाभावनिष्ठो ऽन्यत्रापि निषेधः किमुतापरे ॥

अक्षरं येन रूपेण सूलं वस्तु निषेधति ।

तेनैवांशादि निःशेषं तस्य सर्वविरोधतः ॥

अन्येनान्येन रूपेण विरुद्धात् इन्ति पावकः ।

विरोधिना तथा तदन्नेह सूलाद्यपक्रियाम् ॥

मानित्वादिनिषेधः स्याद्यथेवाक्रियरूपतः ।

प्रत्यक्कूटस्थरूपेण तथा सर्वनिषेधकत् ॥

कूटस्थबोधपूर्णत्वं प्रत्यक्षं वस्तुनः स्मृतः ।

एतदस्य विरोधित्वं कार्यकारणवस्तुभिः ॥

इति । भूतलादिस्वरूपस्यैवाभावव्यवहारहेतुत्वं प्राभाकरैरङ्गी-
क्रियते । तार्किकैरपि घटाभावो—घटो न भवति—इत्यादौ अभा-
वप्रतियोगिकाभावान्तरानभ्युपगमात् तत्स्वरूपस्यैवाभावबुद्धिहेतुत्व-
मङ्गीकृतम् । तद्वदस्माकं किं न स्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य उक्तम् ।

नाभावनिष्ठो ऽन्यत्रापि निषेधः,—

इति । तस्मादखण्डानन्दाद्वितीयचैतन्यसन्मात्र आत्मा ज्ञातः सन्
अविद्यानिवृत्तिः इत्युच्यते । अत्रैव च सर्वपुरुषार्थविश्रान्तिः । कृत
कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयम् ।

आत्मलाभाच्च परं विद्यते ।

इति स्मृतेः । तस्मादनिर्वाच्याया* अविद्याया निवृत्तिरपि
अनिर्वाच्येव इति सिद्धम् । अथ—तदनुवृत्तौ तदुपादानाज्ञानस्या-
प्यनुवृत्तिनियमादनिर्माचप्रसङ्ग—इति चेत् । न । तदनुवृत्तौ प्रमा-
णाभावात् । उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रसंसर्गिभावविकारत्ववत् निवृ-
त्तेरपि चरमसमयमात्रसंसर्गिभावविकारोपपत्तेः । अत एव यथा पूर्वं
पश्चाच्च उत्पत्त्यते । उत्पन्न—इति च भाविभूतभावेन व्यवहृत्य-

* 'अनिर्वाच्यायाः' निर्वचनं कर्तुमयोग्यायाः । वेदान्तिभिरादृताया मा-
यायाः विद्याविद्याख्यौ द्वौ भेदौ । “विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह”
इति श्रुतेः । ‘सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीया अघटितघटनासामर्थ्यावती काचन
ईश्वरशक्तिर्माया’ इति मायाया लक्षणात् । तद्वेदभूता अविद्यापि अनि-
र्वचनीयैवेति तात्पर्यम् ।

माणाया उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रे—उत्पद्यत—इति वर्तमानव्यव-
हारः । एवं पञ्चान्निवर्तियते । निवृत्त—इति—च भाविभूतभावेन
व्यवह्रियमाणाया निवृत्तेः चरमसमयमात्रे निवर्तते । नश्यति—
ध्वंसत—इति वर्तमानव्यवहारः । निवृत्तेरनुवृत्तौ तु चिरं नष्टे ऽपि
घटे—इदानीं निवर्तत—इत्यादिव्यवहारः स्यात् । आख्यातानां
प्रकृत्यर्थवर्तमानत्वाद्यर्थाभिधायित्वात् । अथ—तेषां स्वस्वाभिहितसङ्घा-
अथप्रकृत्यर्थकर्तृकर्मगतवर्तमानत्वाद्यर्थवाचकत्वं वा ? स्वाभिहितप्रकृ-
त्यर्थानुकूलव्यापारगतवर्तमानत्वाभिधायित्वं वा अस्तु । तथा च ।
निवृत्तिक्रियाकर्तुः चिरं चूर्णितस्य घटस्य तदुत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य
वा अवर्तमानत्वात् न उक्तातिप्रसङ्गः—इति चेत् । न । आद्ये । उत्पन्ने
ऽपि घटे—उत्पद्यत—इति व्यवहारापत्तेः । उत्पत्तिक्रियाकर्तुर्घटस्य
विद्यमानत्वात् । द्वितीये आभवातजडौकृतकलेवरे उत्थानानुकूल-
यत्नवति उत्थानानुदये ऽपि—उत्तिष्ठति—इति व्यवहारापत्तेः । आ-
ख्यातार्थस्य प्रकृत्यर्थभूतोत्थानानुकूलस्य यत्नरूपव्यापारस्य वर्तमान-
त्वात् । तस्मात्प्रकृत्यर्थगतमेव वर्तमानाद्याख्यातार्थ इति ध्वंसस्थायित्वे
चिरनिवृत्ते ऽपि घटे—निवर्तते—इति व्यवहारो दुर्वारः । यदि च
मुद्गरादिशकलिते घटे ध्वंसो नाम कश्चिद्भावः तत्प्रतियोगिकः
स्थायी भूतस्त्वाद्याश्रित एव उपेयते, तदा कपालमालापसरणे तद-
नपसरणे ऽपि मणि-शरावादिविशेषदर्शने च किमिति प्रत्यक्षो न
स्यात् । अथ—कपालसंस्थानविशेषादिना अनुमेयो घटादिध्वंसो न
प्रत्यक्षः—इति चेत् । तर्हि तेन मुद्गरपातकालीनस्य उत्पत्तितद्भाव-
विकारतया प्रतियोग्याश्रितस्य ध्वंसस्थानुमानं सम्भवतीति न ततः

पश्चादनुवर्तमानप्रतियोग्यधिकरणाश्रिताभावरूपध्वंससिद्धिः । इह भूतले घटो ध्वस्तः—इति भूतले ऽधिकरणत्वव्यवहारस्य—इह भूतले घट उत्पन्नः—इतिवद्भावविकारयुक्तप्रतियोग्यधिकरणत्वविषयत्वोपपत्तेः । घटध्वंसानन्तरं भूतले घटाभावव्यवहारस्य घटापसरणानन्तरं तदभावव्यवहारवत् समयविशेषसंमर्गात्यन्ताभावावलम्बनतोपपत्त्या ध्वंसविषयस्याकल्पनीयत्वात् ।

ननु—एवं सति घटोत्पत्तेः पूर्वं तदभावव्यवहारो ऽपि उत्पत्त्यान्ताभावेन चरितार्थ इति प्रागप्रभावो ऽपि न स्यात्—इति चेत् । इष्टोत्पत्तेः । अथैवं प्रागभावाधारकालः पूर्वकालो ध्वंसाधारोत्तरकाल—इति निर्वचनासम्भवात् काले पूर्वात्तरादिव्यवहारः किमालम्बनः स्यात्—इति चेत् । उच्यते । घटादिषु प्रतियोगित्वादिव्यवहारवत् अखण्डः किञ्चिद्भ्रमगोचरो ऽस्तु । अभावरूपस्याधिध्वंसाभ्युपगमे ऽपि तेषु ध्वंसत्वादेरखण्डस्य वक्तव्यत्वात् । अथ—जन्याभावं सखण्डमेव ध्वंसनं—इति चेत् । न । तर्हि ध्वंसप्रागभावरूपस्य घटस्य तत्ध्वंसत्वापत्तेः । अथ—सप्रमाभावपदार्थरूपाभावत्वं विवक्षितं—इति चेत् । न । घटस्य प्रागभावंप्रत्यपि ध्वंसत्वाभावप्रसङ्गेन घटकाले प्रागभावोत्तरकालव्यवहारस्य निरालम्बनत्वप्रसङ्गात् । अथ—प्रतियोग्यतिरिक्त एव प्रागभावध्वंसो ऽस्तु—इति चेत् । न । तथा सति तुल्यन्यायतया ध्वंसप्रागभावो ऽपि प्रतियोग्यतिरिक्तः स्यात् इति प्रागभावध्वंसस्यापि प्रागभावो ऽन्यः तस्यापि कश्चित् ध्वंसः तस्यापि प्रागभावो ऽन्यः इत्यप्रामाणिकानवधिकध्वंसप्रागभावकल्पनापत्तेः ।

१ 'स्यापि' इति ग. पुस्तके ।

न च अन्यध्वंसत्वमात्माश्रयादिदोषशून्यं निर्वक्तुं शक्यम् । एवं प्राग-
भावत्वमपि इत्यस्य विस्तरेण ।

तस्माच्च पूर्वं प्रागभावो न च पश्चात् ध्वंसाभावः । किन्तु मध्ये परं
क्रियन्तं कालं अनिर्वचनीयोत्पत्ति-स्थिति-ध्वंसप्रागभावविकारवाम्
घटाद्यध्यासः । एवमविद्यानिवृत्तिरपि वक्ष्यमाणब्रह्मात्मसाक्षा-
त्कारोद्द्यानन्तरक्षणवर्ती अनन्यातिशयबाधरूपः कश्चिद्भावविकार
एवेति । तस्यास्य मुक्तावनुवृत्त्यभावात् न तदनिर्वाच्यत्वे कापि क्षतिः
इति । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

एवमेकमिदं ब्रह्म न भेदि* सकलं जगत् ।

वासुदेवाभिधानस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥

तदेतदुपदिश्यं ते सङ्क्षेपेण महामुने ।

परमार्थं सारभूतं यदद्वैतमशेषतः ॥

तद्भावभावनापन्नस्ततो ऽसौ परमात्मना ।

भवत्यभेदी भेदस्य तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥

अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन् ।

मोहश्रमं प्रयातो ऽसौ वासनारेणुगुण्डितः ॥

१ 'परमार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः' क. पुस्तके । एतदशुद्धमिति
प्रतिभाति ।

* 'न भेदि' न भेदप्रतियोगि । भेदस्य प्रतियोगिनश्च ब्रह्मणि कल्पित-
त्वस्य यश्च कृता पूर्वमेव दर्शितत्वादत्र न विस्तरः ।

प्रसाध्यते यदासौ ऽस्य रेणुर्ज्ञानोष्णवारिणा ।
 तदा संसारिपान्यस्य याति मोहश्रमः श्रमम् ॥
 मोहश्रमे श्रमं याते स्वस्थान्तःकरणः पुमान् ।
 श्रमन्यातिश्रयं बाधं परं निर्वाणमृच्छति ॥

इति ।

अदृष्टमव्यवहार्यमघाह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्यय-
 सारं प्रपञ्चोपश्रमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा वि-
 क्षेयः* [मां. उ. १६]

इति माण्डूक्यश्रुतिश्च । एतेन - शर्करातद्भोजिनोरिव—इति
 वैष्णवमन्यानां उद्गार अपास्तः । अथ—एवमपि तत्वधीकालपर्यन्त-
 मनुवर्तमानः संसारबन्धः क्वगत ? इति प्रश्ने किमुत्तरम् । अथ—
 भवद्दर्शने यदुत्तरं—इति चेत् । अस्मद्दर्शने आत्यन्तिको दुःखध्वंसः
 तत्वज्ञानेन जायते—इति चेत् । किं तावता । दुःखं तु क्वगत-
 मिति चेत् । न कुत्रापि गतम् । तत्वज्ञानोत्तरं तु न प्रतीयते—

* यस्मात् 'अदृष्टं' तस्मात् 'अव्यवहार्यम्' । 'अघाह्यं' कर्मेन्द्रियैः । 'अल-
 क्षणं' अलिङ्गमित्येतदननुभेयमित्यर्थः । अतएव 'अचिन्त्यं' अत एव 'अव्यप-
 देश्यं' शब्दैः । 'एकात्म्यप्रत्ययसारं' जाग्रदाद्यवस्थानेष्वेको ऽयमात्मेत्यथभि-
 चारी यः प्रत्ययः तेन अनुसरणीयम् । अथ वा । एक आत्मप्रत्ययः सारं
 प्रमाणं यस्य तुरीयस्य अधिगमे तत्तुरीयमैकात्म्यप्रत्ययसारम् । 'प्रपञ्चो-
 पश्रमं' इति । जाग्रदादिस्थानधर्माभानमुच्यते । अत एव 'श्रान्तं' अवि-
 क्षेयं 'शिवं' यतो 'ऽद्वैतं' भेदविकल्परहितं च 'चतुर्थं तुरीयं' 'मन्यन्ते स
 आत्मा विक्षेय' इति यथावयं योजनीयम् ।

इति चेत् । तदेव कुतः । ध्वंसाधिकरणकालस्य प्रतियोग्यनधि-
करणत्वभावनियमस्वीकारात्—इति चेत् । सत्यम् । सखे न खेदं
गच्छ । तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणस्य दुःखाधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमे
ऽपि नापलपितुं शक्यते, तद्वदस्मदीयदर्शने ऽपि प्रमायाः स्वस-
मानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्यविरोधित्वनियमः । श्रुत्यादिप्रमायां
तथा दर्शनात् इति दिक् ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीब्रह्मानन्दसरस्वती श्रीपाद-
शिष्य—काश्मीरकश्रीसदानन्दयतिविरचितायामद्वैतब्रह्मसिद्धौ गुरु-
शब्दाभिधेयविचारे न्याय-वैशेषिकमतवण्डनव्याजेन दुर्दुर्लभादिशि-
रसि तृतीयो मुद्गरप्रहारः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थो मुद्गरप्रहारः ।

ॐ शिवः सर्वम् ।

न्याय-वैशेषिकनये गुरुशब्दाभिधेयकम् ।

न 'प्राप्तमिति मीमांसादर्शनेष्वथ निर्णयः ॥१॥

चतुर्थमुद्गरे तस्मिन्साङ्ख्य-पातञ्जले ऽपि च ।

प्रवर्तते वादिभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रयत्नतः ॥२॥

ननु—अस्तु तर्हि चिदचिद्रूपो ज्ञानपरिणामी मीमांसकसम्मत एवात्मा गुरुशब्दाभिधेयः—इति चेत् । तर्हि सो ऽपि निरीक्ष्य वक्तव्यः । कथं च तस्य बन्ध-मोक्षादिसिद्धिः—इति चेत् । उच्यते । चिदचिद्रूपो ऽपि प्रतिशरीरं भिन्नो विभुश्च तार्किकादिवदेव । अन्यथा सुख-दुःखादिसङ्गरप्रसङ्गः । तत्रापि चिदंशेन द्रष्टृत्वं सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं च । अचिदंशेन च ज्ञान-सुखादिरूपेण परिणामित्वमिति विशेषः । स च अहमत्ययेनेव वेद्यः । तदुक्तम् ।

१ 'न दृष्टं' इति ख. पुस्तके पाठः ।

२ 'वादिमतनिवृत्त्यर्थं' इति ग. पुस्तके । क. पुस्तके तु वादिमतवि-
वृत्त्यर्थ' इति पाठः ।

अहमत्ययविज्ञेयो ज्ञातव्यः सर्वदेव हि* ।

इति । न च—परिणामित्वस्त्रीकारेणानित्यत्वप्रसङ्ग—इति वाच्यम् ।
अनङ्गीकारात् । तदुक्तम् ।

विक्रिया ज्ञानरूपास्य न नित्यत्वे विरोक्ष्यति ।

इति । न च—सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यस्य ज्ञानस्वरूपाद्वितीयस्य
आत्मनः कथं ज्ञान-सुखादिरूपेण परिणामित्वं—इति वाच्यम् ।
ज्ञानस्य धात्वर्थत्वेन उत्पत्तिविनाशप्रतीत्या नित्यत्वासम्भवात् । उप-
निषदां च विधिशेषत्वेन आत्मतत्त्वप्रतिपादने तात्पर्याभावात् ।
यजमानस्तुतिपरत्वमात्राङ्गीकाराच्च । अन्यथा सर्वात्मकस्याद्वितीयस्य
आत्मनः यागादौ प्रवृत्त्यसम्भवेन सर्वस्यापि कर्मकाण्डस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च । न च कर्मकाण्डस्यश्रुतीनां तत्र तात्पर्याभावे ऽपि—

“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः†”

* प्रतीतित्वात् प्रत्ययः अहमितिप्रत्ययः ‘अहमत्ययः’ तेन ‘विज्ञेयः’ ।
आत्मनः ‘अहं ब्रह्म’ इति अहमत्ययगोचरत्वात् ।

† याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीमुपदिशति । पुत्रादिषु या प्रीतिः तस्या आत्म-
प्रीतिसाधनत्वात् सा गौणी प्रीतिः । या पुनरात्मनि सैव मुख्या प्रीतिः ।
तस्मात् ‘अरे’ मैत्रेयी ‘आत्मा द्रष्टव्यः’ दर्शनार्हः दर्शनविषयमापादयि-
तव्यः इति यावत् । ‘श्रोतव्यः’ पूर्वं आचार्यतः आगतस्य । पश्चात्
‘मन्तव्यः’ तर्कतः । ततो ‘निदिध्यासितव्यः’ निश्चयेन ध्यातव्यः । अवश-
मनन-निदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितैः असौ दृष्टो भवति । यदा एतानि
एकत्वमुपगतानि तदा सभ्यक् दर्शनं ब्रह्म एकत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा ।
इति भावः ।

इत्यादिवेदान्तवाक्यानां तत्र तात्पर्यं सम्भवति—इति वाच्यम् ।
 आत्मनस्तवर्मतेऽपि निर्गुणत्वान्निर्विकारत्वात्प्रत्यक्षाद्यपाञ्चत्वाच्च । तत्-
 प्रतिपादकं “श्रोतव्यं” इत्यादिकव्यस्य कर्मकाण्डबहिर्भूतत्वेन विधि-
 च्छायामात्रत्वसम्भवात् । तव भाव्यकारेणापि सूत्रभाष्ये प्रथम-
 चरणे विधिच्छायास्वीकारात् च । न च—मनस एव ज्ञानसुखादि-
 रूपेण परिणामो ऽस्तु—इति वाच्यम् । तस्य नित्यद्रव्यत्वेन निरंशत्वेन
 विभुत्वेन च परिणामसम्भवात् । आकाशवत् न चाणुत्वमस्ति—इति
 वाच्यम् । मानाभावात् । न च—आत्म-मनसोर्विभुत्वस्वीकारे तत्-
 संयोगस्यापि नित्यत्वेन सुषुप्त्यभावप्रसङ्गात् । अणुत्वे तु यदा मनः
 पुरीततिनाद्यां प्रविशति तदा सुषुप्तिः, यदा च निःसरति तदा
 ज्ञानोत्पत्तिरिति अणुत्वसिद्धिः—इति वाच्यम् । समाधि-मूर्च्छा-
 दिवत् प्रारम्भेनैव सुषुप्तावपि ज्ञानसामान्याभावाङ्गीकारात्—इति
 प्राभाकराः ।

जागरणे ऽपि न प्रमाता परिणामी । आरम्भवादस्यैव स्वी-
 कारात् । ज्ञानसुखादीनां समवायेनैव आत्मनि उत्पत्तिसम्भवात् ।
 तथा च एकस्यैव स्वप्रकाशज्ञानस्य उत्पत्तौ स्वाश्रये समवायेन
 स्वस्मिंश्च तादात्म्येन घटादौ विषयतासम्भवेन च विषयीकरणात्—
 अहं जानामि घटं—इति त्रिपुटीप्रकाशोपपत्तेर्नानुव्यवसायसिद्धिः ।
 न वा आत्मनो चिदचिदंशकल्पनाप्रयास इति दिक् ।

भाट्टास्तु वेदान्तमतवदज्ञानानुभवमेव सुषुप्तौ स्वीकुर्वन्ति ।

१ क. पुस्तके ‘अपि’ इत्येतन्नास्ति । ख. पुस्तके तु ‘च’ इत्येव वर्तते ।

न हि सुषुप्तौ आत्मचेतनस्य लोपः सम्भवति । श्रुतिविरोधात् ।
तथा च श्रुतिः ।

नहि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ।

अविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ।

ततो ऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्* । [बृ. अ. उ. ५ ब्रा. ३ कं. २ ३]

इति । तदुक्तं श्रुतितात्पर्याभिज्ञैर्विद्यारण्यैः ।

गूढं चैतन्यमुत्प्रेक्ष्य द्रव्यबोधस्वरूपताम् † ।

आत्मनो ब्रुवते भाट्टाः चिदुत्प्रेक्ष्योत्थितस्मृतेः ॥

* ननु—“यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वैतन्न पश्यति” इत्यत्र एवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमः । यतो न चक्षुर्वा मनो वा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति । व्यापृतेषु हि दर्शन-श्रवणादिषु पश्यतीत्यादिव्यवहारो भवति । तस्मान्न पश्यत्येवायं—इति चेन्न । पश्यन्नेव भवति । यस्मात् ‘द्रष्टुः’ दृष्टिकर्तुः या ‘दृष्टिः’ तस्याः ‘विपरिलोपः’ विनाशः सन् ‘विद्यते’ । यथा—अग्नेरौष्ण्यं यावदग्नि भावि । तथा च—अयमात्मा अविनाशि । अतः ‘अविनाशित्वात्’ आत्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी । यावद्दृष्टभाविनी हि सा ।

कथं तर्हि “न पश्यति” [अस्या एव कण्डिकायाः प्रथमचरणो द्रष्टव्यः] इत्युच्यते ? ‘न तु तदस्ति’ किं तत् ? ‘द्वितीयं’ विषयभूतम् । किं विशिष्टम् ? ‘ततो द्रष्टुः’ अन्यत् ‘अन्यत्वेन विभक्तम्’ । ‘यत् पश्येत्’ यदुपलभ्येत । यद्धि तद्विशेषदर्शनकारणं अन्तःकरणं चक्षुरूपं च तदविद्यया अन्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत् । तदेतस्मिन्काले एकीभूतम् । आत्मनः परेषु परिव्यङ्गात् इत्यर्थः ।

† ‘गूढं’ अस्पष्टं चैतन्यं निर्विकल्पकमिति यावत् । ‘उत्प्रेक्ष्य’ ऊहयित्वा चिञ्जटात्मकतां वर्णयन्ति सुप्तेरुत्थितस्य जायमानात्स्मरणात् सौमन-चेतनस्य उत्प्रेक्षा भवतीत्यर्थः ।

‘जडो भूत्वा तदास्वाप्तं’ इति जाद्यस्मृतिसदा ।

विना जाद्यानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते* ॥

द्रष्टुर्दृष्टेरलोपश्च श्रुतः सुप्तौ ततः स्वयम् ।

अप्रकाश-प्रकाशाभ्यां आत्मा खद्योतवन्मतः ॥

इति । न च—मनसो मध्यमपरिमाणवत्त्वमेवास्तु—इति वाच्यम् । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । वक्ष्यमाणमोक्षे नित्यसुखसाक्षात्कारानुपपत्तेश्च । ननु—अस्तु मनसो ऽपरिणामित्वेन अचिदंशस्य परिणामित्वकल्पनम् । तथापि कर्मकाण्डविषयस्य स्वर्गादेः दृष्टनष्टाभिप्रायत्वेन मायामयत्वम् । ततश्च वैदृश्यम् । तथा च कर्मकाण्डवैयर्थ्यापादनस्येष्टत्वात्—इति चेत् । न । भोगस्थानानां स्वर्गादीनां भोगकालस्य च अनित्यत्वमात्रस्वीकारात् । तदुपायभूतागमस्य भोक्तुरात्मनश्च । नित्यत्वेन मायिकत्वस्यैवालीकत्वात् । प्रवाहरूपेण तेषामपि नित्यत्वाच्च । तदुक्तम् ।

न कदाचिदनीदृशं जगत् । किन्तु ईदृशमेव ।

इति सृष्टिप्रलयाद्यनङ्गीकारात् । अतएव तत्कर्तुरीश्वरस्यायनङ्गीकार एव । ननु—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

यः सर्वज्ञः सर्ववित् ।

* चिदुत्प्रेक्षाप्रकारमेव स्पष्टयति । ‘जडोभूत्वा’ इति । तदा सुषुप्ति-
काले जडोभूत्वा अस्वाप्तं इत्येवंरूपा जाद्यस्मृतिः उत्थितस्य पुरुषस्य जाय-
माना सुषुप्तिकाशीनजाद्यानुभवमन्तरेण अनुपपद्यमाना तदागीननजाद्या-
नुभवं कल्पयतीति भावः ।

यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मात्सर्वं जायते ।

इत्याद्यान्नायप्रतिपादितेश्वरस्य •कथमनङ्गीकारः—इति चेत् ।

न । आन्नायस्य क्रियापरत्वेन ईश्वरप्रतिपादने तात्पर्याभावात् ।

आन्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्* ।

[जैमिनिद. अः १ पा. २ सू. १]

* पूर्वपक्षसूत्रमिदम् । “सो ऽरोदीत् यदरोदीत् तद्भ्रुस्य रुद्रत्वम् । प्रजापतिरात्मनोवपामुदखिदत्” इत्येवमादीनि वाक्यानि समाप्तातारः समामनन्ति । तानि किं कश्चित् धर्मं प्रमिमते उत न ? इति विचारणायां इदमभिधीयते । समाप्तातारः—क्रियार्थानि—क्रिया कथममुच्छेया ? एतदर्थानि वाक्यानि समामनन्ति । अत ‘आन्नायस्य’ ‘क्रियार्थत्वं’ तस्मात् यानि वाक्यानि क्रियां नावगमयन्ति तानि तादृशानां ‘अतदर्शानां’ वाक्यानां ‘आनर्थक्यम्’ भवति । “सो ऽरोदीत्” इत्यादीनि वाक्यानि न कमप्यर्थं प्रमिमते । अथोच्येत—अध्याहारेण, विपरिणामेन, व्यवहितकल्पनया वा, व्यवधारणकल्पनया वा, गुणकल्पनया वा कश्चिदर्थः कल्पयिष्यते—इति तन्न । रुद्रः किल रुरोद—अतो ऽन्येनापि रोदितव्यमित्यस्य अप्रक्यत्वात् । द्रष्टृवियोगेन अभिघातेन वा वाप्यनिर्माचनं रोदनमित्युच्यते । तत् इच्छातो न भवति । न च कश्चिदात्मनो वपामुदखिदताममौ ऋत्वा प्रशुना यष्टुं शक्नुयात् । इत्यादि योजनीयम् ।

† तेऽप्येव पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां ‘तद्भूतानां’ पदानां । ‘क्रियार्थेन’ समाप्तायः समुच्चारणं । न अत्रापेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थेन । कुतः । ‘तन्नित्यत्वात्’ । अर्थनिमित्तकं हि पदानामुच्चारणम् । न हि अत्रापेक्षितपदार्थस्य वाक्यान्यवर्णस्य पर्ववर्णजनितसंस्कारसहितस्य शक्तिरस्ति पदार्थेभ्यो ऽर्थान्तरे वर्तितुम् ।

तद्गतानां क्रियार्थेन समोन्नायो ऽर्थस्य तस्मिन्निमित्तत्वात् ।

[अ. १ पा. सू. २५]

इति जैमिनिसूत्रञ्च । उक्तं च नैष्कार्म्यसिद्धौ ।

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमितो ऽन्यथा ।

इति साटोपमाहोच्चैर्वेदवित् जैमिनिः स्वयम् ॥

इति । न च—नाम—

ब्रह्मेत्युपासीत ।

इति वाक्येन वेदस्य ब्रह्मपरत्वं—इति वाच्यम् । तस्य वाग्धेन्वा-
दिवत् सर्वज्ञत्वादिदृष्ट्या जीवोपासनप्रतिपादनपरत्वात् । न च—
आम्नायस्योत्पादकत्वेन तस्मिद्धिः । तस्य नित्यत्वेन ब्रह्मणो हेतुत्वात् ।
जन्यत्वाङ्गीकारे च प्रमाणान्तरेणार्थीपलब्ध्या आनुपूर्थनियमः स्यात् ।
भ्रम-प्रमाद-करणापाटव-विप्रलिप्सादिदोषेण लौकिकवाक्यवदप्रा-
माण्यं च स्यात् । तस्मादनाद्यनन्तत्वाज्जगतो जीवानां बन्धसिद्धिः ।
एतदभिप्रेत्यैव वैदिककर्मानुष्ठानादिहितादात्मज्ञानपूर्वकात् देहे-
न्द्रियादिसम्बन्धस्य धर्माधर्मपरिचयनिमित्तादात्यन्तिककर्माच्छेदरू-
पमुक्तौ इन्द्रियादिरहितस्य ज्ञानासम्भवात् जडत्वेन तादृशात्मप्राप्ते-
रपुरुषार्थत्वात् प्रवृत्तिरेव श्रेयसी । न निवृत्तिः—

इति । न केवलं मीमांसकानामेव प्रवृत्तावाग्रहः । अपि तु
नैयायिकानामपि । तदुक्तम् ।

वरं वृन्दावने शून्ये सृगालत्वं ममेक्षितम् ।

१ 'समन्वयः' इति क. पुस्तके ।

२ ,सविः' इति ख. ग. पुस्तकयोः ।

न तु निर्विषयं मोक्षं गौतमो मन्यते क्वचित्* ॥

इति रागिगीतायाम् । किञ्च । एकैकस्मिन् कल्पे ऽप्येकैको
ऽप्ययं ब्रजेत् तथाप्युच्छिन्नः संसारः स्यात् । अतीतकल्पानामनन्त-
त्वात् । न च—जीवानन्तं नियामकमिति वाच्यम् । तेषामनन्तत्वे-
ऽपि नित्यत्वेन परिमितत्वात् । अत एव—दुःखप्रागभावमात्रपरि-
पालनं मोक्ष—इति प्राभाकराः । भट्टास्तु ।

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।

तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां सह मोक्षो ऽपि जन्यते ॥

इति हारीतवचनात् ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महासुने ।

१ ग. पुस्तके तु—

कामं वृन्दावने ऽपि स्यात् वृग्गालत्वं हि ईप्सितम् ।

नैव निर्विषयं मोक्षं मन्तु मर्हति गौतमः ॥

इति पाठान्तरम् । 'वरं वृन्दावने क्वापि' इति ख. पुस्तके विशेषः
'क्वाप्यरथे वरं श्रूयते' इति क. पुस्तके पाठान्तरम् ।

२ 'लभते परमं पदम्' इति योगवार्तिके विज्ञानभिच्छ्रुतः पाठः ।

* अत्र 'वृन्दावने' इत्यनेन मथुरायाः आसन्न एकदेशो न ग्राह्यः । किन्तु
वृन्दशब्देन वृक्ष-वृक्षादिसमूह एव ग्राह्यः । निर्जने निरुदके वृक्षपर्यादि-
समूहावृते वने वृग्गालत्वमपि वरं सुख-दुःखरहिताद्देशान्तिसम्भताम्नोक्षा-
दिति प्रकृतो ऽर्थः ।

इति सत्यन्तराच्च कर्मणो ऽपि मोक्षसाधनत्वश्रवणात् ज्ञान-
कर्मसमुच्चयादेव* आत्मनो जडबोधात्मकस्य नित्यं ज्ञानं नित्यं सुखं
चोदेति । ततश्च विषयविशेषानपेक्षया नित्यज्ञानेन नित्यसुखाभि-
व्यक्तिर्मुक्तिः—इत्याहुः । मानसज्ञानेन नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा, दुःखा-
भाव एव वा मुक्तिः—इति तदीयाः केचित् ।

एवं चिदण्डिनो ऽपि—जीव-ब्रह्मणोर्वास्तवभेदाभेदमभ्युपेत्य ज्ञान-
कर्मसमुच्चयाभ्यासादेव कारणात्मके ब्रह्मणि कार्यात्मकस्य जीवस्य
कर्मवासनासहितभेदांशवृत्तिर्मात्र—इति वदन्ति । परमेश्वरप्राप्ति-
रित्यन्ये । सतरङ्ग-नित्तरङ्गभेदेन समुद्रद्वैविध्यवत् सविकार-निर्वि-
काररूपेणावस्थाद्वयं ब्रह्मणः परिकल्प्य ज्ञान-कर्मसमुच्चयाभ्यासादेव
सविकारावस्थात्यागेन निर्विकारावस्थाप्राप्तिरेव मोक्ष—इत्यपरे ।
ऐकभविकन्यायवादिनस्तु । आत्मज्ञानमन्तरेणापि निषिद्ध-काम्य-
योरननुष्ठानात् नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानाच्च नागामिकर्मात्पादः ।

* ननु—

न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम् ।

ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् ॥

इत्यादिवचनेर्योगशब्देन उक्तस्य कर्मणः अपेक्षां विना केवलेन ज्ञानेनैव
मोक्षसिद्धेः कथमुच्यते ज्ञानकर्मसमुच्चयेन मोक्ष—इति चेत् न ।

तस्याप्रिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने ।

इत्यादिवाक्यैस्तयोः समुच्चयाभिधानात् तयोरङ्गाङ्गीभावस्य सुप्रसिद्ध-
त्वाच्च । “ज्ञानं तु केवलं”मिति तु कर्माचरणेन शुद्धचित्तस्य ज्ञानप्राप्तिः ।
ततश्च साधनान्तरं विना मुक्तिरित्यभिधानार्थम् ।

विद्यमानस्य चोपभोगेन चयात् सर्वकर्माच्छेदलक्षणमपवर्गमाहुः ।
तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ ।

‘मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वात् ज्ञानं तत्र करोति किम् ।
कथं चेच्छृणु तत्सर्वं प्रणिधाय मनो यथा ॥
अकुर्वतः क्रियाः काम्या निषिद्धास्त्यजतस्तथा ।
नित्यनैमित्तिकं कर्म विधिवच्चानुतिष्ठतः ॥
काम्यकर्मफलं तस्माद्देवादीमं न ढौकते ।
निषिद्धस्य निरस्तत्वाच्चारकीं नेत्यतो जनिम् ॥
वर्तमानमिदं याभ्यां शरीरं सुखदुःखदम् ।
आरब्धं पुण्यपापाभ्यां भोगादेव तयोः क्षयः ॥
नित्यानुष्ठानतश्चेमं प्रत्यवायो न मंसृजेत् ।
अनादृत्यात्मविज्ञानमतः कर्माणि संश्रयेत् ॥
याचक्ष्यश्चेह विद्यन्ते श्रुतयः सृष्टिभिः मह ।
विदधत्पुरुषत्वेन कर्मातो भूरिमाधनम् ॥
यत्नतो वीक्षमाणो ऽपि विधिं ज्ञानस्य न क्वचित् ।
श्रुतौ सृष्टौ वा पश्यामि विश्वासो नान्यतो ऽस्ति नः ॥
अन्तरेण विधिं मोहाद्यः कुर्यात्साम्परायिकम् ।
न तस्यादुपकाराय भस्मनीव ज्ञतं हविः ॥
“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीवीषेच्छतं समाः ।”

इति मन्त्रो ऽपि निःशेषं कर्मण्यायुरवासृजत्* ॥

विरह्य क्रियां नैव संहन्यन्ते पदान्यपि ।

न समस्यपदं वाक्यं चत् स्यात् ज्ञानविधायकम् ॥

कर्मणो ऽङ्गाङ्गीभावेन स्वप्रधानतयाथ वा ।

सम्बन्धस्येह संसिद्धेज्ञानि सत्यप्यदोषता ॥

अतः सर्वाश्रमाणां हि वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

स्वनुष्ठितैर्यथाशक्ति मुक्तिः स्यान्नान्यसाधनात्' ॥

इति हृष्टधियां वाचः स्वप्रज्ञाभातचेतसाम् ।

द्युष्यन्ते यज्ञशालासु भूमानब्दधियां किल ॥

इति दिक् । तस्मात् मीमांसकमहानुभावसम्प्रदायान् एव गुरु-
शब्दाभिधेयस्य सिद्धत्वात् घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तन्यायेन शिरशि
मुद्गरप्रहार उचितः—इति चेत् । अत्रोच्यते ।

वेदान्तवाक्यानां विधिगोषस्यैव असम्भवः । तथा हि । धर्मब्रह्म-

१ 'असम्भवात्' इति ख. पुस्तके ।

* 'आयुः कर्मणि अवासृजत्' कर्मणि कुर्वन्नेव इह अस्मिन् लोके जि-
जीविषेत् जीवितुमिच्छेत् । इत्येतेन मन्त्रेणापि सर्वमायुः कर्मणि अवा-
सृष्टं नियुक्तमित्यर्थः ।

† ज्ञान-कर्मणोरङ्गाङ्गीभावेन कर्मणः प्रधानतया वा उभयोः सम्बन्धस्य
सिद्धत्वात् ज्ञानप्राप्तौ सत्यामपि कर्मकरणं न दोषाय भवतीति भावः ।
ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिमते ऽपि ज्ञानाभ्युपगमे ऽपि यतः कर्म न दोषाय ।

‡ 'स्वप्रज्ञाभातचेतसाम्' स्वबुद्धौव आभातं उत्फुल्लं विकसितं चेतः
येषाम् ।

प्रतिपादकमपौरुषेयं प्रमाणवाक्यं हि वेदः । स च मन्त्रब्राह्मणा-
त्मकः । तत्र मन्त्राः अनुष्ठानकारकभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकाः । ते
ऽपि त्रिविधाः । ऋग्यजुःसामभेदात् । तत्र पादबद्धगायत्र्यादि-
च्छन्दोविशिष्टा च्चः ।

“अग्निमीडे पुरोहितम्” ।

इत्याद्याः । ता एव च गीतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयवि-
लक्षणानि यजूषि ।

“अग्नीदग्नीन् विहर” ।

इत्यादिसम्बोधनरूपा निगदमन्त्रा अपि यजुरन्तर्भूता एव ।
एवं ब्राह्मणमपि त्रिविधम् । विधिरूपं अर्थवादरूपं तदुभयविल-
क्षणं च इति । तत्र—शब्दभावना विधिः—इति भाट्टाः । विनि-
योगो विधिः—इति प्राभाकराः । दृष्टसाधनता विधिः—इति तार्कि-
कादयः सर्वे । सो ऽपि चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकार-विनियोग-प्रयोग-
भेदात् । तत्र—कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः—उत्पत्तिविधिः । यथा—

“अग्निहोत्रं जुहोति । सोमेन यजेत” ।

इत्यादि ।

“आग्नेयो ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति” ।

इत्यादि च । एवं—सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फल-
सम्बन्धबोधको विधिः—अधिकारविधिः । यथा—

“दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” ।

इत्यादि । एवमङ्गसम्बन्धबोधको विधिः—विनियोगविधिः ।
यथा—

“ब्रीहिभिर्यजेत । समिधो यजति” ।

इत्यादि । एवं-साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्य*बोधकः पूर्वीक्तविधि-
त्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । यथा—

“प्रयाजाद्यङ्गजातोपकृतेनाग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” ।

इत्यादि । स च—श्रौतः—इत्येके । कल्प्यते—इत्यपरे । एवं
सङ्गेषु विधिभागो निरूपितः ।

* ‘प्रयोगैक्यबोधकः’ प्रयोगः प्रतननं आनुपूर्व्याद्यापार इति यावत् ।
तस्य ऐक्यबोधनकर्ता इति भावः ।

† एवं कर्मस्वरूपमपि द्विविधम् । गुणकर्म अर्थकर्म च । तत्र—क्रतु-
कारकाणांश्रित्य विहितं गुणकर्म । तदपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्याग्नि-
विकृति-संस्कृतिभेदात् । तत्र—

“वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । यूपं तक्षति” ।

इत्यादौ आधानतक्षणादिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्नियूपादेरुत्पत्तिः ।

“स्वाध्यायो ऽद्भ्योतव्यः । गां पयो दोग्धि” ।

इत्यादौ अध्ययन-देहनादिना विद्यमानस्यैव स्वाध्यायपयःप्रभृतेः प्राप्तिः ।

“सोममभिषुणोति । ब्रीहिनवहन्ति । आच्यं विलापयति” ।

इत्यादौ अभिषवावघातविलापनैः सोमादीनां विकारः ।

“ब्रीहिन प्रोक्षति । पत्नी अवेक्षते” ।

इत्यादौ प्रोक्षणावेक्षणादिभिः ब्रीह्याज्यादिद्रव्याणां संस्कारः । एतच्च-
तुष्टयं चाङ्गमेव । एवं—क्रतुकारणाण्यनाश्रित्य विहितं—अर्थकर्म । तच्च द्वि-
विधम् । अङ्गं प्रधानं च । अन्यार्थमङ्गम् । ‘फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्गं’
इति न्यायात् । प्रधानफलातिरिक्तफलाजनकत्वं अङ्गत्वमित्यर्थः । अन-
न्यार्थं तु प्रधानम् । अङ्गमपि द्विविधम् । सन्निपत्योपकारकं आरादुप-

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणं विधिषोषभूतं वाक्यमर्थवादः । स पुनः
त्रिविधः* । गुणवादो ऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाण-
न्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः । यथा—

“आदित्यो यूपः । यजमानः प्रस्तरः” ।

इत्यादि । प्रमाणान्तरप्राप्तार्थको ऽनुवादः । यथा—

“अग्निर्हिमस्य भेषजम्” ।

कारकं च । तत्र आद्यम् । प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं हविस्तण्डुलादि ।
फलपकारि प्रयाजादिकं द्वितीयम् । एवं सम्पूर्णाङ्गसंयुक्तो विधिः प्रकृतिः ।
विकलाङ्गसंयुक्तो विधिर्विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिर्दर्वोहोमः ।
एवमन्यदपि ऊहनीयम् ।

* कृष्णयज्वभिरर्थवादस्य चातुर्विध्यमुक्तम् । तद्यथा । निन्दा-प्रशंसा-
परकृति-पुराकल्प-भेदादर्थवादः चतुर्धा । तत्र निन्दार्थवादो यथा । “अ-
सत्रं वा एतत् यदच्छन्दोऽयमसृजं हि रजतं यो बर्हिषि ददाति । पुरास्य
संवत्सरात् गृहे रुदन्ति” । अत्र विधेयात्मनिन्दाद्वारा विधेयप्राशस्त्यपर-
त्वम् । अरुजमित्यादिरजतनिन्दाद्वारा विधेयभूतरजतदाननिषेधप्राशस्त्य-
परत्वे विरोधाभावात् ।

प्रशंसार्थवादो यथा—“शोभते ऽस्य मुखं य एवं वेद । वायुर्वैश्वे-
पिष्ठा०” इत्येवमादिः । अत्र प्रशंसैवावगम्यते ।

परेषा इदं महता पुरुषेण कर्म कृतमिति प्रतिपदिको ऽर्थवादः पर-
कृतिः । स यथा—“अग्निर्वा कामयत” इत्यादिः ।

परत्र च कर्तृ-कार्यादिप्रतिपादकः पुराकल्पः । यथा—“तदशपत्
धीया । धीया त्वा च ध्यासुः” इति ।

इत्यादि । प्रमाणान्तरं विना अर्थावबोधको भूतार्थवादः ।
यथा—

“इन्द्रो वृत्राय वज्रमभ्यनुदत्” ।

तदुक्तम् ।

विरोधे गुणवादः स्यात् अनुवादो ऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥

इति । अत्र त्रिविधानामपि अर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे समाने ऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थे ऽपि प्रामाण्यं देवताधिकरण-
न्यायेन सम्भवति । अबाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च
बाधितविषयत्वात् ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादानुवादयोः । भूता-
र्थवादस्य तु स्वार्थे तात्पर्यरहितस्यापि त्रैतर्गिकं प्रामाण्यं मीमां-
सकप्रवरेणापि न निहन्यते । तदेवं निरूपितो ऽर्थवादभागः ।

विद्व्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्च अज्ञातज्ञा-
पकत्वे ऽपि अनुष्ठानाप्रतिपादकत्वात् न विधिः । स्वतः पुरुषार्थ-
भूतपरमानन्दज्ञानात्मके ब्रह्मणि स्वार्थे उपक्रमोपसंहारादिष्विध-
तात्पर्यलिङ्गवत्तया स्वतः प्रामाण्यभूतं वेदान्तवाक्यं सर्वानपि विधीन्
अन्तःकरणशुद्धिद्वारा स्वशेषतां आपादयदन्यशेषत्वाभावाच्च नार्थ-
वादः । तथा च श्रुतिः ।

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन* ।

* काम्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्मकाण्डं ब्रह्मविद्यायामुपयुज्यते इति पूर्व-
मुक्तम् । तत्कथमित्याकाङ्क्षायां याज्ञवल्क्य आह । ‘तमेतं एवम्भूतं यौप-

इत्यादि । वार्तिककृद्भिरप्युक्तम् ।

प्रत्यग्विविदिषासिद्धौ वेदानुवचनादथः ।

ब्रह्मावाप्तौ तु तन्त्याग ईष्यन्तीति श्रुतेर्बलात् ॥

इति ।

सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञानेपरिसमाप्यते* ।

निषदं पुरुषं 'वेदानुवचनेन' मन्त्र-ब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्यायलक्षण्येन 'विविदिषन्ति' वेदितुमिच्छन्ति 'ब्राह्मणाः' । ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थम् । अविशिष्टो ह्यधिकारस्त्रयाणां वर्णानाम् ।

अथवा कर्मकाण्डेन मन्त्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । यज्ञादिना । ये पुनः मन्त्रब्राह्मणलक्षण्येन वेदानुवचनेन प्रकाशयमानमेतमात्मानं विविदिषन्ति—इति व्याचक्षते तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यात् । न हि कर्मकाण्डेन पर आत्मा प्रकाशयते । "अपनिषदं" इति विशेषश्रुतेः ।

सर्वेषु शास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येव । अत एव 'यज्ञेन' द्रव्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थाः । संस्कृतस्य विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबन्धेन भविष्यति, अतः यज्ञेन विविदिषन्ति । दानस्यापि पापक्षयहेतुत्वात् धर्मवृद्धिहेतुत्वात् च 'दानेन' विविदिषन्ति । तप इत्यविशेषेण कृच्छ्र-चान्द्रायणादिप्राप्तौ विशेषणं 'आत्मशब्देन' इति । कामासेवनमनाश्रकं । न तु भोजननिवृत्तिः । 'अनाश्रकेन' तपसा विविदिषन्ति इति योजना ।

* 'सर्वम्' इच्छिपशुसोमचयनरूपं श्रौतम् । 'अखिलं' निरवशेषम् । स्मार्तं उपासनादिकं च यत् । तत् ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे । 'परिसमाप्यते' प्रतिबन्धक्षयद्वारेण पर्यवस्यति ।

इति स्मृतेश्च । न च—तर्हि कथं स्वर्गादिफलश्रवणं ज्योतिष्टोमा-
दीनां—इति वाच्यम् । अज्ञप्ररोचनार्थत्वात् । कथमन्यथा सर्वाद्यः
सर्वज्ञो वेदः क्षयित्वाद्यपुरुषार्थं स्वर्गादि समुद्दिश्य यागादीन्विदध्यात् ।
तस्मात्प्ररोचनार्थमेव स्वर्गादिश्रवणम् । न तात्पर्येण फलाय । उक्तं
च मनुना [अ. ११ श्लोक. ८२-८३],

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने श्रमे च स्यात् वेदाभ्यासे च यत्नवान्* ॥

एतद्विजन्मनामर्थं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतच्छतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥

१ 'परिहाय' इति क. पुस्तके सर्वज्ञनारायणटीकायां च पाठः ।

२ 'आत्मज्ञाने' इति कुल्लूकभट्ट-राघवानन्दटीकयोः पाठः ।

३ सर्वज्ञनारायणेन 'सामग्र्यं' इति पाठः स्वीकृतः । कुल्लूकभट्टस्तु
'साफल्यं' इति पाठमादृत्य व्याचक्ष्यौ । गोविन्दराजस्याप्ययमेव रुम्मतः ।
रामचन्द्रेण 'अग्रं' इत्येव आदृतम् ।

* 'यथोक्तानि' श्रेयस्कारत्वेन शास्त्रचोदितान्यपि । 'कर्माणि' अग्नि-
होत्रादीनि । 'परिहाय' असाधनत्वेन परित्यज्य । 'आत्मज्ञाने' आत्म-
स्वरूपज्ञाने । 'आत्मध्याने' इति मनन-निदिद्ध्यासनादौ इत्यर्थः । 'श्रमे'
रागोपश्रमे । 'वेदाभ्यासे' उपक्रमादिना उपनिषदर्थविचारणे श्रवणार्था-
परपर्याये । 'यत्नवान्' अभ्यासकृत् 'स्यात्' भवेदिति योजना ।

† 'द्विजन्मनां' द्विजातीनां ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् । 'एतत्' वेदा-
भ्यासादिकम् । 'अग्रं' मुख्यम् । 'विशेषतः ब्राह्मणस्य' इत्यनेन ब्राह्म-
णस्यैव तुरीयाश्रमग्रहणे ऽधिकारः । तस्यैव मुक्तिरित्याश्रयः । 'द्विजः'
द्विजातिः । 'एतत्' पूर्वोक्तं । 'प्राप्यैतच्छतकृत्यो भवति' नान्यथा । आत्म-
ज्ञानं प्राप्यैतच्छतकृत्यो भवतीति भावः ।

इति । तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदान्तवाक्यम् । तच्च क्वचिद-
ज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते । विधिपदरहितप्रमाण-
वाक्यत्वेन क्वचित् भूतार्थवाद इति व्यवह्रियते—इति न दोषः ।
एतेन पूर्वं मीमांसकेन वल्लितं यद्वेदान्तवाक्यानां विधिषोषत्वेन अर्थ-
वादत्वं तत्सर्वं निरस्तम् । षड्विधलिङ्गानि तु—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादश्चोपपत्तिर्लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति । तथा हि छान्दोग्ये षष्ठे ।

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम्* ।

इत्युपक्रम्य—

एतदाख्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा । तत्त्वमसि† ।

१ '०दोपपत्तौ च' इति ग. पुस्तके पाठः ।

* उदात्तक आह । 'हे सौम्य' श्वेतकेतो ! 'अग्रे' जगतः उत्पत्तेः प्राक् ।
'इदं' सर्वं 'सदेव आसीत्' सत् इति अस्तित्वमात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं
सर्वगतम् । 'एकं' निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः ।
'एव' शब्दो ऽवधारणार्थः । इदं नाम-रूप-क्रियावत् विद्वत्समुपलभ्यते यत्
तत्सदेव एकमेव आसीत् । एकमेव अद्वितीयमित्यनेन सजातीय-विजातीय-
स्वगतभेदरहितत्वमुच्यते इति सङ्क्षेपः ।

† स यः सदाख्य एष उक्तो ऽग्निमा अणुभावो जगतो मूलमैतदाख्य-
मेतत्सदात्मा यस्य सर्वस्य तदेतदात्मा तस्य भावः 'एतदाख्यं' । येन च आत्मना
आत्मवत्सर्वमिदं जगत् 'तदेव' सदाख्यं कारणं 'सत्त्वं' परमार्थसत् । अतः
'स' एव 'आत्मा' जगतः प्रत्यक्सरूपसत्त्वं याथात्म्यम् । अतः हे श्वेतकेतो
'तत्' सत् 'त्वमसि' आत्मैवासीः इति ।

इत्युपसंहारः । ऐतदात्ममित्यादेस्तत्त्वमसीत्यन्तस्य नवह्रलो
वचनमभ्यासः ।

“आचार्यवान् पुरुषो वेद” ।

इत्यनेन मानान्तराविषयत्वरूपापूर्वताकथनम् ।

“तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्यते” ।

इति फलकथनम् ।

“तमादेशमप्राचो येनाश्रुतं श्रुतं भवति” ।

इत्याद्यर्थवादः ।

यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृगमयं विज्ञातं स्यात् ।

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्* ।

† उद्दालकः चरितब्रह्मचर्यं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा वाच । श्वेतकेतो !
यन्मिदं महामना अनूचानः मानी स्तब्धश्चासि तत् कस्ते ऽतिशयः प्राप्तः
उपाध्यायात् ? उतापि ‘तमादेशं’ आदिश्यत इत्यादेशः केवलशास्त्राचा-
र्योपदेशगम्यः अथ वा येन वा परं ब्रह्म आदिश्यते ऽसावादेशः । तम-
प्राच्यः पृष्टवानसि आचार्यं ? ‘येन अश्रुतं श्रुतं भवति अगतं मतमवि-
ज्ञातं विज्ञातमिति’ । तदेतदद्भुतं श्रुत्वा पृच्छति श्वेतकेतुः । हे ‘भगवन्
स आदेशः कथं नु’ केन प्रकारेण भवतीति ? उद्दालक आह । हे
‘सौम्य’ यथा लोके एकेन मृत्पिण्डेन रुचककुम्भादिकारणभूतेन विज्ञातेन
‘सर्वं’ अन्यत् तद्विकारजातं ‘मृगमयं’ मृद्विकारजातं ‘विज्ञातं स्यात्’ ।

ननु—मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते अन्यत् कार्यं कथं विज्ञातं स्यात् ?—
इति चेत् । सत्यमेवं स्यात् यदि कारणादन्यत् कार्यं स्यात् । नत्वेवमस्ति ।
तर्हि लोके—इदमस्य विकार—इति कथं वदन्ति ?—इति चेत् । षट्शु ।
एतत् ‘वाचारम्भणं’ वागालम्बनमिति यावत् ‘नामधेयं’ नामैव केवलं
‘विकारः’ परमार्थतो ‘मृत्तिकेत्येव’ मृत्तिकैव ‘सत्यं’ वस्त्विति ।

इति उपपत्तिः । तस्मात्प्रयोजनवर्थाबाधिताज्ञातज्ञापकत्वेन वेदान्तानां स्वतः प्रामाण्यादस्यैव ब्रह्मेति सिद्धम् । अत एव न मीमांसकाभिमतनित्यत्वं वेदे सिद्धतिः । ब्रह्मणः सद्भावस्य सिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः ।

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्वाङ्गिरसः इतिहासः पुराणं
विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि व्याख्याना-
न्यनुवाख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि* ।

[व. उ. अ. ४ ब्रा. ४ कं. १०]

इति ।

१ क. पुस्तके इदं नास्ति ।

* याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीमुपदिशति । अरे मैत्रेयि ! 'अस्य' परमात्मनः प्रकृतस्य 'महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत्' यथा अप्रयत्नमेव पुरुष-निःश्वासो भवति एवं वा ? अरे तन्निःश्वसितमिव ततो जातमित्युच्यते । 'यद्ग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्वाङ्गिरसः' चतुर्विधं मन्त्रजातम् । 'इतिहासः' उर्वशीपुरुवरसोः संवादादिः । "उर्वशीहासुरा" इत्यादि-ब्राह्मणमेव । 'पुराणं' "असदा इदमग्र आसीत्" इत्यादि । 'विद्या' देवयजनविद्या । "वेदः सोऽयं" इत्यादिः । 'उपनिषदः' "प्रियमित्ते-तदुपासीत्" इत्याद्याः । 'श्लोकाः' ब्राह्मणप्रभवा मन्त्राः "तदेते श्लोकाः" इत्यादयः । 'सूत्राणि' वस्तुसङ्ग्रहवाक्यानि । वेदे यथा—"आत्मेत्येवोपासीत्" इत्यादीनि । 'अनुवाख्यानानि' मन्त्रविवरणानि । 'व्याख्यानानि'

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।

इत्यादिश्रुतयश्च । लाघवाच्च पूर्वसृष्टिमनुरुद्धौव वज्रादेरुष्ण-
त्वादिमत इव वेदस्यापि पूर्वसर्गीयानुपूर्ववच्छिन्नस्यैव रचनान्मानु-
पूर्वनियमः । पुरुषाभिप्रायाद्यनपेक्षत्वेन निर्दोषत्वाच्च नाप्रामाण्यम् ।
एतेन पूर्वं मीमांसकोक्तं यत्—वेदानां जन्यत्वे करणापाटवादिदो-
षेणाप्रामाण्यं तदप्यपास्तम् ।

ननु—तर्हि वेदानामुत्पत्तिमत्त्वेनास्तु तार्किकादिसम्मतं त्रिच-
णवस्थायित्वम् । शब्दसमूहत्वात्—इति चेत् । न । य एव वेदो
देवदत्तेनाधीतः स एव मयापि—इति योऽयं गकारः शिवेनोक्तः
स एव विष्णुनोच्यते—इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । विभवश्च
वर्णाः । योऽयं हकारः काश्यां श्रुतः स एव प्रयागेऽनेनोच्यते—
इति प्रतीतेः सर्वव्यापिनस्तस्यानुभवात् । विभुत्वाच्च द्रव्यमेव न
आकाशगुणः । तत्र मानाभावात् । न च बहिरिन्द्रियघात-

अर्थवादाः । अथ वा । वस्तुसङ्गहवाक्याविचारणानि अनुव्याख्यायानि ।
यथा चतुर्थेऽध्याये “आत्मैवेवोपासीत” इत्यस्य यथा—“अन्योऽसावन्यो
ऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः” । एवमित्यस्याध्यायशेषः । मन्त्रविवरणानि
व्याख्यानानि । एवमष्टविधं ब्राह्मणं परमात्मनो निःश्वसितम् ।

ननु—ऋगादिशब्दानामितिहासादीनां च प्रसिद्धार्थत्यागे को हेतुः?—
इति चेत् निःश्वसितश्रुतिरेव तत्र हेतुः । नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव
वेदस्याभिव्यक्तिः । पुरुषनिःश्वासवन्नच पुरुषमुद्भिपूर्विका इति ज्ञेयम् ।
अयं मन्त्रः चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे ब्राह्मणे द्वितीयायां कण्डिकायां तथा
पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमे ब्राह्मणे एकादश्यां कण्डिकायां वर्तते ।

त्वानुपपत्तिः । अनुभववलादेव तत्सिद्धेः । गुण-गुणभावस्य पूर्वमेव समवायनिरासेन निरस्तत्वाच्च । शब्दव्यञ्जकध्वनिग्रहणार्थं वा बहिरिन्द्रियग्राहकत्वोपपत्तिः । यो ऽयं तारो मया श्रुतः स एव मन्द्रः श्रूयते—इति प्रतीतिस्त्वारत्वादिकमपि न तत्र विरुद्धते । तथा च वर्णपदवाक्यसमुदायस्य वेदस्य विद्यदादिवत् सृष्टिकालीनोत्पत्तिमत्त्वम् । प्रलयकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं च । न तु वर्णानां मध्ये उत्पत्ति-विनाशौ । अनन्तगकारादिकल्पने गौरवात् ।

अथ—अनुच्चारणदशायां वर्णानामनभिव्यक्तिर्विरुद्धत—इति चेत् । न । तदानीमुच्चारणरूपव्यञ्जकाभावात् । अन्धकारस्थघटानुपलम्भवत् । उत्पन्नो ऽयं गकार—इत्यादिप्रतीतिस्तु—स एवायं गकार—इति प्रत्यभिज्ञाविरोधेन अप्रमाणमेव । वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितसम्बन्धविषयत्वेन वा प्रमाणम् । तस्मात् न वेदानां त्रिचणावस्थायित्वम् । एतेन—नित्यः शब्दो व्योमैकगुणत्वात् । तत्परिमाणवत्—इति प्राभाकाराङ्गीकृतं ; अथ च शब्दो नित्यः । निःस्यर्शद्रव्यत्वात् आत्माकाशादिवत्—इति भट्टस्वीकृतमपि निरस्तम् ।

अथ—चणिकत्वाभावे ऽपि विद्यदादिवदुत्पत्तिस्वीकारे पौरुषेयापत्तिर्दुर्वारा—इति चेत् । न । न हि पुरुषेणोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं वेदान्तं ब्रूमः । प्राभाकरमते तथात्वापत्तेः । तदुक्तम् ।

वेदस्थाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

१ 'एतेन' इत्यारभ्य 'निरस्तम्' इत्यन्तं ख. पुस्तके नास्ति ।

इति । नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं पौरुषेयत्वम् । नेय्यायि
काभिमतपौरुषेयत्वानुमाने ऽस्मदादिना सिद्धसाधनत्वापत्तेः । किन्तु ।
पुरुषाभिप्रायाद्यनपेक्षत्वे सति सजातीयोच्चारणापेक्षोच्चारणविषयत्व-
मपौरुषेयत्वम् । सजातीयोच्चारणं तु गुरुमुखोच्चारणानन्तरमनूच्चार-
णत्वम् । तद्रहितं तु पौरुषेयं इति दिक् ।

यच्च पूर्वं प्राभाकरमते एकेनैव स्वप्रकाशज्ञानेन त्रिपुटीप्रत्यक्ष-
मापादितम् तदप्यसङ्गतमेव । चाक्षुषज्ञानेन स्वस्वरूप-स्वाश्रययोः
विषयीकर्तुमशक्यत्वात् । चाक्षुषादिज्ञाने विषयतत्सन्निकर्षयोरपि
हेतुत्वात् । चाक्षुषादिज्ञाने उद्भूतरूपवत् द्रव्यस्यैव योग्यत्वाच्च ।
अन्यथा आकाशादीनामपि चाक्षुषत्वापत्तेः । ततीयमुद्गरे विस्तरेण
तार्किकानुव्यवसायदूषणप्रस्तावे दूषितत्वाच्च । नापि भट्टमते अचि-
दंशस्य परिणामित्वं युक्तम् । श्रुति-युक्त्यनुभवविरोधात् । तथा च
श्रुतिः ।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

अस्थूलमनण्वह्रस्वमयाह्वमरूपमस्य ग्रामगन्धम् ॥

इत्यादिनिरंशत्वप्रतिपादकश्रुतेश्च । एवं युक्तिबाधकत्वमपि ।
तथा हि । अचिदंशस्य परिणामः किं तादात्म्येन समवायेन वा ?
नान्यः । असम्भवात् लयानङ्गीकारात् च । पूर्वं प्रथममुद्गरे सम-
वायस्य विस्तरेण दूषितत्वात् च । नाद्यः । तत्किं तादात्म्यं भेद-
सहिष्णुर्वा तत् शून्यं वा ? प्रथमे समवायवदात्माश्रयानवस्थादि-
दोषप्रसङ्गः । द्वितीये तु परिणामरूपधर्मस्य उत्पत्तिविनाशस्वीकारे
धर्मिणस्तावदवश्यं वाच्यौ । तदुक्तम् ।

उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्* ।

इति । तथा च कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गः स्यात् । एतेन—

विक्रिया ज्ञानरूपास्य न नित्यत्वे विरोत्यति ।

इत्यपास्तम् । आत्मनानात्वनिराकरणं मनसो विभुत्वनिराकरणं च तृतीयमुद्गरे तार्किकमतनिराकरणप्रस्तावे ऽनुसन्धेयम् ।

यत्पुनरुक्तं—ज्ञान-कर्मसमुच्चयादेव जडबोधात्मकस्य आत्मनो नित्यं ज्ञानं नित्यं सुखं चोदेति—इत्यादि तदप्यसङ्गतमेव । ज्ञान-कर्मसमुच्चयस्यैवासम्भवात् ।

तथा हि । अज्ञानाधिकारिकं कर्म न ज्ञानेन सह समुच्चयते । तेजस्तिमिरयोरिव युगपदसम्भवात् । कर्माधिकारहेतुदेहात्माभेद-बुद्ध्यपनोदकत्वेन ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । नापि विकल्प्यते । एकार्थत्वाभावात् । ज्ञानकार्यस्याज्ञाननाशस्य कर्मणा कर्तुमशक्यत्वात् । तदुक्तम् ।

अविरोधितया कर्म नाविद्यां विनिवर्तयेत् ।

विद्या ऽविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसङ्गवत् ॥

इति ।

तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यते अयनाय । इति श्रुतेश्च । ज्ञाने जाते तु कर्म कार्यं नापेक्षत एव । तदुक्तम् ।

ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रेषु डिण्डिमः ।

* 'उपयन्' जायमानः । 'अपयन्' विनश्यन् । 'विकरोति' उत्पत्ति-विनाशभाजं करोति इति भावः ।

इति* अज्ञेन तु अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये कर्माण्य-
नुष्ठेयानि ।

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रकेन ।

इति श्रुतेः† । किञ्च वार्तिककृद्भिश्चाज्ञानिनो ऽपि कर्मानधि-
कारित्वं प्रतिपादितम् ।

तस्य ह न देवा नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति।

* एतेन—यत् पूर्वमुक्तम् —

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने ।

इत्यादि । तदप्यसङ्गतमेव । तथा हि ।

नित्य-नैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।

ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयन् ॥

अभ्यासात् पक्वविज्ञानं कैवल्यं लभते नरः ।

इत्यादिना कर्मणः ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनात् ज्ञानद्वारैव कर्म मोक्ष-
साधनम् । न साक्षात् । पूर्वोक्तद्वारैतवचनं तु शास्त्रीयपरोक्षज्ञान-
कर्मणोः साहित्याभिप्रायकं इति दिक् ।

† ज्ञानेन विदितात्मतत्त्वं पुरुषं कर्माणि स्वयमेव त्यजन्ति । न तन्त्या-
गाय प्रयत्नापेक्षा । तदुक्तम् ।

न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ ।

विदिते परतन्त्रे तु समस्तैर्नियमैरलम् ॥

ताण्डन्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते ।

ज्ञानामृतसो येन सकृदास्वादितो भवेत् ॥

स सर्वकायमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ।

इत्यादिस्मृतयो ऽत्र प्रमाणम् ।

‡ भगवदनुग्रहद्वारा कृतात्मसाक्षात्कारस्य 'देवाः' महावीर्याश्च । 'न'
अपि । सर्वात्मकब्रह्मभावाऽभवनाय । 'नेष्टते' न समर्था भवन्ति । किमुत
कामादयः । 'आत्मा ह्येषां स भवति' । 'स' ब्रह्मवित् । 'एषां' देवानां ।

इति श्रुतिव्याख्याने । किमु, वक्तव्यं ज्ञानिन इति । तथा हि ।
 कर्मप्रकरणे त्वस्मिन्नविद्याकार ईर्यते ।
 स्वस्माद्भिन्ना देवतेति धीरविद्याविजृम्भिता ॥
 स्वस्य तत्त्वमविज्ञाय रागदानादिकर्मभिः ।
 स्वतो ऽन्यदेवता याति ह्यनङ्गान् वणिजं यथा ॥
 अपि भूरिपशोः पुंसः एकस्मिन्नपि तस्करैः ।
 द्वियमाणे पशौ दुःखं किमु सर्वापहारतः ॥
 सर्वस्वतुल्ये नृपशौ ब्रह्मधीपरिभाषिणि ।
 द्वियमाणे भवेद्दुःखं स्यात्सर्वेषां दिवोकसाम् ॥
 राज्ञा कृषिफलं यदत्करार्थं प्रतिपत्स्यते ।
 सर्वभावस्तथा देवैर्यागभुग्भिर्निवार्यते ॥
 तस्मादेषां न प्रियं तत् यन्मनुष्याभिजानते ।
 ब्रह्मात्मत्वमतो देवाः प्रतिबध्नन्ति बोधजम् ॥
 प्रमादिनो बहिस्त्रिक्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ।
 संन्यासिनो ऽपि दृश्यन्ते देवसन्दूषिताशयाः ॥
 मुमुक्षुः कर्मभिर्देवानाराद्धैषामनुग्रहात् ।
 अन्तःस्थितं वेत्ति चेत्त्वं पारतग्न्यान्निवर्तते ॥
 प्रामाण्यं कर्मकाण्डस्य देवानां प्रभुता तथा ।
 पशुकल्पेषु मूढेषु भवेन्न तु विवेकिनि ॥
 नराणामधमर्षत्वात्सर्वभावं दिवोकसः ।

'आत्मा' शास्त्रप्रकाशितब्रह्मरूपः । 'भवति' जायते । ब्रह्मसाक्षात्कारवतो
 देशा न प्रभवन्ति अभिभवितुमिच्छाशयः ।

वारयन्ति हविर्भोक्तुं 'तैर्दत्तामिति' चेन्न तत्* ॥
 तस्य ज्ञातात्मतत्त्वस्य प्रध्वस्ततमसो यतेः ।
 इन्द्रादयो ऽपि नैवालं सर्वभावान्निवारणे ॥
 यद्यपीशा नृणां देवास्तथापि ब्रह्मरूपिणः ।
 अनीशाः प्रत्युतैवेषामात्मा भवति तत्त्ववित् ॥
 ईशाऽनीशित्वसम्बन्धः प्रत्यगज्ञानहेतुजः ।
 ज्ञानी ज्ञानात्तमोध्वस्तावीश्वराणामपीश्वरः ॥
 न चेहाऽविदुषो ऽपि स्यादृणित्वं हेत्वसम्भवात् ।
 न किञ्चिन्नः सुरैर्दत्तमृणित्वं येन नो भवेत् ॥
 शास्त्रादृणित्व-मिति चेत् न शास्त्रस्यार्थवादतः ।
 अवदानविधेरर्थवादो ऋणिवचःश्रुतौ ॥
 इति । उक्तं च नैष्कर्म्यसिद्धौ ।
 ब्रह्मण्याध्यात्मिके देहे ज्ञात्वा आत्मेति भावनाम् ।
 श्रुतेः किङ्करतामेति वाङ्मनः-काय-कर्मभिः ॥
 दग्धाखिलाधिकारस्येत् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ।

* 'नराणां' इति ।

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥

गी० अ० ३ श्लो० १२ ।

इति गीतोक्तेः । यज्ञभावितैर्देवैः दत्तान् इष्टान् भोगान् एभ्यः देवेभ्यः
 अदत्त्वा यो भुङ्क्ते स स्तेनः देवस्त्रापहारी भवति । इति यत् वन्न । प्रध्वस्त-
 तमसः अत एव ज्ञातात्मतत्त्वस्य यतेः इन्द्रादयो ऽपि देवाः सर्वभावान्नि-
 वारणे नाशं न समर्था भवन्ति । अतो दत्तत्वाभावः । तदभावे च देवस्त्राप-
 हाररूपस्य दोषस्यापि प्राप्तिर्न इति तात्पर्यम् ।

वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव, स्याद्विधिकिङ्करः ॥

इति* । एतेन ऐकभविकन्यायं पुरस्कृत्य यदापादितं, कर्मणैव मोक्षो भविष्यतीति 'ज्ञानं तत्र करोति किं' इत्यादि तत्सर्वमपास्तम् । तस्मात्सर्वाणि कर्माणि ज्ञानार्थान्येव । न तु ज्ञान-कर्मसमुच्चयः । एवं च सर्वकर्मसन्नासोऽपि ज्ञानार्थ एव श्रूयते । तथा हि ।

एवमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ।

शान्तो दान्त उपरतस्त्रित्तुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् ।

त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् ।

सत्यानृते सुख-दुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मान-मन्विच्छेत् ।

इत्यादौ । तत्र कर्म-तत्यागयोरारादुपकारका-सन्निपत्योप-कारकयोः प्रयाजावघातयोरिव न समुच्चयः सम्भवति । विरुद्धत्वेन यौगपद्याभावात् । नापि कर्म-तत्यागयोरात्मज्ञानमात्रफलकत्वेन ऐकार्थत्वात् अतिरात्रार्थयोः षोडशग्रहणाग्रहणयोरिव विकल्पः स्यात् । द्वारभेदेनैकार्थत्वाभावात् । कर्मणो हि पापत्रयरूपमदृष्ट-

* भगवत्पुण्यपादैरप्युक्तम् ।

यावद्देहात्मविज्ञानं बाध्यते न प्रमाणात् ।

प्रामाण्यं कर्मकाण्डस्य तावदेवोपपद्यते ॥

वर्णाश्रमाभिमाने तु श्रुतेर्दासो भवेन्नरः ।

वर्णाश्रमविहीनश्च वर्तते श्रुतिमूर्धनि ॥

इत्यादि ।

† प्रधानफलनिर्वाहकं 'उत्तरादुपकारकं' प्रयाजादि । तद्वि फलिकां-द्वाराऽपूर्वजनकं भवति ।

‡ प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं 'सन्निपत्योपकारकम्' हविस्तण्डुलादि ।

मेव द्वारम् । संन्यासस्य तु सर्वविघ्नेषाभावेन विचारावसरदानरूपं दृष्टमेव द्वारम् । नियमापूर्वं* दृष्टममवायित्वाद्दघातादाविव न प्रयोजकम् । तथा च अदृष्टार्थ-दृष्टार्थयोः आरादुपकारक-सन्नि-
पत्त्योपकारकयोरेव प्रधानार्थत्वेऽपि विकल्पो नास्त्येव । प्रयाजाव-
घातादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मात्कमेणानुष्ठेयम् । तत्रापि संन्यासा-
नन्तरं कर्मानुष्ठायित्वं चेत् । तदा परित्यक्तपूर्वाश्रमस्वीकारेण
आरूढपतितत्वात्, कर्मानधिकारित्वम् । प्राक्तनसंन्यासवैयर्थ्यं च ।
तस्य अदृष्टार्थत्वाभावात् । प्रथमकृतसंन्यासेनैव ज्ञानाधिकारलाभे
तदुत्तरकाले कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यं च । तस्मादादौ भगवदर्पणबुद्ध्या
निष्कामकर्मानुष्ठानादन्तःकरणशुद्धौ तीव्रेण वैराग्येण विविदि-
षायां दृढायां सर्वकर्मसंन्यासः वक्ष्यमाणश्रवण-मननादिरूपवेदान्त-
वाक्यविचाराय कर्तव्यः । तदुक्तं भगवता ।

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽप्नुते† [अ. ३ श्लो. ४] ।

आरूढोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव श्रमः कारणमुच्यते‡ [अ. ६ श्लो. ३] ।

* 'नियमापूर्वं' तु दृष्टस्यैव किञ्चिद्वैजात्यं जनयति । नतु अदृष्टमित्यर्थः ।

† 'कर्मणां' क्रियाणां यज्ञादीनां इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठिताणां
उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्ति-
द्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतुनाम् । 'अनारम्भात्' अननुष्ठानात् । 'नैष्कर्म्यं' निः
कर्मभावं ज्ञानयोगेन निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत् । 'पुरुषो
नाप्नुते' न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन कर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन
पुरुषार्थहेतुत्वं । न स्वातन्त्र्येण । ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायसम्बन्धात्मिका
सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुः अनन्यापेक्षा, इत्येतत्सिद्धमिति ज्ञेयम् ।

‡ योगोऽत्र तीव्रवैराग्यपूर्विका विविदिषा । 'आरूढोः' योगं आरो-
ढुमिच्छतः पुरुषस्य । अनारूढस्य ध्यानयोगे ऽवस्थानुमशक्तत्वात् । तस्य

इति । उक्तं च वार्त्तिकशङ्खिः ।

प्रत्यग्विदिषामिद्धौ वेदानुवचनादयः ।

ब्रह्मावाप्त्यै तु तत्त्याग ईष्यन्तीतिश्रुतेर्बलात् ॥

इति । सृतिश्च ।

कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।

कषाये* कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥

इति । मोक्षधर्मं च ।

कषायं पाचयित्वा च श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु ।

प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्राजमनुत्तमम् ॥

भावितैः करणैश्चायं बह्वसंसारयोनिषु ।

आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥

तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ।

त्रिष्वश्रमेषु को त्वर्था भवेत्परमभीष्टतः ॥

इति । अत्र च क्रमाक्रमसंन्यासौ द्वावपि दर्शितौ । तथा च श्रुतिः ।

ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् ।

गृहात् वनौ भूत्वा प्रव्रजेत् ।

इति । इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ।

‘मुनेः’ कर्मफलायासिनः । ‘कर्म’ यागादि । ‘कारणं’ साधनं । ‘उच्यते’ कथ्यते इत्यर्थः । पुनः ‘तस्यैव’ ‘योगारूढस्य’ ‘शमः’ उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः । ‘कारणं’ योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः । यावत् यावत् कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति स भटिति योगारूढो भवति ।

* ‘कषायो’ रागद्वेषादिमलः ।

† ‘मोक्षं’ वैराग्यम् । ‘आसादयति’ प्राप्यत इत्यर्थः ।

गृहाद्वा वनाद्वा अथ स्नातको वा ऽस्नातको वा

यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् ।

इति । तस्माद्ब्रह्मस्य अविरक्तदशायामेव कर्माधिकारः । तस्यैव
विरक्तदशायां सर्वकर्मसंन्यास इति क्व ज्ञान-कर्मसमुच्चयशङ्का ? ।

इति ज्ञान-कर्मसमुच्चयखण्डनम् ।

एवं च ज्ञान-कर्मसमुच्चयसाध्यस्य नित्यसुखसाक्षात्काररूपमोक्ष-
स्थाप्यनुपपत्तिरेव । तथा हि । तन्नित्यं सुखमात्मनो भिन्नमभिन्नं
वा ? नान्यः । त्वया अनङ्गीकारात् । अथ—भिन्नमिति चेत् ।
तत्किं जन्यमजन्यं वा ? आद्ये । जन्यस्य चयित्वनियमेन कथमच्चय-
पुमर्थकामनाविषयता । ब्रह्मलोकान्तसुखवितरणो हि मुमुक्षुरुच्यते ।
तदुक्तम् ।

ब्रह्मलोकदृष्टीकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः* ।

इति । द्वितीये तस्य ज्ञापकं वक्तव्यम् । स्वप्रकाशालानङ्गी-
कारात् । अङ्गीकारे च वेदान्तमतप्रवेशात् । मोक्षदशायां च ज्ञान-
करणमनःसंयोगसाधकाऽदृष्टेन्द्रियाद्यभावाद्वेद्यत्वेन तार्किकमतवत्
तदेवापुरुषार्थत्वमायातम् । न हि असंवेद्यसुखस्य पुमर्थत्वमस्ति ।
परसुखस्याप्रसङ्गात् । इन्द्रियाद्यभ्युपगमे च संसारदशायां तत्रसङ्गः
स्यात् । कस्यचिदावरणस्याभ्युपगमे तु । तस्य सत्त्वासत्त्वभिन्नाभिन्न-
रूपविचारासहत्वात् । अनिर्वचनीयत्वस्वीकारे तु ब्रह्मवादिमत-

* 'दृष्टीकारः' अभूततद्भावे चिः । ब्रह्मलोकमपि दृश्यवत्तुच्छं मत्वा तस्य
त्यागो वैराग्यस्य परमावधिर्भवतीत्यभिप्रायः ।

प्रवेशात् । अत एव आत्माभिन्नमपि न तत्सुखम् । आत्मस्वरूपस्य सर्वदा अनावृतत्वेन तदभिन्नसुखस्य संसारदशायामपि भानप्रसङ्गाच्च । अनया चानुपपत्त्या नव्यमीमांसकैः ' केवलदुःखाभाव एव धरि-
गृहीतः । स च तृतीयमुद्गरे निराकृत एव । आत्मनिवृत्तिमन्त-
रेण तदाश्रितसुखदुःखनिवृत्त्ययोगात् । विशेषतः भाट्टैः कार्यका-
रणयोस्तादात्म्याङ्गीकाराच्च । उपादाननिवृत्त्यैव कार्यनिवृत्तेर्दर्शनात् ।
इत्यखं मृतमारणेनेति दिक् ।

अत एव त्रिदण्डिनां मतस्थाप्यनवकाश एव । तथा हि । भेदा-
भेदस्य सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् तृतीयमुद्गरे दूषितत्वाच्च । किञ्च । पार-
मार्थिकभेदस्य न निवर्तकं पश्यामः । अथ—तस्य तत्त्वज्ञानं निवर्तकं
—इति चेत् । न । तत्किं भिन्नाभिन्नविषयं ? अभिन्नमात्रविषयं वा ?
आद्ये न तस्य भेदनिवर्तकत्वं सम्भवति । ज्ञानस्य स्वविषयनिवर्तक-
त्वायोगात् । द्वितीये भेदस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे कल्पितत्वप्रसङ्गः । कल्पित-
स्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वनियमात् । अथ—पुरुषोत्तमदर्शनादिना पाप-
निवृत्तौ व्यभिचारः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

आपौठान्मौलिपर्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम् ।

पातकान्याशु नश्यन्ति किं पुनश्चोपपातकम् ॥

इति । अन्यत्रापि—

“सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति” ।

इति—इति चेत् । न । तत्र विहितक्रियाविशेषत्वेनैव पाप-
निवर्तकत्वाङ्गीकारात् ।

“धर्मेण पापमपनुदति” ।

इति श्रुतेः । इह तु ज्ञानत्वस्यैव निवर्तकतावच्छेदकत्वेन विवक्षित-
त्वात् । स्वप्नगन्धर्वनगर-शुक्तिरजतादौ तथा दर्शनात् । उक्तं च
पञ्चपादिकाङ्गिः ।

यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् ।

इति । अज्ञानस्य च विश्वभ्रमोपादानत्वेन अद्वितीयचेतन्ये
कल्पितत्वम् । अभिन्नमात्रस्य वेदप्रमेयत्वे भेदांशस्य कथं शास्त्रीयत्वम् ? ।
भिन्नाभिन्नस्य वेदप्रमेयत्वे तु मोक्षदशायामपि तथैव स्यात् ।
अभिन्नमात्रे प्रमाणाभावात् ।

अथ—आत्मज्ञानात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः । कर्मणा च भेद-
निवृत्तिः—इति चेत् । न । भेदाभेदवादिमते मिथ्याज्ञानस्य दुर्निरूप-
त्वात् । भेदाभेदेन सर्वत्रैव सर्वप्रमासम्भवात् । कर्मणां च न कुत्रापि
भेदनिवर्तकत्वं दृष्टम् । न वा श्रुतम् । कर्मजन्यस्य च अनित्यत्वनिश्च-
यात् । अथ—

“न स पुनरावर्तते” ।

इति श्रुत्या पुनरावृत्त्यनुमानं बाह्यते—इति चेत् । न । विरोधा-
भावात् । न हि यदा ब्रह्मलोकं प्राप्नोति तदैव पुनरावर्तते इति
वयं ब्रूमः । श्रुतिश्च ‘नावर्तते’ इति वर्तमानकाले आवृत्तिं दर्शयति ।
न आवर्तिष्यतैव इति कल्पना—कृतत्वेन विनाशित्वानुमानविरुद्धा इति
ब्रूमः । उपासनाविधेः स्तुतिपरत्वाच्च नास्य प्रमाणान्तरबाधकत्वम् ।
श्रुतिश्च ।

तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते ।

एवमेवामुत्र पुण्यचितो.लोकः क्षीयते ॥

इति केवलकर्मजन्यत्वात् ज्ञान-कर्मजन्यत्वेऽपि न कोऽपि विशेषः ।
वक्ष्यमाणश्रनाद्यतीतात्मज्ञानस्य सर्वकर्मविरोधित्वाच्च न समुच्चया-
वकाशः । निर्विकारावस्थब्रह्मप्राप्त्यादिकं तु भिन्नाभिन्नविकल्पग्रस्त-
त्वेनैवानुपपन्नम् । प्रमाणाभावात् । अद्वैतश्रुतिविरोधाच्च । प्राभाकर-
सम्मतमोक्षस्य च तार्किकमोक्षवदेव अपुरुषार्थत्वं व्याख्येयम् । गुण-
गुणिभावाङ्गीकाराविशेषात् इति दिक् ।

इति भट्टचिदण्डोभयसम्मतमोक्षखण्डनम् ।

यत् पुनरुक्तं—न कदाचिदनीदृशं जगत्—इति । तत्किं प्रवा-
हानादित्वेन वा सृष्टिप्रलयाद्यभावपूर्वकानाद्यनन्तत्वेन वा ? आद्ये ।
दृष्टापत्तिः । यावद्ब्रह्मज्ञानं कल्पितप्रपञ्चरचनायाः पूर्वं प्रतिपादित-
त्वात् । अग्रे प्रतिपाद्यमानत्वाच्च । द्वितीये । अनेकश्रुति-स्रुतीति-
हास-पुराणादिविरोधात् । तथा च श्रुतयः ।

तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।

इत्याद्याः पूर्वमेव विस्तरेण प्रदर्शिताः । ननु—तवापि कथं निर्वि-
शेषे ब्रह्मणि जगत्सृष्ट्यादिकल्पनं—इति चेत् । शृणु । एवमत्र प्रक्रिया ।
जीवेश्वर-जगद्विभागशून्येऽपि श्रुद्धे ब्रह्मणि अद्भ्यस्ता अनादिमाया
विद्यापर्यायशब्दवाच्या । सत्वप्राधान्येन स्वच्छा दर्पण इव मुखाभाषं
चिदाभासमागृह्णाति । ततश्च बिम्बस्थानीयः परमेश्वरः उपाधिदोषा-
न्वस्कन्दितात् सर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टः । प्रतिबिम्बस्थानीयश्च जीवः

उपाधिदोषास्कन्दितः किञ्चिज्जलादिधर्मविशिष्टः । उपाधिस्तु—उप
समीपे स्थित्वा स्वीयं रूपं अन्यत्र आदधाति इति उपाधिः ।
ईश्वराच्च जीवभोगाय आकाशरदिक्रमेण वक्ष्यमाणेन शरीरेन्द्रिय-
सङ्घातः तद्भोग्यश्च कृत्स्नः प्रपञ्चो जायते । बिम्ब-प्रतिबिम्बमुखानुगत-
मुखवच्च ईश-जीवानुगतं मायोपाधिचेतन्यं साक्षी कल्प्यते । तेनैव
साङ्ख्यसमायातकार्यं च कृत्स्नं प्रकाशयते । न च—निर्विशेषब्रह्मणि
सर्वदा एकरूपत्वेन कथं जीवेशादिविभागकल्पनं—इति वाच्यम् ।
जीवेश्वरादिविभागस्य अनादिसिद्धत्वस्वीकारात् । तस्य च श्रुति-
स्मृतिसिद्धत्वात् । तदुक्तम् ।

जीव ईशो विशुद्धा चित् विभागश्च तयोर्द्वयोः ।

अज्ञानं तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥

इति । तथाच ।

मायाभासेन जीवेशौ करोति ।

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

तदस्य रूपं प्रति च लक्षणात् ।

१ 'निर्विशेषे' इति ख. पुस्तके ।

* मैत्रेय्या पृष्टो याज्ञवल्क्यः 'इदं तन्मधु दध्यङ् डायवर्णः अश्विभ्यामुवाच'
इत्यभिधाय । 'रूपं' प्रतिरूपं प्रति 'प्रतिरूपो' रूपान्तरं बभूव । रूपः
अनुरूपो वा । यादृक्संस्थानौ माता-पितरौ तादृक्संस्थान एव पुत्रो
भवति । न हि चतुष्पदो द्विपात् द्विपदो वा चतुष्पात् । एवं हि पर-
मेश्वरो नाम-रूपे व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थमिति

इत्यादिश्रुतेः ।

ममैवांगो* जीवलोके जीवभूतः सनावनः ।

[नी० अ० १५ श्लो० ७]

इति स्मृतेश्च ।

अंगो नानाव्यपदेशात् ।

इति व्याससूत्राच्च । अथ श्रुति-स्मृतिसिद्धस्यापि जीवेश्वरविभागस्य प्रक्रिया प्रतिपाद्यते । तत्र अस्मन्मते पदार्था द्विविधः । दृक् दृश्यं च । अन्यवादिपरिकल्पितानां पदार्थानां अत्रैवान्तर्भावः । पूर्वमतिरिक्तानां दूषितत्वात् । तत्र दृक्पदार्थ आत्मा पारमार्थिक

चेत् ? 'तदस्य' आत्मनः 'रूपं प्रति चक्षणाथ' प्रतिख्यापनाय । यदि हि नाम-रूपे न व्याक्रियेते तदा अस्य आत्मनः निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिख्यायेत प्रसिद्धं स्यात् इत्यर्थः ।

* अंग इव 'अंगः' प्रतिबिम्बः परिच्छेदो वा । अनाविष्कृताखिल-शक्तिमत्त्वमंगत्वमिति कल्पितो ऽर्थः ।

† 'अंगो नानाव्यपदेशात् अन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके' [शा. अ. २ पा. ३ सू. ४३] जीवः ईश्वरस्य 'अंगः' भवितुमर्हति । यथामेर्विष्कृलिङ्गः । न हि निरवयवस्य मुख्यो ऽंगः सम्भवति । निरवयवत्वात् । स एव पुनः न सम्भवति । 'नानाव्यपदेशात्' "सो ऽन्वेष्टव्यः" "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति" । एवंजातीयको भेदः असति भेदे न सम्भवति । 'अन्यथा नापि' अन्यथा चापि व्यपदेशो भवति अनागत्यप्रतिपादकः । तथा हि । 'एके' मुनयः । 'दाश-कित-वादित्वमधीयते' ब्रह्मणः दाशकितवादिभावं आमगन्ति ।

एक एव । सर्वदा एकरूपो ऽपि. खोपाधिभूतमायावशात् त्रिधा विभज्यते । ईशो* जीवः साक्षी चेति । तत्र कारणोपाधिभूतमायोपहितं चैतन्यमीश्वरः । सोऽपि त्रिविधः । प्रतिब्रह्माण्डं खोपाधिभूतमायागुणत्रयभेदेन ब्रह्म-विष्णु-रुद्रभेदात् । तत्र कारणीभूतसत्वगुणावच्छिन्नः उपहितो वा विष्णुः पालयिता । कारणीभूतरज-उपहितो ब्रह्मा । हिरण्यगर्भश्च अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकारणाभावाच्च ब्रह्मा । तथापि पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोत्पादकत्वात् क्वचित् ब्रह्मेत्युपचर्यते । तदुक्तम् ।

हिरण्यगर्भो नाम मूर्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः ।

सैव शरीरी प्रथमः सैव पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता च भूतानां ब्रह्माये समवर्तत ।

इति ।

“हिरण्यगर्भः समवर्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्” । इति श्रुतेश्च । एवं कारणीभूततमउपहितो रुद्रः संहर्ता । उपहितत्वं च इतरव्यावर्तकत्वे सति विशेषानम्बयित्वम् । यथा शाखा तदुपहिते सन्द्रे ।

एवं एकस्यैव चतुर्मुख-चतुर्भुज-पञ्चमुखाद्याः पुरुषाकाराः । श्री-भवानी-भारती-रमाद्याः स्त्रियाकाराः । अन्ये च मत्स्य-कूर्मादयो ली-लयैवाविर्भवन्ति इति च प्रतिब्रह्माण्डम् । श्रुतिश्च ।

* ईश्वरत्वं च सर्वदाखिलशक्त्याविर्भावत्वम् । गुणावतारत्वं च अखिलशक्त्याविर्भावयोग्यत्वम् । अंशावतारत्वं च कतिपयशक्त्याविर्भावत्वम् ।

अथ यो ह खलु वा वास्य तामसो ऽंशो ऽसौ ब्रह्मचारिणो
यो ऽयं रुद्रः । अथ यो ह खलु वा वास्य राजसो ऽंशो यो ऽयं
ब्रह्मा । अथ यो ह खलु वा वास्य सत्विको ऽंशो ऽसौ ब्रह्मचारिणो
यो ऽयं विष्णुः* ।

एवं भवान्यादौनामपि आश्रलायनशाखायामाज्ञातमनुसन्धेयम् ।
न च अनन्तब्रह्माण्डकल्पने मानाभावः । तथा च विष्णुपुराणे प्रकृतिं
प्रकृत्य—

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्युतानि च ।

ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिगतानि च ॥

इति । सौरे . च

ब्रह्माण्डमेतत्सकलं ब्रह्मणः चेत्रमुच्यते ।

सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्माण्डास्तिर्यगूर्ध्वगाः ॥

ब्रह्माणो हरयो रुद्रास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः ।

आज्ञया देवदेवस्य महादेवस्य शूलिनः† ॥

१ 'कोटिशः' इति ख० पुस्तके ।

* हे 'ब्रह्मचारिणः' ब्रह्मविचारकर्तारः । 'अस्य' ब्रह्मणः 'यो ह खलु
वा व' 'तामसः' तमःप्रधानः । 'अंशः' तमउपाधिको विशेषः स 'रुद्रः' ।
एवं 'राजसो ऽंशो' ब्रह्मा 'सत्विको ऽंशो' विष्णुरिति यथायथं योज-
नीयम् ।

† 'शूलिनः' संसारनाशकरस्य । न तु शूलसंज्ञकायुधधरस्य ।

ब्रह्माण्डानामसङ्ख्यानं ब्रह्म-विष्णु-हरात्मनाम् ।

. उद्भवे प्रलये हेतुर्महादेव* इति श्रुतिः ॥

इति । नारदीये ऽपि ।

सृष्टिस्थित्यन्तकरणे ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।

यस्यायुतायुतांशांशास्तद्भूत्यभिधीयते ॥

इति । एवमन्यत्रापि इति दिक् । विस्तरस्तु स्वरूपप्रकाशे
द्वितीयपरिच्छेदे ऽनुसन्धेयः ।

इत्यापातत ईश्वरनिरूपणम् ।

अथ जीवतत्त्वनिर्णयः । अन्तःकरण-तत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रति-
बिम्बीभूतं चैतन्यं जीव इति विवरणानुसारिणः । प्रतिबिम्बत्वं तु ।
उपाद्धान्तर्गतत्वप्रतीयमानत्वे मति औपाधिकपरिच्छेदशून्यत्वे च मति
बहिःस्थितस्वरूपत्वम् । उपाद्धान्तर्गतत्वे मति उपाद्धान्तर्गतस्वरूपा-
भिन्नत्वं बिम्बत्वम् । तथा च उपहितमुखद्वयाच्छुद्धं मुखं भिद्यते ।
अशुद्धस्य उपहितकल्पनाधिष्ठानत्वेन ततो भेदस्यावश्यकत्वात् इति
साक्षिसिद्धिः । अत्र च अन्तःकरणानानात्वाज्जीवनानात्वम् । न तु

* 'महादेवः' दिव्यतीति देवः महांश्चाऽसौ देवश्चेति । चैतन्यरूपप्रकाश
कस्य परमात्मनः सगुणं रूपमित्यर्थः ।

† 'ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः' 'यस्य' 'परमात्मनः' अयततमस्य अंशस्य अयुत-
तमांशभूताः । अतिसूक्ष्मांशरूपा इत्यर्थः ।

वास्तवम् । पूर्वमेव दूषितत्वात् । यथा तार्किकमते औचैक्ये ऽपि तत्तत्कारणशक्त्युपाधिभेदेन शब्दग्रहभेदव्यवस्था । एव मात्मैक्ये ऽपि अन्तःकरणोपाधिभेदादेव बन्ध-मोक्षदिव्यवस्थोपपत्तिः । अत्र प्रतिबिम्बस्य वास्तवत्वे वक्ष्यमाणतत्त्वमादिपदे जहदजहलक्षणैव । सोऽयं देवदत्तः—इति वाक्यस्थपदवत् । न च—वार्तिककारमते आभासस्त्रीकारेण जहदजहलक्षणाविरोधः—इति वाच्यम् । तन्मते जहलक्षणास्त्रीकारात् । गङ्गायां घोषवत् । तदुक्तं सङ्क्षेपशारीरके ।

माभामाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्दस्तथाऽहम्-

शब्दो ऽहङ्कारवाची भवति तु जहती लक्षणा तत्र पक्षे ।

इति । तन्मते प्रतिबिम्बस्यैव जडाजडविलक्षणत्वेन आभासत्वस्त्रीकारात् । न च—तर्हि आभासस्यैव बद्धत्वात् केवलचैतन्यस्य च मुक्तत्वात् बन्ध-मोक्षयोर्वैय्यधिकरणापत्तिः । स्वनाशार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च—इति वाच्यम् । तन्मते केवलचैतन्यस्यैव आभासद्वारा उद्धृतात् । न बन्ध-मोक्षयोर्वैय्यधिकरणापत्तिः । तदुक्तम् ।

अयमेव हि नोऽनर्थो यत्संसार्यात्मदर्शनम्* ।

इति । प्रतिबिम्बादास्यस्य वैलक्षण्यम् । यद्यपि दर्पणगतः चैत्र-प्रतिबिम्बः स्वं परं च न जानाति । अचेतनांशस्यैव तत्र प्रतिबिम्बनात् । तथापि चित्रप्रतिबिम्बः चित्रादेव स्वं परं च जानाति । प्रतिबिम्ब-पक्षे बिम्बचैतन्यमेव उपाधिस्थत्वमात्रस्यैव कल्पितत्वात् । आभासपक्षे च अनिर्वचनीयत्वे ऽपि जडविलक्षणत्वात् । स च यावत् स्वबिम्बैक्य-

* 'संसार्यात्मदर्शनम्' संसारिरूपेण जीवरूपेण आत्मनः दर्शनं अवलोकनम् ।

मात्मनो न जानाति तावज्जलप्रतिबिम्बितसूर्य इव जलगतकन्यादिकं
 उपाधिगतं विकारसहस्रमनुभवति । अत एव जीवोऽन्तःकरणा-
 वच्छिन्नत्वात् तत्सम्बद्धमेव अक्षादिद्वारा भासयन् किञ्चिज्ज्ञो भवति ।
 ततश्च जानामि—करोमि—भुञ्जे—च इति अनर्थगतभाजनं भवति ।
 स चेद्विम्बभूतं भगवन्तमनन्तशक्तिमायानियन्तारं सर्वविदं सर्वफल-
 दातरं अनिग्रमानन्दघनमूर्तिं अनेकावतारान् भक्तानुग्रहाय विद-
 धतं आराधयति परमगुरुमग्रेषकर्मसमर्पणेन तदा बिम्बसमर्पितस्य
 प्रतिबिम्बे प्रतिफलनात् सर्वानपि पुमर्थानासादयति । तदुक्तं
 प्रह्लादेन ।

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णा
 मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ।
 यद्यच्चनो भगवते विदधीत मानम्
 तच्चात्मने^१ प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥

[भा. स्कं. ७ अ. ६ श्लो. ११]

इति । अत एव यदा भगवन्तमाराधयतोऽन्तःकरणं ज्ञानप्रति-
 बन्धकपापरहितं भवति ज्ञानानुकूलपुण्येन चोपचितं भवति तदाति-
 निर्मलमुकुरमण्डल इव मुखं अतिस्वच्छेऽन्तःकरणे सर्वकर्मत्याग-ग्रम-
 दमादिपूर्वकगुरूपसदम-वेदान्तवाक्यश्रवण-मनन-निदिध्यासनैः संस्कृतं
 'तत्त्वमसि' इति गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्यकरणिक 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्य-
 नभ्रमाकारशून्या निरुपाधिचेतन्याकारा साक्षात्कारात्मिका वृत्ति-

१ 'तत्त्वात्मने' इति क० पुस्तके पाठः ।

रुदेति । तस्यां च प्रतिफलितं चैतन्यं सद्य एव स्वविषयाश्रयामविद्या-
मुन्मूलयति । दौषेमेव तमः । ततः तस्या नाशात् तथा वृत्त्या सह
अखिलस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाशः । 'उपादाननाशादुपादेयनाशस्य
सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् इति दिक् ।

इति प्रतिबिम्बवादः ।

अथ अवच्छेदवादः । तत्र—ब्रह्म नास्ति, न जानामि—इत्या-
दिव्यवहारो यदाश्रितः अज्ञानमपि तदाश्रितम् । कार्य-कारण-
योरभेदात् । स च जीवाश्रित इति अज्ञानमपि तदाश्रितम् ।
तथा च अज्ञानाश्रितं चैतन्यं जीवः । अज्ञानविषयीभूतं चैतन्यं
चेत्सरः । ननु—जीवाश्रितायाः अविद्यायाः प्रतिबिम्बो वा तदवच्छिन्नं
चैतन्यं वा ? तदुपहितं चैतन्यं वा ? असङ्गोदासीनं व्यापकं तत्कल्पि-
तभेदो वा ? जीव इति । तथा च अन्योन्याश्रयप्रसङ्गः—इति चेत् ।
न । किमयमन्योन्याश्रयः उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा स्थितौ वा ? नाद्यः ।
अनादित्वादुभयोः । न द्वितीयः । नित्यस्य प्रकाशज्ञानरूपसाक्षिण
एव तज्ज्ञानात् । नापि तृतीयः । असम्भवात् । तथा हि । किमयं
परस्परश्रितत्वेन वा परस्परसापेक्षस्थितिकत्वेन वा ? उभयथाप्य-
सिद्धेः । अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वेन चिदधीनस्थितिकत्वे ऽपि चितः
अविद्याश्रितत्व-तदधीनस्थितिकत्वयोरभावात् । न च—एवमन्योन्या-
धीनताचतिरिति वाच्यम् । समानकालीनयोरपि अवच्छेद्यावच्छे-
दकभावमात्रेण तदुपपत्तेः । घट-तदवच्छिन्नाकाशयोरिव । तदुक्तम्
वसिष्ठसंहितायाम् ।

तस्यैव नित्यदृश्यस्य सदानन्दमयात्मनः ।

अवच्छिन्नस्य जीवस्य संसृतिः कथ्यते बुधैः ॥

इति । एवमन्यत्रापि ।

स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वत् घटादिकम् ।

तथा जीवाश्रयां विद्यां मन्यन्ते ज्ञानकोविदाः ॥

इति ।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

इति वाचस्पतिमिश्रानुसारिणः । अत्र च अज्ञाननामात्वाष्ठी-
वनानालम् ।

द्रष्टो मायाभिः पुरुरूप ईयते ।

इति श्रुतेः । प्रतिजीवं विद्यदादिप्रपञ्चभेदस्य । न च—यो घटो
मया दृष्टः स एव त्वया दृश्यते—इति कथं प्रत्यभिज्ञानं—इति वा-
च्यम् । सादृश्यादेकस्यां शुकौ दशपुरुषीयभ्रमवदुपपत्तेः । तदुक्तम् ।

द्वैतभेदे प्रतिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा कथं वद ? ।

दशानां युगपत्सर्पभ्रमे यद्वत्तथैव सा ॥

इति । ननु—विद्यदादिप्रपञ्चस्य अज्ञातसत्वानभ्युपगमे सुप्रप्रबुद्ध-
स्य—तदेवेदं गृहं—इति प्रत्यभिज्ञाने का गतिः ? इति चेत् । न ।
एकस्यामेव रज्जां मन्दान्धकारवर्तिन्यां दशानां युगपत्सर्पभ्रमेण
पलायमानानां परस्परसंवादेन एक एव सर्पः सर्वैरनुभूयते इति
प्रत्यभिज्ञानात् अज्ञातसत्वानङ्गीकारात् । तत्र च स्वस्वभ्रमसिद्धः
पृथक् पृथगेव सर्वैरनुभूयते विषयः । अन्यभ्रमसिद्धस्यान्येन ज्ञातु-

मशक्यत्वात् । अविवेकादेव तु तत्र प्रत्यभिज्ञानम् । एक एव सर्पः सर्वैरनुभूयते इति । एवं जाग्रदवस्थायां वियदादिप्रपञ्चमनुभूय सुषुप्तिं गत्वा पुनरुत्थाय योऽयं प्रपञ्चानुभवः स प्रपञ्चान्तरमेव विषयीकरोति । प्रत्यभिज्ञानं त्वविवेकादेव । न च—सुषुप्तौ प्रपञ्चविलये मानाभावः—इति शङ्कम् ।

न हि द्रष्टुर्दृष्टे विपरिलोपो विद्यते । अविनाशित्वात् ।

न तु तद्वितीयमस्ति । ततोऽन्यद्विभक्तम् ।

यत्पश्येत् यच्चिप्रेत् यत् स्पृशेत् ।

इति श्रुत्या सुषुप्तौ द्वितीयाभावं वदन्त्या तत्र सर्वप्रपञ्चाभावस्य दर्शितत्वात् । ननु—गृहान्निर्गतस्य असत्त्वनिश्चयेन रोधनादिप्रसङ्गः—इति चेत् । न । बाधकप्रमाणस्याप्रवर्तकत्वेन अभावनिश्चयस्यैव अभावात् । स्वप्नवत्सर्वव्यवहारस्य पूर्वमेव प्रतिपादितत्वाच्च । न च—तत्र बोधोऽस्ति—इति वैषम्यमिति वाच्यम् । भ्रमावस्थायां कुत्रापि बाधस्य अनङ्गीकारात् । प्रमाणप्रवृत्तौ बाधे तु दृष्टापत्तेः । न च—त्रिविधमत्वाभ्युपगमविरोधः—इति वाच्यम् । सर्वस्य द्वैतस्य प्रातीतिकसत्त्वमपरित्यज्य तैर्भ्रान्तिसन्तोषमात्रस्यैव कृतत्वात् । वियदादिप्रपञ्चस्य प्रातीतिकत्वेऽपि भ्रान्तबुद्धिसिद्धावान्तरवैषम्याश्रितव्यावहारिकसत्त्वाभिधानाच्च न विरोधः ।

ननु—तथापि रज्जुसर्पज्ञानात् आकाशादिज्ञानेऽस्ति कश्चन विशेषः । प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वात् । अविद्याकारणकत्वात् भावाभावाभ्यां च । न हि यादृशमर्थमिन्द्रियादिजन्यज्ञानं विषयीकरोति तादृशमेव अविद्याजन्यभ्रमो ऽपि, इति सम्भवति । भ्रमात् पूर्वं विषय-

सैव अविद्यमानत्वात् । इन्द्रियादिजन्यज्ञानस्य च सन्निकर्षादिजन्यत्वेन ज्ञानात्पूर्वं विषयसत्तावश्यम्भावात् । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां च इन्द्रियादेः कारणत्वस्य सिद्धत्वात् । तस्मात्प्रपञ्चस्य अज्ञातसत्ताभ्युपगमो ऽवश्यंभावी । अन्यथा वैलक्षण्यानुपपत्तेः—इति चेत् । न । इन्द्रियादेः वस्तुतः प्रपञ्चज्ञानमपि कारणत्वाभावात् । कुतः ? इति चेत् । शृणु । किमिन्द्रियादेः प्रमितिमात्रे कारणता किं वा भ्रमप्रमासाधारणज्ञानमात्रे भ्रममात्रे वा ? नाद्यः । इन्द्रियादिजन्यज्ञानप्रामाण्यं भ्रमविषयव्यावृत्तार्थविषयत्वेन साधनीयम् । भ्रमविषयव्यावृत्तत्वं च प्रमितिविषयत्वेन इति अन्योन्याश्रयात् । न च—प्रमितिविषयत्वमर्थसत्यत्वे हेतुः—इति वाच्यम् । मिथ्या इदं रजतं—इति प्रमित्या असत्यस्यापि विषयीकरणात् । अबाधितत्वस्य च असिद्धेः । किं च । इन्द्रियाणां प्रमाणत्वेन अज्ञातार्थविषयत्वे वक्तव्य अधिष्ठानमात्रविषयत्वं प्राप्तम् । प्रपञ्चस्य च सर्वस्य जडत्वेन अज्ञातत्वाभावात् । तथा च अज्ञातत्वस्य आत्मन्येव विश्रान्तत्वेन—प्रत्यगात्मविषयाणि इन्द्रियाणि—इति वक्तव्यम् । तच्च नोपपद्यते । प्रत्यगात्मन इन्द्रियाविषयत्वात् । तस्य च निर्धर्मकत्वात् । तथा च श्रुतिः ।

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य

न चक्षुषा पश्यति कस्यनैनम् ।

पराञ्चि खानि व्यवणत्स्वयम्भूम्

तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ॥

इति । न च—अन्यैव श्रुत्या इन्द्रियाणां प्रपञ्चविषयत्वं दर्शितं—इति वाच्यम् । स्वप्नेन्द्रियवत् अन्वय-व्यतिरेकभ्रमसिद्धप्रपञ्च-

ज्ञानकरणत्वानुवादेन आत्मन इन्द्रियाविषयत्वप्रदर्शने तात्पर्यात्^१ ।
एतेन भ्रमप्रमासाधारणज्ञानमात्रे कारणत्वमप्यपास्तम् । प्रमाकर-
णत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् ।

न च—तर्हि भ्रममात्रे कारणतास्तु—इति वाच्यम् । भ्रमज्ञाने
अविद्यायोनित्वस्य तृतीयमुद्गरे प्रतिपादितत्वात् । ज्ञानं प्रति
इन्द्रियान्वय-व्यतिरेकयोश्च स्वप्नेन्द्रियान्वय-व्यतिरेकवदुपपत्तेः । तथा
च घटपटादिकार्यमात्रे कारणाकाङ्क्षायां कारणत्वेन अविद्यैवोप-
संहर्तव्या । तत्तदर्थिनां तत्कारणविशेषोपादानं तु तथैव भविष्यति
इति किमनुपपन्नम् ? । तदुक्तम् ।

अविद्यायोनयो भावाः सर्वे ऽमी बुद्बुदा इव ।

जणमुद्बुध गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम् ॥

इति । ननु—तथापि मायाकार्यस्य अनिर्वाच्यत्वमपि अनुपपन्न-
मिव भाति—इति चेत् । नैवम् । अनुभवानुरोधादेव तत्सिद्धेः ।
तथा हि । इदं रजतं—इति रजतवैशिष्ट्याकारा पुरोवर्तिविषयिणी
प्रतीतिरस्ति न वा ? अथ नास्ति चेत् । तर्हि रजतार्थिनः पुरो-
वर्तिनि प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रवर्तकज्ञानाभावात् । अथ—विवेकाग्रहा-
त्प्रवृत्तिः—इति चेत् । तर्हि विवेकाग्रहात् तन्निवृत्तिरपि स्यात् ।
न चेष्टापत्तिः । विशिष्टज्ञानोच्छेदप्रसङ्गात् । साङ्ख्यमति प्रथममुद्गरे
अविवेकपदार्थस्य दूषितत्वाच्च । अथ अस्ति चेत् । तर्हि सा प्रतीतिः
किं निर्विषयिणी सविषयिणी वा ? नाद्यः । निर्विषयज्ञानायो-

१ 'तात्पर्यम्' इति क० पुस्तके ।

गात् । विज्ञानवादिसम्मतसाकारवादापत्तेश्च । द्वितीये । तर्हि तस्याः प्रतीतेः विषयः किं सन् असन् वा ? न तावदसन् । अपरोक्षत्वाप्रतीतेः । सन् चेत् । तर्हि किं पुरोवर्तिनि स्थलान्तरे वा ? पुरोवर्तिनि चेत् भ्रान्ति-बाधौ न स्याताम् । द्वितीये इदमालोचनीयम् । स्थलान्तरं किं बुद्धिः उत कान्ताकरादि ? । नाद्यः । प्रमाणाभावात् । पूर्वं विज्ञानवादिमतखण्डनेन निराकृतत्वाच्च । न हि—रजतमिदं—इति प्रत्ययो वा—न इदं रजतं—इति बाधप्रत्ययो वा रजतस्य धीरूपतां आवेदयति । इदङ्कारास्यदरजतावेदकत्वादाद्यस्य । बाधक-प्रत्ययस्यापि—इदं—इति पुरोवर्तिनो रजताद्विवेचकत्वात् । नित्य-त्व-कार्यत्वाभ्यां धीरूपरजतानिरूपणात् च । अथ—कान्ताकरादा-वेव रजतं सत्—इति चेत् । न । तस्य अत्र ग्रहणानुपपत्तेः । व्यव-हितत्वान्न चक्षुस्तद्गृह्णाति । अथ—दोषात्तद्गृहः—इति चेत् । किं दोष-मात्रात् उत दोषसहकृतचक्षुषः । नाद्यः । अभ्यस्यापि तत्प्रतीति-प्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अन्तरालवर्तिनामपि चक्षुषा ग्रहणप्रस-ङ्गात् । अतो रजतं पुरोवर्तिनि न सत् नाप्यसत् । विरोधाद्भया-त्मकमपि न । ततो ऽनिर्वचनीयमेतदिति सिद्धम् । भ्रमविषयो ऽनिर्वचनीय इति दिक् ।

एवमेतद्दृष्टान्तेन आकाशादिप्रपञ्चस्यापि अनिर्वचनीयत्वमङ्गी-कर्तव्यम् । तथा च अज्ञातसत्त्वं प्रपञ्चस्य न सिद्धम् । किन्तु । ब्रह्म-मूर्त्तैव प्रपञ्चसत्ता इति । तदुक्तम् ।

आत्मसत्तैव द्वैतस्य सत्ता नान्या यतस्ततः ।

आत्मन्येव जगत्सत्त्वं दृष्टे दृष्टं श्रुते श्रुतम् ॥

इति । यथा रज्जुस्वरूपे दृष्टे तत्र अस्त्रास्त्रानां सर्प-दण्डादीनां स्वरूपं दृष्टं भवति तद्वदिदमपि दृष्टं भवति । अत एव विधि-निषेधशास्त्रयोरपि न अनुपपत्तिः । तद्यथा ।

इदं सर्वं यद्यमात्मा * ।

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ।

अहं मनुरभवम् ।

यत्र^१ तस्य सर्वमात्मैवाभूत्

नारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

इत्यादि विधिशास्त्रम् । तथा निषेधशास्त्रमपि ।

.नेह नानास्ति किञ्च न ।

इति । तथा—

अथात आदेशो नेति नेति ।

न ह्येतस्मादिति ।

नेत्यन्यत् परमस्ति ।

१ क. पुस्तके '०दित्यर्थः' इति पाठः ।

२ 'यत्र वा' इति ग. पुस्तके पाठः ।

* परमात्मा हि सर्वेषामात्मा । तथा क्षत्रादीनि पूर्वं यान्यत्रोक्तान्यनुक्तानि सर्वाणि 'यत् अयमात्मा' इति योजना ।

† 'अथ' सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरम् । यत् सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मात् 'अतः' तस्मात् सत्यस्य सत्यं स्वरूपं निर्दिक्ष्यामः । 'आदेशो' ब्रह्मणो निर्देशः । 'नेति नेति' इत्येवं निर्देशः । सर्वोपाधिविशेषापोहेन यस्मिन् न कश्चिद्विशेषो ऽस्ति नाम-रूपादिः । यद्वा-देण शब्दप्रवृत्तिर्भवेत् । अतो न निर्देष्टुं शक्यते इदं तदिति ।

अतो ऽन्यदार्तम्* ।
 न तु तद्वितीयमस्ति ।
 नैवेह किञ्चन अय आसीत् ।
 नासदासीन्नो सदासीत् ।

इत्यादि । भवतीह रज्ज्वां स्रगाद्यद्वास्मिन् प्रति उपदेशः ।—इदं सर्वं रज्जुः—इति—नेह • स्रगादि—इति । तथापि उभयोरपि उपदेशयोर्मध्ये कतरः श्रेयान्? इति चेत् । यद्यपि उभयोरप्युपदेशयोरेकार्थत्वमेव तथापि विधेरस्ति कश्चन अतिशयः । तत्र हि

यदा तु ब्रह्मस्वरूपमेव निर्दिदिच्छितं भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषं तदा न शक्यते केनापि प्रकारेण निर्देश्यम् । तदा अयमेवोपायः । यत् प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः । ‘एतस्मात्’ आत्मनः ‘नेत्यन्यत्परः’ नामधेयं ‘नास्ति’ इदं च नकारद्वयं विष्णाव्यास्यर्थम् । यद्यत् प्राप्तं तत्तन्निघिञ्चते । तथा च सति अनिर्दिष्टाशङ्का ऋब्रह्मः परिहृता भवति ।

‘सर्वान्तरः कृतम आत्मा ?’ इति उद्यस्तेन चाक्रायणेन पृष्ठो याञ्च-वस्का आह । ‘एष त आत्मा सर्वान्तरो ऽन्यदार्तम्’ इति । एष तव आत्मा सर्वैः उक्तैर्विशेषणैः विशिष्टः सर्वान्तरः । अत एतस्मादात्मनो ऽन्यत् आर्तं कार्यं करणात्मकं शरीरं वा विनाशि लिङ्गम् । एतदेवैक-मनार्तमविनाशि कूटस्थमिति ।

• † ‘इह’ संसारमण्डले ‘अग्रे’ मन आदेशत्पत्तेः प्राक् । ‘किञ्चन’ किञ्चिदपि नाम-रूपप्रविभक्तविशेषं ‘नैवासीत्’ न बभूव । कार्यरूपस्य प्रपञ्चस्य अभाव एवासीदित्यर्थः ।

परिदृश्यमानानां या सत्ता सा हि आत्मैव इत्युक्ते तदन्यत्
 नास्त्येव—आत्मैव परिपूर्णः—इति ज्ञानं साक्षादाविर्भवति । निषेधे
 तु अर्थान्निषेधाधिष्ठानतया । अथ कथं तर्हि उभयप्रवृत्तिः ? विधि-
 नेव पुरुषार्थस्य पर्यवसितत्वात्—इति चेत् । न । अधिकारिभेदेन
 उभयोरप्युपयोगात् । कश्चित् हि संसारदुःखेनात्यन्तमुपहतचेताः
 तन्निवृत्तिमेव प्रथमतः कामयते । तं प्रति आदौ निषेधवाक्य-
 मेवोपयुक्तम् । विधिवाक्यं तु पश्चात् । यथा सर्पमारोष्य भिया
 कल्पमानं प्रति—नायं सर्पः—इति निषेध एव आदौ । न तु विधिः ।
 यस्तु अत्यन्तमनुद्विग्नः स—किं अस्य जगतः तत्वं?—इति जिज्ञासते ।
 तं प्रति—‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ इत्येवोत्तरं न्याय्यम् । निषेधस्तु
 पश्चात् । यथा सर्पमञ्जस्य तत्प्रतीकारज्ञानान्निर्भयः पृच्छति
 —किमिदं पुरोवर्त्ति?—इति । तं प्रति—रज्जुः—इत्येव उत्तरम् । न
 तु निषेधः । तस्मादवस्थाभेदेन उभयोरुपयोगात् न कस्यापि वैच्य-
 र्थम् । अतो विधि-निषेधाभ्यां परिपूर्णः प्रत्यगात्मैव प्रतिपाद्यते
 इति सिद्धं जगतः प्रातीतिकत्वं इति दिक् ।

इत्यवच्छेदवादः ।

वस्तुतस्तु प्रतिबिम्बावच्छेदवादानां व्युत्पादने नात्यन्ताग्रहः ।
 तेषां बालबोधनार्थत्वात् । किन्तु । ब्रह्मैव अनादिमायावशात्
 जीवभावापन्नः सन्विवेकेन मुच्यते । अतएव उक्तं बृहदारण्यकभाष्ये
 स्वयमेव भगवत्पादैः ।

“प्रतिबिम्बावच्छेदप्रक्रियां विहाय कौन्तेयस्यैव राधेयत्ववत् अवि-
 क्रियस्य नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावस्य आत्मनः अनाद्यविद्यावशात्

जीवभावः । जीवभावापन्नस्यैव स्वाविद्यावशात् सर्वप्रपञ्चकल्पकत्वेन ईश्वरोऽपि सह सर्वज्ञत्वादिधर्मैः स्वप्नोपलम्बमग्नवत् तेनैव स्वभिन्नः कल्प्यते । पश्चाच्च श्रवणादौ प्रवृत्तस्य-‘तत्त्वमसि’-इत्यादि महा-वाक्यार्थबोधात् स्वरूपसाक्षात्कारेण मुक्तिः” ।

इति व्याधकुलसंबन्धितराजकुमारदृष्टान्तेन प्रतिपादितम् । तद्-परिवार्तिकह्यङ्गिरयुक्तम् ।

राजसूनोः सृष्टिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते ।

तथैव चात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥

इति । तथा चैतादृशज्ञानात्पूर्वं जीवेश्वरभेदो जीवपरस्पर-भेदो भासमानो ऽपि नाद्वितीयसाक्षात्कारानन्तरं स्फुरति । सर्व-स्थापि जगतः मिथ्यात्वेन स्फुरणात् । मायागन्धर्वनगरवत् । तदुक्तम् ।

कालोऽनादिस्तत्र मुक्तः शूकादिः

कालो ऽनन्तो मोक्ष्यते तत्र चान्यः ।

इत्येवैषा^१ बन्ध-मोक्षव्यवस्था

संसिद्धः स्यात् अपरात्मप्रबोधात् ॥

इति ।

बालान् प्रतिविवर्तोऽयं ब्रह्मणः सकलं जगत् ।

अविवर्तितमानन्दमास्थिताः ह्यतिनः मदा ॥

* १ ‘इत्येवं हि बन्ध०’ इति ख० पुस्तके ।

* ‘ब्रह्मणः’ कारणात् विषमसत्ताकतया उत्पद्यमानं ‘इदं’ सकलं जगत् । दृश्यजातं कारम् । ‘बालान्’ आत्मस्वरूपानभिज्ञान् प्रति ‘अयं’

इति स्मृतेः इति । तस्मादविद्यावत्पुरुषदृष्टौव अविद्यातत्कार्यम् ।
न तु विद्वद्दृष्ट्या । तदुक्तं वार्तिकद्वयम् ।

अहमेव परं ब्रह्मेत्यस्यार्थस्याप्रबुद्धता ।

अविद्येति वयं ब्रूमो येह नास्ति सदात्मनि ॥

अविद्यमानैवाविद्या वस्तुतत्त्वविचारणात् ।

अविचारेण मूढानां वज्रादपि दृढायते ॥

तस्माद्ब्रुत्यन्नतत्त्वस्य मास्त्वविद्या चिदात्मनि ।

अव्युत्पन्नस्य दृष्टौषा न विशीत्यनुभूयते ॥

इति । श्रुतिश्च विद्वदनुभवे प्रमाणम् ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

इति । अद्वैतमकरन्देऽपि ।

आत्माज्ञानमहानिद्रा जृम्भितेऽस्मिन् जगन्मये ।

दीर्घस्वप्ने स्फुरन्त्येते स्वर्ग-मोक्षादिविभ्रमाः ॥

इति । अयमेव एकजीववादाख्यो मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः ।
इदं च अनेकजन्मार्जितसुकृतस्य भगवदर्पणेन भगवदनुग्रहफलाद्वैत-
अद्वाविशिष्टस्य निदिध्यासनसहितश्रवणादिसम्पन्नस्यैव चित्ताखण्डं
भवति । न तु वेदान्तश्रवणमात्रेण निदिध्यासनादिशून्यस्य पाण्डित्य-

विवर्तः' कार्यविरुद्धसत्ताकतया उत्पद्यमानं कार्यं हि विवर्तः । 'कृतिनः'
आत्मविदः 'अविवर्तितं आनन्दं ब्रह्मस्वरूपानन्दं 'आस्थिताः' प्राप्ताः ।
निरुपाधिकस्वरूपानन्दानुभवो आनिनां सदैव वर्ततेत्यभिप्रायः ।

मात्रकामस्य इति रहस्यम् । तदुक्तं अपरोक्षानुभवे स्वयमेव भगवत्पादैः ।

कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनास्तु रागिणः ।

ते ऽप्यज्ञानतमं नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥

इति । एतेन—यदि एकैकस्मिन् कल्पे ऽप्येकैको ऽप्यपभ्रजेत् तथापि उच्छिन्नः संसारः स्यात् । अतीतकल्पानामनन्तत्वात् । तथा च प्रवृत्तिरेव 'श्रेयसी' न निवृत्तिः—इत्यादि पूर्वीकं प्राभाकरादिवल्लिगतमण्यपास्तम् । न हि श्रुति-स्मृतिसिद्धस्य मुक्तानुभवसिद्धस्य च मोक्षस्य अनन्तरप्रवृत्तेनासत्तर्केण बाधः कर्तुं शक्यते । श्रुति-प्रमाणापेक्षया अनुमानादिप्रामाण्यानां दुर्बलत्वस्य शास्त्रे प्रसिद्धत्वात् । प्रवृत्त्यापि श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराणाद्यखिलवाङ्मयस्य मोक्षप्रतिपादने पर्यवसन्नस्य आनर्थक्यं च स्यात् इति दिक् ।

अत एव दृष्टिसृष्टिवादिनामनुमानं च । अज्ञानं तत्प्रयुक्तं दृश्यं प्रातीतिकम् । स्वप्नवत् । यदा यदा विद्यते तदा तदैव साक्षिस्वरूपेण जीवेन प्रकाश्यते । न तु तत्र आवरणम्, तद्गच्छक-मनोवृत्तिर्वा, तत्साधनमिन्द्रियं वा कल्प्यते । गौरवात् ।

ननु—दृष्टिसृष्टिमते कृत्स्नस्य जाग्रत्प्रपञ्चस्य कल्पितत्वाभ्युपगमे कः कल्पकः ? किं निरूपाधिरात्मा अविद्योपहितो वा ? नाद्यः । मोक्षे ऽपि साधनान्तरनिरपेक्षस्य सत्त्वेन संसारापत्तिः । न द्वितीयः । अविद्याया अपि कल्पनीयत्वेन तत्कल्पनात् प्राक् कल्पकाभावात्—इति चेत् । नैवम् । पूर्वपूर्वकल्पिताविद्योपहितः उत्तरोत्तराविद्या-

कल्पकः । कल्पककल्पनाप्रवाहस्य अनिदं प्रथमत्वाच्च न अनवस्था-
दोषः । अविद्यायाः पूर्वमनादित्वसाधनत्वाच्च ।

ननु—अविद्याया अनादित्वाङ्गीकारे शक्तिरजतादिवत् कल्पितत्वं
न युज्यते । अथ आत्मनि सामान्यरूपेण सर्वाङ्घ्राससम्भवे तु साद्यनादि-
विभागानुपपत्तिः—इति चेत् । न । यथा स्वप्ने कल्प्यमानं गोपुरा-
दिकं किञ्चित् पूर्वसिद्धत्वेन किञ्चित्तदानीमुत्पद्यमानत्वेन कल्प्यते ।
एवं जागरे ऽपि विभागोपपत्तेः । अथ वा दृष्टिरेव विश्वसृष्टिः ।
दृश्यस्य दृष्टिभेदे मानाभावात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

ज्ञानस्वरूपमेवाङ्गर्जगदेतद्विचक्षणाः ।

अर्थस्वरूपं भ्राम्यन्तः पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥

तस्मान्न विज्ञानमृते ऽस्ति किञ्चित्

क्वचित् कदाचित् द्विज वस्तुजातम् ।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-

विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेयम्^१ ॥

यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ।

तदा हि को भवान् को ऽहमित्येवं^२ विफलं वचः ॥

सित-नीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।

भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन् पृथक् पृथक् ॥

इति । केचित् एवमप्याहुः । ननु—जीवेशयोः कथमभेदः ? सर्व-
ज्ञत्वादिविरुद्धधर्माङ्घ्रासात् । तथा हि । तत्पदवाच्य ईश्वरः ।

१ '•भ्युपेयम्' इति ख० पुस्तके ।

२ '•मित्येतद्विषयं' इति ग० पुस्तके ।

“यः सर्वज्ञः सर्ववित्” ।

इत्यादिश्रुत्या सर्वज्ञत्वेन प्रमितः ।

“तद्यथा महामत्स्य उदके” ।

इत्यादिना अवस्थात्रयवैशिष्ट्येन प्रमितः जीवः । स च साकल्य-
वैकल्येन स्वदेहादिकमपि न जानाति—इति चेत् । न । कालानुप-
पत्तिरुद्भाविता दृष्टिसृष्टिवादिनां प्रति देवानां प्रियेण । दृष्टि-
सृष्टिवादिमते हि यद्दृश्यते तदेव सर्वम् । तत्कर्तृत्वं च तस्य अस्यैव
इति न सर्वज्ञत्वसर्वकारणानुपपत्तिः ।

ननु—अन्येन भुक्ताक्षरसादेः साक्षात्कारस्य पुरुषान्तरेऽनुत्पत्त्या
कथं तत्?—इति चेत् । न । सिद्धान्ते हि—त्वदौघरसं न जानामि
—इति प्रतीत्या ज्ञानविषयत्वेन साक्षिभास्यत्वात् न उक्तानुपपत्तिः ।
भेदमात्रस्य पूर्वमेव दूषितत्वात् च इति दिक् ।

ननु—तथापि श्रुति-स्मृतिमिद्वयस्य सृष्टिप्रलयादेः कः कल्पकः ?
—इति चेत् । न कोऽपि कल्पक इति सिद्धान्तः । ननु तर्हि
किमालम्बना—

“आत्मन आकाशः सम्भूतः” ।

इति श्रुतिरिति चेत् । उच्यते । निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मैक्यावलम्बना
इत्यवेहि । अद्वारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपत्तिर्भवतीति
तत्प्रतिपत्त्युपायतया श्रुतिषु सृष्टिप्रलयोपन्यासः न तात्पर्येण इति हि
भ्रम्याद्युद्घोषः । किञ्च । जगत्सत्यत्ववादिनामपि ईश्वरे सृष्ट्यादौ
प्रवृत्तिरनुपपन्नैव । सा हि लोके सुखे दुःखाभावे तदुभयसाधने
वा दृश्यते । ईश्वरस्य च आप्तकामत्वेन तदभावस्य स्वतः सिद्धत्वात् ।

आप्तकामस्य का सृष्टा ।

इति श्रुतेरित्यादिप्रथमसुद्धरे एव विस्तरेण निरूपितत्वा-
दिति दिक् ।

ननु—व्यर्थस्तर्हि तात्पर्याभावे विद्यग्राणपादयोः विद्यदादिसर्ग-
तत्कमादिप्रतिपादनश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारप्रयत्नः—इति
चेत् । न । न्यायव्युत्पत्त्यर्थं तात्पर्यमभ्युपेत्य तन्नवृत्तेः । उक्तं च
शास्त्रदर्पणशङ्खिः ।

श्रुतीनां सृष्टितात्पर्यं स्वीकृत्येदमिहेरितम् ।

ब्रह्मैक्यात्मपरत्वात्तु तासां तन्नैव विद्यते ॥

विस्तरस्वाकरे इति दिक् ।

इति सङ्क्षेपेण दृष्टिसृष्टिवादः ।

ननु—भवतु अवच्छेदवादपूर्वकदृष्टिसृष्टिवादः । सृष्टिदृष्टि-
सम्मतप्रतिबिम्बवादे तु कथं निर्वाहः ? । तथा हि । रूपावयवविशि-
ष्टस्य सुखादेः दर्पणाद्युपाङ्गान्तर्गतत्रमारोपितं यत्तदेव प्रतिबिम्ब-
शब्देन व्यवह्रियते । तथा च न रूपस्य निरवयवस्य ब्रह्मणः कथं
प्रतिबिम्बः—इति चेत् । न । का अत्रानुपपत्तिः । विभ्रमहेतूनां
विचित्रत्वात् जपाकुसुमरूपस्य नीरूपस्यापि स्फटिकादौ प्रतिबिम्ब-
दर्शनात् । मठाद्यन्तर्गतपुरुषोच्चार्यमाणशब्दस्यापि उपरिभागावच्छे-
देन प्रतिशब्दाख्यप्रतिबिम्बोपलम्भात् । अथ इन्द्रियग्राह्यशैवायं

प्रतिबिम्बः—इति चेत् । न । इन्द्रियायाह्नस्यापि साक्षिप्रत्यक्षस्य गगनस्य जलादौ प्रतिबिम्बदर्शनात् । अन्यथा जानुमात्रे ऽप्युदके अतिगम्भीरप्रतीतिर्न स्यात् । .

ननु—नभसः चाक्षुषत्वमेव भट्टैः स्वीकृतम् । तथा हि । ऊर्ध्वं व्यापृतेन चक्षुषा यावति नभोभागे संयोगः तावानेव स गृह्णाति—इति चेत् । न । मानाभावात् । रूपवद्द्रव्यस्यैव चक्षुषा ग्रहणात् । तथा चोर्ध्वं व्यापृतेन चक्षुषा यावानालोकभागो गृह्यते तदवच्छिन्नमाकाशं च साक्षिणा गृह्यत एव । न च—नभसः सुखादिवत् साक्षिमात्रमास्यत्वस्वीकारे अन्वस्यापि तत्साक्षात्कारापत्तिः—इति वाच्यम् । अन्वस्यापि हि त्वचा गृह्यमाणे घटादौ तदवच्छिन्नं नभः साक्षिणा गृह्यत एव । यदि च तेन तमः गृह्यते तदा तदवच्छिन्नं नभोऽपि गृह्यत एव । अन्यथा शरीरस्य अन्तर्बहिराकाशप्रतीतिर्न स्यात् । यदि च तमाद्यवच्छिन्नं नभः न प्रतीयते इत्यनुभवः तदा घटाकारेन्द्रियजन्यवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिभास्यमेवास्तु । किमाग्रहेण ? ।

ननु—आच्छादितमुखे घटादौ गृह्यमाणे तदन्तर्वर्ति आकाशमपि साक्षिणा गृह्यतां—इति चेत् । न । अन्तर्भागस्य इन्द्रियासंयुक्तत्वेन तत्र साक्षिणः अनभिव्यक्ततया तदवच्छिन्नाकाशस्य अभिव्यक्तसाक्षिसम्बन्धाभावात् । अथ—नभसः चाक्षुषत्वमावश्यकम् । चक्षुषा जलाभिहतेन नभोगृहीत्वा तत्र जलान्तर्गतत्वमारोप्यते । अन्यथा चक्षुःसंयोगाद्यपेक्षा न स्यात्—इति चेत् । न । प्रतिबिम्बस्य साक्षिभास्यत्वे ऽप्यधिष्ठानग्रहणार्थं चक्षुषो ऽपेक्षणात् । एतेन नीलं

१ 'आच्छादितमुखस्य घटस्य गृह्यमाणत्वे' इति ख० पुस्तके

नभः—इति विभ्रमेऽपि चक्षुरन्वय-व्यतिरेकौ व्याख्यातौ । तत्रापि
सालोकाकाशस्य अधिष्ठानत्वात् । तस्मात् चाक्षुषप्रतिबिम्बमेव
रूपसापेक्षं नान्यत् इत्यवधेयमिति दिक् ।

ननु - तथापि आत्मनः प्रतिबिम्बे किं मानं ?—इति चेत् । न ।

मायाभासेन जीवेशौ करोति ।

इत्यादिश्रुतीनां पूर्वमेव दर्शितत्वात् । अथ—कथमन्तःकरण-
प्रतिबिम्बस्य चाभासस्य चावच्छिन्नस्य वा अविद्योपहितत्वेन असङ्गो-
दासीनस्य ज्ञानस्वरूपस्य निर्द्वर्मकस्य वा जीवस्य कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि-
मान-मेयादिप्रतिकर्मव्यवस्था ?—इति चेत् । उच्यते । एवमत्र
प्रक्रिया । शरीरमध्ये सर्वशरीरव्यापकं वक्ष्यमाणापञ्चीकृतभूतारब्ध-
मन्तःकरणद्रव्यं सत्त्वप्राधान्येन स्वच्छं नेत्रादिद्वारा निर्गत्य योग्यान्
घटादिविषयान् व्याप्य तत्तदाकारं भवति । द्रुततामं यथा मृषा-
पात्रादौ क्षिप्रं सत् पञ्चाद्यादिसंयोगेन तदाकारतां गृह्णाति ।
तथ अन्तःकरणमपि घटादिसन्निहृष्टेन्द्रियसंयुक्तं सत् आकाराख्य-
सम्बन्धरूपतां प्राप्नोति । न च—तस्य कथमतिश्रीघ्नमेव सूर्यमण्डला-
दिसंयोगः—इति वाच्यम् । सौरालोकवत् झटित्येव लाघवातिशयेन
वेगातिशयात् सङ्कोच-विकासशालित्वाङ्गीकारात् । स चान्तःकरण-
पदार्थः सावयवत्वात् सामग्रीवशात् नेत्रादिद्वारा निर्गत्य देहाभ्यन्तरे
घटादौ च व्याप्य मध्ये ऽपि दण्डायमानः सन् तिष्ठति । तत्र
देहावच्छिन्नान्तःकरणभागो अहङ्काराख्यः कर्ता इत्युच्यते । तत्र-
तिबिम्बितं तदवच्छिन्नं वा चैतन्यं प्रमाता इत्युच्यते । कर्तृत्वं तु

१ 'चाक्षुषप्रतिबिम्बस्यैव रूपसापेक्षत्वम्' इति क० ग० पुस्तकयोः ।

क्रियानुकूलेन्द्रियसंयोगादिव्यापारवत्त्वम् । प्रमादत्वं तु शरीरसं-
 घृष्टित्वरूपत्वम् । एवं देहघटादिमध्यवर्तिदण्डायमानः तद्भागो
 वृत्तिज्ञानाख्या क्रिया इत्युच्यते । तत्र प्रतिबिम्बितं तदवच्छिन्नं वा
 चैतन्यं प्रमाणमुच्यते । एवं विषयव्यापकः तद्भागः विषयस्य ज्ञान-
 कर्मत्वसम्पादकमभिव्यक्तियोग्यत्वमित्युच्यते । तत्र प्रतिबिम्बितं पूर्ववत्
 प्रमितिरित्युच्यते । प्रमेयं तु विषयगतमज्ञातब्रह्मचैतन्यमेव । जडे
 आवरणानङ्गीकारात् । तदुक्तम् ।

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवला ।

पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमं नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥

बहु निगद्य किमत्र वदाम्यहम्

शृणुत सङ्ग्रहमद्वयशासने ।

सकलवाङ्मनसातिगता चितिः

सकलवाङ्मनसो व्यवहारभाक् ॥

इति सङ्क्षेपशरीरके । तदेव ब्रह्मचैतन्यं अज्ञातं प्रमेयं ज्ञातं
 सत् फलम् । तच्च भग्नावरणचित्सम्बन्ध एव । तदेतदाकारत्रयं
 भवति । अहं जानामि घटं—अत्र भासकचैतन्यस्येकत्वेऽपि
 घटमिति वृत्त्यपेक्षत्वात् प्रमादता । अन्तःकरणतद्दृत्तीप्रति तु
 वृत्त्यनपेक्षत्वेन साक्षिता इति । तथा चैकस्मिन्नन्तःकरणपरिणामे
 जाते घटावच्छिन्नचैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं च एकस्योलीभा-
 वापन्नं भवति । ततो घटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमात्रभेदात् स्वाज्ञानं

१ 'निखिल' इति क० पुस्तके ।

२ 'भुक्' इति क० पुस्तके ।

नाशयदपरोचं भवति । तत्र कल्पितस्य अवच्छेदकत्वेन घटस्यापि अपरोचत्वव्यवहारो भवति । अपरोचत्वं तु अज्ञानविषयताशून्य-विषयकत्वम् । विषयता च चिन्नेत्यसम्बन्धः । नत्वतिरिक्ता । मानाभावात् । सम्बन्धस्य वास्तवतासम्भवे ऽपि आध्यात्मिकत्वेनापि उपपत्तिरिति विवेकः ।

अत्र द्विविधमापरोक्ष्यम् । अर्थापरोचं ज्ञानापरोचं च । तत्र आद्यं । तत्तदर्थस्य तत्तद्व्यवहारानुकूलचैतन्याभेदः । द्वितीयं तु । तत्तद्व्यवहारानुकूलचैतन्यस्य तत्तदार्थाभेदः । न च—अपरोक्षार्थविषयकत्वं ज्ञानापरोचं—इति वाच्यम् । स्वरूपसुखापरोक्षरूप-स्वरूपज्ञाने ऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविद्विषयत्वस्वीकारे स्वप्रकाशलक्षणविरोधाच्च । अत एव सुखादिप्रकाशरूपे साक्षिणि स्वरूपसुखप्रकाशरूपे चैतन्ये च अपरोक्षमिति ।

ननु—चक्षुरादीनामपि प्रमाणस्य सम्भवात् । दर्शनान्तरे स्वीकाराच्च कथं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमाणत्वं ? इति—चेत् । सत्यम् । वृत्तिज्ञानस्य चक्षुरादिमिश्रितत्वेन तत्प्रमाणत्वोक्त्या चक्षुरादेरपि तत्सम्भवात् । प्रमासामान्यं प्रति करणत्वस्य प्रकृते वाच्यत्वात् । मनसः प्रमासान्यकरणत्वस्य दर्शनान्तरेष्वप्युपपृक्तत्वाच्च । अत्र हि मनसो अचेतनत्वेन स्वस्वैतरसकलकारकप्रयोक्तृत्वरूपस्वातन्त्र्यात्मककर्तृत्वासम्भवात् मनोऽवच्छिन्नचितः प्रमादत्वमुक्तम् । जानामि घटं—जानामि पटं—इत्यनुगताकारधीषु चिद्रूपस्यैकज्ञानस्य विष-

१ 'द्विविधमपरोक्ष्यम्' इति ग० पुस्तके ।

यत्वात् । सुख-दुःखादौ लावरणाभावेन वृत्त्यस्त्रीकारे ऽपि तदवच्छि-
न्नचित एव ज्ञानत्वाच्च । विषयसंसृष्टवृत्तिभागस्य ज्ञानत्वाभावेन
प्रमितित्वस्य असम्भवात्तदवच्छिन्नचितः । तदुक्तम् ।

“अत्र च यस्मिन् पक्षे अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नो जीवः,
यस्मिंश्च पक्षे सर्वगतो ऽसङ्गो ऽविद्याप्रतिबिम्बः अविद्योपहितो वा
जीवः ; तत्र उभयत्रापि प्रमादचैतन्योपरागार्था विषयगतब्रह्मचैतन्या-
वरणभङ्गार्था च अन्तःकरणवृत्तिरिति । अत्र पक्षद्वये ऽपि ब्रह्मण
एव उपादानत्वात् । यस्मिंश्च पक्षे अविद्यावच्छिन्नः सर्वगतो जीव
आवृतः, तस्मिन् पक्षे जीवस्यैव जगदुपादानत्वादावरणभङ्गार्था
वृत्तिरिति विवेकः” ।

ननु—चिदुपरागार्था वृत्तिरिति पक्षे साक्षिप्रतिबिम्बाश्रयान्तः-
करणसम्बन्धवतां ईशप्रसाद-कोपरूपधर्माधर्मादीनां ब्रह्मणश्च वृत्तिं
विनैव सर्वदा भानं स्यात् । न च—एतादृशधर्माधर्मयोः कथमन्तःकर-
णावच्छेदेन सम्बन्धः—इति वाच्यम् । ईश्वरोपाधिमायापरिणामरूप-
त्वेन तत्कारणयागादिक्रियास्वरूपस्य अन्तःकरणावच्छेदेनैव सिद्धान्ते
स्त्रीकारात् । किञ्च । तत्कार्यभूतसुख-दुःखादीनां शुक्ति-रजतादीनां
च वृत्तिं विनैव सर्वदा भानं स्यात्—इति चेत् । न । साक्षिचैतन्यस्य
अन्तःकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतिबिम्बाश्रयत्वाभावेन तत्तदाकारत्वा-
भावात् । ननु—घटाद्याकारायामिव ब्रह्माद्याकारायामपि श्रवणमनन-
पूर्वकालीनायामपि परोक्षवृत्तौ साक्षिणः प्रतिबिम्बसम्भवात् । तथा

१ ‘सर्वज्ञो जीव’ इति क० पुस्तके । ख० पुस्तके इदं द्वयमपि नास्ति ।
केवलं ‘अविद्यावच्छिन्नो जीव एव’ इति पाठः ।

घटादाविव ब्रह्मण्यपि उक्तवृत्तिरूपप्रतिबिम्बाश्रयावच्छेदकत्वसम्भवात् कथं तस्य तत्तदाकारत्वाभावः? एवमविद्यावृत्त्यभावे ऽपि शुक्ति-वृत्त्या रजतादौ इदमाकारं वृत्तिसामान्याभावेऽपि सुख-दुःखादिवत् धर्माधर्मादौ तत्प्रतिबिम्बसम्भवात् कथं तत्तदाकारत्वाभावः?—इति चेत् । न । चरमवृत्त्यभावकालीनपरोक्षवृत्तिविषये ऽपि स्वच्छे ब्रह्मचैतन्ये आवरणात् । तेन स्वच्छे ऽप्यावृते वक्ष्यमाणमहावाक्यजन्यप्रमाणवृत्त्या तदाकारता । तदाकारता तु साक्षिणो ब्रह्मविषयकाज्ञानशून्यता । एवं प्रातीतिकत्वाद्ज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वेन अनावृते ऽप्यस्वच्छे कल्पितशुक्तिरजतादौ अविद्यावृत्त्या तदाकारता । धर्माधर्मादौ तु अस्वच्छत्वेन ईशं प्रति अनावृतत्वे ऽपि जीवं प्रति आवृतत्वादेव भानाप्रसङ्गः । अन्यथा न्यायमते ऽप्यात्मधर्मत्वात् प्रत्यक्षत्वं दुर्वारम् । अनावृते स्वच्छमनः परिणामत्वेन स्वच्छे सुख-दुःखादौ तु स्वत इति नान्तःकरणसम्बन्धमात्रेण सर्वत्र भानप्रसङ्गः ।

ननु—कल्पितशुक्तिरजतादेः तदाकाराविद्यावृत्तेश्च किं प्रमाणं किं च उपादानं?—इति चेत् । उच्यते । अनुभव एव प्रमाणम् । तथा हि विवरणानुसारिणः ।

“यथा इदमंशवच्छिन्न*चैतन्यस्या अविद्या रजताकारेण परिणमते, एवमिदमंशविषयवृत्तिज्ञानावच्छिन्नचैतन्यस्या अविद्या रजतज्ञानाकारेण परिणमते । न तु इदमंशज्ञानवद्भजतज्ञान-

* 'इदमंशः' इदम्—पुरोवर्ति अधिष्ठानतया वर्तमानम् तस्य अंशः इदमंशः भ्रमाधिष्ठानस्य शुक्तिकादेः खण्डमित्यर्थः ।

मनश्चक्षुमस्ति । तथा च । यथा रजतस्य इदमंशावच्छिन्न-
 चैतन्यरूपाधिष्ठानगतेदन्वसंसर्गभानं तथा रजतज्ञानस्यापि इदं
 वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपाधिष्ठानगतेदंविषयत्वसंसर्गस्य भानोपपत्तेर्न
 तस्याप्यतिरिक्तमिदंविषयत्वं कल्प्यते । मानाभावात् गौर-
 वाच्च । ननु—रजतवदध्यस्तस्य रजते इदन्वसंसर्गस्य रजत-
 ज्ञानविषयत्वेन तत्प्रतियोगिनः इदन्वस्यापि भानमवश्यमिति
 अतिप्रसङ्गः—इति चेत् । न । रजतज्ञानतादात्म्याश्रयस्य इदं-
 वृत्तेः शुक्लवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठइदन्वप्रतियोगिविषयत्वम् । रज-
 तज्ञानस्य तु संसर्गमात्रविषयत्वम् । तथा च ज्ञानद्वयतादा-
 त्म्यान्नातिप्रसङ्गः । ननु—अधिष्ठानाध्यस्तयोरेकस्मिन् . ज्ञाने
 भानविषयस्य सम्भावना भाव्यविवरणे निरूपणादेकवृत्तिविषय-
 त्वमावश्यकम् । कथं ज्ञानद्वयतादात्म्यम् ?—इति चेत् । नैष
 दोषः । वृत्तिभेदे ऽपि इदमाकारवृत्त्यभिव्यक्त्या एकस्मिन्
 साक्षिणि तयोर्भानसम्भवात्”—

इत्याहुरिति दिक् । नरसिंहाश्रमाणां मते तु ।

“अधिष्ठानसामान्यज्ञानं भ्रमकारणमिति इदमाकारां वृत्तिं
 स्वीकृत्य तदभिव्यक्तैव साक्षिणा तदध्यस्तभ्रमस्य अवभामसम्भ-
 वात् तद्भासकसाक्ष्यभिव्यञ्जकया तथैव इदंवृत्त्या अध्यस्तविष-
 यसम्भवात् अध्यस्तरजताद्याकारावृत्तिर्व्यर्था इति सिद्धान्तः” ।

इति । सङ्क्षेपशारीरकाचार्यैस्तु—ज्ञानद्वयपत्रमवलम्ब्य इदमि-
 त्येकावृत्तिरध्यासकारणभूता । इदं रजतमिति द्वितीयावृत्तिरध्य-
 स्तरजतादिविषया । न तु इदमंशभानं विना अध्यस्तमात्रगोचरा

सा । इदं रजतं जानामि—इति तस्या इदमर्थतादाख्यापन-
रजतविषयत्वानुभवादावश्यकत्वमिति स्वीकृतम् । तदुक्तम् ।

इदमर्थवस्त्वपि भवेद्रजते
परिकल्पितं रजतवस्त्विति ।
रजतभ्रमे ऽस्य च परिस्फुरणात्
न यदि स्फुरेन्न हि शक्तिरिव ॥

इति सङ्क्षेपः । अनिर्वचनीयरजतसिद्धिस्तु पूर्वमेव दर्शिता
तत्रानुसन्धेया । ननु—तर्हि एकेनैव घटादिज्ञानेन आवरणभङ्गे
सति सद्योमुक्तिप्रसङ्गः । अज्ञानस्येकत्वात् । तथा च श्रुतिः ।

“अजामेकां लोहित-शुक्ल-कृष्णां बङ्गीः प्रजा^१ जनयन्तीं
स्वरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणो ऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजो-
ऽन्यः* ॥ इति ।

१ ‘दर्शितेत्यनुसन्धेया’ इति ग० पुस्तके ।

२ ‘बङ्गीं प्रजां सृजमानां स्वरूपाम्’ इति ग० पुस्तके ।

* अत्र हि मन्ते लोहित-शुक्ल-कृष्णाशब्दैः सत्व-रजस्तमांसि गृह्यन्ते ।
लोहितं रजः रज्जनात्मकत्वात् । शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात् । कृष्णं तमः
आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्था अवयवधर्मैर्यपदिश्यते । ‘लोहित-
शुक्लकृष्णेति’ । न जायत इति च अजा स्यात् ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त” ।

इत्यभ्युपगमात् । ननु—अजाशब्दः क्वागायां रूढः । बाढम् । सा तु
रूढिः इह न आश्रयितुं शक्या । विद्याप्रकरणात्वात् । सा च ‘बङ्गीः’
‘प्रजाः’ व्येगुण्यान्विताः जनयति । तां प्रकृतिं ‘अजो ह्येकोः’ पुरुषः ‘जुष-
माणः’ सेवमानो वा ‘अनुशेते’ तामेव अविद्यां आत्मत्वेनोपगम्य—सुखी
दुःखी मूढो ऽहं—इति अविवेकितया संसरति । ‘अन्यः’ पुनः ‘अजः’
पुरुषः उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहाति । ‘एनाम्’ प्रकृतिं भुक्तभोगां
कृतभोगापवगां परित्यजति मुच्यते इत्यर्थः ।

इन्द्रो मायाभिः पुररूप ईयते * ।

इत्यादिश्रुत्या अज्ञानस्य नानात्वश्रवणेन विरोधः—इति वाच्यम् ।
नानाऽज्ञानपक्षे ऽपि एकस्य जीवस्य एकाऽज्ञानोपाधित्वात्—इति चेत् ।
न । उत्तेजनेन मणेरिव वृत्त्यावरणाभिभवाङ्गीकारात् । तथा च
प्रमाणजन्यान्तःकरणवृत्त्यभावसहकृतमज्ञानं सति भात्यपि वस्तुनि—
नास्ति, न भाति—इति प्रतीतिजननसमर्थमावरणमित्युच्यते । न च—
एवं सति ब्रह्मज्ञानेनापि अविद्याऽनिवृत्तेरनिर्मात्रप्रसङ्ग—इति वाच्यम् ।
वक्ष्यमाणतत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थस्वाश्रयविषयकज्ञानेनैव मूलाज्ञान-
तत्कार्यनिवृत्त्यभ्युपगमात् । महावाक्यार्थज्ञानस्यैव अबाधिताज्ञान-
विषयतया प्रमात्वात् । प्रत्यक्षादीनां तु बाधितविषयतया भ्रमत्वे
ऽपि व्यवहारसामर्थ्येन व्यावहारिकप्रामाण्याङ्गीकारात् । व्यावहारि-
कत्वं तु ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वे सति ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वम् । ब्रह्मज्ञाने-
तराबाध्यत्वे सति ब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वं पारमार्थिकत्वम् । ब्रह्मज्ञानेतर-
बाध्यत्वं तु प्रातिभासिकमिति विवेकः । अथ वा मूलाज्ञानस्यैव
अवस्थाज्ञानानि घटादिविषयावरणानि अज्ञानस्य ज्ञानप्रागभाव-
स्थानीयत्वेन—यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानि—इति अभ्युपगमात् ।
एकेन ज्ञानेन एकाज्ञानस्यैव नाशात् घटादिज्ञानेन आवरणनाशे
ऽपि न काचित् क्षतिः इति ।

न च—पूर्वाक्तश्रुतिद्वयविरोध—इति वाच्यम् । श्रुतिद्वयस्य मूला-
ज्ञानपरत्वात् ।

* ‘इन्द्रः’ परमेश्वरो ‘मायाभिः’ प्रज्ञाभिः नाम-रूपभूततत्कृतमिष्ट्याभि-
मानैर्वा । नतु परमार्थतः । ‘पुररूपो’ बद्धरूपः ‘ईयते’ गम्यते । एकरूप
एव प्रज्ञानघनः सन् अविद्याप्रज्ञाभिः बद्धरूप इव भासते इति तात्पर्यम् ।

ननु—नानापक्षवाज्ञानपक्षे एकया वृत्त्या सर्वेषामज्ञानानां नाशः
 उत एकस्य ? आद्ये । पुनः शुक्रेः कदापि अप्रकाशो न स्यात् । अन्ये ।
 वृत्तिकाले ऽपि प्रकाशो न स्यात् । एकस्य आवरणस्य नाशे ऽपि आवर-
 णान्तरस्य विद्यमानत्वात्—इति चेत् । न । एकया वृत्त्या एकाज्ञाननाशे
 ऽपि तथैवावरणान्तराणां प्रतिरुद्धत्वात् यावत्सा तिष्ठति तावत्प्रकाशः ।
 तस्यामपगतायां तु पुनरप्रकाशश्च उपपद्यते इति विवेकः ।

ननु—अस्तु प्रत्यक्षस्थले एवं व्यवहारः । तथापि अनुमानादीनां
 आवरणं निवर्तते न वा ? आद्ये साक्षात्कारिभ्रमस्यापि शङ्खपी-
 तत्वादेः श्वेतलाद्यनुमानादीनां निवृत्तिप्रसङ्गः । अधिष्ठानाज्ञानो-
 पादानकत्वेन, भ्रमस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तेः । यौक्तिकज्ञानेन च ब्रह्म-
 ण्यविद्यानिवृत्त्या तत्साक्षात्कारार्थं श्रवणाद्यपेक्षा न स्यात् । द्वितीये
 वज्रादिव्यवहारो न स्यात् । प्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वात् । उच्यते ।
 द्विविधमावरणम् । एकमसत्त्वापादकम् । अपरमनापादकम् ।
 तत्राद्यं । अन्तःकरणवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठम् । द्वितीयं तु । विष-
 यावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठम् । घटमहं न जानामि—इति उभयावच्छे-
 देनानुभवात् । तत्राद्यं । परोक्षापरोक्षप्रमासाधारणेन निवर्तते ।
 अनुमिते ऽपि वज्रादौ—नास्ति—इति प्रतीत्यनुदयात् । द्वितीयं तु
 साक्षात्कारेणैव निवर्तते यदाश्रयं यदाकारं ज्ञानम् । तदाश्रयं
 तदाकारमज्ञानं । नाशयति इति नियमात् । परोक्षज्ञानस्य च
 विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वेन अन्तःकरणमात्रनिष्ठत्वात् । अपरोक्ष-
 ज्ञानस्यैव विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वेन विषयान्तःकरणोभयनिष्ठत्वात् ।
 तेन अनुमानादौ अस्तत्त्वावरणनाशात् व्यवहारः । अभावावरणा-

निवृत्त्या च सोपाधिकसाक्षात्कारिभ्रमस्य अनिवृत्तिः इति । तस्मा-
न्निर्धर्मकस्यापि जीवात्मनो ऽविद्यान्तःकरणतादात्म्याध्यासात् तद्धर्म-
कर्तृत्व-भोक्तृत्वाद्यध्यासः उपपद्यते ।

अध्यासस्तु । सत्ये वस्तुनि मिथ्यावस्तुसम्भेदावभासः । अथ वा
परत्र* परावभासो ऽध्यासः । सो ऽपि द्विविधः । अनादि-सादि-
भेदात् । तत्र अविद्याध्यसस्त्वेक एव अनादिः । द्वितीयस्तु पूर्व-
पूर्वाध्यासमूल एव । अयमहङ्काराद्यध्यासः बीजाङ्कुरवदनादिः । न च-
प्रथमस्य आत्माश्रयादिदोषशङ्का । अनादित्वेनैव तन्निरासात् ।
न च-उत्पत्तौ आत्माश्रयाद्यभावे ऽपि ज्ञप्तौ सम्भवात् इति-
वाच्यम् । स्वप्रकाशात्मन एव तज्ज्ञानात् ।

ननु-भवन्मते अनिर्वचनीयस्यात्यभ्युपगमात् ये कर्तृत्वादयो-
न्तःकरणधर्मा आत्मनि अध्यसन्ते, ते ऽनिर्वचनीयाः तत्र उत्पद्यन्ते-
इति स्वीकर्तव्यम् । तथा च व्यावहारिक-प्रातिभासिकभेदेन कर्तृ-
त्वादीनां द्विधा प्रतिभासः स्यात्-इति चेत् । मैवम् । तादात्म्या-
ध्यासेन अविवेकात् । अथ वा सर्वधर्मविशिष्टस्यैव अन्तःकरणस्य
आत्मनि अध्यस्तत्वेन तदभावात् । तस्माद्वस्तुतो निर्धर्मकस्यापि
आत्मनो ऽविद्यान्तःकरणतादात्म्याध्यासात् मान-मेयादिप्रतिकर्म-
व्यवस्थासिद्धिः इति दिक् ।

इति मानमेयादि-प्रतिकर्मव्यवस्था ।

* 'परत्र' रजतभिन्ने इदमि । 'परस्य' इदं भिन्नस्य रजतस्य अवभास इत्यर्थः ।

† 'अविद्याध्यासो' नाम चिन्निष्ठाविद्यासम्बन्धः । 'एकः' अहङ्कारा-
नवच्छिन्नः 'अनादिः' अनुत्पन्नः ।

ननु—भवत्वेवं प्रतिकर्मव्यवस्था तथापि कथं तत्कारणीभूता जाग्रदाद्यवस्था तदभिमानिविश्वाद्यवस्था च?—इति चेत् । शृणु । कार्योपाधिगुणत्रयभेदात् पूर्वोक्तकारणोपाधिगुणत्रयभेदेन ईश्वरैविध्यवत् । तथाहि ।

तद्यथा महामत्स्योभे कूले ऽनुसञ्चरति ।

एवमेवायं पुरुषः एतावन्तावनुसञ्चरति ।

स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च* ॥

इत्याद्याः ।

तद्यथा ऽस्मिन्नाकाग्रे श्येनो वा सुपर्णो वा

विपरिपत्य आन्तः संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियते

एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय

धावति । यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते ।

न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ।

इत्याद्याः श्रुतयो ऽत्र प्रमाणम् । ननु—“तद्यथा महामत्स्य०” इत्यादिवाक्येन अवस्थात्रयेषु एकस्यैवानुगतप्रतीत्या तदभिमानि-

* ‘कूले’ नद्यास्तीरे । अन्तौ कर्मफलपरिपाकौ । ‘अनुसञ्चरति’ अनुगच्छति । ‘स्वप्नान्तं’ स्वप्नभोगरूपमन्तम् । ‘बुद्धान्तम्’ जाग्रद्भोगरूपमन्तं । च अनुसञ्चरति इत्यर्थः ।

† ‘सुपर्णः’ शीघ्रगतिः । ‘श्येनः’ वा । ‘विपरिपत्य’ विशेषेण नानादेशेषु पतित्वा । ‘आन्तीभूय’ ‘पक्षौ’ ‘संहत्य’ संयुक्तीकृत्य । ‘लयाय’ नीडाय । ‘ध्रियते’ नीडप्राप्त्यर्थं यतते । ‘अन्ताय’ उपरतावस्थारूपान्तःप्राप्त्यर्थं । ‘धावति’ यतते तथैवायं यततेति योजना ।

विश्व-तैजसादिस्वीकारस्य सिद्धान्ते व्यर्थत्वात् मानाभावाच्च—इति चेत् । सत्यम् । जाग्रदाद्यवस्थासाक्षित्वेन एकरूपप्रतीतावपि कल्पिता-वस्थाभेदेन अवस्थाभिमानिविधादिभेदस्य श्रुति-युक्तानुभवसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतयः ।

जागरितस्थानो बहिः प्रज्ञः सत्याङ्गः

एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः ।

[माण्डूक्योपनिषत् २]

सुषुप्तस्थानो ऽन्तः प्रज्ञः सत्याङ्ग

एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसः ।

[माण्डूक्योपनिषत् ४]

सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन

एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः ।

[माण्डूक्योपनिषत् ५]

गौडपादीयकारिकाः ।

बहिः प्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तः प्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥

[गौ. का. १]

विश्वो हि स्थूलभुक् नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।

आनन्दभुक् तथा प्राज्ञः त्रिधा भोगं निबोधत ॥

[गौ. का. २]

इत्यादि । एवमत्र प्रक्रिया । तत्र अविद्यान्तःकरणस्थूलशरीरा-

वच्छिन्नो जाग्रदवस्थाभिमानी विश्वः । स च देहेन्द्रियादिषु प्रवेशा-
द्वापनाद्वा विश्व इत्युच्यते ।

“विश्वं प्रवेशने । विष्वक् व्याप्तौ” ।

इति स्मरणात् ।

स इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः ।

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।

सत् च त्यत् च अभवत् ।

इति श्रुतिभ्यश्च । जाग्रदवस्था तु इन्द्रियवृत्तिकालीनार्थोपलम्भः ।
अत्र च वक्ष्यमाणं मूर्तं विराडाख्यं भोग्यम् । प्रत्यक्षादिप्रमाण-
षट्केन व्यवह्रियमाणत्वात् व्यावहारिकं विश्वाख्येन जीवेन उप-
भुज्यते । न च—शुक्तिरजतादिज्ञानानां प्रातिभासिकत्वेन कथं
जागरणत्वं ?—इति वाच्यम् । तद्विषयस्य अव्यावहारिकत्वे ऽपि
इन्द्रियवृत्तिकालीनत्वाज्जागरणलोपपत्तिः ।

इति सङ्क्षेपेण जाग्रदवस्था ।

एवं जाग्रद्भोगजनककर्मक्षये सति स्वप्नभोगजनककर्मादये च
सति निद्राख्यया तामस्या वृत्त्या स्थूलशरीराभिमाने दूरीकृते
सर्वेन्द्रियेषु देवतानुग्रहाभावात् निर्व्यापारतया लीनेषु सत्सु विश्वो ऽपि
लीन इत्युच्यते । तत्र स एव उपाधिद्वयोपहितः स्वप्नावस्थाभि-
मानी तैजस इत्युच्यते । आदित्यादिव्योतिरन्तरेणापि भासक-
त्वात् । स एव स्वप्निकपदार्थभोक्ता । स्वप्नावस्था त्विन्द्रियवृत्त्यभावका-

लीनार्योपलभः । अथ—स्वाप्निकपदार्थानां किं उपादानमविद्या ?
उत मनोगतवासना?—इति चेत् । उच्यते । अविद्यैव स्वाप्नविषया
शुक्तिरजतादिवत् स्वाप्नार्थाकारेण परिणमते । ज्ञायते च अविद्या-
वृत्तैव इत्येके । मन एव गज-तुरगाद्याकारेण परिणमते, अविद्या-
वृत्त्या च ज्ञायते इत्यपरे । अत्र द्वितीयस्य गौरवेण अविद्याया
एव अदृष्टसहकारेण सर्वत्र अर्थाध्यास-ज्ञानाध्यासोपादानत्वं कल्प्यते ।
लाघवात् ।

अथ—तर्हि शास्त्रे—मनःपरिणामो ऽयं स्वप्न—इति व्यपदेशो
व्यर्थ—इति चेत् । न । मनोगतवासनानिमित्तत्वेन तथालोपपत्तेः ।
ननु—तदा मनसो दृश्याकारपरिणामानभ्युपगमे द्रष्टृत्वसम्भवेन आ-
त्मनः तदानीं स्वयं ज्योतिष्वासिद्धिः—इति चेत् । न । बहिरिन्द्रिय-
वृत्त्यभावेन तदानीं मनसो ऽग्राहकत्वात् । सवृत्तिकान्तःकरणाव-
च्छिन्नचैतन्यस्यैव प्रमादलनियमात् । तथा च तदानीं अन्तः-
करणसत्त्वे ऽपि प्रमात्रभावात् द्रष्टृत्वानुपपत्तेः । अथ किमधिष्ठानं
स्वप्नभ्रमस्य ? इति चेत् । मनोवच्छिन्नं जीवचैतन्यमित्येके । अपरे
तु ब्रह्मचैतन्यमेव मूलाज्ञानावच्छिन्नं वदन्ति । न च—अत्र परस्पर-
विरुद्धं किं ग्राह्यं ?—इति चेत् । मतभेदेनोभयमपि ।

तथा हि । जाग्रद्वोधेन स्वप्नभ्रमनिवृत्तिदर्शनात् । अधिष्ठान-
ज्ञानादेव च भ्रमनिवृत्तेः । ब्रह्मचैतन्यस्य च अधिष्ठानत्वे संसार-
दशायां तज्ज्ञानासम्भवात् । ज्ञाने वा सर्वद्वैतनिवृत्तिप्रसङ्गात् ।
किं च ।

न तत्र रथा न रथयोगाः न पन्थानो भवन्ति ।

अथ तत्र रथान् रथयोगान् पथः सृजति* ॥

[वृ. श्र. ब्रा. ३. कं. १०.]

इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादितप्रातिभासिकप्रपञ्चस्य व्यावहारिक-
प्रपञ्चवत् सर्वसाधारणापत्तेश्च । तस्मान्न मूलाज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्म-
चैतन्यमधिष्ठानम् । किन्तु । जीवचैतन्यमेव इति । अथ—जीव-
चैतन्यस्य अनावृतत्वेन सर्वदा भासमानत्वाद्धिष्ठानत्वासम्भवः—इति
चेत् । सत्यम् । तत्र हि स्वप्नाध्यासानुकूलव्यावहारिकसङ्घातभान-
विरोधवस्थाज्ञानं सहकारि कारणं कल्प्यते । स्वप्नदशायां च—
अहंमनुष्यः—इत्यादिप्रातीतिकसङ्घातान्तरभानाभ्युपगमात् । शय्यायां
स्वपिमि—इति शय्यान्तरवत् । भानसामर्थ्यभावस्य उभयत्र तुल्य-
त्वात् ।

१ । '०तस्तत्र विरोधः' इति ख. पुस्तके ।

* ननु यथा जागरिते तथैव स्वप्ने ऽपि विषया उपलभ्यन्ते तत्र कथ-
मिन्द्रियाभावाद्दैनक्षणमुच्यते ? इति चेत् षट्पण । 'तत्र' स्वप्ने 'रथाः'
रथादिदक्षणा विषया 'न' सन्ति । तथा 'रथयोगाः' रथे योज्यन्त इति
रथयोगाः अश्वदयः तत्र न सन्ति । न च 'पन्थानो' मार्गाः भवन्ति ।
अथ च 'रथान् रथयोगान् पथश्च 'सृजते' स्वयम् । कथं पुनः सृजते
रथादिसाधनानां अभावे ? इति चेत् । 'अस्य' लोकस्य सर्वतो मात्रां'
वासनामुपादाय रथादिवासनारूपा अन्तःकरणवृत्तिः तदुपलब्धिनिमि-
त्तेन कर्मणा चोद्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते इत्यर्थः ।

अथ—अहं मनुष्यः—इत्यादिजाग्रत्काले प्रथमक्षणे उत्पद्यमानस्य व्यावहारिकसङ्घातज्ञानस्य प्रमाणाजन्यत्वात् कथमज्ञाननिवर्तकता? । न च—अवस्थान्तरान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनीयं—इति वाच्यम् । सुषु-
प्तावपि स्वप्नबाधप्रसङ्गात् । तच्चानिष्टम् । जाग्रत्त्वापत्तेः—इति चेत् । न । स्वप्नावस्थाज्ञानस्यैव अन्तःकरणलयसहितस्य सुषुप्तिरूपत्वाच्च तच्च तद्बाधः । जागरे तु मिथ्यैव स्वप्नो ऽभूत् इत्यनुभवसिद्धत्वात् । अहमिति सामान्यज्ञानस्य प्रमाणाजन्यत्वे ऽपि अज्ञाताऽबाधितमनो-
ऽवच्छिन्नचिद्विषयत्वेन यथार्थत्वात् । द्वितीयादिक्षणे शरीरादिवि-
शिष्टज्ञानस्य तु प्रमाणाजन्यत्वेन अवस्था ऽज्ञानविरोधित्वमनुभवसि-
द्धम् । न च—तथापि प्रमाणाजन्यज्ञानस्य अज्ञाननिवर्तकत्वे साक्षिणो ऽपि तथा प्रसङ्गः—इति वाच्यम् । साक्षिणो ऽविद्यानिवर्तकत्वं तु अविद्यासाधकत्वेन—आत्मानमहं न जानामि—इति धर्मिणाहकमा-
नेन सिद्धतीति तथा प्रसङ्गाभावात् ।

ननु—तर्हि स्वप्नाध्यासादिकारणीभूताज्ञानस्य जागरादिप्रमाण-
ज्ञानेन निवृत्तौ पुनः स्वप्नाध्यासो न स्यात् । तत्र अनेकाज्ञानस्वी-
कारे तु आत्मन्यपि तथा सम्भवेन मुक्तौ अनाश्यासप्रसङ्गात् । न च
अनथैवानुपपत्त्या तत्र अज्ञाननिवृत्तिर्नाङ्गीक्रियते । एकस्यामेव
रज्जां अज्ञातायां सर्पभ्रमेण धारादिभ्रमतिरोधानवत् जागरादि-
भ्रमेणापि स्वप्नादिभ्रमतिरोधानमात्रं क्रियते । अज्ञाननिवृत्तिस्तु

१ 'भावविरोधं' इति अधिकं क० पुस्तके ।

२ इदं क० ख० पुस्तकयोर्नास्ति ।

वक्ष्यमाणेन ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानादेवेति न मुक्तावनाभ्यासप्रसङ्गः—इति वाच्यम् । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादपि अज्ञाननिवृत्तिसम्भावना न स्यात् । कुत्रापि ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेरदर्शनात्—इति चेत् । अत्रोच्यते । नोभयथाप्यनुपपत्तिः ।

तथा हि । जागरादिज्ञानात् स्वप्नाध्यासादिनिवृत्त्यभ्युपगमवत् केवलं मूलाज्ञानस्यैव विचित्रानेकशक्तिस्वीकारात् एकशक्तिनाशे ऽपि शक्त्यन्तरेण स्वप्नान्तरादीनां पुनरावृत्तिः सम्भवति । सर्वशक्तिमतो मूलाज्ञानस्यैव निवृत्तौ तु कारणान्तराभावात् । तादृशस्य च द्वितीयस्थानङ्गीकारात् न अहङ्काराद्यध्यासानां पुनरुत्पत्तिः सम्भवति इति अपुनरावृत्तेरसिद्धिः । तस्मात् रञ्जुज्ञानादिना अज्ञाननिवृत्त्यङ्गीकारे ऽपि न को ऽपि दोषः । चिन्मात्रस्यैव अज्ञानाश्रयत्वविषयत्वसम्भवात् । जडे च प्रमाणप्रयोजनाभावेन तदनङ्गीकारात् * ।

* तदुक्तम् ।

आश्रयत्वविषयत्वभाविनी ।
निर्विभागचितिरेव केषा ॥
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमम् ।
नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥
बद्ध निगद्य किमत्र वदाम्यहम् ।
शृणुत सङ्गहमहयशासने ॥
सकलवाङ्मनसातिगता चितिः ।
सकलवाङ्मनसव्यवहारभाक् ॥

इत्यादिना ।

ननु अज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे कथमन्तःकरणवृत्तिरूपेण ज्ञानेन तन्निवृत्तिः । भिन्नाश्रयत्वात् । ज्ञानस्य च अन्यत्वेन चिन्मात्राश्रयत्वानुपपत्तेः । तस्य *कूटस्थस्वभावत्वात् । अज्ञानस्य च अनादित्वेन कौटस्थ्याव्याघातकत्वात् इति दिक् । न चैतन्यान्तःकरणयोः तादात्म्याध्यासेन अन्तःकरणधर्मस्यापि चैतन्यधर्मत्वानुपपत्त्यात् । तदुक्तं पञ्चपादिकाद्यङ्घ्रिः ।

आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः ।

अभेदे ऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्ते ॥

इति । तार्किकैरपि कर्णशब्दुत्थवच्छिन्नाकाशे स्वसमवायसम्बन्धेन महाकाशाश्रितशब्दगूहनमङ्गीक्रियते । उपहिते ऽपि चैतन्ये स्वानुपायादिति ज्ञानाज्ञानयोः समानाश्रयत्वोपपत्तिः । न च ज्ञानस्य क्वाप्यविद्यानिवर्तकत्वादर्शनात् ब्रह्मज्ञानेनापि तत्कल्पनं न स्यात्—इति वाच्यम् । न हि अनुमानात् ब्रह्मज्ञानस्य अज्ञाननिवर्तकत्वं वयं साधयामः । येन व्याप्तिग्रहार्थमुदाहरणापेक्षा भवेत् । किन्तु श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या च इति ब्रूमः । तत्र श्रुति-
स्तावत् ।

तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ।

इति । तथा ।

तत्त्वभावाद्ब्रह्मज्ञाने विश्वमायानिवृत्तिः ।

* 'महाकाशाशब्दगूहनं' इति ख० पुस्तके ।

* कूटस्थचैतन्येन सह अविरोधादित्यर्थः ।

इति । स्मृतिश्च ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्* ॥

[गौ. अ. ५ सू. १६]

इत्यादि । एवम्—

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ।

तरति शोकमात्मवित् ।

इति । तथा—

तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगी मायाममेयां यत्तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥

इति च । “अविद्यायाः परं पारं तारयति” ।

इत्यादिश्रुतार्थापत्तिश्च । ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभावः श्रूयमाणः तद्ब्र-
वधायकाज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण नोपपद्यत इति ज्ञानाद्ज्ञाननिवृत्तिं
गमयति ।

“अनृतेन हि प्रत्यूढाः” ।

* येन अज्ञानेन आवृत्त्या जन्तवः मुह्यन्ति ‘तत्’ अज्ञानं ‘येषां’ जन्तूनां
‘ज्ञानेन’ विवेकज्ञानेन आत्मविषयेण । ‘आत्मनः’ ‘नाशितं’ भवति । ‘तेषां’
जन्तूनां । ‘आदित्यवत्’ यथा आदित्यः समस्तं रूपजातं अवभासयति तद्वत्
ज्ञानं ज्ञेयं च वस्तु सर्वं प्रकाशयति । ‘तत्’ परमार्थतत्त्वम् इति योजना ।

नीहारेण प्रावृताः ॥

अन्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः * ।

[गौ. अ. ५. श्लो. १८]

इत्यादिस्मृतिभ्यो ऽपि अज्ञानमेव मोक्षव्यवधायकमवगम्यते ।
किञ्च । भगवद्ज्ञानरूपभजनाञ्जनचक्षुः प्रत्यक्षेणैव अज्ञाननि-
वृत्तिमनुभवति । तत्र न कापि विप्रतिपत्तिः । यदि हि कस्य-
चिदपि तत्त्वावबोधे जाते नाज्ञानं निवर्त्येत । ततो व्यभिचारात्
कारणता न स्यात् । न तु तथा दर्शनमस्ति । एकस्यैव तत्त्वज्ञानेन
अज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमात् जीवान्तरप्रतिभासस्य च स्वाग्निकजीवा-
न्तरप्रतिभासवत् विभ्रममात्रत्वात् । एतच्च सर्वमग्रे वक्ष्यमाणत्वान्नात्र
विचार्यते । एतेन—नाज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यम् । अनादिभावत्वात् ।
भाववत्† इति निरस्तम् । पूर्वाक्तश्रुति-स्मृत्यादिबाधितत्वात् ।
किञ्च । कीदृशं भावलं अज्ञानस्य अविनाशित्वे प्रयोजकम् । सत्त्व-
लक्षणं अभावलक्षणं वा ? तत्र नाद्यम् । सदमद्विलक्षणे ऽस्मात्सम्पत्ते

१ 'मवगतम्' इति ग० पुस्तके ।

* 'ज्ञानं' विवेकविज्ञानं । 'अज्ञानेन आवृतं' तेन मुह्यन्ति । करोमि—
क्यारयामि—भोक्ष्ये—भोजयामि—इत्येवं मोहं गच्छन्ति । अविवेकिनः
संसारिणो जन्तवः ।

† परमाण्वादिभावान्तरवदित्वर्थः ।

ऽज्ञाने सिद्धम् । त्रिकालाबाध्यत्वस्वरूपसत्तायोगात् । द्वितीयं तु न अविनाशित्वप्रयोजकम् । अनुकूलतर्काभावात् । प्रतिकूलतर्कपराहतत्वाच्च । सत्त्वस्यैव अविनाशित्वप्रयोजकत्वाच्च । न च आत्मा-तिरिक्ते पदार्थमात्रे सत्त्वाभावेन कथं व्याप्तिग्रहावसरः । सत्त्वाभावस्य विनाशित्वप्रयोजकत्वेन व्यतिरेकिणापि तस्य सिद्धेः । एवं दृश्यत्वपरिच्छिन्नत्वजलत्वादिनापि अज्ञानस्य विनाशित्वनिश्चयः ।

“भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” ।

इत्यादिवाक्यैः कण्ठत एव विनाशित्वप्रतिपादनात् च । न च श्रुतिविषयत्वे ब्रह्मवदबाध्यत्वप्रसङ्गः । श्रुतितात्पर्यविषयत्वस्यैव अबोध्यत्वप्रयोजकत्वात् । श्रुतेषु प्रयोजनवति मानान्तरानधिगते तात्पर्यं उपक्रमादिषड्विधलिङ्गेन अवधार्यते । अज्ञानस्य च—अहमज्ञ—इति साक्षिसिद्धत्वात् । तत्रप्रतिपादने प्रयोजनाभावाच्च । न श्रुतितात्पर्यविषयत्वम् । वक्ष्यमाणरीत्या तु ब्रह्मण्येव तात्पर्यनिश्चयात् ।

एवं च साक्षिसिद्धस्यैव भावरूपाज्ञानस्य अभावविलक्षणत्वादिकमनुमानादिना साध्यत इति न को ऽपि दोषः । शुक्तौ—रजतज्ञानवान् अयं—इति मिथ्यासंसर्गस्यापि तच्चज्ञानविषयत्ववदस्मात् किं न स्यात् । एतेन मानविषयत्वे ज्ञानस्य मानानिवर्त्यत्वम् । मानाविषयत्वे तु स्वप्रकाशत्वानङ्गीकारात् शशविषाणादिवत् अलीकत्वं इत्यपास्तम् । स्वरूपत्वे मानाविषयस्यापि साक्षिसिद्धत्वाभ्युपगमात् । तस्य च भ्रमप्रमासाधारणत्वात् । तदुक्तम् ।

अविद्याया अविद्यात्वे इदमेवास्ति लक्षणम् ।

प्रमाणाद्यसहिष्णुत्वमसाधारणमिथ्यते ॥

इति ।

अविद्या ऽस्येत्यविद्यायामेवाभिद्ध्या प्रकल्प्यते ।

ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथञ्चन युज्यते ॥

इति च । तस्मात् अविद्याया अपि रज्जुभुजङ्गवत् आत्मन्या-
रोपितत्वात् आत्मस्वरूपज्ञानेन निवृत्तिरूपपद्यते इत्यादि पूर्वमेव
दर्शितमिति दिक् । यस्मात् पक्षद्वये ऽपि अनुपपत्त्यभावः तस्मात्
यदि ब्रह्मज्ञानादेव अज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमः तदा रज्ज्वां दण्डभ्रमेण
सर्पभ्रमतिरोधानवत् अधिष्ठानज्ञानाभावे ऽपि जायद्भ्रमेण स्वप्न-
भ्रमतिरोभावोपपत्तेः । तथा च—मूलाज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्य-
मेव स्वप्नाध्यामोपादानं—इति पक्षे ऽपि न को ऽपि दोषः । नापि
प्रति जीवं स्वप्नसाधारण्यपत्तिः । मनोगतवामनानां भिन्नत्वेन तथा-
त्वासम्भवात् । न च मनोवच्छिन्नचैतन्यस्य अधिष्ठानत्वाङ्गीकारे—
अहं तुरग—इति अहङ्कारसामानाधिकरण्येनैव प्रतीतिः स्यात् ।
इदं रजतं—इति शक्तिसामानाधिकरण्येन रजतप्रतीतिवत् । न
तु—अयं तुरग—इति ब्रह्मचैतन्यस्य अधिष्ठानपक्षे ऽपि—तुरग—
इत्याकारैव प्रतीतिः स्यात् । न तु—अयं तुरग—इति । तच्चापि
इदङ्कारास्यदीभूतबाह्यार्थाभावस्य समानत्वादिति वाच्यम् । आद्ये
पक्षे अहङ्कारस्य शक्तिवदधिष्ठानावच्छेदकत्वात् शक्तिरजतमिति

१ 'अधिष्ठानास्यदत्वात्' इति क० पुस्तके ।

वत्—अहं तुरग—इति न. भ्रमाकारप्रसङ्गः । अहं—इति ज्ञानस्य—इयं शुक्तिः—इति ज्ञानस्येव भ्रमविरोधित्वात् । इदमंशस्य च भ्रमाविरोधिन एव तत्र भानाभ्युपगमात् । स्वप्ने तु तुरग इत्याकारवत् अयमित्याकारो ऽपि कल्पित एव । न च कल्पितोभयाकारबाधे शून्यवादापत्तिः—इति वाच्यम् । उभयाकारबाधे ऽपि अधिष्ठानभूतचैतन्यस्याबाधात् न शून्यवादापत्तिः । जाग्रद्दृशायामपि हि शुक्तीदङ्कारविलक्षणस्य प्रातीतिकस्यैव रजतेदङ्कारस्य भानाभ्युपगमाच्च । तदुक्तं पूर्वमेव ।

“इदमर्थवस्त्वपि भवेद्रजते परिकल्पितम्” ।

इत्यादिना शुक्तीदमंशभानपक्षे ऽपि नेदमंशस्य सत्यत्वमध्यासे प्रयोजकम् । किन्तु अधिष्ठानसत्वमेव । अधिष्ठानं च तत्र अज्ञानं शुक्त्ववच्छिन्नं चैतन्यमेव । प्रकृते ऽपि साच्चैतन्यमस्यैव इति उपपन्नम् । तस्मात् न पक्षद्वये ऽपि कायानुपपत्तिः इति दिक् ।

इति स्वप्नावस्थानिर्णयः ।

अथ सुषुप्तिः । तथा हि । शरीरान्तःकरणोपाधिद्वयाभिमानरहितः तत्संस्कारावच्छिन्नो ऽविद्यामात्रोपहितः स एव सुषुप्त्यवस्थाभिमानो प्राज्ञः । सुषुप्तिस्तु जाग्रत्स्वप्नभोगद्वयेन विश्रान्तस्य जीवस्य तदुभयकारणकर्मचये ज्ञानशक्त्यवच्छिन्नस्य सवासनस्य अन्तः-

करणस्य कारणीभूताज्ञाने संस्काररूपेण अवस्थाने सति विश्रामा-
वस्थानम् । तत्र जाग्रत्स्वप्नभोग्यपदार्थज्ञानाभावे ऽपि साक्षात्कारं
सुखाकारं संस्कारतापन्नजाग्रत्स्वप्नविषयकमनादिषट्कविषयकं च
यदवस्थाज्ञानमूलाज्ञाने तदाकारं च अविद्यावृत्तित्रयमङ्गीक्रियते ।
न च तत्र निर्विकल्पकवृत्तित्रयस्वीकारे गौरवम् । तथा च एकैव
विशिष्टवृत्तिः—इति वाच्यम् । विशिष्टवृत्तौ हि अहङ्कारस्य कार-
णत्वेन सुषुप्तौ च तस्य लीनत्वात् । तस्वीकारे च सुषुप्त्यभाव-
प्रसङ्गात् ।

न च तर्हि सुषुप्ति-प्रलययोः साम्यम्—इति वाच्यम् । वृत्ति-
रूपस्योपलम्भस्य सत्त्वेन वैषम्यात् । न च तत्रापि वृत्तिःकल्प्यताम् ।
तत्र तत्कल्पने बीजाभावात् । इह च—सुखमहमस्वाप्नं । न किञ्चिद-
वेदिषं—इति सुप्तोत्थितस्य परामर्शात् । अननुभवे परामर्शानुपपत्तेः ।
न च—काल-देशविशिष्टरूपतत्वोक्त्वाभावे कथं निर्विकल्पककेवला-
जादिरूपेण स्मरणम् ? । अन्तःकरणोपरागकालीनानुभवजन्यत्वाभावेन
तत्वोक्त्वाभावे ऽपि स्मरणोपपत्तेः । निर्विकल्पकानुभवजनितसंस्कारस्य
निर्विकल्पकस्मरणहेतुत्वात् । न हि निर्विकल्पकस्मरणस्य तत्वोक्त्वा-
कस्यचिदनुभवारूढो जागरे ऽप्यस्ति । किं पुनः सुप्तौ । अत एव
संस्मरणे तत्वोक्त्वनियमाभावात् न किञ्चिदेतत् ।

ननु—नावेदिषमिति परामर्शः अनुमानमेवास्तु । न तु स्मरणम् ।
तथा हि । जाग्रत्काले सुषुप्तेः प्रत्यक्षं मांस्तु । अवस्थाऽज्ञानं
मनोलयश्च इति हि सुषुप्तिः । तत्र आद्यं जागरकालधिया नश्यति ।
द्वितीयं तु न प्रत्यक्षम् । अयोग्यत्वात् । अनुमितिस्तु स्यादेव ।

स्वप्न-जागरयोर्मध्यकालः सुषुप्तिमान्* । ज्ञानसामान्याभावात् ।
जन्यज्ञानसामान्याभावाद्वा । यद्वा ज्ञानसामग्र्यभावात्—इति चेत् ।
न । आद्यो हि न हेतुः । ज्ञानस्य नित्यत्वेन सर्वदा भासमानत्वात् ।
ज्ञानस्वरूपस्य नित्यस्य आत्मनः पूर्वं साधितत्वाच्च । अत एव न
द्वितीयः ।

नापि तृतीयः । अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वात् ! पक्षे मनोलयस्य ज्ञातु-
मशक्यत्वात् च । न च—तत्कालविशिष्टरूपेण कस्याप्यस्मृतेः तत्काले
ज्ञानसामान्याभावो ऽनुमेयः । यदा ह्यनुभवो जायेत तदा तत्काल-
विशिष्टं स्वविषयं सङ्गृहीयात् । ततश्च तद्रूपेण स्मरणोपपत्तिः स्यात् ।
तदभावाच्च तादृशज्ञानसामान्याभावानुमितिसम्भवः—इति वाच्यम् ।
ज्ञानस्य सर्वसृष्टिजनकत्वानियमात् । न हि यावदनुभूतं स्मर्यते—
इति न्यायात् । तस्मात् लिङ्गाभावादाश्रयासिद्ध्या च तत्कालस्या-
नुपस्थितत्वात् च अनुमानस्य अप्रयोजकत्वम् । न च—तथापि—अह-
मस्वाप्तं—इति प्रत्ययेन अहङ्कारस्य अज्ञानाद्याश्रयत्वेनैव प्रतीतिर्भ-
वति न तु साक्षात्श्रयत्वेन—इति वाच्यम् । मुखप्रतिबिम्बाश्रये दर्पणे
जपाकुसुमलौहित्याधासेन—रक्तं मुखं—इति प्रतीतिवत् अह-
ङ्काराश्रयसाक्षिचैतन्यस्य स्मरणाश्रयत्वात् सामानाधिकरण्येन प्रतीतिः ।
न पुनः—अहं सुखी—इतिवदाश्रयतया । सृष्टि-संश्रय-विपर्ययानां

१ क. पुस्तके '०लयकालः' इति वर्तते ।

२ '०अश्रयैव ग्रस्तत्वात्' इति ग० पुस्तके ।

* 'सुषुप्तिमान्' मनोलयवान् इत्यर्थः ।

साच्चैतन्याश्रयत्वनियमः । अप्रमात्वात् । अहङ्कारस्यैव च प्रमाण-
जन्यज्ञानाश्रयत्वात् ।

अतएव—अनाप्तवाक्यादिजन्यपरोक्षविभ्रमो ऽपि अविद्यावित्तिरेव
—इति अभ्युपगमो वेदान्तविदाम् । तत्र अन्तःकरणवृत्तिजनक-
सामग्रीसम्भवेऽपि प्रमात्वाभावापराधेन अन्तःकरणस्य असामर्थ्यात् ।
ननु—तर्हि नामादौ ब्रह्मैक्योपासनापि न । प्रमाबाधितार्थत्वात् ।
नापि भ्रमो नाम । आदौ ब्रह्मभेदस्य अनावृत्तत्वात् । तथा च ।
अविद्येव मनो ऽपि न तस्यां परिणामि—इति चेत् । न । कामादि-
वत् इच्छाधीनतया नामादिषु ब्रह्माध्यासस्य भ्रम-प्रमाबहिर्भूतमनो-
वृत्तिस्वरूपेणैव स्वीकारात् । तदुक्तम् ।

“नोदनाजन्यत्वात् मानसी क्रिया एव सा” ।

इति । एतेन—वह्निव्याप्यधूमवान् हृदः—इति आरोपजन्यस्य-
हृदो वह्निमान् स्यात्—इत्याकारकतर्कस्यापि इच्छाधीनत्वेन भ्रम-
प्रमाबहिर्भूतत्वेन मनोवृत्तिवत्त्वं व्याख्यातम् ।

अतएव मनन-निदिध्यासनसहिते श्रवणाख्ये ऊहापोहात्मके -
वेदान्तवाक्यविचारे—

श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः† ।

१ ‘ऊहापोहात्मके’ इत्यन्तं नास्ति क० पुस्तके ।

२ ‘श्रास्त्रे’ इति ख० पुस्तके पाठः ।

* अतद्वति तद्वत्ताप्रसञ्जनमाशौचः ।

† व्याख्याता चेयं श्रुतिः पूर्वम् ।

इति विधिरूपपद्यते । विवरणाचार्यादिभिः तथैव स्वीकृतत्वात्
 च । यदि च शास्त्राचार्योपदेशजनितं ज्ञानमेव श्रवणं तदा ज्ञाने
 विध्यसम्भवे ऽपि न क्षतिः । अत एव सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैर्वाचस्यतिमिश्रैः
 “श्रोतव्यो मन्त्रव्यः” इति वाक्ये विधिर्नाङ्गीकृतः इति । विस्तरस्तु
 आकरे इति दिक् ।

ननु—भवत्वेवं व्यवस्था, तथापि परममर्शस्वीकारो न युक्तः ।
 अज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य अज्ञानानुभवस्य जायत्यपि
 विद्यमानत्वात् कथमज्ञानस्मरणम् ? । न हि धारावाहिकेषु
 अनुभवेषु तुल्यसामग्रीकेषु स्मरणव्यवहारः सम्भवति । तथा च—
 धारावाहिकेष्वेव अज्ञानानुभव एव वक्तव्यः । न तु परामर्शः—
 इति चेत् । सत्यम् । सुषुप्त्याख्यायाः तामस्याज्ञानवृत्तेः नाशे
 जायति तद्विशिष्टाज्ञानस्य साक्षिणा अनुभूयमानत्वाभावेन संस्कार-
 रजन्या ऽन्याविद्यावृत्त्यैव सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानभानात् परामर्शत्व-
 सिद्धिः । केवलाज्ञानांशे तु तुल्यसामग्रीकत्वेन धारावाहिकत्वमेव ।
 अत एव कार्योपाधिविनाशसंस्कृतमज्ञानमेव प्रलयोपमं सुषुप्तिः,
 इत्यभिप्रेत्य वार्तिककारपादैः सौषुप्ताऽज्ञानस्मरणमपाकृतम् ।
 तदुक्तम् ।

न सुषुप्तिगमोहस्य नाज्ञासिषमिति स्यतिः ।

अनतीतात्मगत्वेन मोहे ऽस्मिन् स्यत्यसम्भवात् ॥

न भूतकालस्यक् प्रत्यङ् न चागामिस्यृगिष्यते ।

अन्यथा वर्तमाने ऽस्मिन् काले प्रत्यङ् न सम्भवेत् ॥

इति । न च—तर्हि वार्तिक-विवरणयोर्विरोध—इति वाच्यम् ।

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा * ।

[यो. द. पा. १ सू. १]

इति योगसूत्रानुसारेण तमोगुणात्मिकावरणमात्रालम्बना का-
चिद्वृत्तिः सुषुप्तिः—इत्यभिप्रेत्य तदुपरक्तचैतन्यस्य तत्र अग्नैव ना-
शात् तत्कालीनानुभवजनितसंस्कारवशेन—न किञ्चिद्वेदिषं—इति
स्मरणमभ्युपेतमिति वार्तिक-विवरणयोः अविरोधः । तदुक्तं उषस्य-
ब्राह्मणे वार्तिकद्वयम् ।

न चे^१दनुभवव्याप्तिः सुषुप्तस्याभ्युपेयते ।

नावेदिषं सुषुप्तेहमिति धीः किम्बलात् भवेत् ? ॥

१ 'नैवं त्वनुभवव्याप्तिः' इति क० पुस्तके ।

* अभावप्रत्ययः आलम्बनम् यस्याः सा 'अभावप्रत्ययालम्बना' । या
सन्ततमुद्रिक्तात् तमसः समन्तविषयपरित्यागेन प्रवर्तते वृत्तिः सा 'निद्रा' ।
सा च सम्यग्बोधे प्रत्यवमर्शात् प्रत्ययविशेषः । सुखमहमस्वाप्नं—प्रसन्नं मे
मनः—प्रज्ञा मे विशारदौकरोति—दुःखमहमस्वाप्नं—स्थानं मे मनः—
भ्रमत्यनवस्थितं—गाढं मूढो ऽहमस्वाप्नं, गुरुणि मे गात्राणि—ज्ञानं मे
चित्तं, अलसं मुषितमिव तिष्ठति—इति प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शा न स्यात् । अ-
सति प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः । तस्मात् प्रत्ययवि-
शेषो निद्रा । अस्याश्च—सुखमहमस्वाप्नं—इत्यादिस्मृतिदर्शनात् स्मृते-
श्चानुभवव्यतिरेकेण अनुपपत्तेर्वृत्तित्वम् इति । एतदेवाभिप्रेत्य विद्यारण्यसा-
मिभिरप्युक्तम् ।

'सुखमस्वाप्नमत्राहं' 'न वै किञ्चिद्वेदिषम्' ।

इति सुप्ते सुखाज्ञाने परामृशति चोत्थितः ॥

परामर्शो ऽनुभूते ऽस्तीत्यासीदनुभवस्तदा ।

चिदात्मत्वात् स्वतो भाति सुखप्रज्ञानधीस्ततः ॥

इति ।

इति । तदेवं सुषुप्तवस्थायां अस्ति आनन्दानुभवः । अनुभविता च सुषुप्तवस्थाभिमानो प्राज्ञः । तथा च श्रुतिः ।

आनन्दभुक् चेतोसुखः प्राज्ञः ।

इति । न च—सुषुप्तौ अन्तःकरणस्य लये जीवाभावप्रसङ्गः—इति वाच्यम् । तदानीमपि तत्संस्कारावच्छेदात् । अत एव न सर्वज्ञापत्तिः न वा जीवाभावप्रसङ्गः । ननु—सुषुप्तौ दुःखाभाव एवानुभूयते । न तु सुखम् । तज्जनकसामग्र्यभावात् । न च—जन्यसुखाभावे ऽपि स्वरूपसुखं निर्विकल्पकमनुभूयते—इति वाच्यम् । विषयानन्दातिरिक्तस्वरूपानन्दे मानाभावात् । विषयसुखतत्साधनाद्यभावे कामुकानां निर्वेददर्शनात् । तदुक्तं मीमांसकैः तर्कचरणे * ।

सुषुप्तादुत्थिताश्चैवं निर्विद्यन्ते हि कामुकाः ।

वृथेयमन्तरेणैव कामिनीं यामिनीं गता † ॥

* उक्तं चैतत् पार्थसारथिमिश्रैः तर्कचरणे ।

† 'सुषुप्तात्' निद्रायाः । 'उत्थिताः' जागरं प्राप्ताः । 'कामुकाः' विषयिणः पुरुषाः । 'कामिनीं अन्तरेणैव इयं यामिनीं वृथा गता—इति निर्विद्यन्ते' निर्वेदं प्राप्नुवन्ति । यदि च तैः—

सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यात्मा ।

इत्यादि श्रुत्युक्तप्रकारेण—तत्र ब्रह्मानन्दो ऽनुभूयते तर्हि 'परमानन्दं मुक्ता तस्य स्मरणात्' अल्पस्य—अक्षयसुखस्य ह्यन्यैव निर्वेदः नोपपद्यते' तुच्छेन्द्रियसुखहानिनिमित्तकं निर्वेदनमयुक्तमित्यर्थः । को हि महान्तमानन्दमनुभूय अल्पार्थे शोकं कुर्यात्? अथोच्येत—तत्सुखं विस्मृतमतो निर्विद्यतीति । तर्हि । तत्सुखं विस्मृतं चेत्—सुखमखाप्तं—इत्ययं व्यवहारः

अल्पाक्षसुखहान्यैव निर्वेदो नोपपद्यते ॥

तत्सुखं विस्मृतं चेत् स्यात् सुखमस्वाप्समित्ययम् ।

व्यवहारो न घटते दुःखाननुभवेत्त्वियम् ॥

सुखव्यवहृतिस्तस्मात् न सुखात्मत्वमात्मनः ।

इति । तस्मात्सुषुप्तौ सच्चित्स्वरूपस्यापि आत्मनः आनन्दरूप-
तासिद्धिः इति कथमुक्तं—आनन्दभुक्—इत्यादि जैमिनीयैरनुपा-
सितसद्गुरुभिः?—इति चेत् । अत्रोच्यते । अध्यात्मविद्यासंस्कारहीन-
त्वाद्भ्रान्ता एव ते । सुप्तोत्थितस्य विषयसुखसामर्थ्यभावे ऽपि तूष्णी-
भाव-मुखप्रसादादिलिङ्गदर्शनेन अनुभूतसुखसंस्कारसम्भवात् । न हि
सुषुप्तौ स्वरूपसुखानुभवं विना स सम्भवति । आकस्मिकत्वापत्तेः ।
तदुक्तं भगवता वसिष्ठेन ।

निद्रादौ जागरस्थान्ते यो भाव उपजायते ।

तं भावं भावयन् मात्तादक्षयानन्दमद्भुते ॥

इति । निद्रादिशब्दस्तु अन्यस्याप्युपलक्षकः । न च—कथं
तादृशं सुखानुभवं विहाय अनर्थावहं घोरं जागरणं—इति वाच्यम् ।
प्राग्जन्मार्जितकर्मप्राबल्यात् । तथा च कैवल्यश्रुतिः ।

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् ।

स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ॥

इति । एतच्च समर्थितं श्रुतितात्पर्यविद्भिर्विद्यारण्यश्रीपादैः ।

अज्ञानबिम्बिता चित् स्यात् सुखमानन्दभोजने ।

न घटेत् । दुःखस्य अननुभवे तु इयं सुखव्यवहृतिः न घटेत् । तस्मात् आ-
त्मनः सुखात्मत्वं न इति हि मीमांसकानां आशयः ।

भुक्तं ब्रह्मसुखं त्यक्त्वा बहिर्यात्यथ कर्मणा * ॥
 कर्म जन्मान्तरे ऽभूद्यत् तद्योगात् बुद्ध्यते पुनः ।
 भुक्त्वा च परमानन्दं तस्य च स्मरणादयम् ।
 इति कैवल्यशाखायां कर्मजो बोध ईरितः † ।
 किञ्चित्कालं प्रबुद्धस्य ब्रह्मानन्दस्य वासना ।
 अनुगच्छेद्यत्स्वप्नीमास्ते निर्विषयः सुखी ‡ ॥
 कर्मभिः प्रेरितः पश्चात् नानादुःखानि भावयन् ।

* माण्डूक्योपनिषदि “आनन्दभुक् चेतोमुखः” इत्युक्तम् । तत्र ‘चेतोमुख’ शब्दस्यार्थं वर्णयति । ‘अज्ञानेति’ । ‘आनन्दभोजने’ सौषुप्तब्रह्मानन्दास्वादाने । ‘अज्ञानबिम्बिता चित्’ अज्ञानवृत्तौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव । ‘मुखं’ साधनम् । ‘स्यात्’ भवेत् । ननु—सुषुप्तौ आनन्दमयरूपेण जीवेन ब्रह्मसुखं चेद्भुज्यते तर्हि तत्परित्यज्य अथ बहिः कुतः जागरणं दुःखालय-मागच्छेत् ? सत आह । पुण्यापुण्यकर्मपाशबद्धत्वात् ‘भुक्तं’ साक्षात्कृत-मपि । ‘ब्रह्मसुखं’ ब्रह्मानन्दं । ‘त्यक्त्वा’ परित्यज्य । ‘अथ बहिः याति’ जागरणादिकं गच्छतीत्यर्थः ।

† एतत्कतो ऽवगम्यते इत्याशङ्क्य—

“पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः” ।

इति कैवल्यश्रुतिवाक्यात् इति मन्वानः तदेव अर्थतः पठन् तदभिप्राय-माह ‘कर्मेत्यादिना । स्पष्टार्थः श्लोकः ।

‡ सुषुप्तौ ब्रह्मानन्दो ऽनुभूत इत्यत्र लिङ्गं दर्शयति । ‘प्रबुद्धस्य’ जागरणं प्राप्तस्यापि । ‘किञ्चित्कालम्’ स्वल्पकालपर्यन्तम् । सुप्तौ अनुभूतस्य ‘ब्रह्मानन्दस्य’ ‘वासना’ संस्कारः । ‘अनुगच्छेत्’ अनुगच्छति । ‘यतः’ कारणात् । प्रबोधादौ । ‘निर्विषयः’ विषयानुभवरहितो ऽपि । ‘सुखी’ सन् । ‘वृष्णी’ आस्तेऽतो ऽवगम्यते इत्यर्थः ।

‘शूनैर्विस्मरति ब्रह्मानन्दसेषो ऽखिलो जनः* ॥

प्रागूर्ध्वमपि निद्रायाः पक्षपातो दिने दिने ।

ब्रह्मानन्दे नृणां तेन प्राज्ञो ऽस्मिन्निवदेत कः† ॥

इति । किञ्च । न हि ब्रह्मलोकसुखमप्यनादृत्य सनकादि-
भिर्नारदादिभिश्चानुभूतस्य स्वरूपसुखस्य ततो ऽर्वाक् श्रुतिस्यत्युक्त-
साङ्गोपाङ्गैः कर्मभिः तत्तत्कर्मफलत्यागेन भगवदनुग्रहसम्पादनद्वारा
जनकाजातशत्रु-मुचकुन्दादिभिः काम्यमानस्य तस्य विषयलम्पट-
पामरनिर्वेदमात्रेण अपलापः कर्तुं शक्यते । न हि दुःखाभाव-
मात्रमुद्दिश्य तादृशसुखत्यागः सम्भवति । अनेकश्रुति-स्मृतिविरो-
धात् । तथा हि । तैत्तिरीयके भृगुवरुणसंवादे ।

आनन्दाद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।

आनन्देन जातानि जीवन्ति ।

आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ।

१ ‘शूनैश्च विस्मरेत्’ इति. ख. ग. पुस्तकयोः ।

* ‘कर्मभिः’ पूर्वोक्तिः । ‘प्रेरितः’ नोदितः । ‘एषः’ अखिलो ऽपि सर्वो
ऽपि । ‘जनः’ ‘पश्चात्’ अनन्तरम् । ‘नानादुःखानि’ नानाविधानि ।
‘दुःखानि’ ‘भावयन्’ अनुसन्दधानः सन् । ‘शूनैः’ ‘ब्रह्मानन्दं’ विस्मरति ।

† इतो ऽपि ब्रह्मानन्दे न विप्रतिपत्तिः कार्य्या । कुतः । ‘दिने दिने’
प्रत्यहं । ‘निद्रायाः प्राक् ऊर्ध्वमपि’ च निद्रारम्भावसानयोः । ‘ब्रह्मानन्दे’
‘पक्षपातः’ खेदः अस्त्येव । यतः सर्वे निद्रादौ मृदुशय्यादि सम्पा-
दयन्ति । तदवसाने च तं परित्यक्तमशक्ताः तूष्णीमासते । ‘तेन’ कारणेन ।
‘अस्मिन्’ आनन्दे ‘कः’ बुद्धिमान् । ‘विवदेत ?’ न को ऽपीत्यर्थः ।

इति । कान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके सनत्कुमार-नारदसंवादे ।

सुखं भगवो विजिज्ञास इति ।

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति । खं. १३

भूमैव सुखम् ।

भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः इति ।

भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ।

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत् शृणोति

नान्यद्विजानाति स भूमा ।

अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति

अन्यद्विजानाति तदल्पम् ।

यो वै भूमा तदमृतम् ।

अथ यदल्पं तन्नर्त्यम् ।

स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः* इति ।

* नारदः सनत्कुमारं पृच्छति । हे 'भगवः' भगवन् 'सुखं विजिज्ञास
ज्ञातुमिच्छामि । इत्यभिमुखितायाह सनत्कुमारः । 'यो वै भूमा' महत्
निरतिशयं बल इति पर्यायाः । तत्सुखम् । ततो ऽर्वाक् सातिशयत्वादल्पम् ।
अतः तस्मिन् 'अल्पे' 'सुखं' 'नास्ति' अल्पस्याधिकदृष्ट्याहेतुत्वात् । दृष्ट्या
स दुःखबीजम् । न हि दुःखबीजं सुखं दृष्टम् ज्वरादि लोके । अतो
'भूमैव सुखं' दृष्ट्यादिदुःखबीजत्वासम्भवात् । 'भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः' ।
इति ।

एनरपि नारदः पृच्छति 'भूमानं भगवो विजिज्ञास इति' भूम्नो
बल्लणमाह । 'यत्र' यस्मिन् भूम्नि तत्त्वे 'नान्यत्पश्यति' नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन

स्त्रे महिम्नि इति ।

इति । वृहदारण्यके ।

प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयो ऽन्यस्मात् सर्वस्मात् ।

अन्तरमन्तरं यदयमात्मा इति ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।

इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्य परमानन्दरूपत्वोपदेशात् । न च—तर्हि कथं सुखमुत्पन्नं नष्टं इति प्रतीतिः—इति वाच्यम् । तस्य नित्यत्वे ऽपि पूर्वोक्तधर्मादिजन्यान्तःकरणवृत्तिव्यङ्गतया तदुत्पत्तिविनाशोप-
चारात् । अज्ञानमात्रव्यवहितस्य तस्य च अप्राप्तस्येव वक्ष्यमाण-
महावाक्यार्थज्ञानमात्रादेव अविद्यानिवृत्त्या प्राप्तिरिव भवतीति तदुद्देशेन मुमुक्षुप्रवृत्तिसम्भव इति तु पूर्वमेव प्रदर्शितम् ।

करणेन दृष्टः अन्यो विभक्तो दृश्यादन्यत्वप्रयति । तथा 'नान्यत् प्रदृशोति' नाम-रूपयोरेव अन्तर्भावात् विषयभेदस्य । तद्ग्राहकयोरेवेह दर्शन-अव-
शयोर्ग्रहणम् । तथा 'नान्यद्विजानाति' एवं लक्षणो यः 'स भूमा' । 'अथ यत्र' अविद्याविषये 'अन्यत् पश्यति अन्यत् प्रदृशोति अन्यत् विजानाति' अन्यः अन्येन अन्यत् पश्यति प्रदृशोति विजानाति च तदल्पं अविद्याकाल-
भावि इत्यर्थः । यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात् तत्कालभावीति तद्वत् ।

'यो वै भूमा तत् अमृतम्' । 'यत् अल्पं' 'तत् मर्त्यम्' तत्कालभावि-
त्वात् स्वप्नवस्तुवदेव । तर्हि एवं लक्षणो भूमा 'कस्मिन् प्रतिष्ठितः?' इति नारदः पृच्छति । सनत्कुमार आह । 'स्त्रे महिम्नि इति' आत्मीये माहात्म्ये विभूतौ भूमा प्रतिष्ठितः इति ।

किञ्च । विषयसुखमपि न स्वरूपसुखादतिरिच्यते । विषय-
प्राप्तौ सत्यां अन्तर्मुखे मनसि स्वरूपसुखस्यैव प्रतिबिम्बनात् ।
स्वाभिमुखे दर्पणे मुखप्रतिबिम्बवत् । तदुक्तम् ।

विषयेष्वपि लब्धेषु तदिच्छोपरमे सति ।

अन्तर्मुखमनोवृत्तौ आनन्दः प्रतिबिम्बति ॥

इति । स्मृतयश्च ।

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते* ॥

* 'यं' आत्मलाभं । 'लब्ध्वा' प्राप्य । च 'अपरं लाभं' 'ततः' तस्मात् ।
'अधिकं' न 'मन्यते' तस्यैव निरतिशयत्वात् । 'यस्मिन् स्थितः' 'गुरुणा'
महतापि दुःखेन शस्त्रनिपातादिशस्त्रेण 'न विचाल्यते' नाभिभूयते ।
एतेन अनिष्टनिवृत्तिफलेनापि योगस्य लक्षणमुक्तम् ।

आत्मसाक्षात्कार एव परमो लाभः । तल्लब्धेः असाधारणकारणं
योगसिद्धिरपि परमलाभ एव इति मत्वा 'यं' इति कार्यकारणयोरभेदेन
निर्देशः । सदा आनन्दैकरसस्य आत्मनः उपलब्धेः परमकारणं यं निर्वि-
कल्पकसमाधिं तत्कार्यं आत्मलाभं च 'लब्ध्वा' । योगारूढो यतिः । क्वचित्
प्राप्तं 'अपरं' अनात्मविषयकं 'लाभं' 'ततः' सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वोपलम्भक-
निर्विकल्पकसमाधेः तत्फलात् आत्मलाभात् अधिकं उल्लेखं न मन्यते ।
आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि पदार्थस्य मायिकत्वेन असत्त्वात् तुच्छत्वात्
सोपद्रवत्वात् दुःखबीजत्वात् मिथ्यात्वात् च धर्मादेर्लाभं सन्तो न लाभाय
मन्यन्ते इत्यर्थः । "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इति स्मृत्यैव तदतिरिक्त-
लाभस्य लाभत्वनिषेधात् नित्यनिरतिशयानन्दरूपस्य आत्मन एव लाभो
लाभाय भवति । किञ्च । 'यस्मिन्' यस्यां अन्तःकरणपरिपाकविशेषा-
वस्थायां स्थितः । बाह्यमाभ्यन्तरं च विस्मृत्य सद्भावापन्नया वृत्त्यपूर्णा-
नन्दैकरसब्रह्मरूपेण संस्थितो ब्रह्मविवृत् 'गुरुणा' खड्गपातादिना ।

इत्यादि कोटिशः इति दिक्।

नन्वसु सुषुप्तौ स्वरूपसुखानुभवः परामर्शान्यथानुपपत्त्या ।
तथापि—दुःखमहमस्वाप्तं—इति परामर्शेन दुःखानुभवोऽपि दुर्वारः—
इति चेत् । नैवम् । तदानीं दुःखसामय्यभावात् । न हि जागरे
ऽपि सामर्थ्यं विना दुःखमनुभूयते । आकस्मिकत्वापातात् । न च
सुखे ऽप्येवं प्रसङ्गः । तस्य आत्मरूपत्वेन नित्यत्वात् । शय्यादेरसमी-
चीनत्वे दुःखं-इत्युपचारात् तादृशप्रतीत्युपपत्तिः इति सङ्क्षेपः ।

ननु—अहं सुखी—इत्यादौ सक्-चन्दनाद्याकारबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्त-
साक्षिचेतन्यस्यैव विषयत्वेन सुखरूपताङ्गीकारे-अहं दुःखी-इत्यादि-
प्रतीतावपि क्षुत्पिपासाद्याकारबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तचेतन्यस्यापि विषयत्वा-
पत्त्या दुःखरूपता आत्माभिन्नस्यापि दुर्वारा । अथ—

नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।

इति श्रुतिबलात् सुखरूपत्वं ब्रह्मणः । न केवलं युक्तैव । तथा
च दुःखरूपतया ग्राहकमानाभावेन न तद्रूपत्वम्—इति चेत् ।
सत्यम् । तथापि श्रुतावेव सुखरूपताप्रतिपादनवत् दुःखरूपत्वा-
प्रतिपादनबीजाभावेन उक्तापत्तितादवस्थात्—इति चेत् । अत्रो-
च्यते । मोक्षो हि तावत्सर्वपुरुषधौरेयाभिलषितः । स च विवक्षित-
विवेकेन अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितसुखस्वरूप एव । तस्यैव अन्येच्छा
ऽनधीनेच्छाविषयत्वेन पुरुषार्थरूपत्वात् । सुखं च आत्मेव । ब्रह्म-
समानस्वभावत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् । निरुपधि*प्रेमास्पदत्वात्मकतत्त्व-

* 'निरुपधि' उपाधिरेवोपधिः निर्गतः उपधिर्यस्मात् तन्निरुपधि ।

भावरूपात्मनो दुःखभेदो ब्रह्मणो ऽपि दुर्वारः । अन्यथा दुःख-
रूपत्वेन आत्मनो निरूपधिदेषास्यदत्त्वेन हेयत्वापत्त्या मुमुक्षुप्रवृत्तेर-
सम्भवापत्तिः स्यात् । तस्मात् श्रुतौ सुखरूपत्वमेव अङ्गीकृतम् । न
अन्यस्वरूपत्वम् । इति सङ्क्षेपः ।

एतेन सुखसमवायित्वं प्रेमास्यदत्वप्रयोजकं इति वदन्तो ऽपि
भ्रान्ता एव । दुःखसमवायित्वेन निरूपधिदेषास्यदत्त्वापत्तेः । दुःख-
स्वरूपस्य सुखसमवायित्वासम्भवात् च । दुःखाभावस्य च न स्वतः
पुरुषार्थत्वम् । किन्तु सुखव्यापकत्वेनैव—इति प्रतिपादितं प्राक् ।
अत एव आत्मनः सुखरूपत्वे मानाभावेन कथं ब्रह्मसमानस्वभावत्व-
लिङ्गकात्माऽभेदानुमितिः ? इत्यादि वल्गितमप्यपास्तम् । सर्वज्ञा-
त्मगुरुभिश्च स्पष्टतया प्रतिपादनात् च । तथा हि ।

प्रेमा*नुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः ।

सप्रत्यगात्मनि कृमेरपि नित्यसिद्धः ॥

प्रेयः श्रुतेरपि ततः सुखतानुमानम् ।

नैव्यायिको ऽपि न दृगात्मनि निऋवीते ॥

सर्वं यदर्थमिह वस्तु यदस्ति किञ्चित् ।

पारार्थ्यमुद्भ्रति च यन्निजसत्तथैव ॥

तद्वर्णयन्ति हि सुखं सुखलक्षणज्ञाः ।

तत्प्रत्यगात्मनि समं सुखतास्य तस्मात् ॥

* 'अनुपाधि प्रेम' अन्येच्छा ऽनधीनेच्छाविषयत्वम् ।

† 'अपि' शब्दात् किमुत अनुमानदुर्बलो मीमांसक इत्यर्थः

प्राज्ञे सुखं समनुभूय समुत्थितः सन् ।

सर्वप्रकारविषयप्रतिपत्तिशून्ये ॥

‘सुप्तो ऽहमत्र सुख’मित्यनुसन्दधानः ।

सर्वा ऽपि जन्तुरवगच्छति तस्य सौख्यम् ॥

इति । ननु—आत्मा सुखस्वरूपः । अन्येच्छानधीनेच्छाविषय-
त्वात् । यन्नैवम् । न तदेवम् । यथा दुःखम्—इत्यनुमाने दुःखा-
भावत्वस्यैव इच्छाविषयतावच्छेदकस्य सुखभेदसाधनत्ववत् आत्म-
सम्बन्धित्वस्यापि शत्रुसुखसाधारण्येच्छाविशेषविषयताव्यावर्तकस्य आ-
त्मभेदसाधकत्वात् । आत्मनश्च “मा न भूवम्” इत्यादिपञ्चद-
शुक्त*प्रीतिविषयतासुखसाधनत्वेन पुत्रभार्यादिवदस्तु । दुःखाभा-

* यथा पञ्चदश्यां तत्त्वविवेकप्रकरणे संविदो नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं चोक्ता-
इयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं यतः ।

मा न भूवं हि भूयासं—इति प्रेमात्मनीक्ष्यते ॥

इत्युक्तम् । अत्रायं प्रयोगः । ‘इयं संवित्’ ‘आत्मा’ भवितुमर्हति ।
नित्यत्वे सति स्वप्रकाशत्वात् । यन्नैवं न तदेवम् यथा घटः—इति आत्मनो
नित्यसंविद्रूपत्वप्रसाधनेन सत्यत्वमपि साधितं भवति । नित्यत्वातिरिक्त-
सत्यत्वाभावात् ।

“नित्यत्वं सत्यत्वं तत् यस्यास्ति तन्नित्यसत्यम्” ।

इति वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वात् । आत्मनः आनन्दरूपत्वं साधयति ।
‘परानन्दः’ इति । अत्र आत्मोत्पन्नानुषङ्गते । परस्वासौ आनन्दश्चेति परा-
नन्दः । निरतिशयसुखस्वरूप इत्यर्थः । ‘यतः’ ‘परप्रेमास्पदं’ परस्य
निरतिशयस्य प्रेम्णः खेहस्य आस्पदं विषयः । अत्रेदमनुमानम् । आत्मा

वस्य भिन्नत्वे ऽपि स्वत इच्छाविषयत्वात् आत्मन्यपि सुखभेदे ऽप्यस्तु । तथाच न पूर्वोक्तानुमानादिभिः सुखरूपतासिद्धिः ।
श्रुतिरपि—

तदेत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयो ऽन्यस्मात् ।

इत्यादि पुत्राद्यपेक्षया सुखविशेषसाधनत्वेन प्रेयस्त्वं बोधयन्ती न आत्मनः सुखरूपतां साधयति । तस्मात् न समानस्वभावत्व-
लिङ्गकाऽभेदानुमिती—इति चेत् । अत्र वदन्ति ।

तत्र चतुर्धा हि जगति पदार्थव्यवस्थितिः । प्रेषान् प्रियः

परमानन्दरूपः । परप्रेमास्पदत्वात् । यः परमानन्दरूपो न भवति नासौ परप्रेमास्पदमपि यथा घटः । तथा च अयं परप्रेमास्पदं न भवति इति न । तस्मात् परमानन्दरूपो न भवति इति न । ननु—आत्मनि—धिष्णं माम्—इति द्वेषस्य उपलभ्यमानत्वात् प्रेमास्पदत्वमेवासिद्धम् । कुतः पर-
प्रेमास्पदत्वं ?—इति चेत् मैवम् । तस्य दुःखसम्बन्धनिमित्तकत्वेन अन्यथा-
सिद्धत्वात् प्रेम्णाश्च आत्मनि अनुभवसिद्धत्वात् । 'हि' यस्मात् कारणात् । 'आत्मनि' विषये । 'मा न भूवम्' अहं मा भूवं इति 'न' । अपि तु 'भूयासं' 'इति प्रेम ईक्ष्यते' मम असत्त्वं कदापि माभूत् किन्तु । सदा सत्त्वमेव मम भूयात् इति एवं विधं प्रेम सर्वैरनुभूयते । अतो नासिद्धिः ।

ननु—माभूत् स्वरूपासिद्धिः । प्रेम्णाः परत्वे मानाभावात् हेतोर्विशेषणा-
सिद्धिः स्यादेव—इति चेत् । न । तस्य आत्मार्थत्वात् । 'तत् प्रेम' 'अन्यत्र' स्वातिरिक्ते पुत्रादौ 'आत्मार्थं' तेषां आत्मशेषत्वनिमित्तकमेव न स्वाभा-
विकम् । एवं आत्मनि विद्यमानं प्रेम अन्यार्थं न आत्मनः अन्यशेषत्व-
निमित्तकं न भवति । अतः निरुपाधिकत्वात् तत् परमं । तेन आत्मनः परमानन्दता निरतिशयसुखरूपत्वं सिद्धं भवति । इत्यलमप्रसङ्गेन ।

द्वेष्यः उपेक्ष्येति । तत्र तावत् . न उपेक्ष्यः लोष्टादिवत् । नापि
द्वेष्यः व्याघ्रादिवत् । नापि प्रियः सुखपदार्थः भार्यादिवत् । स्वतः
पुरुषार्थत्वानापत्तेः । न च—दृष्टापत्तिः—इति वाच्यम् । अन्यस्यापि
उपकार्यत्वापत्तेः । तथात्वे ऽपि वा कदाचिदिच्छाविषयो ऽपि न
स्यात् । अतो न प्रियपदार्थान्तर्भावः । किन्तु । प्रेय एव । आत्मनो
ऽपि न सुखसाधनत्वेन प्रियत्वम् । अन्यस्याप्युपकार्यत्वापत्तेः इति ।
तस्मात् आत्मापि प्रेयानेव । इति सिद्धं समानस्वभावत्वमिति न
को ऽपि दोषः । तदुक्तम् ।

अहमेव सुखं नान्यदन्यच्चेन्नैव तत्सुखम् ।

अमदर्थं* न हि प्रेयो मदर्थं† न स्वतः प्रियम् ॥

इति । अतएव श्रुतावपि प्रेयः शब्देनैव उल्लेखः, न अन्यथा ।
अपुरुषार्थत्वापत्तेः ।

ननु—एवं शत्रुसुखे ऽपि इच्छा स्यात् । सुखत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्
—इति चेत् । भ्रान्तोऽसि । सुखत्वेन दृष्टापत्तेः शत्रुसुखत्वादिकं तु
न इच्छाविषयतावच्छेदकं—इत्यादेरुक्तत्वात् । अथैवं नापादयामो
वयम् । किन्तु । किं तदभावप्रयोजकम् ? इति पृच्छामः—इति
चेत् । शृणु । स्वरूपसुखस्य स्वतः पुरुषार्थरूपत्वेन प्रेयस्त्वादस्यैव
तथात्वम् । वृत्त्युपरक्तस्य तु न इच्छाविषयत्वम् । द्वेष्यसम्बन्धित्वेन
द्वेष्योपरक्तत्वात् द्वेष्यत्वादिवृत्तौ च न सुखत्वम् । किन्तु । सुखा-

* 'अमदर्थं' अनात्मसम्बन्धि इति चेत् न प्रेयः भवति ।

† 'मदर्थं' आत्मसम्बन्धि चेदपि स्वतः प्रियं न, अपि तु आत्मसम्बन्धेनैव
इत्याशयः ।

वच्छेदकत्वात् सुखलोपचार इति खत इच्छाविषयत्वाभावे ऽपि न चतिः । यद्युक्तं—दुःखाभाववदेव आत्मनो ऽपि प्रेमविषयत्वं—इति तदप्यसिद्धमेव । दुःखाभावस्यापि सुखविशेषत्वेनैव पुरुषार्थत्वाङ्गीकारात् । ननु—एवमपि—अहं सुखी—इत्यादिप्रत्ययात्मकबाधकबलात् उक्तानुमानप्रवृत्तिनिरासः—इति चेत् । न । तत्रतीतेर्भ्रान्तत्वात् । बाधाभावात् न भ्रमत्वं—इति चेत् । सत्यम् । प्रात्यक्षिकबाधाभावे ऽपि भिन्नविषयत्वबलप्रवृत्तानुमान-शब्दप्रतीत्योः बाधात्मकयोः सत्त्वात् ।

तथा हि । अहम्यदार्थः सुखत्वसुखभेदान्यतराश्रयः । आत्मत्वात् । यत् नैवम् । न तदेवम् । इति विरुद्धोभयसाध्यकानुमितौ जीवस्य सुखत्वाश्रयत्वे लाघवम्—इति तर्कबलात् वेदान्त्यभिमतसाध्यसिद्धिरिति सिद्धति । प्रतीतेर्भ्रमत्वमिति प्रेमास्यदत्वानुमानमपि सुखरूपतासाधने निरपवादमेव । एवं ज्ञानस्वरूपतायामपि ज्ञानम् । इति दिक् ।

अस्तु वा अवस्थात्रयस्यापि त्रैविध्याङ्गीकारेण सुषुप्तावपि दुःखानुभवः । तथा हि । प्रमाज्ञानं जाग्रज्जाग्रत् । शुक्तिरजतादिविभ्रमो जाग्रत्स्वप्नः । अमादिनास्तधौभावो जाग्रत्सुषुप्तिः । एवं स्वप्ने मन्त्रादिप्राप्तिः स्वप्नजाग्रत् । स्वप्ने ऽपि स्वप्नो मया दृष्ट—इति स्वप्नस्वप्नः । स्वप्नदशायां च यत्किञ्चिदनुभूय जाग्रद्दशायां च तत्कथयितुं न शक्यते तत्स्वप्नसुषुप्तिः । एवं सुषुप्त्यवस्थायामपि सात्विकी

या सुखाकारा वृत्तिः सा सुषुप्तिजायत् । तदनन्तरं सुखमहमस्वाप्नं—इति परामर्शः । तत्रैव या राजसी वृत्तिः सा सुषुप्तिस्वप्नः । तदनन्तरं—दुःखमहमस्वाप्नं—इति परामर्शोपपत्तिः । एवं तत्रैव या तामसी वृत्तिः सा सुषुप्तिः । तदनन्तरं—गाढं मूढो ऽहमासं—इति परामर्श—इति । अथ वा एकैकस्यामप्यवस्थायां चातुर्विधाङ्गीकारेणापि तस्मिद्धिरस्तु । तापिनीयानुसारात् ।

तथा हि । जाग्रज्जायत् तत्स्वप्नः तत्सुषुप्तिः तत्तुर्यश्च । एवं स्वप्नजायत् तत्स्वप्नः तत्सुषुप्तिः स्वप्नतुर्यश्च । सुषुप्तिजायत् तत्स्वप्नः तत्सुषुप्तिः सुषुप्तिः तुर्यश्च । एवं तुर्यात्मा ऽपि चतुर्विधः । जाग्रत्तुर्यः स्वप्नतुर्यः सुषुप्तिः तुर्यतुर्यश्च इति षोडश्यावस्था भवन्ति । तत्र जागरजागरः करणैर्विषयव्यवहारः । मनोरथः तत्स्वप्नः । स्वप्नीभावो जाग्रत्सुषुप्तिः । एतेषामनुभवो जाग्रत्तुर्यः । एवं स्वप्ने ऽपि कल्पितैरिन्द्रियैः कल्पितविषयेषु अभिलपनव्यवहारः स्वप्नजायत् । स्वप्ने मानमचिन्तनं स्वप्नस्वप्नः । तत्रैव इतिकर्तव्यताभावः स्वप्नसुषुप्तिः । एतत्सर्वानुभवः स्वप्नतुर्यः । एवं स्वप्नसुषुप्तयोः सन्धिः सुषुप्तिजागरः । प्रलापस्तत्स्वप्नः । गाढनिद्रा तत्सुषुप्तिः । सुखानुभवः सुषुप्तिः । तुर्यात्मापि जाग्रत्तुर्य इत्यादि वा । गुरु-वेदान्तवाक्येभ्यः—अवस्थात्रयं मायामात्रं, अहन्तु अवस्थात्रयमाक्षी नित्यमुक्तः—इत्यनुभवेन मुक्ताभिमानो वा तुर्यजागरः । सकृत् श्रवणेन—अहं साक्षी न वा ?—इति संग्रहः तुर्यस्वप्नः । साक्षिविषयकविचार-ज्ञानयोरभावः तुर्यसुषुप्तिः । पूर्वोक्तवासनाक्षयानन्तरं निष्प्रपञ्चब्रह्मस्वरूपावस्थानरूपमात्रात्कारः तुर्यतुर्यः ।

“ईश्वरग्रामः तुर्यः” ।

इति श्रुतेः । अत्र च तापिनीयाः श्रुतयः प्रमाणम् । तत्रैव चातुर्विध्यप्रतिपादनात् । इति दिक् ।

इति विस्तरेण सुषुप्तिनिरूपणम् ।

ननु—भवत्वेवं जीवस्य व्यवहारः तथापि अत्रस्यात्रयभासको जीवादतिरिक्तः असङ्गोदासीनो ऽयं साची किं ब्रह्मकोटिः ? किं वा ईश्वरकोटिः ? यदा तदुभयाभिन्नकोटिः ? उत जीवकोटिः ?—इति चेत् । उच्यते । मतभेदेन कोटिचतुष्टयमपि सम्यगेव । तथा हि । तत्त्वशुद्धिद्विद्विः—यथा-इदं रजतं—इति भ्रमस्थले वस्तुतः शक्ति-कोट्यन्तर्गते ऽपि इदमंशः प्रतिभासतो रजतकोटिः । तथा ब्रह्म-कोटिरेव साची प्रतिभासतो जीवकोटिः—इति जीवस्य सुखदुःख-व्यवहारे तस्योपयोगः प्रतिपादितः इति ।

तत्त्वप्रदीपिकाद्विरपि-मायाशब्दे सगुणे परमेश्वरे-केवलो निर्गुण-इति विशेषणानुपपत्तेः सर्वप्रत्यग्भूतं विशुद्धं ब्रह्मैव जीवा-भेदेन प्रतिपादितः इति ।

वेदान्तकौमुदीद्विस्तु-वार्तिकमतानुसारेण—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साची चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

इति देवत्वादिश्रुतेः परमेश्वरस्यैव रूपभेदः कश्चित् जीवः

१ ‘तापनीयाः’ इति क० ग० पुस्तकयोः ।

प्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुमन्ता स्वयमुदासीनः साची नाम । स च कार-
णत्वादिधर्मानास्य दत्त्वादपरोक्षो जीवगतं अज्ञानाद्यवभासयंस्य जीवस्य
अन्तरङ्गं वर्णितं इति ।

एतदुभयभिन्नसु कूटस्थदीपे । देहद्वयाधिष्ठानभूतं कूटस्थचैतन्यं
खावच्छेदकस्य देहद्वयस्य साक्षादीक्षणत्वात् निर्विकारत्वाच्च साची-
त्युच्यते । लोके ऽपि औदासिन्य-बोधाभ्यामेव साच्चित्तं प्रसिद्धम् ।
यद्यपि जीवस्य वृत्तयः सन्ति देहद्वयभासिकाः तथापि अन्तराल-
काले सहवृत्त्यभावैः कूटस्थचैतन्येनैव भास्यते । अतएव अहङ्कारा-
दीनां सर्वदा प्रकाशसंसर्गात् संग्रयाद्यगोचरत्वम् । अन्यज्ञानधारा-
कालीनाहङ्कारस्य—एतावन्तं कालं इदमहं पश्यन्नेवासं—इत्यनुसन्धानं
च । न च—कूटस्थप्रकाशिते कथं जीवस्य व्यवहारस्मृत्यादिकं—इति
वाच्यम् । अन्योन्याध्यासेन जीवैकत्वापत्त्या कूटस्थस्य जीवान्तरङ्गत्वात् ।
न च—जीवचैतन्यमेव साची भवतु किं कूटस्थेन?—इति वाच्यम् ।
लौकिक-वैदिकव्यवहारकर्तुः तस्य औदासिन्यद्रष्टृत्वसम्भवेन—

“साची चेता केवलो निर्गुणस्य” ।

इति श्रुत्युक्तसाच्चित्वायोगात् ।

“तयोरन्यः पिप्पलं स्याद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” ।

इति कर्मफलभोक्तुः जीवादुदासीनप्रकाशरूपसाक्षिणः पृथगात्मनानात्
च । तदुक्तम् ।

नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांस्य नर्तकीम् ।

दीपयेदविशेषेण तदभावे ऽपि दीप्यते ॥

१ ‘प्रकाशाद्यगोचरत्वम्’ इति ख० ग० पुस्तकयोः ।

अहङ्कारं धियं साक्षी विषयानपि भासयेत् ।

अहङ्काराद्यभावे ऽपि स्वयं भात्येव* पूर्ववत् ॥

निरन्तरं भासमाने कूटस्थे ज्ञप्तिरूपतः ।

तद्भासा भासमानेयं बुद्धिर्नृत्यत्यनेकधा ॥

* अविश्रंभेण प्रभ्वादिविषमविशेषावभासनाय वृद्धादिविकारमन्तरेण इति यावत् । एष दृष्टान्तः । इयमेव दार्ष्टान्तिके योजयति । सुप्रत्यादौ अहङ्काराद्यभावे ऽपि तत्साक्षितया भात्येवेत्यर्थः ।

ननु—प्रकाशरूपाया बुद्धेरेव अहङ्कारादिसर्ववस्त्ववभासकत्वसम्भवात् किं तदतिरिक्तसाक्षिकल्पनया ?—इति चेत् । उच्यते । कूटस्थे निर्विकारे साक्षिणि ज्ञप्तिरूपतः स्वप्रकाशचैतन्यतया निरन्तरं भासमाने सदा स्फुरति सति । इयं बुद्धिः तद्भासा तस्य साक्षिणः स्वरूपचैतन्येन भासमाना प्रकाशमानैव । ‘अनेकधा’घटो ऽयं पटो ऽयं इत्यादिज्ञानाकारेण ‘नृत्यति’ विक्रीयते । अयं भावः । यतो बुद्धेर्विकारितया जडत्वात् स्वतः स्फूर्तिराहित्यम् । अतः तदतिरिक्तः सर्वावभासकः साक्षी अभ्युपगन्तव्यः । इति ।

अहङ्कारो ऽत्र प्रभुः । विषयभोगसाकल्यवैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षविषादवत्त्वात् नृत्याभिमानिप्रभुतुल्यत्वमहङ्कारस्य युक्तमेव । परिसरवर्तित्वे ऽपि ‘विषयाणां’ तद्राहित्यात् सभ्यपुरुषसाम्यम् । नानाविधविकारवत्त्वात् नैतकीसाम्यम् ‘बुद्धेः’ । धीविक्रियाणां अनुकूलव्यापारवत्त्वात् तालादिधारिसमानत्वं ‘इन्द्रियाणां’ । एतत्सर्वावभासकत्वात् साक्षिणः दीपसादृश्यमस्ति इति द्रष्टव्यम् ।

ननु—साक्षिणो ऽपि अहङ्काराद्यवभासकत्वे तेन तेन सम्बन्धापगमागमविकारवत्त्वं स्यादित्याह । दीपो यथा गमनादिविकारशून्यः स्वदेशे ऽवस्थित एव सन् स्वसन्निहिताखिलपदार्थान् अवभासयति एवं साक्ष्यपि इति भावः ।

ननु—साक्षिणः बहिरन्तरवभासकत्वाभिधानमनुपपन्नम् ।

“अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्” ।

इति श्रुत्या तस्य बाह्यान्तरविभागाभिधानात्—इति चेत् । आह । बहिरिति । कस्य बाह्यत्वं कस्य चान्तरत्वं ? इत्यत आह । विषया इति ।

अहङ्कारः प्रभुः मभ्या विषया नर्तकी मतिः ।
 तालादिधारौष्णचाणि दीपः साक्ष्यवभासकः ॥
 स्वस्थानसंस्थितो दीपः सर्वतो भासयेद्यथा ।
 स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहिरन्तः प्रकाशयेत् ॥
 बहिरन्तर्विभागो ऽयं देहापेक्षो न साक्षिणि ।
 विषया बाह्यद्रेषस्था देहस्थान्तरहङ्कृतिः ॥

इति । नाटकदीपे च ।

यद्यद्रूपादि कल्पेत बुद्ध्या तत्तत्प्रकाशयन् ।
 तस्य तस्य भवेत्साक्षी स्वतो वाग्बुद्ध्यगोचरः ॥
 कथं तादृङ्गया ग्राह्यं—इति चेन्नैव गृह्यताम् ।
 सर्वग्रहोपसंग्रान्तौ स्वयमेवावशिष्यते ॥

इति । एवं जीवादिवेचितो ऽयं साक्षी न ब्रह्मकोटिः । किन्तु
 असृष्टजीवेश्वरविभागचैतन्यम् । इति दिक् ।

एकजीववादिनस्तु । अविद्योपाधिक एव साक्षात् द्रष्टृत्वात्साक्षी ।
 लोके ऽपि हि अकर्तृत्वे सति द्रष्टृत्वं साक्षित्वं प्रसिद्धम् । तच्च
 असङ्गोदासीनप्रकाशरूपे जीव एव सम्भवति—इति जीवस्य
 अन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या कर्तृत्वभाक्ते ऽपि स्वयमुदासीनत्वात् ।
 “एको देव” इति मन्त्रस्तु ब्रह्मणो जीवाभिप्रायेण साक्षित्वप्रति-
 पादकः । “दासुपर्णे”ति मन्त्रस्तु गुहाधिकरणन्यायेन ब्रह्मजी-
 वोभयपरः । गुहाधिकरणभाष्योदाहृतपेङ्गिरहस्यब्राह्मणव्याख्यातेन

१ ‘एको जीवः’ इति ग० पस्तके ।

प्रकारेण जीवान्तःकरणोभयाभिप्रायेण इति न कश्चिद्विरोधः—
इति वदन्ति ।

ननु—उक्तरूपस्य साक्षिणः चैतन्यमात्रावरकेण अज्ञानेन आवृत-
त्वात् कथमावृतेन अविद्याहङ्कारादिभानम् ? तदभावे चैतन्यमात्रा-
वरकाज्ञानं इति सिद्धान्तविरोधः । तदुक्तम् ।

यत्प्रसादादविद्यादि स्फुरत्येव दिव्यनिशम् ।

तमप्यपङ्गुते ऽविद्या नाज्ञानस्यास्ति दुःकरम् ॥

—इति चेत् । सत्यम् । अविद्या—राजवत् स्वावृतप्रकाशप्रकाशा-
—इति केचित् । अथ वा अविद्यान्तःकरणतद्गर्भावभासकं साक्षि-
चैतन्यं विहायैव अज्ञानं चैतन्यमावृणोति—इत्यनुभवानुसारेण कल्प-
नात् न कश्चित् दोषः । अतएव सर्वदा तेषां अनावृतसाक्षि-
प्रकाशसंसर्गात् अज्ञानविपरीतज्ञानसंग्रयाद्यगोचरत्वं सम्भवति ।

ननु—साक्षिचैतन्यस्य अनावृतत्वे तत्स्वरूपभूतस्य आनन्दस्यापि
प्रकाशापत्तिः—इति चेत् । इष्टापत्तिः । आनन्दरूपप्रकाशप्रयुक्तस्य
आत्मनि निरुपाधिप्रेम्णो ऽदर्शनात् । तदुक्तं वार्तिके ।

वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात् पिण्डः पिण्डात् तथेन्द्रियम् ।

इन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रियः ॥

इति ।

“भासत एव परमप्रेमास्पदत्वलक्षणं सुखम्” ।

इति विवरणात् च इति । विस्तरस्तु स्वरूपप्रकरणे । इति दिक् ।

इति सङ्क्षेपेण साक्षिप्रकरणम् ।

एतावता दृक्पदार्था निरूपितः । अथ सङ्क्षेपेण दृश्यपदार्थः
 निरूप्यते । तथा हि । दृश्यमपि त्रिविधम् । अव्याकृताऽमूर्त-मूर्त-
 भेदात् । तत्र अव्याकृतं नाम ईश्वरोपाधिः पूर्वोक्ता माया वक्ष्य-
 माणानन्दमयकोशमष्टिः । सा च माया ईश्वरचैतन्यतादात्म्यापन्न-
 अमूर्त-मूर्तप्रपञ्चबीजरूपा भवति । सा पुनः पूर्वपूर्वजीवकर्मप्रयुक्त-
 संस्कारवती प्रथमं शब्दवदाकाशरूपेण परिणमते । ततः शब्द-
 स्पर्शवदायुरूपेण । ततः शब्द-स्पर्श-रूपवत्तेजोरूपेण । ततः शब्द-
 स्पर्श-रूपरसवज्जलरूपेण । ततः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धवत्पृथ्वी-
 रूपेण परिणमते । ततो ऽपञ्चीकृतानि सूक्ष्माणि पञ्चमहाभूतानि
 स्वकारणमायागुणत्रयसंयुक्तानि आकाशादिषात्विकांशेभ्यः व्यस्तेभ्यः
 क्रमेण ओत्र-त्वक्-चक्षुर्जिह्वा-घ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते ।
 दिग्वातार्क-वरूणाश्विनीकुमारैरनुगृहीतानि शब्द-स्पर्श-रूप-रस-
 गन्ध-ग्राहकाणि भवन्ति । ततस्तेषामेव राजसांशेभ्यः व्यस्तेभ्यः क्रमात्
 वाक्-पाणि-पाद्-पायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि भवन्ति । अग्नीन्द्र-
 विष्णु-मित्र-प्रजापतिभिरनुगृहीतानि वचनादान-गमन-विसर्गान-
 न्दाश्रिवर्तयन्ति । तेषामेव मिलितेभ्यः सात्विकांशेभ्यः अन्तःकरणं
 जायते । तच्च सर्वाणि ज्ञानेन्द्रियाणि अनुगृह्णाति । तस्य मनो-
 बुद्ध्यहङ्कार-चित्ताख्याः चतस्रो वृत्तयः । चन्द्र-बृहस्पति-रुद्र-चेचक्षाः
 अधिष्ठातारो देवाः । संग्रह-निश्चय-गर्व-स्मरणानि विषयीकुर्वन्ति ।
 तथा तेषामेव राजसांशेभ्यः मिलितेभ्यः प्राणो जायते । स च कर्मेन्द्रि-
 याणि अनुगृह्णाति । तस्य च प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः । तासु प्राणः
 श्वास-प्रश्वासौ करोति । अपानः अग्नि-पीतादेरधोनयनम् । व्यानो

बलसाध्यं भारोधमादि । उदानो देहादुत्क्रमणम् । समानो ऽशित-
पीतादिसमीकरणम् । तदेतन्मीलित्वाल्लिङ्गममूर्ताख्यं इहलोक-पर-
लोकयाचानिर्वाहकं स्वीपाधिभूतस्य जीवचैतन्यस्य ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं
च स्थायि स्वीक्रियते । तदुक्तं आचार्यैः ।

पञ्चप्राण-मनोबुद्धि-दशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥

इति । अत्र च मनसि अहङ्कारान्तर्भावः । बुद्धौ च चित्तस्य ।
अत्र च सुषुप्तौ अन्तःकरणस्य कर्तुः लयेऽपि प्राणव्यापारदर्शनात्
भेदव्यपदेशाच्च अन्तःकरणदत्यन्तं भिन्न एव प्राणः पञ्चीकृतपञ्च-
महाभूतकार्यः—इति केचित् । क्रियाशक्ति-ज्ञानशक्तिमदेकमेव जीवो-
पाधिभूतं अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यं क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राण
इति ज्ञानशक्तिप्राधान्येन च अन्तःकरणमिति व्यपदिश्यते—
इत्यभियुक्ताः ।

“स ईचां चक्रे, कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि” ।

“कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठामि इति” ।

“स प्राणमसृजत” ।

इति श्रुतौ उत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं प्राणस्य उक्तम् । तथा—

सधीः^१ स्वप्नो भूत्वा इमं लोकं अतिक्रामति ।

मृत्योः रूपाणि ध्यायतीव लेलायतीव* ॥

१ ‘स हि’ इति क० ग० पुस्तकयोः ।

* ‘स’ आत्मा ‘हि’ यस्मात् स्वप्नो भूत्वा स यथा धिया समानः सा
धीर्यद्यद्भवति तत्तदसावपि भवति च । अत उच्यते तस्माद्यदासौ ‘स्वप्नो

इत्यादिश्रुतौ उत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं बुद्धेरुक्तम् । स्वतन्त्रोपाधि-
भेदे च जीवभेदप्रसङ्गः । तस्मात् बुद्धि-प्राणयोरेकत्वेनैव उत्क्रा-
न्त्याद्युपाधित्वं युक्तम् । भेदव्यपदेशश्च शक्तिभेदात् । सुषुप्तौ च
ज्ञानशक्तिलये ऽपि क्रियाशक्तिभागदर्शनमेकत्वे ऽपि न विरुद्धं
भवति । अनुभवसिद्धत्वात्, दृष्टिसृष्टिनये सर्वलये ऽपि प्राणव्यापार-
वत् शरीरस्य सुप्तो ऽयमित्येवं रूपेण परैः कल्पितत्वाच्च । तस्मात्
उभयथापि उपदेशभेद उपपन्नः इति सङ्क्षेपः ।

अथ एवं एतद्विरुद्धतया साङ्ख्यमतं प्रदर्श्य निराक्रियते । अत्र
एवं साङ्ख्याः प्रवदन्ति । पुरुषस्य न वास्तवो बन्धः, किन्तु उप-
रागमात्रम् । प्रकृति-पुरुषविवेकात् च प्रकृतिधर्मभूतधर्मज्ञानवैरा-
ग्यैश्वर्य-अधर्माज्ञानवैराग्याऽनैश्वर्यरूपसुखदुःखहेतुभिरात्यन्तिकोप-
रागनिवृत्तिर्भोच इति । अत्र इयं प्रक्रिया । स्थूलस्य देहस्य मरण-
काले भोगाभावात् तदधिष्ठानभूतं लिङ्गशरीरं अन्तरा कल्पनी-
यम् । तच्च 'सप्तदशैकं लिङ्गम्' । तथा च । सर्गादौ ममष्टिरूप-
मेकमेव । सर्गे तु पुरुषकर्मभेदात् हिरण्यगर्भोपाधिरूपं एकमेव ।

भवति' स्वापवृत्तिं प्रतिपद्यते धीः तदा सो ऽपि स्वप्रवृत्तिं प्रतिपद्यते । यदा
धीर्जागरिषति तदासावपि जागर्ति । अतः धियः स्वापवृत्त्याकारो
भूत्वा इमं लोकं जागरितव्यवहारलक्षणकार्य-कारणसङ्घातात्मकं लौ-
किक-शास्त्रीयव्यवहारास्पदमतिक्रामति । विविक्तेन स्वेन आत्मज्योतिषा
स्वप्नात्मिकां धीवृत्तिमवभासयन्नवतिष्ठते । तस्मात् स्वयं ज्योतिःस्वभाव
एवासौ विशुद्धः सन् कर्तृ-क्रिया-कारकफलशून्यः परमार्थतो धीसादृश्य-
भैवोभयलोकसञ्चारादिसंयवहारभान्तिहेतुः 'मृत्योरूपाणि' मृत्युः कर्मा-
विद्यादिः । न तस्यान्यत् रूपम् । स्वतः कार्यकारणान्येवाम्य रूपाणि ।
अतः तानि मृत्योरूपाणि अतिक्रामति क्रियाफलाश्रयाणि इति ।

पितृलिङ्गदेहस्य अंगतः पुत्र-कन्यादिलिङ्गदेहरूपेण नानाभवनवत्
तत्तद्भक्तिभेदेन अनेकं भवति इति । सूक्ष्मशरीरमाधाराधेयभावेन
द्विविधम् । तत्र एकादश इन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्च
इति सप्तदश अवगन्तव्याः । न तु प्राणपञ्चकमादाय । प्राणानां
अन्तःकरणवृत्तिरूपत्वात् । अन्तः प्राणानामन्तःकरणरूपत्वेन लिङ्ग-
शरीरप्रविष्टत्वे ऽपि न सञ्ज्ञापूरकत्वमवगन्तव्यम् । सप्तदशशब्देन च
सप्तदशावयवको राशिरेव । न तु अतिरिक्तावयवी वेदान्तसम्मतः ।

“व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्” ।

इति सूत्रेण व्यक्तिभेदोपपादनात् । अतिरिक्तधर्मिकल्पने गौर-
वात् च । ननु—तस्यैव भोगायतनत्वे स्थूलदेहस्य कथं देहत्वम् ? तत्र
भोगाभावात्—इति चेत् । न । लिङ्गसम्बन्धात् तदधिष्ठानभूतस्य
स्थूलदेहस्य तथात्वात् । एव मातिवाहिके ऽपि तथात्वं अवगन्तव्यम्
इति दिक् । एवं प्रमाद्याश्रयत्वमपि तस्यैव* । लिङ्गशरीरघटितान्तः-
करणवृत्तेरेव प्रमाणत्वेन तच्चनितस्यापि तदाश्रितत्वात् । तथा च
• एवं प्रतिकर्मव्यवस्था ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥

प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।

साक्षाद्दर्शनरूपं च साच्चित्तं वक्ष्यते स्वयम् ॥

१ 'वक्ष्यति' इति ख० पुस्तके ।

* 'तस्यैव' लिङ्गशरीरस्यैवेत्यर्थः ।

† साङ्ख्यमायकद्विविज्ञानभिक्षुभिः विरचिताः सूत्रार्थसङ्ग्रहिका इमे
श्लोकाः ।

अतः स्यात् कारणाभावात् वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः ।

इति । अत्रायं निर्गलितोऽर्थः ।

इन्द्रियप्रणालिकया अर्थसन्निकर्षात्^१ लिङ्गज्ञानादिना वा^२ बुद्धे-
रर्थाकारा वृत्तिः भवति । तत्र इन्द्रियसन्निकर्षजा प्रत्यक्षात्मिका
इन्द्रियविशिष्टबुद्ध्याश्रिता । सा च "वृत्तिरर्थोपरक्ता* प्रतिबिम्बरूपेण
पुरुषारूढा सती भासते । पुरुषस्य अपरिणामितया बुद्धिवत् स्वतो
ऽर्थाकारत्वाम्भवात् । अर्थाकारताया एव अर्थग्रहणात्मकत्वात् ।
अन्यस्य च निर्वक्तुमशक्यत्वात् । न च—वृत्तेः पुरुषे प्रतिबिम्बना-
भाव इति—वाच्यम् ।

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । .

इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति[†] स्यतेरेव प्रमाणत्वात् । एतेन पुरुषस्य सार्वदिकत्वे ऽपि न

१ '०यालिकायां' इति ग. पुस्तके पाठः ।

२ 'सन्निकर्षेण' इति क० पुस्तके ।

३ '०ज्ञानादिना वादौ' इति ख० ग० पुस्तकयोः ।

४ 'बुद्धिरर्थोपरक्ता' इति क० पुस्तके ।

५ '०जातयः' इति ग. पुस्तके पाठः ।

* 'उपरक्ता' सम्बन्धेत्यर्थः ।

† भगवता पतञ्जलिनापि एवमेवोक्तम् । व्युत्थानदशायां पुरुषस्य बुद्धेश्च
सारूप्यं भवतीति ।

वृत्तिसारूप्यमितरत्र [यो. पा. १ सू. ४]

इति । 'इतरत्र' व्युत्थाने चित्तेन सह द्रष्टुः 'वृत्तिसारूप्यं' इत्यर्थः ।
व्युत्थाने याः चित्तस्य वृत्तयो दीपस्य शिखा इव द्रव्यरूपा भङ्गरा अवस्था-

सदा सर्वभानापत्तिः । स्वतो ऽसङ्गत्वेन अर्थाकारतांविना यथा-
 कथञ्चित्त्वम्बन्धमात्रेण अतीन्द्रियादौ अर्थग्रहणस्य बुद्धावनुपलब्धेः ।
 पुरुषे च स्वबुद्धिवृत्तीनामेव प्रतिबिम्बरुमर्पणमामर्थ्यं फलबलात् न
 त्वन्यथा । एतेन यत् वेदान्तिनो वर्णयन्ति—वृत्तिगतचैतन्यप्रति-
 बिम्बस्यैव वृत्तौ चैतन्यविषयतात्वात् वृत्तिप्रतिबिम्बस्यैव वृत्तिप्रका-
 शकत्वम्, इति चैतन्ये वृत्तिप्रतिबिम्बाङ्गीकारो व्यर्थः—इति तदपा-
 स्तम् । उक्तस्यतिविरोधेन केवलतर्काप्रामाण्यात् । विनिगमकाभावेन
 अन्योन्यं वृत्ति-चैतन्ययोर्विषयतामम्बन्धस्वरूपत्वेन अन्योन्यप्रतिबिम्बा-
 ङ्गीकारात् च । बाह्यस्थले अर्थाकारताया एव विषयतारूपत्वेन
 अन्तरे ऽपि तत्तदार्थाकारताया एव विषयित्वाङ्गीकारौचित्यात्
 इति न को ऽपि दोषः । ननु—तथापि स्वस्वोपाधिवृत्तेरेव वृत्ति-

परिणामाः मूषानिषिक्तद्रुतताम्वत् स्वसंयुक्तार्थाकाराः त्रिगुणकार्यत्वात्
 सुख-दुःखमोहाश्रयतया शान्त-घोर-मूढाख्या भवन्ति ताभिरविशिष्टा
 अविज्ञाना वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथा । वृत्तिश्च गुणो न भवति ।
 यथाह भगवान् साङ्ख्यसूत्रकारः कपिलाचार्यः ।—

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पति ।

इति । यद्यपि पुरुषश्चिन्मात्रो ऽविकारी तथापि बुद्धेः विषयाकार-
 वृत्तीनां यानि प्रतिबिम्बानि तान्येव पुरुषस्य वृत्तयः । न च—ताभिरवल्लु
 भूताभिः पुरुषस्य परिणामित्वं वाच्यम् । 'जपास्कटिकथोरिव नोपरागः ।
 किन्त्वभिमान इति साङ्ख्यभाष्यकृद्भिस्तत्त्वात् । तस्मात् सुखदुःखमोह-
 गुणकवृत्तिसारूप्यात् व्युत्थाने चित्तिरपि दुःखादिमतीव भवति वृत्तिसा-
 रूप्यादिति दिक् ।

चैतन्ययोरन्योन्यविषयतात्वसम्भवे अलमन्योन्यं प्रतिबिम्बाङ्गीकारेण—इति चेत् । न । वेदान्तिमते स्वत्वानिर्वचनात् ।

तथा हि । स्वत्वं च स्ववृत्तिज्ञानविषयीभूतवृत्तिवासनावल्ल-
मिति वाच्यम् । तथा च—विषयघटितत्वात् विषयतालक्षणस्य—इति
आत्माश्रयः । तस्मादन्योन्यस्मिन् प्रतिबिम्ब एव अन्योन्यं विषयता
इति युक्तमुत्पश्यामः । प्रतिबिम्बस्य स्वमते बुद्धेरेव परिणामविशेषो
बिम्बाकारः । निरवयवस्थले तु शब्दवदवगन्तव्यः—इति चेत् ।
अत्रोच्यते ।

यदुक्तं उपरागमाच्च बन्धः तन्निवृत्तिश्च मोक्षः इति तत् अस्म-
दिष्टमेव । परन्तु तव मते उपरागः किं—अयो दहति इत्यादिवत् ?
आहो^१ अरुणःस्फटिक—इति वत् वा ? एतदुभयातिरिक्तं वा ? तच्च
आद्याङ्गीकारे आवयोः समानयोगक्षेमेत्यलं आग्रहविग्रहेण । द्वितीये
ऽपि उपाधिभूतजपाया आरुण्यपुरस्कारेण तादात्म्यप्रतीत्या आरु-
ण्यस्य स्फटिकान्तर्वर्तित्वेन गृह्यमाणत्वरूपप्रतिबिम्बत्वं तु ममापि
दृष्टमेव । प्रतीयमानतादात्म्यस्य मममते ऽनिर्वचनीयत्वात् ।

ननु—तव मते बिम्बस्यैव परिणामविशेषः प्रतिबिम्बो न तु
अनिर्वचनीयं तादात्म्यं—इति चेत् । भ्रान्तो ऽसि । आरुण्यप्रतिबिम्ब-
स्थले स्फटिकादौ आरुण्यरूपपरिणामविशेषोत्पत्तिस्वीकारे भ्रम-
कथैव उच्छिद्येत । अथ दृष्टापत्तिरिति चेत् । न । अरुणस्फटिक
इति विशेषदर्शनाद्युपयोगो ऽपि न स्यात् । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

१ 'अथवा' इति ख० पुस्तके ।

नापि तृतीयः पक्षः । अप्रामाणिकत्वात् प्रकृतिपुरुषसंयोगानिर्वच-
नीयतादात्म्ययोश्च विचारतः संज्ञामात्रभेदात् । यदपि—

“सप्तदशैकं लिङ्गं” ।

इत्यादिना लिङ्गशरीरप्रक्रिया प्रदर्शिता सापीष्टैव । परन्तु
तत्र इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं सूक्ष्मभूतपञ्चकस्य सञ्ज्ञापूरकत्वं च न
इति वदामः । किन्तु । प्राणादीनामेव । यथा च अहङ्कारिकत्वं
इन्द्रियाणां तथा व्यक्तमाकरे । दर्शितं चैतत् सृष्टिप्रक्रियायां प्राक् ।
तथा च सूक्ष्मपञ्चमहाभूतानामेव इन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकारणत्वात् न
सूक्ष्मदेहगतसञ्ज्ञापूरकत्वम् । कार्य-कारणयोः तादात्म्यात् । कार्याणां
तु कार्यतावच्छेदकधर्मपुरस्कारेण कुण्डल मुकुटादिवद्भेदसत्त्वात्
भवति सञ्ज्ञापूरकत्वम् इति । तदुक्तम् ।

कार्यरूपेण नानात्वं अभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथा ऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥

इति । अन्यथा तत्रापि प्रधानमहत्त्वत्वाद्यतिरेकेण सप्तदश
इति सञ्ज्ञा विलीयेत । भेदेन वा कार्य-कारणयोः । तदप्रविष्टत्वे तु
सत्कार्यवादे दीयतां जलाञ्जलिरिति । तस्मात् कार्य-कारणयोः
तादात्म्ये ऽपि तेनैव रूपेण भेदांशस्यापि सत्त्वात् न तेन रूपेण
पूरकत्वम् । किन्तु परस्परविजातीयकार्याणामेव । वैजात्यं च अन्तः-
करण-प्राणयोः । सत्त्व रजोभ्यामारब्धत्वात् । अत एव तत्तत्कार्यवैचित्र्य-
मप्युपपद्यते । अन्यथा इन्द्रियाणामपि अन्तःकरणवृत्तिभेदत्वापत्त्या
सप्तदशेति तत्रापि सिद्धान्तो भज्येत ।

१ 'प्रकरणे' इति ख. पुस्तके ।

अथ—एकोपादानकत्वेन ऐक्यं न ब्रूमो वयम् । अहङ्कारोपादान-
कत्वेन सर्वस्यापि ऐक्यापत्तेः । किन्तु फलभेदेन—इति चेत् । अतो
ऽतिबुद्धिकौशलमायुष्मतो यदसिद्धमसिद्धेन साद्भ्यते । यतः फलैक-
स्यापि आपाद्यमानत्वात् । मन्मते तु इन्द्रियाणां प्रत्येकं विजातीय-
भूतारम्भत्वात्, विजातीयगुणारम्भत्वात् च, समुदितगुणभूताद्या-
रम्भत्वात् च वैजात्यं—इति न को ऽपि दोषः । घटादावपि सामग्री-
भेदात् भेद इति नैयायिक-वैशेषिकोक्तेश्च ।

आस्तां वा फलभेदात् भेदः । तथापि सूक्ष्मभूतानां साक्षाद्वि-
जातीयफलाजनकत्वात् न तद्गतसङ्ख्यापूरकत्वम् । तथापि प्राणवृत्तीनां
एकोपादानकत्वेन ऐक्यमस्ति—इति चेत् । षट्पणु । प्राणत्वेन ऐक्यत्वे
ऽपि तत्तद्देशावच्छिन्नत्वेन तत्तद्विजातीयकार्यजनकत्वलक्षणपरस्पर-
विरुद्धलक्षणधर्माध्यासात् भेदः सिद्ध्यत्येव । अतएव अन्तःकरण-
परिणामरूपयोः मनोबुद्धयोरेव भेदो महान् इति तयोरेव गणना ।
न चित्ताहङ्कारयोः इति स्वयमेव ऊह्यम् । यापि प्रतिकर्मव्यवस्था
सापि अस्माकमिष्टैव । परन्तु परस्परप्रतिबिम्बनं अप्रामाणिकं इति
ब्रूमः । कथितदिशा तादात्म्येनैव निर्वाहात् । अम्बुवदग्रहणात् न
तथात्वं-इत्यनेन प्रतिबिम्बग्राहकत्वं परिच्छिन्नस्यैव-इत्युक्तेश्च । न च—
पूर्वोक्तसृष्टिविरोध—इति वाच्यम् । भानमात्रतात्पर्येणापि सृष्ट्युप-
पत्तेः इति दिक् ।

इति अमूर्तपदार्थनिरूपणम् ।

तथा तेषामेव आकाशादीनां तामसांशेभ्यः पञ्चीकृतपञ्चमहा-
भूतानि जायन्ते । पञ्चीकरणं च । आकाशादीनि प्रत्येकं द्विधा
विभज्य तेषु एकैकमङ्गं भागं चतुर्धा कृत्वा खेतरेषु भूतचतुष्टयाङ्गेषु
संयोज्य तेभ्यश्च पञ्चीकृतेभ्यः इदं ब्रह्माण्डं स्थूलं परमात्मनः शरीर-
मुत्पन्नं भवति । तदेतदस्य समष्टिशरीरम् । तदन्तर्गतं अस्मदादि-
व्यष्टिशरीरम् । वनवृक्षवत् । जलाशयतत्तरङ्गप्रतिबिम्बितचन्द्रवत् ।

इति सङ्क्षेपेण मूर्तपदार्थः ।

एवं लिङ्गमपि समष्टिव्यष्टिभेदेन द्विविधम् । तथा कारणमपि बोद्ध-
व्यम् । अत्र च स्थूल-सूक्ष्म-कारण-व्यष्टिशरीरेषु क्रमात् पूर्वोक्तविश्व-
तैजस-प्राज्ञा जाग्रदाद्यभिमानिनो भवन्ति । स्थूल-सूक्ष्म-कारणसम-
ष्ट्यभिमानिनस्तु वैश्वानर-हिरण्यगर्भेश्वरापरपर्याया धिराट्सूत्रान्त-
र्यामिमंज्ञाः । तत्र हिरण्यगर्भे बुद्धि-मनसी महद्दहङ्कारौ व्यवह्रियेते ।
एवमत्र प्रक्रिया । स्थूलदेहो ऽन्नमयकोशः कर्मेन्द्रियैः सह प्राणमयः ।
ज्ञानेन्द्रियैः सहिते मनोविज्ञाने मनोमयविज्ञानमयौ । एते त्रयो
ऽपि क्रमेण क्रिया-कर्तृ-करणरूपाः । कारणशरीरं च आनन्दमय-
कोशः । एतैः उपहितं चैतन्यं जीवः । अनुपहितं ईश्वर इति ।
शुद्धचिन्मात्रस्य उपाधिभेदमन्तरेण भेदासम्भवात् । तार्किकमते
श्रोत्रैक्ये ऽपि तत्तत्कर्णशृङ्खुल्युपाधिभेदेन शब्दग्रहव्यवस्थावत् आत्मैक्ये
ऽपि अन्तःकरणभेदादेव बन्धमुक्तिव्यवस्थोपपत्तेः एक एव आत्मा
इति सिद्धम् । एतेन साङ्ख्य-पातञ्जलमतमपि निराकृतम् । आत्म-

मानालस्यीकाराविशेषात् । परिणामवादस्य प्रथममुद्गरे विस्तरेण निराकृतत्वात् च । सृष्टिप्रलयादिप्रक्रियाविस्तरस्तु स्वरूपप्रकाशे ऽनु-
सन्धेय इति दिक् ।

इति सृष्टिप्रकरणम् ।

ननु—भवतु एवं दृश्यैविध्यनिरूपणम् । दृग्ग्रूपयोः जीवब्रह्मणोः
ऐक्ये किं प्रमाणम् ?—इति चेत् । उच्यते । “तत्त्वमस्या”दि महा-
वाक्यम् । वाक्यं च पदार्थज्ञानद्वारैव ज्ञापकम् । तत्र तत्पदार्था
द्विविधः । वाच्यो लक्ष्यश्च । अत्र पूर्वोक्तमायाशबलं ब्रह्म वाच्यो
ऽर्थः । स च—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

येन जातानि जीवन्ति ।

यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।

तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व ।

इत्यादिश्रुतिभिः जगत्कर्तृत्वादिद्वारा तटस्थलक्षणेन ज्ञायते । न
तु स्वरूपेण । तस्य सच्चिदानन्दैकरसत्वात् । तटस्थलक्षणं च ।
थावलक्ष्यकालानवस्थितत्वे सति व्यावर्तकत्वम् । यथा तार्किकादिमते
गन्धवत्त्वं पृथ्वीलक्षणम् । महाप्रलये परमाणुषु-उत्पत्तिकाले घटा-
दिषु च गन्धाभावात् । गन्धादिचतुष्टयस्य पृथिव्यां पाकजस्यैव
स्त्रीकारात् । प्रलये च परमाणुषु पाकाभावात् । तदुक्तम् ।

तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये ।

नैय्याधिकानां तु नये द्युणुकादावपीथते ॥

इति । मायाविनिर्मुक्तं तु लक्ष्यम् । तच्च—

‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ ।

इति आकर्षण—

‘किं तत् ब्रह्म’ ?

इति स्वरूपमात्रे आकाङ्क्षामुत्थाय—

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ।

इत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपलक्षणेनैव बोध्यते । लक्ष्य-लक्षणयोरभेदात् ।

खं किद्रं—इतिवत् स्वरूपे प्रविष्टत्वात् । तदुक्तम् ।

.तटस्थं स्वरूपं द्विधालक्षणं च ।

स्वरूपे प्रविष्टं स्वरूपे निविष्टम् ॥

यथा काकवन्तो गृहाः खं बिलं च ।

इति । एवं ‘त्वं’ पदस्यापि द्वौ अर्थौ । वाच्यो लक्ष्यश्च । तत्र

जायत्सप्रसुषुष्यादिविशिष्टं चैतन्यं वाच्यो ऽर्थः । स च पूर्वोक्तः—

तद्यथा महामत्स्य उदके* ।

* ‘सखिल एको द्रष्टा ऽद्वैतो भवति एष ब्रह्मलोकः’ इति । सखिलवत्
सखीभूतः सखिल इव सखिलः । ‘एको’ द्वितीयस्य अभावात् । अविद्यया
हि द्वितीयः प्रविभज्यते । सा च शान्ताऽत्र । अत एको द्रष्टा । दृष्टे
रविपरिलुप्तौ आत्मन्योतिःसभावा या । ‘अद्वैतो’ द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्य
अभावात् एतदमृतमभयं ‘एष ब्रह्मलोकः’ ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः ।
पर एव अयमस्मिन् काले व्यावृत्तकार्यकरणोपाधिभेदः स्वात्मन्योतिवि
शान्तसर्वसम्बन्धो वर्तते इति ।

इत्यादिश्रुतिभिः तटस्थलक्षणेन प्रतिपाद्यते। एवं तद्रहितं तद्भाषकं सच्चिदानन्दघनं तु लक्ष्यम्। तच्च बृहदारण्यके षष्ठाध्याये तृतीय-
ब्राह्मणे—

एष ब्रह्मलोकः*।

इत्यादिवाक्येन शुद्धजीवब्रह्मणोरैक्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदुपयुक्तस्य प्रकाशजीवस्वरूपं आदित्यचन्द्राग्निवाचामभावे जीवस्य व्यवहार-
प्रयोजकरूपं—

किं ज्योतिरेवायं पुरुषः† ?

* व्याख्याता चेयं श्रुतिः पूर्वम्।

† जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम। स च गच्छन् एवं मेने। न वदिष्ये
किञ्चिदपि राज्ञे। अनन्तरं यत् जनकः पृष्टवान् तत् याज्ञवल्क्यो ऽकथ-
यत्। सङ्कल्पितस्यान्यथा करणे इयमाख्यायिका। पूर्वं किल जनक-याज्ञ-
वल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रविषये। तत्र जनकस्य अग्निहोत्रविषयं
विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यः तस्मै जनकाय वरं ददौ। स च—यथा-
कामं प्रश्रं करिष्यामि—इत्यमुमेव वरं वव्रे। तमेव सम्यति वरयाम्भूवं
जनकः। तेन वरप्रदानसामर्थ्येन अव्याचिरव्याप्तुमपि याज्ञवल्क्यं जनक एव
पूर्वं पप्रच्छ। हे याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुषः इति। अस्य पुरुषस्य
किं ज्योतिः येन असौ व्यवहरति इति। किमयं स्वावयवसङ्घातबाह्येन
अन्तरेण ज्योतिषा व्यवहरति आहोस्वित् स्वावयवसङ्घातमध्यपातिना
ज्योतिःकार्यमयं पुरुषो निवर्तयतीत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति।

• एवं पृष्टो याज्ञवल्क्यः आदित्यं चन्द्रमसं अग्निं वाचं च अनुक्रमेण
ज्योतीष्टेनाभिधाय 'अस्तमित आदित्ये चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते ऽग्नौ शान्तायां
वाचं किं ज्योतिरेवायं पुरुषः ? इति पृष्टः। तदा 'आत्मैवास्य ज्योति-

इति प्रश्नपूर्वकेन—

‘आत्मैवाख्य ज्योतिर्भवति’ ।

इत्यनेन उक्त्वा—

‘कतम आत्मा*’ ?

इत्यनेन शुद्धात्मस्वरूपमात्रज्ञाने आकाङ्क्षामुत्थाप्य—

‘यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः† ।

न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येद्रष्टो हि द्रष्टा’ ।

भवति’ इत्याह याज्ञवल्क्यः । कार्यकारणस्वावयवसङ्घातव्यतिरिक्तं कार्य-
करणावभासकं बाह्यज्योतिर्वत् स्वयमन्धेनानवभास्यमानं तत् ज्योतिः येन
अन्तःस्थेन आत्मन्योतिषा अयं पुरुषः अवतिष्ठते प्रकाशते च । तदेवात्म-
ज्योतिः इति भावः ।

* यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादिसिद्धं तथापि समानजातीयानुग्राहकत्वदर्शन-
निमित्तभ्रान्त्या आत्मा करणानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो वा ? इति अवि-
वेकतः पृच्छति । ‘कतम’ इति । न्यायसूत्रताया दुर्विज्ञेयत्वात् उपपद्यते
हि भ्रान्तिः । अथवा आत्मनि शरीरव्यतिरिक्ते सिद्धे ऽपि करणानि
सर्वाणि विज्ञानवन्ति च विवेकत आत्मनो ऽनुपलब्धत्वात् अतः पृच्छति
कतम आत्मेति । यः त्वयोक्तः आत्मा स देहेन्द्रिय प्राण-मनःसु कतमः ?
अथवा यो ऽयमात्मा त्वयाभिप्रेतो विज्ञानमयः विज्ञानमयेषु प्राणेषु
कतमः ? इति प्रश्नः ।

† पूर्वस्मिन् व्याख्याने ‘कतम आत्मा’ इत्येतावदेव प्रश्नवाक्यम् । द्वितीये
‘प्राणेषु’ इत्येतदन्तं प्रश्नवाक्यम् । अथवा ‘पुरुष’ इत्येतदन्तं सर्वमेव प्रश्न-
वाक्यम् । ‘यो ऽयं’ इति आत्मनः प्रत्यक्षत्वनिर्देशः । ‘विज्ञानमयो’
विज्ञानप्रायः । बुद्धिविज्ञानोपाधिसम्यक्कारिवेकात् विज्ञानमय इत्युच्यते ।

इत्यादिवाक्यैर्लक्ष्यस्वरूपं प्रतिपाद्यते तदेवमवान्तरवाक्येभ्यो ऽनु-
भूतयोः शुद्धजीव-ब्रह्मणोः । ततः—

‘तरति शोकमात्मवित्’ ।

‘तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय’ ॥

इत्यादिना स्वरूपज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमाकर्ण्य को ऽहमित्या-
काङ्क्षायां परमकारुणिकेन वेदेन—

तत् त्वमसि ।

इत्युक्तम् । तत्र मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिमवगम्य-सो ऽयं देवदत्त—इति-
घत् जहदजहलक्षणया-गङ्गायां घोष-इतिवद्वा जहलक्षणया स्मर-
णोपपत्त्या अखण्डब्रह्मसाक्षात्कारात्मिकां चित्तवृत्तिः उदेति । ननु—
अवान्तरवाक्येभ्यः शुद्धे ऽनुभूते मति महावाक्यस्थपदैः शुद्धस्मृति-
सम्भवः । अवान्तरवाक्यस्थपदैस्तु कथं शुद्धस्मृतिः ? तत्पूर्वं शुद्धस्य
अननुभवात्—इति चेत् । न । सुषुप्तौ निर्विकल्पकचैतन्यानुभवस्य
पूर्वं प्रतिपादितत्वात् ।

ननु—वार्तिकमते सुप्तौ न उक्तनिर्विकल्पकवृत्तिः स्वीक्रियते ।
न चैवं सुखमहमस्वाप्नं—न किञ्चिद्वेदिषं—इति स्मरणं न स्यात्—
इति वाच्यम् । तन्मते ऽनुभवाङ्गीकारात् । न च—तर्हि स्वप्रकाश-
तया सर्वदा भावात् शुद्धस्मृतिरवान्तरवाक्यस्थपदैः स्यात्—इति
वाच्यम् । अन्यनिर्विकल्पकं विना तस्मिन्नावस्थारूपमंस्कारजस्मृत्य-
सम्भवात् । न हि अस्मद्दर्शने सूक्ष्मावस्थारूपनाशात् अन्यः संस्कारः
स्वीक्रियते—इति चेत् । न । प्रकारान्तरसम्भवात् ।

तथा हि । अद्वितीयब्रह्मविजिज्ञापयिषया प्रवृत्तानां सत्यादि-

पदानां उपाधिविशिष्टचैतन्यशक्तत्वे ऽपि चैतन्यमात्रे तात्पर्येण तदंश एव संस्कारोद्बोधसम्भवात् । शब्दवृत्तेस्तात्पर्याधीनत्वात् । तस्मात् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डाकारमनोवृत्त्या सजातीयप्रत्ययप्रवाह-पूर्वकविजातीयप्रत्ययशून्यया अविद्यानिवृत्तिः । तन्निवृत्तौ तु सकलानर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् । तदुक्तं वार्तिके ।

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यक्धीजन्ममात्रतः ।

अविद्यासहकार्येण नासौदस्ति भविष्यति ॥

इति । एतेन यत् पातञ्जलस्वीकृतं प्रकृतिपुरुषविवेकेन अभ्यास-वैराग्यपरिपाकात् यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यानत्वम्पदमात्रविषयकसम्प्रज्ञातसमाधिपूर्वकात् परमेश्वरप्रसादजात् पञ्चविधानां चित्तवृत्तीनां निरोधादेव धर्ममेघशब्दितात् असम्प्रज्ञात-समाधेः कैवल्यम्—इति तदपि निरस्तम् ।

यत्पुनर्भेदाभेदवादिनो रामानुजाः—भेदाभेदश्रुत्योः तुल्यबल-त्वेन साम्यात् जीवब्रह्मणोः अविनाभावलक्षणं अभेदं आहुः । तथा हि । यथा—शुक्लः पटः—इत्यत्र जाति-द्रव्य-गुणानां त्रयाणां ऐक्यं प्रतीयते । तच्च ऐक्यं न तद्भेदस्य बाधकम् । बाधकत्वे तु द्रव्यत्व-गुणत्वयोः सामानाधिकरण्यं स्यात् । इष्टापत्तिः—इति चेत् । न । द्विरवभासो न स्यात् । न स्याच्च शक्यतावच्छेदकयोः समनियतत्वेन भेदाभावात् सङ्केतविशेषविषयतापि । घटकलगादिवदुपपादने तु । शुक्लः पटः शुक्लो घटः—इत्यादिप्रत्यया न स्युः । घटत्वशुक्लत्वादेः व्याप्यव्यापकभावस्य द्रव्यत्वघटत्वादिवत् अङ्गीकारे तु सुतरां भेदः इति । तस्मात् अगत्या अविनाभाव एव अन्योन्याभावाप्रतिद्वन्द्वी

अभेदः कर्तव्यः । न तु अद्वैतवाद्रिसम्मतः । प्रमाणाविरहात् । तं च केचित् तादात्म्यत्वेन अभिमन्यन्ते, केचित् समवायत्वेन इति विशेषः । तस्मात् एवं जीव-परमात्मनोरपि अंशांशिनोरविनाभाव एव अभेदः ।

अद्वैतवादे तु अभेदः पारमार्थिको भेदस्तु मायाकल्पितः । भेदाभेदवादे तु अभेदो ऽविनाभावः भेदस्तु पारमार्थिकः इति तु रहस्यम् । अंशत्वं च जीवस्य यथा भास्करप्रभाया भास्करांशत्वम् । यथा वा गुणस्य गुणिनोऽंशित्वम् । यदाश्रयत्वनिधमो यस्य स तद्विशेषणम् । एवंप्रकारवाचकशब्दस्य प्रकारिणि वर्तनात् प्रकार-प्रकार्यैक्यमविनाभावः । तयोरभावे च तन्न स्यात् । नचांशत्वे वस्त्वैक्यं—इति वाच्यम् । जडेनापि सह तथात्वापत्तेः । तस्यापि अंशत्वश्रवणात् । न चेष्टापत्तिः । तर्हि ब्रह्मणो ऽपि परिच्छिन्नत्वापत्तेः । तस्मात् परमात्मनोऽंशस्य जीवस्य व्यापकस्य अब्रह्मात्मकता-बुद्धिर्बन्धः, मुक्तिश्च तद्विलयः इति । स च विलयो लिङ्गशरीरापगममन्तरा न सम्भवति इति तन्नय एव मुक्तिः । पारिशेष्यात् । तदपि ब्रह्मात्मैक्यत्वज्ञानादेव । प्रमाणं च तत्र “तत्त्वमस्या” दिवाक्यान्येव । तत्प्रतिपादिताऽभेदश्च न भेदप्रतिद्वन्द्वी । मुक्तिकाले ऽपि भेदसत्त्वे बाधकाभावः । अत्र अद्वैतवादिनां ब्रह्मभिन्नस्य सत्यत्वे मानाभावात् तद्भूतिरिक्तस्य भेदस्य मिथ्याभूतस्य न तत्र विद्यमानत्वमस्ति—इति दूषणमपि स्ववासनावासितमेव इति रामानुजानां सिद्धान्तः ।

अतएव तस्मिन्ने लिङ्गशरीरादिसम्बन्धेन अब्रह्मतामापन्नस्य त्वं

पदार्थस्यैव शोधनाय “तत्त्वमा”दिवाक्ये त्वं पदे सञ्चयणा । न तत्पदे ऽपि । प्रयोजनाभावात्—इत्यादिवल्लितमपि अपास्तम् । विस्तरेण भेदाभेदवादस्य तन्मोक्षस्य च पूर्वमेव निराकृतत्वात् इति दिक् ।

ननु—वेदान्तजन्याऽखण्डाकारवृत्तेः उपहितविषयत्वे तदानीं उपाध्यन्तराभावेन एतस्या एव उपाधायकत्वात् स्वविषयत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । शाब्दबोधे शब्दानुपस्थिताभाननियमेन वृत्तेः शब्दानुपस्थितायाः भावानुपपत्तेः । यथाकथञ्चिदुपपत्तौ वा न ततो ऽज्ञान-तत्कार्यनिवृत्तिः । अज्ञान-तत्कार्याविषयकज्ञानस्यैव तदुभय-निवर्तकत्वात् । अन्यथा—अहमज्ञः, अयं घटः—इत्यादिज्ञानानां उप-हितविषयत्वेन अज्ञाननिवर्तकत्वप्रसङ्गात्—इति चेत् । नैवम् । वृत्तेः शाब्दबोधे अभ्यासमानाया एव उपाधायकत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं कल्पतरुहृदिः ।

“शुद्धं ब्रह्म विषयीकुर्वाणा वृत्तिः स्वं क्षेत्रोपाधिं च

निवारयति । स्वस्या अपि उपाधित्वाविशेषात् ।

गुहायां न शब्द—इति शब्दत्वावच्छिन्नशब्दसामान्यनि-

षेधवत् । एवं च न अनुपहितस्य विषयता ।

वृत्त्युपरागो ऽत्र सत्तया उपयुज्यते । न भास्यतया ।

विषयकोटिप्रवेशेन” ।

इति । अयमभिप्रायः । यथा अज्ञानोपहितस्य साच्चित्त्वे ऽपि न अज्ञानं साच्चिकोटौ प्रविशति । जडत्वात् । किन्तु साच्च्यकोटावेव । एवं वृत्त्युपहितस्य विषयत्वे ऽपि न वृत्तिर्विषयकोटौ प्रविशति । स्वविषयत्वानुपपत्तेः । किन्तु स्वयं अविषयो ऽपि वृत्तिरूपोपाधिः

चैतन्यस्य विषयतां सम्पादयति इति न कापि अनुपपत्तिः । तदुक्तं
वृत्तिदीपे ।

स्वप्रकाशो ऽपि साक्ष्येष धीवृत्त्या व्याप्यते ऽन्यवत् ।
फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रवृत्तिनिवारितम् ॥
बुद्धि-तत्त्वस्य चिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्तौ घटम् ।
तत्राज्ञानं धिया नश्येत् आभासेन घटः स्फुरेत् ॥
ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ।
स्वयं स्फुरणरूपत्वात् नाभास उपयुज्यते ॥
चक्षुर्दीपावपेक्षेत घटादेर्दर्शने यथा ।
न दीपदर्शने किन्तु चक्षुरेकमपेक्ष्यते ॥
स्थितोऽप्यसौ चिदाभासो ब्रह्मण्येकीभवेत् परम् ।
न^१ तु ब्रह्मण्यविषयं फलं कुर्यात् घटादिवत् ।
'अप्रमेयमनादिं चेत्यत्र श्रुत्येदमौरितम् ।
मनसैवेदमाप्तव्यं इति धीव्याप्यता श्रुता* ॥

१ 'द्वावपि' इति क. पुस्तके पाठः ।

२ 'तत्तु' इति ग. पुस्तके ।

३ 'श्रुतौ' इति क. ख. पुस्तकयोः ।

* 'स्वप्रकाशः' अहमित्येवं बुद्धिवृत्तिसम्भवात् 'स्वप्रकाशो ऽपि' अन्य-
वत् घटादिवत् । 'धीवृत्त्या' बुद्धिवृत्त्या 'व्याप्यते' । तर्हि अपसिद्धान्तः
स्यात्—इति चेत् । न । पूर्वाचार्यैरपि वृत्तिव्याप्यत्वस्य अप्रीकृतत्वात्
तथाहि । द्विविधा हि व्याप्तिः । वृत्तिव्याप्तिः फलव्याप्तिश्चेति तत्र आद्या
पूर्वाचार्यसम्भवात् । द्वितीया निषिद्धा । 'फलं' वृत्तिप्रतिबिम्बितचिदाभासः
तद्व्याप्यत्वं प्रत्यगात्मनो निराकृतम् स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वात् इति भावः ।

आत्मनि फलव्याप्यभावं दर्शयितुं अनात्मनो वृत्त्या फलेन च व्याप्यत्वं

दर्शयति । बुद्धिः तत्स्यचिदाभासश्च एतौ द्वावपि घटं व्याप्नुतः । 'तत्र' तयोः बुद्धि-चिदाभासयोर्मध्ये । 'धिया' बुद्धिवृत्त्या प्रमाणभूतया 'अज्ञानं' नश्यति । ज्ञानाज्ञानयोः विरोधात् । 'आभासेन' चिदाभासेन 'घटः' स्फुरेत् । जडत्वेन स्वतः स्फुरणायोगात् ।

आत्मनि ततो वैलक्षण्यं दर्शयति । प्रत्यक्-ब्रह्मणोः एकत्वस्य अज्ञानेन आवृतत्वात् तस्य अज्ञानस्य निवृत्तये वाक्यग्रन्थया—अहं ब्रह्मास्मीत्येवमाकारया धीवृत्त्या व्याप्तिरपेक्ष्यते । स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वात् तत्स्फुरणाय चिदाभासो नापेक्ष्यते । अतो युज्यमानोऽपि चिदाभासः नोपयुज्यते इत्यर्थः ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन विशदयति । यथा अन्धकारावृतघटादिदर्शने चक्षुः दीपश्च उभावपि अपेक्ष्येते । दीपदर्शने तु न तथा । किन्तु एकं चक्षुरेवापेक्षितम् । तथा ब्रह्मणि अज्ञाननाशाय धीवृत्त्या व्याप्तिः अपेक्षिता नतु चिदाभास इति भावः ।

ननु—बुद्धि-तद्बृत्तीनां चिदाभासवैशिष्ट्यस्याभावात् घटादिष्विव ब्रह्मण्यपि फलव्याप्तिर्बलात् भवेदेवेति चेत् । ष्टुणु । यद्यपि घटाकारवृत्तिवत् ब्रह्मगोचरवृत्तावपि चिदाभासो ऽस्ति । तथापि नासौ ब्रह्मणो भेदेन भासते । किन्तु प्रचण्डातपमध्यवर्त्तिदीपप्रभावत् तेन एकीभूत एव भवति । अतः ब्रह्मणि स्फुरणलक्षणातिशयजनको न भवतीत्यर्थः ।

ननु—ब्रह्मणि फलव्याप्तिर्नास्ति । वृत्तिव्याप्तिन्तु विद्यते—इत्युक्तं तत्र किं प्रमाणम् ?—इति चेत् । मैवम् । श्रुति-स्मृतिप्रमाणसिद्ध एवायमर्थः । तथा च अमृतविन्दूपनिघदि—

निर्विकल्पमनन्तं च हेतु-दृष्टान्तवर्जितम् ।

अप्रमेयमगादिं च यं ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ।

इत्यत्र अप्रमेयशब्देन फलव्याप्तिराहित्यमुक्तम् । कठवल्वां च—

मनसैवेदमाप्त्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।

इतिधीव्याप्यता श्रुता । तस्मान्न कोपि विरोधः ।

इति । एतेन ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वं व्याख्यातम् । अज्ञान-
मपि हि स्वोपधानदशायामेव ब्रह्म विषयीकरोति । स्वानुपधान-
दशायां स्वस्यैवाभावात् । तथा च ज्ञानाज्ञानयोर्द्वयोरपि उपाध्य-
विषयकत्वे सति उपहितविषयत्वात् समानविषयत्वमस्यैव । एतेन
उपाधिविषयकज्ञानानां अज्ञाननिवर्तकत्वं व्याख्यातम् । इति दिक् ।

ननु—तथापि ब्रह्मसाक्षात्कारे किं मनः करणं उत शब्दः ?—इति
चेत् । अत्र केचित् तार्किकेभ्यो बिभ्यतः शब्दात् परोक्षज्ञानमेव
अङ्गीकृत्य भावनासहकृतात् मनसा । अपरोक्षज्ञानमाचक्षते । अन्ये
तु मन्यन्ते—शब्दात् आपाततः परोक्षज्ञानमेव जन्यते । करण-
स्वाभाव्यात् । उत्तरकालं तु श्रवण-मनन-निदिध्यासनादिसहितात्
शब्दादेव अपरोक्षज्ञानमुदेति । संस्कारसहकृतेन्द्रियादिवत् प्रत्यभि-
ज्ञानं इति । तत्र आद्यः पक्षस्तावत् न युक्तः । भावनाजन्यत्वे ज्ञानस्य
अप्रामाण्यप्रसङ्गात् । कामातुरस्य कामिनीं भावयतो व्यवहितका-
मिनीसाक्षात्कारवत् ।

ननु—न भावनाजन्यत्वं तत्र अप्रामाण्यप्रयोजकम् । किन्तु
बाधितविषयत्वम् । भावनानपेक्षेऽपि शक्तिरजतादिभ्रमे बाधादेव
अप्राण्यस्वीकारात् । ब्रह्मणि तु सर्वमानागोचरे बाधासम्भवात् ।
तद्भावनाज्ञानजन्यस्यापि प्रामाण्यं न व्याहन्यते । न च व्यवहित-
कामिनीविभ्रमादौ दोषत्वेन भावनायाः क्लृप्तत्वात् तज्जन्यत्वे ब्रह्म-
साक्षात्कारस्य दोषजन्यत्वेन भ्रमत्वं भविष्यति । बाधितविषयत्ववत्
दोषजन्यत्वस्यापि भ्रमत्वप्रयोजकत्वात् । तदुक्तं मीमांसाभाष्यकृद्भिः ।

१ 'तस्माद्भावना०' इति ग. पुस्तके ।

“यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः

स एव असमीचीनो नान्यः” ।

इति । तद्वार्तिककारैश्च—

तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणात् ।

अन्यथा तु हेतुत्वदोषज्ञानादयो यतः ।

इति । तुल्यवदेव अप्रामाण्यप्रयोजकं द्वयमुक्तम् । तस्मात् बाधा-
भावे ऽपि दोषजन्यत्वात् अप्रामाण्यमेव—इति वाच्यम् । भावनायाः
कश्चिद्दोषत्वे ऽपि सर्वत्र दोषत्वाऽनिश्चयात् । अन्यथा शङ्खपीतत्वभ्र-
मकारणीभूतस्य पीतद्रव्यस्य स्वविषयज्ञाने ऽपि अप्रामाण्यप्रयो-
जकत्वं स्यात् । कश्चित् कश्चिद्दोष इत्येवाङ्गीकारात् । विषयबाधे-
नैव दोषजन्यत्वप्रकल्पनात् च । दुष्टकरणजन्यस्यापि अनुमानादे-
र्विषयाबाधेन प्रामाण्याभ्युपगमात् च । अन्यथा परिभाषामात्रापत्तेः ।
मीमांसाभाष्य-वार्तिककाराभ्यामपि बाधितविषयव्याप्यत्वेनैव दुष्ट-
करणजन्यत्वं अप्रामाण्यप्रयोजकमुक्तम् । न स्वातन्त्र्येण ।

तस्मात् भावनाजन्यमपि ब्रह्मज्ञानं अबाधात् प्रामाण्यं लक्ष्यतां
—इति चेत् । नैवम् । परोक्षज्ञानजनकभावनाया अपरोक्षज्ञानजन-
कत्वासम्भवात् । न हि वज्रानुमितिज्ञानं सहस्रकृत्व आवृत्तमपि
वज्रिषाच्चात्काराय कल्पते । क्लृप्तप्रमा सामग्रीमन्तरेण जायमान-
स्यैव ज्ञानस्य अप्रामाण्यनियमात् । अन्यथा—

“चैत्यं वन्देत स्वर्गकामः” ।

इत्यादि पौरुषेयवाक्यानामपि विषयबाधाभावात् अप्रामाण्यं न
स्यात् । न हि चैत्यवन्दनं स्वर्गसाधनं भवति—इत्यत्र किञ्चिन्मान-

मस्ति । अलौकिकहिताहितसाधनतायाः वेदैकमेयत्वात्* । तत्र च मानान्तराप्रसरात् । पुरुषवचसां च मानान्तरमूलत्वेनैव प्रामाण्यात् । तत्र मूलाभावादप्रामाण्यम् । पुरुषस्य भ्रम-प्रमादादिसम्भवात्—इति चेत् । प्रकृते ऽपि तुल्यम् । न चात्र शब्दप्रमाणस्य मूलत्वात् नामूलता—इति वाच्यम् । संवादात् प्रामाण्याङ्गीकारे पूर्वतन्त्रोपपादितस्वतस्त्व-भङ्गप्रसङ्गात् । आवश्यकत्वेन शब्दस्यैवात्र प्रामाण्यस्योचितत्वात् च ।

अन्यत्र अदृष्टमपि फलान्यथानुपपत्त्या अत्रैव प्रामाण्यं कल्प्यते—इति चेत् । न । अपूर्वप्रामाण्यान्तरकल्पने मानाभावात् । फलस्य च क्लृप्तप्रमाणेनैव उपपत्तेः । परोक्षभावनाया अपरोक्षविषयत्वं च अन्यत्र अदृष्टचरमपि त्वया कल्पनीयम् । तदुभयकल्पनात् वरं क्लृप्तप्रामाण्यस्य शब्दस्यैव अपरोक्षविषयत्वमात्रकल्पनम् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वात् ।

१ 'तु' इति ख. पुस्तके ।

* नैतदपरे आर्हतादयः सहन्ते । तेषां मते अलौकिक-हिताहित साधनस्यापि आप्तवाक्यैकमेयत्वम् । आप्तत्वं च यथार्थवक्त्रि । वेदस्य तु न सर्वथा आप्तत्वम् । अगर्थावहानां श्येनयागादीनामपि तत्रोप-देशात् । तस्मात् लौकिकवाक्यवत् ज्ञेयोपादेयत्वाविशेषात् ग्राह्य-त्या-ज्यांशयोः तुल्यं लौकिक-वैदिकवाक्ययोः प्रामाण्यम्—इति तेषामाशयः । अन्ये तु अलौकिकं हिताहितमेव नाद्रियन्ते चार्वाकादयः । कुतस्तरां तत्साधनस्य वेदस्य आदरः ? अतस्तेषां नास्तिकानां दुर्मतप्रदर्शनेनेति सर्वमनवद्यम् ।

अथास्तु तर्हि मन एव अत्र प्रमाणं—इति चेत् । तत्किं भावना-
सहकृतं केवलं वा ? आद्ये पूर्वाक्तदोषः । ज्ञानादिसहकृतस्य मनस
एव सर्वत्र प्रामाण्यसम्भवे प्रमाणान्तरोच्छेदापत्तेः । चचुरादीनामेव
सर्वत्र असाधारण्यात् । प्रामाण्यमित्यभ्युपगमे भावनाया अपि
तुल्यत्वम् । नापि द्वितीयः । वेदान्तवाक्यश्रवणात्पूर्वमपि केवलमनसो
विद्यमानत्वेन ब्रह्मणश्च सर्वदा सन्निहितत्वेन साक्षात्कारः स्यात् ।
तथा च । श्रवण-मनन-निदिध्यासनादिसाधनानां अनर्थक्येन तत्र-
तिपादकचतुर्लक्षणीमीमांसारम्भो न स्यात् । किञ्च तस्य प्रमाणानु-
याहकत्वेन तर्कालोकादिवत् न प्रमाणान्तरत्वं सम्भवति । असाधा-
रणविषयभावात् । सिद्धान्ते सुख-दुःखेच्छादीनां मनोधर्माणां
करणव्यवधानाभावेनैव सात्त्विकेद्यत्वाभ्युपगमात् ।

न च ब्रह्मैव असाधारणो विषयो मनस—इति वाच्यम् ।

“यन्मनसा न मनुते” ।

इत्यादिश्रुतिविरोधात् । ननु—

यद्वाचा नाभ्युदितम् । न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा ।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते ।

इत्यादि श्रुतिविरोधः सिद्धान्ते ऽपि समः—इति चेत् ।

“नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मन्तम् ।

वेदेनैतद्यदेदित्यम्” ।

“तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” ।

इत्यादिश्रुतिबलेन निषेधश्रुतीनां मुख्यवृत्त्यविषयत्वेनापि उप-
पत्तेः । मनसि च मुख्यामुख्यभेदाभावात् । ननु—

सर्वे वेदा यत्रैक्ये भवन्ति ।

स मानसीन आत्मा मनसैवानुद्द्रष्टव्यः ॥

इत्यादिश्रुतेः कागतिः ?—इति चेत् । शृणु । मानसीनत्वं मनसि उपाधौ उपलभ्यमानत्वम् । न मनोजन्यसाक्षात्कारविषयत्वम् । “मनसैव” इति तु कर्तरि तृतीया आत्मनो ऽकर्तृत्वप्रतिपादनार्था मनसो दर्शनकर्तृतामाह । न करणताम् । औपनिषदसमाख्या-विरोधात् । असाधारणेन हि व्यपदेशा भवन्ति व्यवहारे । मानसी-न समाख्यानवत् । अतएव प्रमाश्रयत्वादपि न मनसः तत्र करण-तावकाशः ।

कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अद्वाऽअद्वा । . .

धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भौरित्येतत्सर्वं मन एव* ॥

इति श्रुतौ—मृद्वट—इति वत् उपादानकारणत्वेन मनसः सामानाधिकरण्यप्रतिपादनात् । दण्डो घट—इत्यादिसामानाधि-करणादर्शनेन न निमित्तकारणत्वाभ्युपगमेन उपपत्तिः । निमित्त-कारणग्रहणार्थं अवश्यकल्पयोः अन्वय-व्यतिरेकयोः समवायिकारण-

* ‘कामः’ स्त्रीव्यतिकराभिलाषः । ‘सङ्कल्पः’ प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन । ‘विचिकित्सा’ संशयज्ञानम् । ‘अद्वा’ अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवतासु देवत्वादिषु च आस्तिक्यबुद्धिः । ‘अश्रद्धा’ तद्विपरीता बुद्धिः । ‘धृतिः’ धारणं देहाद्यवसाद उत्तमानाम् । ‘अधृतिः’ तद्विपर्ययः । ‘ह्रीः’ लज्जा । ‘धीः’ प्रज्ञा । ‘भीः’ भयम् । ‘इत्येतत्’ एवमादिकं सर्वं ‘मन एव’ मनसः अन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि । मनसो ऽस्तित्वं प्रतिअन्वयकारणमुच्यते । तस्मान्मन्ये नामास्त्यन्तःकरणम् ।

विषयत्वस्यैव उचितत्वात् । समवायिकारणान्तरोपस्थित्यभावात् ।
आत्मनश्च—

“साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणश्च” ।

इति श्रुत्या निर्गुणत्वप्रतिपादनात् । दृश्यानां द्रष्टृधर्मत्वा-
नुपपत्तेः । दृश्यानां घटादीनां स्वरूपतो धर्मत्वेन वा तादात्म्या-
भावस्य सर्वसिद्धत्वात् । काम-सङ्कल्पादीनां स्वप्रकाशत्वाभावेन दृश्य-
त्वादिधर्माणां द्रष्टृधर्मत्वाभावनिश्चये मनसैव तु द्रष्टव्यम् ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये ऽस्य हृदि स्थिताः* ।
तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति ॥

१ ‘कामान्’ इति ख. पुस्तके ।

* जनकमाह भगवान् याज्ञवल्क्यः । ‘यदा’ यस्मिन् काले ‘सर्वे’ समस्ताः
‘कामाः’ दृष्ट्याप्रभेदाः ये लोके प्रसिद्धा इहामुत्रार्थाः पुत्र-वित्त-लोके-
मणालक्षणाः । ‘अस्य’ प्रसिद्धस्य पुरुषस्य । ‘हृदि’ बुद्धौ । ‘स्थिताः’ आ-
श्रिताः । ‘प्रमुच्यन्ते’ आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विशीर्यन्ते,—

‘अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते’ ।

इति मन्त्रस्योत्तरार्धमत्रानुसन्धेयम् । ‘अथ’ स ‘मर्त्यो’ मरणधर्मा सन्
समूलतः कामवियोगात् ‘अमृतो भवति’ अर्थादनात्मविषयाः कामाः
अविद्या लक्षणा मृत्यवः इति । ‘अत्र’ अस्मिन् नरजन्मनि ‘ब्रह्म समश्नुते’
ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।

† ‘तीर्णो’ अतिक्रान्तो हि यस्मात् तस्मात् ‘तदा’ तस्मिन्काले ‘सर्वान्’
‘शोकान्’ शोकाः कामाः इष्टविषयप्रार्थनाः । यतः ते कामाः विषय-

इत्यादिश्रुतिभिर्मनोधर्मत्वमेव कामादीनां निश्चीयते । मनसः
तादाख्याङ्घ्रासाच्च तद्दर्माणामपि आत्मनि आङ्घ्रासिको व्यवहारः ।

“बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरो ऽपि दृष्टः” ।

“स समानः सन्नुभौ लोकावनु सञ्चरति” ।

“ध्यायतीव स धीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति” ॥

इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुते ऽपि च ।

इति श्रुतौ विज्ञानशब्दवाच्यस्य मनस एव प्रथमान्तपदनिर्देश्यत्वे
कर्तृत्वश्रवणात् च । ननु—

“मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति” ।

इत्यादौ करणत्वमपि श्रुतं—इति चेत् । न । इन्द्रियातिरिक्ते
मनसि विप्रतिपन्नान्प्रति तदतिरिक्तमनःसङ्गावमात्रे तस्याः श्रुतेः
तात्पर्यात् । न तु करणत्वे ऽपि । एवकारानन्वयापत्तेः चक्षुरादौनामपि
कारणत्वस्यान्वय-व्यतिरेकसिद्धत्वेन तद्भवच्छेदेन नियमानुपपत्तेः ।
हेतुमात्रे ऽपि तृतीयास्मरणात् । मनसः करणताप्रसिद्धिस्तु निर्धर्मकस्य
प्रकाशस्य आत्मनः असङ्गस्य स्वतो विषयोपलम्भायोग्यस्य स्वतादा-
ख्याध्यासेन तदाकारवृत्तिभिः विषयोपलम्भद्वारत्वादेव । न तु चक्षु-
रादिवत्तटस्थत्वेन इति आस्तां तावत् ।

१ ‘नियमोपपत्तेः’ इति ख. पुस्तके ।

*विद्योगे श्लोकत्वमापद्यन्ते । श्लोकः, कामः, रतिः इति पर्यायाः । प्रक्रिया-
पतितत्वात् श्लोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । विगतश्लोको
भवति इत्यर्थः ।

अस्तु तर्हि प्रथमं परोक्षज्ञानं जनयतो ऽपि शब्दस्यैव सहकारिविशेषलाभेन पश्चादपरोक्षज्ञानजनकत्वम्—इति चेत् । न । अर्द्धजरतीन्यायापातात्* शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्याभावे सहकारिसहस्रेणापि तदन्यथाकरणयोगात् । आगन्तुकस्य स्वभावत्वानुपपत्तेः । यत्तु दृष्टान्तत्वेन प्रत्यक्षज्ञानमुदाहृतम् । तत्र किं विवक्षितम् ? अपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य चक्षुषः संस्कारसहकारेण परोक्षज्ञानजनकत्वम् ? अथवा सन्निकृष्टविषये अपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य चक्षुषः संस्कारसहकारेण ऽसन्निकृष्टे ऽपि तत्तांशे अपरोक्षज्ञानजनकत्वम् ? किंवा संस्कारनिरपेक्षत्वेन ज्ञानं जनयतो ऽपि चक्षुषः संस्कारसापेक्षत्वे ऽपि न अप्रामाण्यम् ? इति । तत्र नाद्यः । प्रत्यभिज्ञायाः अपरोक्षत्वात् । तत्तांशे चक्षुषोऽजनकत्वाच्च । अतएव न द्वितीयो ऽपि । तत्तांशे ऽपरोक्षत्वानङ्गीकारात् । तदंशे संस्कारमात्रजन्यत्वेन सृष्टित्वस्याभ्युपगमात् च । एतेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वे सृष्टित्वापातात् संस्कारजस्मरणमेव विशेषणज्ञानत्वेन संस्कारणं—इत्यपास्तम् । संस्कारजन्यत्वांशे स्मरणत्वाङ्गीकारात् । सृष्टिहेतुत्वेनावश्यकल्पोद्बुद्धसंस्कारादेव प्रत्यभिज्ञोत्पादसम्भवे अन्तरासृष्टिकल्पनानवकाशात् । तद्धेतोरेव तदस्तु, किं तेन—इति न्यायात् स्मरण इव प्रत्यभिज्ञायामपि पूर्वानुभवान्वय-व्यतिरेकयोः तुल्यत्वात् च । प्रमात्वाप्रमात्ववत् अनुभवत्व-स्मरणत्वयोरेकज्ञानवृत्तित्वे

* 'अर्द्धजरतीन्यायः' अर्द्धा जरतीव अर्द्धजरती इत्यर्थे कन् । अर्द्धवृद्धातुल्ये न्याये । स च यथा—एकस्याः कुक्कुट्याः शरीरस्य एकं अर्द्धं प्राक्वाय अपरमर्द्धं प्रसवाय यथा न प्रभवति । एवं एकस्य भागस्य अन्यपरत्वं अन्यस्य अन्यपरत्वं न युज्यते इत्येवंपरो ऽयं न्यायः ।

विषयकृतांशभेदात् न विरोधः । स्रुतित्वानुभवत्वयोः जातित्वान-
ङ्गीकारात् । अतएव न तृतीयः । न हि चक्षुषः स्वविषये संस्कार-
सापेक्षत्वमस्ति । येन सापेक्षत्वलक्षणं अप्रामाण्यं स्यात् । किन्तु ।
स्वसहकारिसमवधानात् स्वे स्वे विषये युगपत् तज्ज्ञानजनकयोः
चक्षुःसंस्कारयोः अर्थसमाजेनानुभवस्मरणात्मैकज्ञानजनकत्वं पर्यव-
स्यति । अन्यथा संस्कारसहकारेण चक्षुषो ऽसन्निकृष्टे विषये ऽपि
ज्ञानजनकत्वे रजतसंस्कारसहकारेण असन्निकृष्टे ऽपि रजते चाक्षुष-
ज्ञानापत्तेरन्यता ख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः । रजतचाक्षुषत्वेन रजतसं-
योगत्वेनैव कार्यकारणभावनियमे तद्देशकालरूपायां तत्तायामपि
तुल्यम् । प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलभ्यत्वनियमात् । किन्तु भिन्नजाती-
यज्ञानहेतुत्वेन कृत्तयोरपि संस्कारयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्यां एकज्ञान-
हेतुत्वं प्रत्यभिज्ञायां कृत्तम् । इदमेव अन्यताख्यातिनिराकरणेन
अनिर्वचनीयाख्यमिथ्याज्ञानोत्पत्तिं व्यवस्थापयद्भिः पञ्चपादिकाकारै-
र्दृष्टान्तितम् । नैतावता सापेक्षस्यापि प्रामाण्यं भविष्यति । इह च
पूर्वमपरोक्षज्ञानासमर्थस्यैव शब्दस्य विचारजनितसंस्कारविशेषसहं-
कारेण अपरोक्षज्ञानजनने सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्य-स्वभावभङ्गयोः
प्रसङ्गो वज्रलेपायते । तस्मात् शब्द एव विचारात्पूर्वं ऊर्ध्वं च स्वतः-
प्रमाणभूतो विषयमहिम्ना साक्षात्कारं जनयतीति युक्तमाश्रयितुम् ।

न च स्वभावभङ्गदोषः । मनस इव अपरोक्षापरोक्षज्ञानजनन-
स्वभावाङ्गीकारात् । यथा मनः क्वचित् परोक्षं ज्ञानं जनयति ।
क्वचित् च अपरोक्षं—इति उपेयते परैः, तददस्माकं किं न स्यात् ?
ननु—तत्र अवच्छेदकद्वयमस्ति । मनस्त्वेन परोक्षज्ञानजनकता ।

इन्द्रियत्वेन चक्षुरादिवत् असाधारणेन अपरोक्षज्ञानजनकता । इन्द्रियत्वं च—शब्देतरोद्भूत*विशेषगुणाभावसमानाधिकरणज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् । स्मृत्यजनकवृत्तिज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रितत्वं वा । तत्तु चक्षुरादाविव मनस्यपि वर्तते । एवं शब्दे द्वैरूप्यं वाच्यम् । एकं परोक्षज्ञानजनकतावच्छेदकम् । अपरं अपरोक्षज्ञानजनकतावच्छेदकं—इति चेत् । उच्यते विषयाजन्यज्ञानजनकत्वेन वा ज्ञातकरणत्वेना वा शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वम् । योग्यपदार्थनिरूपितत्वं पदार्थभेदपरशब्दत्वेना च अपरोक्षज्ञानजनकता । धार्मिकस्त्वमसि—इत्यादौ व्यभिचारवारणाय आद्यं विशेषणम् । इतरविशेषणव्यावर्त्यं तु स्पष्टम् ।

एतच्च—दशमस्त्वमसि, राजा त्वमसि—इति वाक्यात्—दशमोऽहमस्मि, राजाहमस्मि—इत्यादिसाक्षात्कारदर्शनान् । अन्यथा—नाहं

१ 'ज्ञानजनक' इति क. ख. पुस्तकयोः ।

* शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानाऽसाधारणकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियम् । ननु—ज्ञानकारणासाधारणमनःसंयोगाश्रयत्वं आत्मन्यपि अस्ति इति तद्धारणाय 'विशेषगुणानाश्रयत्वे' इति । ननु—एतदपि इन्द्रियेष्वसिद्धम् । अतएव—'उद्भूते'ति । तदपि श्रोत्रेऽप्याप्तं—इति चेत् एतद्धारणाय 'शब्देतरे'ति । ननु—पुरीत इति अतिव्याप्तिवारणाय—'ज्ञानकारणे'ति । काणादावतिव्याप्तिमिति तद्धारणाय—'असाधारणे'ति सङ्केपः ।

† अतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानकरणत्वेनेति—अज्ञातकरणत्वेन वा इति अवगन्तव्यम् ।

‡ अभेदप्रतिपादकेन 'तत्त्वमस्या'दि वाक्यरूपशब्देन इत्यर्थः ।

दशमः नवमोऽहमस्मि—नाहं राजा व्याधे एवाहमस्मि—इत्यादि—
साक्षात्कारिभ्रमनिवृत्तिः ततो न स्यात् । साक्षात्कारिभ्रमे साक्षा-
त्कारिविरोधिज्ञानत्वेनैव विरोधित्वकल्पनात् ।

न च—तत्र वाक्यात् पदार्थमात्रोपस्थितौ मानसः संसर्गबोधः—
इति वाच्यम् । सर्वस्मिन्नपि वाक्ये तथा सम्भवेन शब्दप्रमाणमात्रो-
च्छेदप्रसङ्गात् । असाधारणमनःसहकारित्वेन पदार्थज्ञानस्य प्रमा-
णान्तरत्वावश्यकत्वात् च । 'यदसाधारणं कारणं' इत्यादि न्यायात् ।
अतएव वाक्यात् परोक्षज्ञानानन्तरं मानसज्ञानानन्तरमेव भ्रमनि-
वर्तकं—इत्यपास्तम् ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्र वाक्यस्यैव कारणतावधारणात् । अन्यथा
वाक्याश्रवणात् पूर्वमेव सामर्थ्याः सम्भवेन मनसा चक्षुरादिना
वा साक्षात्कारजननप्रसङ्गात् । वाक्यमपि तत्र सहकारि—इति चेत् ।
तर्हि आयातं वाक्यस्यैव प्रामाण्यम् । मनसो ऽसाधारणकारणत्वात् ।
तस्मात् शब्द एव तत्र सहकारहेतुः । यथा च परोक्षत्वव्याप्यमेकं
मानसत्वमपरोक्षव्याप्यमपरम् । तद्वत् शब्दत्वमपि द्विविधम् । तेन
न साङ्कर्यप्रसङ्गः इति दिक् ।

इति शब्दादपरोक्षज्ञानसिद्धिः ।

१ 'मात्रोच्छेदापत्तेः' इति ख. पुस्तके ।

* सहकारित्वात् कारणत्वमित्यर्थः ।

मनु—असु शब्दस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वम् । तथापि अविद्या-
निवर्तिका किं स्वप्रकाशा चित् ? उत तदाधारभूतावृत्तिः ? नाद्यः ।
तस्य इदानीमपि सत्त्वेन नित्यनिवृत्त्यापत्तिः । न द्वितीयः । असत्त्वात्
मत्सिद्धेरयोगात् । जानामि—इति ज्ञप्तिरूपचिद्विरोधस्यैव अनु-
भवसिद्धत्वेन अज्ञप्तिरूपवृत्तिविरोधस्य असम्भवात् । चित्ता प्रकाश-
मानसुखादौ अज्ञानादर्शनात् च—इति चेत् । न । अविद्यानि-
वर्तकं यद्यपि न स्वप्रकाशचैतन्यरूपं ज्ञानमात्रं तस्य तत्साधकत्वात् ।
तथापि श्रवणादिमाह्यापरोक्षवृत्तिसमारूढं तदेव । तदुक्तम् ।

दृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदौप्रिस्तृणं दृष्टेत् ।

•सूर्यकान्तमुपारूह्य तत्र्यायं चिति योजयेत् ॥

इति ।

मनु—तर्हि सविलामाज्ञाननाशकमिदं ब्रह्मज्ञानं कथं नश्येत् ?
नाशकान्तराभावात्—इति चेत् । शृणु । यथा कतकरजःसलिलेन
संयुज्य पूर्वयुक्तरजोन्तरविश्लेषं जनयत्स्वविश्लेषमपि जनयति । तथा
ज्ञात्मनि अद्यस्यमानं ब्रह्मज्ञानं पूर्वाध्यस्तमर्वप्रपञ्चं निवर्तयन् स्वात्मा-
नमपि निवर्तयतीति । तदुक्तम् ।

अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासात् हि निर्मलम् ।

कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येत् जलं कतकरेणुवत् ॥

इति । केचित्तु । अन्यं निवर्त्य स्वयमपि निवृत्तौ दग्धलोह-
पौताम्बुन्यायं उदाहरन्ति इति । अन्ये पुनः—ब्रह्मज्ञानमज्ञानस्यैव

निवर्तकम् । ज्ञानाऽज्ञानयोरेव साक्षात् विरोधात् । प्रपञ्चस्य च उपादाननाशत् न नाश इति प्रपञ्चान्तर्गतस्य ब्रह्मज्ञानस्यापि तत एव नाशः । न च—प्रपञ्चस्य ज्ञानाऽनिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वानुपपत्तिः—इति वाच्यम् । प्रपञ्चनिवृत्तेः साक्षात् ज्ञानजन्यत्वाभावे ऽपि ज्ञानजन्याज्ञाननाशजन्यत्वात् साक्षात्परम्परया वा ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाङ्गीकारात् ।

ननु—भवतु अविद्यानिवृत्त्या तत्कार्यनिवृत्तिरूपा मुक्तिः । सैव तु न सम्भवति । तथा हि । अविद्यानिवृत्तिः किं आत्मरूपा तद्भिन्ना वा ? नाद्यः । असाध्यत्वापत्तेः । द्वितीये ऽपि किं सती ? उत मिथ्या ? आद्ये । अद्वैतहानिः । अन्ये । अविद्यातत्कार्यान्यतरापत्तिः—इति चेत् । मैवम् । चरममनोवृत्त्युपलक्षितस्य आत्मनोऽज्ञानहानिरूपत्वात् । न च—उपलक्षणनिवृत्त्या मुक्तेरपि निवृत्तिः—इति वाच्यम् । पाके निवृत्ते ऽपि पाचकाऽनिवृत्तिदर्शनात् । तदुक्तम् ।

निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।

उपलक्षणनाशे ऽपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत् ॥

इति । न च—वृत्त्युपलक्षितस्य पश्चादिव पूर्वमपि सत्त्वेन मोहकाले ऽपि तद्भ्रान्त्यापत्तिः—इति शङ्क्यम् । पूर्वभिद्स्य उपलक्षणत्वायोगात् । न हि पाकसम्बन्धात् पूर्वं पाचको भवति । तथा व्यवह्रियते वा इति दिक् ।

१ 'नैवम्' इति ग. क. पुस्तकयोः ।

अथ तथापि कस्यायं मोक्षः पुमर्थः । किं अहमर्थस्य ? उत चिन्मात्रस्य ? नाद्यः । तन्मते अहमर्थस्य मुक्त्यन्वयात् । नाद्यः । अहं मुक्तः स्यात्—इतिवत्—चिन्मात्रं मुक्तं स्यात्—इति इच्छाया अनु-
दयात्—इति चेत् । न । अहमर्थगतचिदंशस्यैव मुक्तिकासाम्ययित्वेन परमानन्दरूपत्वेन च पुमर्थत्वसम्भवात् । न च—सुखस्य दुःखाभाव-
मात्रत्वे वैशेषिकमोक्षवदपुरुषार्थत्वम् । अतिरेके च सद्द्वितीयत्वं—
इति वाच्यम् । दुःखाभावातिरेके ऽपि आत्मानतिरेकात् । आत्म-
नस्य स्वप्रकाशसुखस्वरूपत्वेन ज्ञानानन्देकरूपत्वात् । तदुक्तम् ।

तस्मादविद्यास्तमयो नित्यानन्दः प्रकीर्तितः ।

निःशेषदुःखच्छेदाच्च पुरुषार्थः परो मतः ॥

इति । न च—अर्थभेदाभावे सुखप्रकाश इति सह प्रयोगो न
स्यात्—इति वाच्यम् । अविद्याकल्पितदुःखजडात्मकत्वरूपव्यावृत्ति-
भेदेन तदुपपत्तेः । न च—स्वप्रकाशसुखस्य स्वतः स्फुरणे ऽपि दुःखा-
भावस्य अस्फुरणात् अपुमर्थता—इति वाच्यम् । दुःखाभावस्यापि
आत्मानतिरेकेण आत्माभिन्ने सुखे स्फुरणे सति तस्यापि स्फुर-
णात् । तत्त्वेन स्फुरणस्य अप्रयोजकत्वात् च । तस्मात् स्वप्रकाशचि-
द्विभं सुखं इति दिक् ।

इति चिदंशस्य मुक्त्यन्वयित्वनिरूपणम् ।

अथ जीवन्मुक्तिः । अथ कथं नष्टाविद्यस्य जीवन्मुक्तस्य अविद्या-
वत्पुरुषवद्भव*हारः इति ?—चेत् । उच्यते । अविद्यालेशाङ्गीकारात् ।
तथा हि । यद्यपि ज्ञानेन अज्ञानं निवर्तितमेव दीपेनेव तमः ।
तस्य तद्विरोधिस्वभावत्वात् । तथापि तदुपादेयं अहङ्कार-देहादि
निरूपादानमेव यावत्प्रारब्धकर्मभोगं अनुवर्तते । दृष्टत्वादेव । न हि
दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम ।

तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्यते ‡ ।

इति श्रुतिश्च । किञ्च । तार्किकैरपि हि समवायिकारणनाशात्
द्रव्यनाशमङ्गीकुर्वद्भिः निरूपादानं द्रव्यं चणमात्रं तिष्ठतीत्यङ्गीकृत-
तम् । नित्यपरमाणुसमवेतद्व्यणुकनाशे तु असमवायिकारणनाशादेव
द्रव्यनाशः । समवायिनिरूपितकारणनाशत्वमुभयोरनुगतमिति न

* अविद्यायुक्तपुरुषवत् अज्ञानिवत्—अहं दुःखी—इत्यादिश्ववहारः
कथं भवतीति शङ्का ? ।

† 'तदुपादेयं' अविद्योपादानकमित्यर्थः ।

‡ 'तस्य' एवमाचार्यवतो ऽस्य पुरुषस्य मुक्ताविद्याभिमानस्य । 'तावन्-
देव' तावानेव कालः 'चिरं' क्षयः 'सदात्मस्वरूपसम्पत्तेः' इति शेषः ।
क्रियान् कालः चिरमित्युक्ते ? 'यावत् न विमोक्ष्ये' न विमोक्ष्यते । येन
कर्मणा शरीरमारब्धं तस्योपभोगेन क्षयात् देहपातो यावदित्यर्थः । 'अथ'
तदैव 'सम्पत्स्यते' इति । नात्र अथशब्द आनन्तर्यार्थः । नहि देह-
मोक्षस्य सत्सम्पत्तेश्च कालभेदो ऽस्ति येन अथशब्द आनन्तर्यार्थः स्यात् ।

§ समवायेन कार्यम्पति यत्कारणं तन्नाशत्वमित्यर्थः ।

॥ 'उभयानुगतं' समवायिकारणनाशाऽसमवायिकारणनाशयोः अनु-
गतमित्यर्थः ।

अननुगमः । ये तु । असमवायिकारणनाशादेव सर्वत्र कार्यद्रव्यनाशं
अङ्गीकुर्वन्ति तेषामाश्रयनाशस्थले लक्षणद्वयं अनुपादानं कार्यं
तिष्ठति । एवमत्रापि प्रतिबन्धसन्निपाते बह्मकालावस्थितिः केन
वार्यते । प्रारब्धकर्मणश्च प्रतिबन्धकत्वं श्रुतिसिद्धम् । अन्तःकरण-
देहाद्यवस्थित्यन्यथानुपपत्तिसिद्धं च । तदुक्तम् ।

उपादाने विनष्टे ऽपि क्षणं कार्यं प्रती'यते ।

इत्याहुस्तार्किकस्तददस्माकं किं न सम्भवेत् ॥

तन्नूनां दिनसङ्ख्यानां तैस्तादृक् क्षण ईरितः ।

भ्रमस्यासङ्ख्यकल्पस्य योग्यः क्षण इच्छेयताम्* ॥

इति । अतएव शिष्यसेवकाद्यदृष्टमपि तत्र प्रतिबन्धकम् । तद-
भावमपेक्ष्य च पूर्वभिद्ध एवाज्ञाननाशः तत्कार्यमन्तःकरणादिकं
नाशयतीति न पुनर्ज्ञानापेक्षा । न जानामि—इत्यादिप्रत्ययस्तु तस्य

१ 'प्रवर्तते' इति ख. पुस्तके ।

* प्रारब्धकर्मणः निमित्तमात्रत्वात् तत्सद्भावमात्रेण उपादाने विनष्टे ऽपि
कार्यं कार्यानुवृत्तिः ? इति शङ्कायां न्यायशास्त्रसिद्धदृष्टान्तेन कार्यस्य अनु-
वृत्तिं सम्भावयति । तार्किकैस्तावत्—उपादानकारणस्य नाशे ऽपि क्षण-
मात्रं कार्यमवतिष्ठते—इत्युक्तम् । तद्वदेवात्रापि अहङ्कारदेहादिकं नि-
रुपादानमेव यावत्प्रारब्धकर्मभोगमनुवर्तते इति भावः ।

ननु—तार्किकैः कार्यस्य क्षणमात्रमवस्थानमङ्गीकृतम् । न चिरकालं—
इति चेत् । शृणु । संसारस्य अनादिकालानुवृत्तत्वात् तत्संस्कारवशात्
कुलाशयक्रममवत् चिरकालानुवृत्तिर्न विरुद्ध्यते इति सर्वमविरुद्धम् ।

निवृत्ताज्ञानस्यापि अज्ञाननाशजनितादनुपादानात् अन्तःकरणा-
अथादेव अज्ञानसंस्कारात् तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्यात् भवति ।

अन्तःकरणस्थित्यवधेः ।

इति विवरणकृतः । 'अहं ब्रह्मास्मि' इति चरमसाक्षात्का-
रानन्तरं—अहं ब्रह्म न भवामि—न जानामि—इत्यादिप्रत्ययो
नास्त्येव । यदि—परं घटं न जानामि—इत्यादिप्रत्ययः स्यात् ।
तदुपपादनाय चेयं संस्कारकल्पना—इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

अविद्यालेशमदेनापि अयमेव संस्कारो विवक्षितः । न हि सा
वयमज्ञानम् । येन कियत् नश्यति कियत् तिष्ठति—इति वाच्यम् ।
अनिर्वचनीयत्वात् । एकदेशाभ्युपगमे तु तन्निवृत्त्यर्थं पुनः चरमं
ज्ञानमपेक्षितमेव । तच्च मृतिकाले दुर्घटं—इति तत्त्वज्ञानसंस्कार-
नाशता तस्य अभ्युपेता । ततश्च संस्कारपक्षात् न कोऽपि विशेषः
इति । विस्तरस्तु स्वरूपप्रकाशे चतुर्थपरिच्छेदे इति दिक् ।

ननु—कथं महावाक्यार्थावगममात्रात् जीवन्मुक्तिः ? तस्या भग-
वता पतञ्जलिना अष्टाङ्गयोगमाह्वयप्रतिपादनात् । तथाहि ।

यम-नियमाम-नप्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-

समाधयो ऽष्टावङ्गानि [यो. द. पा. २ सूत्र. २८]

तत्र अहिंसा-सत्यास्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ३०

शौच-सन्तोष-तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधाना^१नि नियमाः ३२

१ 'तत्र' एतत् क. पुस्तके वङ्गदेशीयास्यातिकसोसायटीमुद्रितयोगसूक्ति-
पुस्तके च नास्ति । परं नैतदसाध्विति प्रतीमः ।

२ 'प्रणिधाना नियमा' इति क. पुस्तके पाठः ।

इति । एतत्सूत्रद्वयस्य व्याख्या । तत्र अग्रास्त्रीयप्राणिवधो हिंसा* । सा च कृत-कारित-अनुमोदित भेदेन त्रिधा । एवमयथार्थभाषणं अवह्यहिंसानुबन्धि यथार्थभाषणं च अनृतम् । तद्विरुद्धे सत्यम् ।

* एतेन औतं पञ्चालम्भनं हिंसा न भवतीति अवगम्यते । सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहो ऽहिंसा—इति व्याचष्टे योगभाष्यकारो भगवान् बादरायणः । योगवार्तिककृत् विज्ञानभिक्षुस्तु—आश्रमविहित-नित्यकर्माविरोधेन सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहो ऽहिंसा—इत्याह । आश्रमविहितनित्यकर्मणि शौचादौ क्षुद्रजन्तुहिंसाया अपरि-ह्यार्थत्वात् । अतएव योगिनां प्राणायामादिकं तत्पापक्षालनाय नित्यतया शास्त्रे विहितम् ।

योगवृत्तिकृत् धारेश्वरस्तु । - प्राणविशेषप्रयोजनव्यापारो हिंसा । तद-भावः अहिंसा—इत्याह । तन्मते हिंसायाः सर्वकालमेव परिह्यार्थत्वम् । वार्तिककृद्दुक्तं—शौचादिषु क्षुद्रजन्तुहिंसाया अपरिह्यार्थत्वं नैतत्सम्मतम् । शास्त्रीयपञ्चालम्भनमपि हिंसैवेति तदाशयः । इदमेव तु युक्तं प्रतीमः ।

† वृत्तिकृता—वाङ्-मनसयोर्यथार्थत्वं सत्यं—इत्युक्तम् । भाष्ये तु । यथार्थं वाङ्मनसे सत्यम् । यथा दृष्टं यथानुमितं तथा श्रुतं तथा वाङ्मनस्येति परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता । सा यदि न वक्षिका भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेत् इति । इत्येषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय । यदि च एवमप्यभिधीयमाना भूतोपघात-परैव स्यात् न सत्यं भवेत् । पापमेव भवेत् । तेन पुण्याभासेन पुण्य-प्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात् । तस्मात्परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात्—इति उक्तम् ।

स्तेयं अशास्त्रीयमार्गेण परद्रव्यस्वीकरणम्* । अशास्त्रीयस्त्रीपुंसव्य-
तिकरो मैथुनम्† । शास्त्राविरुद्धमार्गेण देहयाचानिर्वाहकाधिक-
भोगसाधनस्वीकारः परिग्रहः‡ । एते निवृत्तिलक्षणा उपरमा यमाः ।

एवं श्रौचमपि द्विविधम् । बाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्र मृज्जला-

* अत्र मूले 'अस्तेये' निरूपयितव्ये अभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीन-
निरूपणत्वात् आदौ स्तेयमेव क्लृप्तम् । तत्र—अशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां
परतः स्वीकरणं स्तेयम् । न तत्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपः स्तेयमिति । अत्र
विज्ञानभिक्षुणोक्तम् । प्रतियग्रहव्यावर्तनायाः शास्त्रपूर्वकमिति । चौर्ये-
णापि स्वत्वं ज्ञायत इत्यवगम्यते । अथ वा स्वीकरणं ममेति बुद्धिमात्रं भ्रम-
साधारणमिति । वृत्तौ तु—स्तेयं परस्वापहरणं तदभावः 'अस्तेयम्' इति ।

† भाष्ये—गुप्तेन्द्रियस्य उपस्थस्य संयमः 'ब्रह्मचर्यम्' इति । वार्तिके
तु । 'संयम' इत्यत्र अन्येन्द्रियसाहित्यमुपस्थस्य ग्राह्यम् । तेन—उपस्थस्य
विषये सर्वेन्द्रियव्यापारोपरमः ब्रह्मचर्यमिति क्लृप्तम् । तथा चोक्तं
दक्षसंहितायाम् ।

ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेत् अष्टधा क्लृप्तं पृथक् ।

स्मरणं कीर्तनं कौजिः प्रेक्ष्यं गुह्यभाषणम् ॥

सङ्गच्छपो ऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति । प्रेक्ष्यं रागपूर्वकं दर्शनमित्यर्थः । वृत्तौ तु न कोऽपि विशेषः ।

‡ विषयाणां अर्जन-रक्षण-क्षय-सङ्ग-हिंसादोषदर्शनादस्वीकरणं 'अप-
रिग्रहः' इति भाष्ये । परिग्रहे हिंसाद्या अपि दोषाः तेषां 'दर्शनात्' इति
• विशेष्यं दम्भाशक्त्यादिनिमित्तकास्वीकरणे ऽतिव्याप्तिवारणाय । हिंसा च
अत्र दाढप्रभृतीनां बोध्या इति वार्तिके । वृत्तौ तु—भोगसाधनां अस्वी-
करणं अपरिग्रहः इति । एते पञ्च यमशब्दवाचाः ।

दिभिः कायादिचालनं हितमितमेद्धाशनादि च बाह्यम् । मैत्री-
मुदितादिभिः मदमानादिचित्तमलचालनं आन्तरम् । सन्तोषः
विद्यमानभोगोपकरणात् अधिकस्य अनुपाधित्सारूपा चित्तवृत्तिः ।
तपः चुत्पिपामा-श्रीतोष्णादिद्वन्द्वसहनम् । काष्ठमौनाकारमौनादित्र-
तानि च । इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं काष्ठमौनम् । अवचनमात्रं
आकारमौनम् इति भेदः । स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राध्ययनम्* । ईश्वर-
प्रणिधानम् सर्वकर्मणां तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपेक्षतयार्पणम् ।
प्रणवादिजपो वा यथाधिकारम् । एते विधिरूपा नियमाः ।

ये अहिंसाद्याः पूर्वं पञ्च यमा उक्ताः त एव जात्याद्यनवच्छेदेन
दृढभूमयो महाव्रतशब्दवाच्या भवन्ति । तदुक्तं पतञ्जलिना मुनिना ।
“ते जाति-देश-काल-समयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्” ३ १

१ ‘एते जाति-देश’ इति क. ख. पुस्तकयोः । वङ्गदेशीयास्यातिक-
सोसायटीमुद्रितयोगवृत्तिपुस्तके ऽपि एवमेव पाठः । तत्रैव ‘एते त्वि’ति
पाठान्तरं च । काशीस्थपाठशालामुद्रितयोगवार्तिकपुस्तके तत्रैव मुद्रित-
श्यासभाष्यपुस्तके च केवलं ‘जाति-देश’ इत्येव वर्तते । तदशुद्धमिति भाति ।

२ ‘सार्वभौममहाव्रतम्’ इति ग. पुस्तके वं. दे. अ. सो. मु. पुस्तके च
वर्तते । परमत्र ‘सार्वभौममहा०’ इत्येव साधु इति भाष्यादिभ्यो ऽवगम्यते ।

* ‘स्वाध्याय’शब्देन ‘मोक्षशास्त्राध्ययनं’ इति यदुक्तम् । तन्न मीमां-
सकैराद्रियते । तेषां मते “अहरहः स्वाध्यायमधीयीत” इत्यादिवाक्यैः
स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । न केवलमोक्षशास्त्रस्यैवाध्ययनमित्यादि । वस्तु-
तस्तु । सु—अध्यायः उत्तमं अध्ययनं—अर्थात् यस्य यस्य येन येन अधीतेन
ऐहिक-पारलौकिकसुखसाधनं भवति तस्याध्ययनमेव स्वाध्यायः । वेदस्य
च सर्वविद्यानिधानत्वात् स एव स्वाध्यायशब्देन गृह्यते । तस्मात् यथा
प्रवृत्तिमार्गपरस्य त्रय्यध्ययनं स्वाध्यायः तथैव निवृत्तिनिरतस्य मोक्ष-
शास्त्राध्ययनमपि स्वाध्याय एवेत्यलं बहूना पाण्डित्येन ।

इति । तत्र अहिंसा जात्यवच्छिन्ना यथा*—हिंसारूपव्यसनपरस्य
 मृगातिरिक्तान् न हनिष्यामि—इति । सैव देशावच्छिन्ना यथा—क्षेत्रे
 न हनिष्यामि—इति । एवं कालावच्छिन्ना यथा—पर्वणि न हनिष्या-
 मि—इति । सैव प्रयोजनविशेषरूपममयावच्छिन्ना यथा—क्षत्रियस्य
 देव-ब्राह्मणप्रयोजनमन्तरेण न हनिष्यामि—इति । एवं विवाहादि-
 प्रयोजनव्यतिरेकेण† अन्नं न वदिष्यामि—इति । एवं आपत्काल-
 व्यतिरेकेण‡ इन्द्रदयाद्यतिरिक्तं स्तेयं न करिष्यामि—इति । एवं

* अत्र अहिंसादीनां पञ्चानामपि यमानां त्रिभिर्जात्यादिभिरनवच्छेदो
 विवक्षितः । तत्र अहिंसाख्यस्य मुख्यत्वात् प्राथम्यम् ।

† अन्तर्भाषणस्य सर्वथा वर्ज्यत्वे ऽपि विवाहादिष्वदोषः । तथाच
 अतिः ॥

“सत्यान्वते मिथुनीकरोति” ।

इति । भागवते ऽपि ।

“स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।

गो-ब्राह्मणार्थे हिंसायां नान्तं स्याज्जगृप्सितम्” ॥

इति । ‘स्त्रीषु’ प्रोत्साहनेन वशीकरणे । ‘नर्मणि’ परिहारे ।
 विवाहे च वरादिस्तुतौ । ‘हिंसायां’ च कस्यचित् प्राप्तायां अन्तं न
 दोषाय । तथाच याज्ञवल्क्यः ।

“वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साध्यन्तं वदत्” ।

इत्यादिवाक्यैः विवाहादिषु अन्तर्भाषणस्य अदुष्टत्वाभिधानात् तत्रा-
 न्तवाद्यपि सत्यवागेव भवति । परमेतदवच्छिन्नं सत्यं महाव्रतसंज्ञकं
 भवतीत्याशयः ।

‡ स्तेयं निन्द्यमपि आपदि प्राणरक्षणार्थं इन्द्रदयादिरूपं स्तेयं न दोषा-
 वद् भवतीत्याशयः ।

ऋतुव्यतिरिक्तकाले* पत्नीं न गमिष्यामि—इति । एवं गुर्वादिप्रयो-
जनमन्तरेण न प्रतिग्रहिष्यामि—इति । यथायोग्यव्यवच्छेदो द्रष्टव्यः ।

एतादृगवच्छेदपरिहारेण यदा सर्वजाति-सर्वदेश-सर्वकाल-सर्व-
प्रयोजनेषु भवाः सार्वभौमाः अहिंसादयो भवन्ति महता प्रयत्नेन
परिपाल्यमानत्वात् तदा ते महाव्रतशब्देनोच्यन्ते । एतादृशव्रत-
दार्षी च काम-क्रोध-लोभ-मोहानां चतुर्णाञ्चपि नरकद्वारभूतानां
निवृत्तिः† इति सूत्रद्वयार्थः इति दिक् ।

* एवं स्त्रीसङ्गस्य वर्ज्यत्वे ऽपि गृहस्थस्य—

“ऋतुञ्जातां तु यो भार्यां गृहे तिष्ठन्न गच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः” ॥

इत्यादिनिषेधात् ।

“ऋतौ भार्यामुपेयात् । स ब्रह्मचारी” ।

• इत्यादिविधेश्च ऋतुकाले भार्यागमने ऽपि ब्रह्मचर्यहानिर्न भवतीत्यर्थः ।

† ननु—कुश-समिधाहरणादिवैध्वंसानामपि परित्यागे नित्यकर्म-
परित्यागेन प्रत्यवायापत्तिः स्यात्—इति चेत् । मैवम् ।

“सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते

सर्वाणि दुःखेषु तद्योद्विजन्ति ।

तेषां भयोत्पादनजातखेदः

कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेदः” ॥

इति मोक्षधर्मादिवाक्यैः ‘जातवेदस्य’ उत्पन्नात्मज्ञानस्य योगिनः काश्च-
णिकस्य बाह्यकर्मत्वानुज्ञया अयोगिनामेव बाह्यकर्माकरणे प्रत्यवायात्
योगरूपस्यैव नित्यकर्मणो मन्वादिभिर्विहितत्वाच्च ।

स्थिरसुखमासनं पद्म-खस्तिकाद्यनेकविधम् । पूरक-कुम्भक-रेच-
काद्यनेकविधः प्राणायामः । श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यो
विमुखीकरणं प्रत्याहारः । हृत्पुण्डरीकादौ मनसः चिरकालस्था-
पनं धारणा । एवमेकत्र धृतस्य चित्तस्य विशिष्य विशिष्य
भाव्याकारवृत्तिप्रवाहो ध्यानम् । सर्वथा विजातीयप्रत्ययानन्तरितः
सजातीयप्रत्ययप्रवाहः मृमाधिः । स तु चित्तभूमिभेदेन द्विविधः ।
सम्यग्ज्ञातो ऽसम्यग्ज्ञातश्च । तत्र चित्तस्य पञ्च भूमयो भवन्ति । चिप्रं
मूढं विचिप्रं एकाग्रं निरूढम्—इति ।

तत्र सर्वदा रागादिवशात् विषयेषु अभिनिविष्टं चिप्रम् ।
तन्द्रादियस्तं मूढम् । सर्वदा विषयामकमपि कदाचित् ध्याननिष्ठं
चिप्राद्विशिष्टतया विचिप्रम् । तत्र चिप्र-मूढयोः समाधिगणैव
नास्ति । विचिप्रे तु चेतसि कादाचित्कः समाधिः । स तु विचेप-
प्राधान्यात् योगपत्रे ऽपि नास्ति । किन्तु तीव्रतरपवनविचिप्रप्रदौ-
पवत् स्वयमेव नश्यति । एकाग्रं त्वेकविषयकधारावाहिकवृत्तिसमर्थं
सत्त्वोद्वेकेन तमोगुणहततन्द्रादिरूपलयाभावात् आत्माकारावृत्तिः सा
च रजोगुणहतचाञ्चल्यरूपविचेपाभावादेकविषयैव इति । शुद्धे सत्त्वे
भवति चित्तमेकाग्रम् । अस्यां भूमौ सम्यग्ज्ञातः समाधिः । अत्र
धेयाकारावृत्तिरप्यस्ति । तदकम् ।

ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहो ऽहङ्कृतिं विना ।

स सम्यग्ज्ञातममाधिः स्यात् ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः ॥

इति । तत्र सोऽपि मुमुक्षुणा हेयः । सवितर्कसविचारमान-
न्दास्मितभेदेन चतुर्धा भवति । सूत्र च ।

वितर्क-विचारानन्दास्मितानुगमात् सम्यग्ज्ञातः ।

इति । तत्र सम्यक् संग्रह-विपर्ययादिरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रक-
र्षण विशेषरूपेण ज्ञायते भाव्यस्वरूपं येन स सम्यग्ज्ञातः समाधिः ।
भावनाविशेष इति यावत् । भावना तु भाव्यस्य विषयान्तरपरि-
हारेण चेतसि पुनःपुनः निवेशनम् । भाव्यं च त्रिविधम् । ग्राह्य-
ग्रहण-गृहीतभेदात् । ग्राह्यमपि द्विविधम् । स्थूल-सूक्ष्मभेदात् ।
तत्र यदा स्थूलं महाभूतेन्द्रियात्मकं षोडशविकाररूपं विषयमादाय
पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोत्प्रेषणेन च भावना प्रवर्तते तदा सवितर्कः
समाधिः । अस्मिन्नेवात्मने पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोत्प्रेषणान्य-
त्वेन च यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्वितर्कः । एतौ उभावपि
अत्र वितर्कशब्देनोक्तौ ।

तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य तस्य देश-काल-
धर्मावच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचारः समाधिः ।
अस्मिन्नेवात्मने देश-काल-धर्मावच्छेदं विना धर्मिमात्रावभासित्वेन
यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्विचारः । एतौ उभावपि अत्र
विचारशब्देनोक्तौ ।

सो ऽयं ग्राह्यसमाधिः ।

१ 'सविकल्पः' इति ख. पुस्तके ।

२ 'निर्विकल्पः' इति ख. पुस्तके ।

यदा रजस्तमोलेशानुविद्धं अन्तःकरणसत्त्वं विभाव्यते तदा गुणाभावात् चिच्छक्तेः सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्य उद्रेकात्मानन्दः समाधिर्भवति । अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयः सत्वान्तरं प्रधानं पुरुषरूपं च न पश्यन्ति ते विगतदेहाकारत्वात् । विदेह-शब्देनोच्यन्ते ।

सोऽयं ग्रहणसमाधिः ।

ततः परं रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धसत्वमालम्बनीकृत्य या भावना प्रवर्तते तस्यां ग्राह्यस्य सत्वस्य न्यग्भावात् । चिच्छक्तेरुद्रेकात् सत्तामात्रावशेषत्वेन यः समाधिः सोऽस्मिता—इत्युच्यते । न च अहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः । यत्र अन्तःकरणसत्त्वं उल्लेखेन विषयान् वेदयते सोऽहङ्कारः । यत्र तु अन्तर्मुखतया प्रतिलोम-परिणामेन प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रमवभासति सा अस्मिता । अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषाः ते परं पुरुषमपश्यन्तः चेतुः प्रकृतौ लीनत्वात् प्रकृतिलया इत्युच्यन्ते ।

सोऽयं गृहीतसमाधिः ।

अस्मितामात्रगृहीतनिष्ठत्वात् ये तु परंपुरुषं विविच्य भावनायां प्रवर्तन्ते तेषामपि केवलपुरुषविषया विवेकख्यातिगृहीतसमाधिरपि नास्मितसमाधिः । विवेकेन अस्मितायाः त्यागात् । तत्र गृहीत-भानपूर्वकमेव ग्रहणभानम् । तत्पूर्वं च सूक्ष्मग्राह्यभानम् । तत्पूर्वं स्थूलग्राह्यभानम् । इति स्थूलविषयो द्विविधोऽपि वितर्कचतुष्टये-

नानुगतः । एवं द्वितीयो वितर्कविकलः तृतीयानुगतः । तृतीयो वितर्क-विचाराभ्यां विकलो द्वितीयानुगतः । चतुर्थो वितर्क-विचारानन्दैर्विकलो ऽस्मितामात्रः इति चतुरवस्थो ऽयं सम्प्रज्ञातः ।

एवं सवितर्क-सविचार-सानन्द-सास्मिताश्च समाधयो अन्तर्धानादिषिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधितया च हेत्या एव मुमुक्षुभिः । तदुक्तं योगवासिष्ठे ।

सर्वैश्चाजालसंशान्तौ आत्मलाभोदयो हि यः ।

स कथं सिद्धिवाञ्छायां मग्नचित्तेन लभ्यते ॥

न केचन जगद्भावास्तलञ्जं रजयन्धमी ।

नागरं नागरौकान्तं कुयामललना इव ॥

इति । अतएव मुक्तिविरोधिसमाधीनां फलमुक्तं वायुपुराणे ।

दशमम्बन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥

पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसङ्घा न विद्यते ।

इति । गृहीदृग्दृग्णयोरपि चित्तवृत्तिविषयत्वात् ग्राह्यकोटा-
वेव निवेश इति विवेकः । एत एव सविचारा निर्विचाराश्च
सूक्ष्मविषया व्याख्याताः । सूत्रं च ।

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ।

इति । तत्र पार्थिवस्य अन्तर्गन्धतन्मात्रं विषयः । आप्यस्यापि
रसतन्मात्रम् । तैजसस्य रूपतन्मात्रम् । वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रम् ।

नभसः शब्दतन्मात्रम् । तेषामहङ्कारः । तस्य लिङ्गमात्रं महत्त-
त्वम् । तस्यापि अलिङ्गं* प्रधानं सूक्ष्मो विषयः । सप्तानामपि प्रक-
तौनां प्रधान एव सूक्ष्मताविश्रान्तिः यद्यपि प्रधानादपि पुरुषः
सूक्ष्मो ऽस्ति तथापि अन्वयिकारणाभावात् न तत्र तादृक् सूक्ष्म-
त्वम् । किन्तु सर्वान्वयिकारणे प्रधान एव निरतिशयं सौक्ष्म्यं
व्याख्यातमिति सूत्रार्थः । तथा च अयमेव सबीजः समाधिः ।
तत्र—सवितर्क—निर्वितर्क—सविचार—निर्विचाराणां मध्ये निर्वि-
चार एव त्रयाणां फलम् । निर्विचारस्य फलमाह ।

निर्विचारवैशारद्ये ऽध्यात्मप्रसादः ।

इति । निर्विचारस्य प्रकृष्टाभ्यासबलात् । 'वैशारद्ये' रजस्तमो
ऽनभिभूतसत्वोद्रेके सति 'अध्यात्मप्रसादः' । ततो ऽविद्यास्मित-
रागद्वेषाभिवेशादिरूपक्लेशवासनादिरहितस्य चित्तस्य क्रमा'जनु-
रोधी स्फुटः^१ प्रज्ञालोकः^२ प्रादुर्भवति । तथा च सूत्रम् ।

१ क. ख. पुस्तकयोः 'क्रमानुरोधी' इति पाठः । परमयं न समीचीनम् ।
ग. पुस्तके 'भूतार्थविषयः क्रमानुरोधी' इति पाठः ।

२ 'स्फुटप्रज्ञालोकः' इति ख. पुस्तके ।

* न क्वचिन्नीयते न वा किञ्चिद्विज्ञेयति गमयतीति 'अलिङ्गं' प्रधान-
मिति । एतदेवातिसूक्ष्मम् ।

† 'क्रमानुरोधी' युगपत्सर्वार्थग्राही । स्फुटः प्रखलः स प्रज्ञास्य
आलोक इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे पारमर्षिगाथा उदाहृता भगवता भाष्य-
कृता । सा च—

प्रज्ञाप्रसादमाबुध्य अशोच्यः शोचतो जनान् ।

भूमिष्ठानिव शैलस्यः सर्वान् प्राप्नो ऽनुपश्यति ॥ .

इति ।, पुस्तकान्तरे 'प्रज्ञाप्रसादभागेवमशोच्यः' इति पाठः ।

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा* ।

इति । वैशारद्येन समाहितस्य चित्तस्य योगिनो यः प्रज्ञासोको जायते सा ऋतम्भरा । सा तु—

श्रुता^१नुमान-ज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ।

इति । ननु—चिप्र-मूढ़-विचिप्राख्यसंस्काराणां एकाग्रभूमौ निर्विचारादिसंस्कारैः नाशितानामपि निर्विचारादिसंस्काराणां विद्यमानत्वेन तैश्चाख्यमानस्य चित्तस्य कथमध्यात्मप्रसादः ? कथं वा ऋतम्भरा प्रज्ञा ? तत्राह ।

१ क. पुस्तके 'श्रौतानुमानं' इति पाठः । क. सु. ए. सो. पुस्तके 'श्रौतानुमान-प्रज्ञाभ्यां सामान्यविषया०' इति पाठान्तरम् अथमेव वृत्तिकदभिमत इवेति प्रतिभाति ।

* ऋतं सत्यं विभर्ति कदाचिदपि न विपर्ययेण आच्छाद्यते सा 'ऋतम्भरा' अन्वर्था चेयं संज्ञा । सा सत्यमेव विभर्ति न तत्र विपर्यासज्ञानगन्धो ऽप्यस्ति । योगकाले प्रकृष्टा प्रज्ञा भवति इत्यत्र स्मृतिप्रमाणं यथा,—

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुच्चमम् ॥

इति ।

† 'श्रुतं' आगमज्ञानं 'अनुमानं' उक्तलक्षणं ताभ्यां या जायते प्रज्ञा सा सामान्यविषया । शब्द-लिङ्गयोः विशेषप्रतिपत्तौ न हि सामर्थ्यम् । एवं हि निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवा ताभ्यां विकल्पात् । विशेषविषयत्वात् । अस्यां हि सूत्रादीनामपि स्मृत्यैव रूपेण प्रतिभासनं भवति ।

“तच्चः संस्कारो ऽन्यसंस्कारविरोधी*” ।

इति । ननु—भवतु व्युत्थानसंस्काराणां अतत्त्वविषयप्रज्ञाजनितानां तत्त्वविषयसम्प्रज्ञातसमाधिप्रज्ञाजनितसंस्कारैः प्रतिबन्धः । सम्प्रज्ञातसंस्काराणां प्रतिबन्धकाभावात् एकाग्रभूमावेव सबीजः समाधिः स्यात् । न तु निर्बीजः । तच्चाह ।

“तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधात्^१ निर्बीजः समाधिः†” ।
इति । सोऽपि द्विविधः भवप्रत्ययो उपायप्रत्ययश्च । तच्च भव-
प्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् । स च पञ्चविधः ।

“जन्मौषधि-मन्त्रतपः-समाधिजाः सिद्धयः‡” ।

१ ‘तच्चसंस्कार’ इति क. पुस्तके ।

२ ‘सर्ववृत्तिविरोधात्’ इति क. पुस्तके पाठः ।

* तथा प्रज्ञया जनितः ‘तच्चः’ यः संस्कारः सो ऽन्यान् व्युत्थानजान् समाधिजांश्च संस्कारान् प्रतिबध्नाति । स्वकार्यकरणाक्षमन् करोति इत्यर्थः ।

† ‘तस्यापि’ सम्प्रज्ञातस्यापि ‘निरोधे’ प्रविलये सति ‘सर्वासां’ “चित्त-
वृत्तीनां स्वकारणे प्रविलयात् या या संस्कारमात्रा वृत्तिरूपेति तस्यां
तस्यां नेतिनेतीति केवलं पर्युदासनात् निर्बीजः समाधिराविर्भवतीति ।

‡ ऐहिकेन कर्मणा देवादिदेहान्तरे जन्ममात्रेण भवन्तीं षष्टिमादि-
सिद्धिर्जन्मसिद्धिरिति भ्रष्ट-वार्तिककारैः । वृत्तिद्वयं तु पञ्चादीनां आ-
काशगमनादिकमपि जन्मसिद्धिरिति । तन्न साधु इति प्रतिभाति ।

सौषधिसिद्धयो यथा पातालादौ रसायनाद्युपभोगात् कायदाह्यादयः ।
मन्त्रसिद्धिः यथा मन्त्रजपात् केषांचित् आकाशगमनादि । तपःसिद्धि-
र्यथा विन्धामित्रादीनाम् । समाधिसिद्धयः पूर्वमुक्ताः यताः सिद्धयः पूर्व-
जन्मनि क्षयितकेशानामेव जायन्ते ।

इति न्यायात् । मुमुक्षूणां उपायप्रत्ययमाह ।

अद्धा-वीर्य-सृति-समाधि-प्रज्ञा-पूर्वक इतरेषाम् ।

[१।२०] ।

इति । इतरेषां पूर्वोक्तविलक्षणानां आत्मानात्मविवेकदर्शिनां यः समाधिः स अद्धापूर्वकः । अद्धादयः पूर्वं उपाया यस्य । अद्धा योगविषये चित्तप्रसादः । सा हि जननौव योगिनां पाति । ततो वीर्यं उत्साहः । ततः समुपजातवीर्यस्य पाश्चात्यासु भूमिषु सृतिः* इति । एतस्य प्रयोजनमाह ।

“ततः प्रशान्तवाहितात् संस्कारात्” ।

इति । प्रशान्तवाहितानामावृत्तिकस्य चित्तस्य निरिन्धनाग्निवत् प्रतिलोमपरिणामेन उपशमः । तथा च अयमेव सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलं विशोका नाम सिद्धिः । सर्वज्ञत्वादिकमनपेक्षमाणस्य योगिनो दृढभूमिः सन् धर्ममेघ इत्युच्यते । सूचितं च भगवता ।

“प्रसङ्गान्ने ऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः

समाधिः†” ।

इति । ‘प्रसङ्गानं’ सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिशुद्धात्मज्ञानं इति यावत् । ‘अकुसीदस्य’ विशोकानामसिद्धिफलमलिप्तोः सर्वथा द्वैत-

* ‘सृतिः’ अनुभूतासम्प्राप्तौ । ‘समाधिः’ एकाग्रता । ‘प्रज्ञा’ प्रज्ञा-तथ्यविवेकः ।

† यावतां तत्त्वानां यथाक्रमं व्यवस्थितानां परस्परविलक्षणस्वरूपविभावनं इत्यादि । अनेन प्रकृतधर्मस्यैव ज्ञानहेतुत्वमुक्तं भवति ।

भानरहितत्वेन धर्म—प्रत्यक्ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारं मेहति—सिद्धति—
इति. धर्ममेघः । तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थः । एतस्यापि फल-
माह ।

“ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः” ।

इति । ततः धर्ममेघात् अविद्या-अस्मिता-राग-द्वेषाणां प्रसुप्त-
तनुविच्छिन्नोदाररूपेण चतुरवस्थापन्नानामपि क्लेशानां निवृत्तिः ।
तथा च सूत्राणि ।

क्लेशमूलः कर्माश्रयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ [२ । १२] ।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः^१ [२ । १३] ।

इति । तत्र अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-
ख्यातिः अविद्या । बुद्धिपुरुषयोरभेदाभिमानो ऽस्मिता । साधन-
रहितस्यापि—सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति विपर्ययविशेषो रागः ।
दुःखसाधने विद्यमाने ऽपि—किमपि दुःखं मे माभूत्—इति विप-
र्ययविशेषो द्वेषः । आयुरभावे ऽपि—एतैः शरीरेन्द्रियादिभिः अनि-
त्यैरपि वियोगो मे माभूत्—इति आविद्धदङ्गनाबालं स्वाभाविकः
सर्वप्राणिसाधारणो मरणत्रासरूपो विपर्ययविशेषो ऽभिनिवेशः ।
तत्र असतो ऽनुत्पत्तेरनभिव्यक्तरूपेण अवस्थानं सुप्तावस्था तच्च प्रक-
तिलयानामेव । अभिव्यक्तस्यापि सहकार्यलाभात् कार्याजननं तन्व-
वस्था । ते च प्रतिपन्नभावनया तनवो योगिनामेव । अभिव्यक्तस्य
जनितकार्यस्यापि केनचित् बलवता अभिभवात् विच्छेदावस्था ।

१ 'भोगः' इति क. पुस्तके ।

अभिव्यक्तस्य प्राप्तधरुकारिसम्पत्तेः अप्रतिबन्धेन स्वकार्यकरत्नमुदारा-
वस्था । एतच्च सर्वसाधारणमिति ।

तथा च एतादृगवस्थाचतुष्टयविशिष्टानां अस्मितादीनां अवि-
द्यैव प्रसवभूमिः । सूत्रं च ।

“अविद्याचेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्” ।

इति अतएव अविद्यानिवृत्त्यैव क्लेशानां निवृत्तिः—इति सिद्धम् ।
एतच्च चित्तवृत्तिनिरोधंविना न सम्भवतीति—कथमुक्तं वाक्यार्थाव-
गममात्रेण जीवन्मुक्तिः ? कथं वा अज्ञान-तत्कार्यनिवृत्तिः ? वृत्ति-
निरोधस्य सम्पादयितुमशक्यत्वात् । तदुक्तम् ।

अंध्यभिपानान्महतः सुमेरोन्मूलनादपि ।

अपि वज्रशनात्साह्यो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥

इति । अतएव काशीखण्डे ऽप्युक्तम् ।

मात्मज्ञानादृते मुक्तिः तच्च योगं विना न हि ।

स च योगश्चिरं कालादभ्यासादेव जायते ॥

आत्मक्रीडस्य सततं सदात्ममिथुनस्य च ।

आत्मन्येव सुहृत्स्य योगसिद्धिर्न दूरतः ॥

दुर्निवारा मनोवृत्तिः यावत्सा न निवारयेत् ।

किं वदन्यपि योगस्य तदा नेदीयसीं कुतः ॥

यन्नास्ति सर्वलोकेषु तदस्तीति विरुद्धते ।

कथ्यमानं तदन्यस्य हृदये नावतिष्ठते ॥

खसंबेधं हि तद्ब्रह्म कुमारीस्त्रीसुखं यथा ।
 अयोगौ नैव जानाति जात्यन्ध इव वर्णिकान् ॥
 क्षणमप्येकमुदकं यथा न स्थिरतामियात् ।
 वाताहतं तथा चित्तं तस्मान्तस्य न विश्वसेत् ॥
 अतो ऽनिलं निरुन्धीत चित्तस्य स्थैर्यहेतवे ।
 तस्मान्मरुत्सिरेधार्थं षडङ्गं योगमभ्यसेत् ॥

—इति चेत् । अत्रोच्यते । यथा हि उक्तरीत्या चित्तवृत्तिनिरो-
 धपूर्वकात्मसाक्षात्कारो जीवन्मुक्तित्वसम्पादकः । तथा जडात् चैत-
 न्यविवेको ऽपि श्रवणादिपूर्वको न केवलं योग एवावश्यकः । तदुक्तं
 वासिष्ठे ।

द्वौ क्रमौ चित्तनाशाय^१ योगो ज्ञानं च राघव ।
 योगो वृत्तिनिरोधो^२ हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥
 असाध्यः कस्यचित् योगः कस्यचित् तत्त्वनिश्चयः ।
 प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ॥

इति । अतएव भगवत्पूज्यपादाः कुत्रापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां
 न व्युत्पादयाम्बभूवुः । अतएव च श्रौतनिषदाः परमहंसाः श्रौते
 वेदान्तविचारे एव गुरुमुपसृत्य प्रवर्तन्ते ब्रह्मसाक्षात्काराय । न
 योगे । तस्य अशुद्धान्तःकरणपरत्वात् । तदुक्तं अखिलवेदार्थविद्धि-
 विद्यारण्यैः ध्यानदीपे ।

१ 'चित्तनाशस्य' इति क. ग. पुस्तकयोः ।

२ 'योगश्चित्तनिरोधो' इति क. पुस्तके ।

*“बुद्ध्याकुलचित्तानां^१ विचारात् तत्त्वधीर्न हि ।

योगोमुख्यस्ततस्तेषां^२ धीदर्पस्तेन नश्यति ॥

अव्याकुलधियां मोहमात्रेणाच्छादितात्मनाम् ।

साङ्ख्यनामा^३ विचारः स्यात् मुख्यो झटिति सिद्धिदः” ॥

इति । चित्रदीपारम्भे च ।

† संसारःपरमार्थो ऽयं संसृजः स्वात्मवस्तुनि ।

इति भ्रान्तिरविद्या स्यात् विद्ययैषा निवर्तते^४ ॥

१ ‘चित्तस्य’ इति ग. पुस्तके । क. पुस्तके तु ‘व्याकुलचित्तत्वात्’ इति ।

२ ‘स्तस्य’ इति ग. पुस्तके ।

३ ‘साङ्ख्यशास्त्रविचारो ऽयं’ इति क. पुस्तके ।

४ ‘विनश्यति’ इति ख. ग. पुस्तकयोः ।

* ब्रह्मविचारासम्भवे योगाभ्यासः कर्तव्य इत्युक्तं तत्र विचारासम्भवे किं कारणं ? इति चेत् । श्रद्धा । यतः अतिशयेन व्यग्रबुद्धीनां विचारेण तत्त्वज्ञानं न सम्भवति । अतो योगः कर्तव्यः । तेन योगेन बुद्धेः दर्पः^१ नश्यति अतः स एव व्याकुलचित्तस्य मुख्य इत्यर्थः । अव्याकुलधियां केवलं अज्ञानमात्रेण आच्छादितात्मनां ‘साङ्ख्यनामा’ साङ्ख्यपदवाच्यः विचार एव मुख्यः । यतो ऽयं शीघ्रं सिद्धिं ददाति इति योजना । अयमत्र निष्कृष्टो ऽर्थः । विषयव्यग्रबुद्धीनां योगाभ्यासेन बुद्धिस्थैर्यं भवति । स्थिरायां तस्यां विचारेण ज्ञानमुत्पद्यते । अतो बुद्धिस्थैर्यायैव योगः न ज्ञानाय । तत्तु वेदान्तविचारादिनैव भवतीति सर्वं समञ्जसम् ।

† आत्मनि आरोपितस्य संसारस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धये तन्मूलभूतां अविद्यां आह । ‘अयं संसारः परमार्थः’ सत्यः स्वात्मवस्तुनि संसृजश्च एव-
अकारा या भ्रान्तिः सा अविद्या । सा च ज्ञानेन निवर्तते । अज्ञानस्य ज्ञानैकनाशत्वात् ।

*आत्माभासस्य जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः^१ ।

इति बोधो भवेत् विद्या लभ्यते ऽसौ विचारणात् ॥

सदा विचारयेत्तस्मात्प्रजगज्जीवपरात्मनः ।

जीवभावजगद्भावबाधे स्वात्मैव शिष्यते ॥

†नाप्रतीतिस्तयोर्बाधः किन्तु मिथ्यात्वनिश्चयः ।

नो^२चेत्सुषुप्तिमूर्च्छादौ मुच्येतायन्नतो जनः ॥

‡परमात्मावशेषो ऽपि तत्सत्यत्वविनिश्चयः ।

न जगद्विस्तृतिर्नोचेत् जीवन्मुक्तिर्न सम्भवेत् ॥

१ 'नात्मवस्तुनि' इति ख. पुस्तके ।

२ 'एवं चेत् सुषुप्तिमूर्च्छासु' इति क. पुस्तके ।

* विद्यया अविद्या निवर्तते इत्युक्तम् । तत्र विद्यास्वरूपमाह । 'आत्मा-
भासस्य' अविद्याभासस्य जीवस्यैव संसारः । आत्मवस्तुनः न । एवमकारकं
ज्ञानमेव विद्या । सा च वेदान्तविचारादिना लभ्यते । तस्मात् सदा जगत्-
जीव-परमात्मस्वरूपविचारः कर्तव्यः । ननु—परात्मैव विचार्यताम् ।
मोक्षावस्थायां फलरूपेण तस्यैव अवस्थानात् । जीव-जगतोर्विचारः क्वोप-
युज्यते ? इति चेत् । तयोरपवादे जीवभाव-जगद्भावबाधे केवलमात्मैव
अवशिष्यते । अतः बाधार्थं तयोरपि विचारः कर्तव्य इत्याह ।

† ननु—जीव-जगतोर्बाधं तदप्रतीत्या व्यवहारलोपः प्रसज्येत—इति चेत् ।
न । बाधो नाम तयोरेप्रतीतिः न । किन्तु तयोर्मिथ्यात्वनिश्चय एव
बाधः । नोचेत् सुषुप्ति-मूर्च्छादावपि स्वत एव द्वैतप्रतीत्यभावात् तत्त्वज्ञानं-
विनापि मुक्तिः स्यात् । तच्च नैष्टम् ।

‡ 'स्वात्मैव शिष्यते' इत्यनेनापि परमात्मनः सत्यत्वज्ञानमेव विवक्षितम् ।
न तदतिरिक्तजगद्विस्तृतिः । नोचेत् जगद्विस्तृतौ सत्यां जीवन्मुक्त्यभाव-
प्रसङ्गः स्यात् ।

इति । एवमेव चिन्दीपसमाप्तावपि ।

*प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा देहेन्द्रियमनोधियाम् ।

न किञ्चिदपि वैषम्यमस्यज्ञानि-विबुद्धयोः ॥

ब्राह्म्य-ओत्रिययोर्वेदपाठापाठकृता भिदा ।

नाहारादावस्ति भेदः सोऽयं न्यायो ऽत्र योज्यताम् ॥

†वैराग्यबोधोपरमाः सहायास्ते परस्परम् ।

प्रायेण सह वर्तन्ते वियुज्यन्ते क्वचित् क्वचित् ॥

‡हेतु^१-स्वरूप-कार्याणि भिन्नान्येषामसङ्करः ।

यथावद्वगन्तव्यः शास्त्रार्थं प्रविविच्यता ॥

१ 'हेतु-स्वरूप-कार्याणां भिन्नानामेव सङ्करः' । इति ख. पुस्तके ।

* अज्ञानि-ज्ञानिनोः देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां प्रवृत्तौ निवृत्तौ न कश्चिदपि भेदः । यथा ओत्रियो वेदपाठं करोति ब्राह्म्यो न इयानेव भेदः । आहारा-दिकं त्वेकमेव । अयमेव न्यायो ऽत्र योज्यताम् ।

† वैराग्यं च ज्ञानं च उपरमश्च एते त्रयो ऽपि परस्परं सहायाः । अत एव प्रायेण सहैव च वर्तन्ते । क्वचित् वियुज्यन्ते च । एवं सति तेषा-मन्योन्यपरिहारेण अवस्थानदर्शनात् अभेदशङ्कायां तद्भेदादीनां भेदात् भेदो ऽवगन्तव्यः शास्त्रविवेकिना । तस्य विषयेषु दोषदृष्टिः वैराग्यस्य हेतुः । तेषां जिज्ञासा वैराग्यस्य स्वरूपम् । पुनः भोगेषु अदीनता अकार्यम् । इदन्त्यमपि असाधारणम् । एवं तत्त्वबोधस्यापि ।

‡“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ओतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” ।

इति श्रुतेः अवशादित्रयं हेतुः । सदसद्विवेचनं कूटस्थाहङ्कारादेश्च भेद-ज्ञानं स्वरूपम् । पुनः अन्योन्याध्यासरूपस्य ग्रन्थेः अनुदयः ज्ञानस्य कार्यम् “क्लिद्यन्ते सर्वसंशयाः” इत्युक्त्वात् ।

दोषदृष्टिर्जिज्ञासा च पुनर्भोगेष्वदीनता^१ ।
 असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयो ऽप्यमी ॥
 'श्रवणादित्रयं' तद्वत् तत्त्वमिथ्याविवेचनम् ।
 पुनर्गन्धेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः ॥
 † यमादिधीनिरोधश्च व्यवहारस्य सङ्कथः ।
 स्युर्हेत्वाद्या उपरते इत्यसङ्कर ईरितः ॥
 † तत्त्वबोधः प्रधानः^२ स्यात् साक्षान्मोक्षप्रदत्वतः ।
 बोधोपकारिणावेतौ वैराग्योपकरावुभौ ॥

१ 'भोगेष्वधीनता' इति ग. पुस्तके ।

२ 'श्रवणादिकमप्येतत्' इति क. ग. पुस्तकयोः ।

३ 'प्रधानो ऽत्र' इति क. पुस्तके ।

* यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-ध्यान-धारणा-समाधयो ऽद्यौ 'उ-
 परमस्य' हेतुः । चित्तवृत्तिविरोधलक्षणो योगश्च स्वरूपम् । व्यवहारस्य
 नाशः कार्यम् इति । अतः परस्परं न सङ्करः ।

† ननु—किमेतेषां त्रयाणां समं प्राधान्यमिति चेत् । न ।

“तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । नान्यः पश्या विद्यते ऽपनाय ।

इति श्रुतेः तत्त्वबोध एव प्रधानः । इतरथोक्त उपकारित्वम् ।

“ब्राह्मणो निर्वेदमायाद् । समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्” ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः वैराग्योपरमयोः ज्ञानस्य सहकारित्वावगमात् इति भावः ।

‡ एषां त्रयाणां सहभावस्तु अनेकजन्माजितपुण्यपुण्यपरिपाकवशादेव
 भवति । अन्यथा तु प्रतिबन्धकापायानुसारेण पुरुषविशेषे कानविशेषेण
 कस्यचित् प्रतिबन्धो भवति । तत्रापि यस्य वैराग्योपरमजाभे ऽपि ज्ञानस्य
 प्रतिबन्धे सति मोक्षो न भवेत् तर्हि तस्य तत्त्वम्पादनं निष्कलमिति चेत् । न ।

* त्रयो ऽयत्यन्तपक्वाञ्चैन्महतस्तपसः फलम् ।
 दुरितेन क्वचित् किञ्चित् कदाचित् प्रतिबद्ध्यते ॥
 वैराग्योपरतौ पूर्णं बोधस्तु प्रतिबद्ध्यते ।
 यस्य तस्य न मोक्षो ऽस्ति पुण्यलोकस्तपोबलात् ॥
 पूर्णं बोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबन्धौ यदा तदा^१ ।
 मोक्षो विनि^२श्चितः किन्तु दृष्टदुःखं न नश्यति ॥
 † ब्रह्मलोकतृणीकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः ।
 देहात्मवत् परात्मत्वदार्ढ्यं बोधः समाप्यते ॥

१ 'यदा यदा' इति क. ख. पुस्तकयोः ।

२ 'मोक्षो ऽपि' निश्चितः' इति ग. पुस्तके ।

प्राप्य पुण्यकृतान्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो ऽभिजायते ॥

इति भगवद्ब्रह्मचर्यात् तपोबलात् पुण्यलोकप्राप्तिर्भवति । अथ च ।
 ज्ञानस्य पूर्वत्वे ऽपि वैराग्योपरमयोः प्रतिबन्धो यदा भवेत् तदा मोक्षो
 निश्चयेन भवेदेव । किन्तु । दृष्टदुःखस्य नाशो न स्यात् । जीवन्मुक्ति-
 सुखं न लभ्येत् इत्यर्थः ।

* इदानीं त्रयाणामपि परमावधिमाह । ब्रह्मलोकस्यापि तदवत् परि-
 गणनं वैराग्यस्य परमावधिः । देहात्मत्वबुद्धिवत् परात्मत्वदार्ढ्यं ज्ञानस्य
 परिषमाप्तिः भवति । यथा—सुषुप्तौ विषयादीनां विस्मृतिः यथा वि-
 स्मृतौ सत्यां उपरमस्यापि सीमा भवेत् । अनयैव हि अन्यत् तारतम्यं
 निश्चयेनम् ।

† ननु—तत्त्वबोधवतामपि रागादिमत्त्वेन वैषम्योपलम्भात् ज्ञानस्यापि
 युक्तिहेतुत्वं न शक्यं—इति चेत् । रागादेः व्याध्यादिवत् आरत्यकर्मफल-

सुप्तिवद्विस्मृतिः सीमा भवेदुपरमस्य^१ हि ।

दिशानया विनिश्चेयं तारतम्यमवान्तरम् ॥

^२प्रारम्भकर्मनानात् बुद्धानामन्यथान्यथा ।

^३प्रवृत्तिर्दृश्यते तत्र भ्रमितव्यं न पण्डितैः ॥

स्व स्व कर्मानुसारेण वर्तन्तां ते यथा^४ तथा ।

अविशिष्टः सर्वबोधः समामुक्तिरिति स्थितिः” ॥

इत्यादियन्येन । विस्तरस्तु स्वरूपप्रकाशे चतुर्थपरिच्छेदे जीव-
न्मुक्तिप्रक्रियायां अनुसन्धेय इति दिक् । तस्मादास्तिकपञ्चदर्शने ऽपि
गुरुशब्दाभिधेयस्य अमिद्धत्वात् वेदान्तदर्शनानुसारेण च प्रथम-
सुद्धर एव निरूपितत्वाच्च न घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तन्यायेन शिरसि
सुद्धरप्रहार उचितः ? किन्तु उचित एव इति शिवम् ।

१ ‘उपरतस्य’ इति ग. पुस्तके ।

२ ‘आरम्भकर्म’ इति ख. ग. पुस्तकयोः ॥ बुद्धानामित्यत्र ‘बुधानां’
इति च पाठान्तरम् ।

३ ‘वर्तनं तेन शास्त्रार्थे’ इति क. पुस्तके ।

४ ‘तथा तथा’ इति क. ख. पुस्तकयोः ।

त्वात् मुक्तिप्रतिबन्धकत्वं असिद्धम् । अतो न शास्त्रार्थं विप्रतिपत्तयम् ।
• स्व-स्वकर्मानुसारेण ते यथा तथा वर्तन्तां नाम । सर्वेषां ‘ब्रह्माहमस्मि’
—इति ज्ञानं एकाकारं निरवद्यब्रह्मरूपेणावस्थानं च समानं अतो न
आपि विप्रतिपत्तिरित्यसमप्रसङ्गेन ।

उपसंहारः ।

जीवतत्त्वं जगत्तत्त्वमीशतत्त्वं तृतीयकम् ।

स्थित्वैकाद्ग्रतन्त्रेषु तत्तद्युक्त्या निरूपितम् ॥१॥

पश्चाद्देवान्सद्युक्त्या अद्वैतश्रुतिमानतः ।

अद्वयं ब्रह्म संसिद्धं द्वैतस्यावसरः कुतः ॥२॥

अनेन भागवानौशः सच्चिदानन्दवियहः ।

प्रीयतां भक्तिभावेन भक्तानां भक्तवत्सलः ॥३॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीश्रीपाद-
शिष्यकाशीरकश्रीसदानन्दयतिविरचितायां अद्वैतब्रह्मसिद्धौ गुरु-
शब्दाभिधेयविचारे साङ्ख्य-पातञ्जलमतनिराकरणगर्भितप्रौढमीमां-
सकमतखण्डनव्याजेन दुर्दुरूढवादिशिरसि चतुर्थोऽंशं सुहृ-
प्रहारः ॥४॥ ओं तत्सत् ।

॥ समाप्तेयमद्वैतब्रह्मसिद्धिः ॥

ओं श्रीदक्षिणामूर्तये नमः ।

अथ वेदान्तडिण्डिमः ।

वेदान्तडिण्डिमस्तत्त्वमेकमुद्घोषयन्ति^१ यत् ।
आस्तां पुरस्तात्तत्तेजो दक्षिणामूर्तिमञ्जितम् ॥१॥
आत्मानात्मपदार्थौ द्वौ भोक्तृ-भोग्यस्य लक्षणौ ।
ब्रह्मैवात्मा न देहादिरिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२॥
ज्ञानाज्ञानपदार्थौ द्वावात्मनो बन्ध-मुक्तिदौ ।
ज्ञानान्मुक्तिर्निबन्धो^२ ऽन्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३॥
ज्ञात-ज्ञेयपदार्थौ द्वौ भास्य-भासकलक्षणौ ।
ज्ञाता ब्रह्म जगज्ज्ञेयमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४॥
सुख-दुःखपदार्थौ द्वौ प्रिय-विप्रियकारकौ ।
सुखं ब्रह्म जगद्दुःखमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५॥
समष्टि-व्यष्टिरूपौ द्वौ पदार्थौ सर्वसम्मतौ ।
समष्टिरीश्वरो व्यष्टिर्जीवो वेदान्तडिण्डिमः ॥६॥
ज्ञानकर्मपदार्थौ द्वौ वस्तुकर्त्तात्मतन्त्रकौ ॥

१ 'डिण्डिमस्तत्त्वमेकमुद्घोषयेद्वि यत्' इति पाठः क. पुस्तके ।

२ '० न बन्धो ऽन्य इति' इति ख. पुस्तके ।

ज्ञानान्मोचो न कर्मभ्य इति वेदान्तशिष्टमः ॥७॥
 श्रोतव्याऽऽव्ययरूपौ द्वौ पदार्थौ सुख-दुःखदौ ।
 श्रोतव्यं ब्रह्म नैवान्यदिति वेदान्तशिष्टमः ॥८॥
 चिन्त्याचिन्त्यपदार्थौ द्वौ विश्रान्ति-भ्रान्तिदायकौ ।
 चिन्त्यं ब्रह्म परं नान्यदिति वेदान्तशिष्टमः ॥९॥
 धेयाऽधेयपदार्थौ द्वौ धीसमाध्यसमाधिदौ ।
 ध्यातव्यं ब्रह्म नैवान्यदिति वेदान्तशिष्टमः ॥१०॥
 योगिनो भोगिनो वापि त्यागिनो रोगिणो ऽपि च ।
 ज्ञानान्मोचो न सन्देह इति वेदान्तशिष्टमः ॥११॥
 नं वर्णाश्रमसङ्केतेन कर्मोपासनादिभिः ।
 ब्रह्मज्ञानं विना मोच इति वेदान्तशिष्टमः ॥१२॥
 असत्यः सर्वसंसारो रसाभासादिदूषितः ।
 उपेक्ष्यो ब्रह्म विज्ञेयमिति वेदान्तशिष्टमः ॥१३॥
 वृथा क्रिया वृथा स्नापान् वृथा वादान् मनोरथान् ।
 त्यक्त्वा ब्रह्म विज्ञेयमिति वेदान्तशिष्टमः ॥१४॥
 स्थितो ब्रह्मात्मना जीवो ब्रह्मजीवात्मना स्थितम् ।
 इति सम्पश्यतां मुक्तिरिति वेदान्तशिष्टमः ॥१५॥
 जीवो ब्रह्मात्मना ज्ञेयो ज्ञेयं जीवात्मना परम् ।
 मुक्तिस्तदैक्यविज्ञानमिति वेदान्तशिष्टमः ॥१६॥
 सर्वात्मत्वात्परं ब्रह्म श्रोतुरात्मतया स्थितम् ।

नायासस्तत्त्वविज्ञप्ताविति वेदान्तडिण्डिमः ॥१७॥
ऐहिकं चामुभिकं च तापान्नं कर्मसञ्चयम् ।
त्यक्त्वा ब्रह्मैव विज्ञेयमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥१८॥
अद्वैत-द्वैतवादौ द्वौ सूक्ष्म-स्थूलदशां गतौ ।
अद्वैतवादान्मोक्षः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥१९॥
कर्मणो विस्तिवर्तन्ते निवर्तन्ते उपासकाः^१ ।
ज्ञानिनो न निवर्तन्त इति वेदान्तडिण्डिमः ॥२०॥
परोक्षासत्फलं कर्म ज्ञानं प्रत्यक्षसत्फलम् ।
ज्ञानमेवाभ्यसेत्तस्मादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२१॥
वृथा अमो ऽयं विदुषां वृथाऽयं कर्मिणां अमः ।
यदि न ब्रह्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२२॥
अलं यागैरलं योगैरलं भोगैरलं^२ धनेः ।
परस्मिन्ब्रह्मणि ज्ञात इति वेदान्तडिण्डिमः ॥२३॥
अलं वेदैरलं शास्त्रैरलं श्रुति-पुराणकैः ।
परमात्मनि विज्ञात इति वेदान्तडिण्डिमः ॥२४॥
नर्चा न यजुषाऽर्थी ऽस्ति न साम्नाऽथोऽस्ति^३ कश्चन ।
ज्ञाते ब्रह्मात्मविज्ञान इति वेदान्तडिण्डिमः ॥२५॥
कर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थमैकार्थ्यार्थमुपासना ।

१ 'तत्त्वविज्ञाने' इति ख. पुस्तके ।

२ 'तथा जनाः' इति क. ख. पुस्तकयोः ।

३ '०रलं सुतैः' इति क. पुस्तके ।

४ 'साम्नार्थोऽस्ति' ग. पुस्तके । 'वास्ति' क. पुस्तके ।

वेदान्तडिण्डिमः ।

मोक्षार्थं ब्रह्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२६॥
सञ्चितागामिकर्माणि दक्षन्ते ज्ञानवह्निना ।
प्रारब्धानुभवान्मोक्ष इति वेदान्तडिण्डिमः ॥२७॥
न पुण्यकर्मणो वृद्धिर्न हानिः पापकर्मणः ।
नित्यासङ्गात्मनिष्ठानामिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२८॥
बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकृतानां पापकर्मणाम् ।
प्रायश्चित्तं महाज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥२९॥
दृग्दृश्यौ द्वौ पदार्थौ तौ परस्परविलक्षणौ ।
दृग्ब्रह्म दृश्यं माया स्यात् इति वेदान्तडिण्डिमः ॥३०॥
अविद्योपाधिको जीवो मायोपाधिक ईश्वरः ।
मायाविद्यागुणातीत इति वेदान्तडिण्डिमः ॥३१॥
साकारं च निराकारं सगुणं चागुणात्मकम् ।
तत्त्वं तत्परमं ब्रह्म इति वेदान्तडिण्डिमः ॥३२॥
द्विजत्वं विधनुष्ठानात् विप्रत्वं वेदपाठतः ।
ब्राह्मण्यं ब्रह्मविज्ञानादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३३॥
सर्वात्मनास्थितं ब्रह्म सर्वं ब्रह्मात्मना स्थितम् ।
न कार्यं कारणाद्विन्नमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३४॥
सत्ता-स्फुरण-सौख्यानि भासन्ते सर्ववस्तुषु ।
तस्माद्ब्रह्ममयं सर्वमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३५॥
अवस्थात्रितयं यस्य क्रीडाभूमितया स्थितम् ।

१ 'निर्गुणं तथा' इति क० पुस्तके ।

२ 'अवस्थात्रितये' इति ग० पुस्तके ।

तदेव ब्रह्म जगौथादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३६॥
 यस्मादौ यच्च नास्त्यन्ते तन्मध्ये भातमप्यसत् ।
 अतो मिथ्या^१ जगत्सर्वमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३७॥
 घटकुल्यादिकं सर्वं मृत्तिकामात्रमेव च ।
 तथा ब्रह्म जगत्सत्यमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३८॥
 यदस्यादौ यदस्त्यन्ते तन्मध्ये भाति तत्त्वैयम् ।
 ब्रह्मैवैकमिदं सत्यमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥३९॥
 पुरुषार्थत्रयाविष्टाः पुरुषाः पञ्चवो भ्रुवम् ।
 मोक्षार्थी पुरुषश्रेष्ठ इति वेदान्तडिण्डिमः ॥४०॥
 षष्पिहत्य त्रयं हित्वा द्वयं भित्वाऽखिलातिगम् ।
 एकं बुद्ध्याऽश्रुते मोक्षमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४१॥
 हित्वा षट्कं च भित्वाथ गत्वाये चतुरस्रिकम् ।
 द्वयं हित्वाऽऽश्रयेदेकमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४२॥
 देहो नाहमहं देही देहसाचीति निश्चयात् ।
 जन्म-मृत्युप्रहीणोऽसाविति वेदान्तडिण्डिमः ॥४३॥
 प्राणो नाहमहं देवः प्राणसाचीति निश्चयात् ।
 चुत्पिपासोपशान्तिः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४४॥
 मनो नाहमहं देवो मनःसाचीति निश्चयात् ।
 शोक-मोहोऽपहानिः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४५॥

१ 'अतो मिथ्यैव तत्सर्वं' इति ख० ग० पुस्तकयोः ।

२ 'गान्ध्या' इति क० पुस्तके ।

३ 'मोक्षनिवृत्तिः स्यात्' इति क० पुस्तके ।

बुद्धिर्माहमहं देवो बुद्धिवाचीति निश्चयात् ।
 कर्तृभावनिवृत्तिः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४६॥
 माज्ञानं स्यामहं देवो ज्ञानवाचीति निश्चयात् ।
 सर्वानर्थनिवृत्तिः स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४७॥
 अहं वाचीति यो विद्याद्विविच्यैवं पुनः पुनः ।
 स एव मुक्तोऽसौ विद्वानिति वेदान्तडिण्डिमः ॥४८॥
 नाहं माया न तत्कार्यं तत्वाची परमोऽस्यहम् ।
 इति निःसंशयज्ञानान्मुक्तिर्वेदान्तडिण्डिमः ॥४९॥
 नाहं सर्वमहं सर्वे मम सर्वमिति स्फुटम् ।
 ज्ञाते तन्मे कुतो दुःखमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५०॥
 देहादिपञ्चकोशस्था या सत्ता वृत्तिभासने ।
 सा सत्तात्मा न सन्देह इति वेदान्तडिण्डिमः ॥५१॥
 देहादिपञ्चकोशस्था या स्फूर्तिरनुभूयते ।
 सा स्फूर्तिरात्मा नैवान्यदिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५२॥
 देहादिपञ्चकोशस्था या प्रीतिरनुभूयते ।
 सा प्रीतिरात्मा कूटस्थ इति वेदान्तडिण्डिमः ॥५३॥
 व्योमादिपञ्चभूतस्था या सत्ता भासते नृणाम् ।
 सा सत्ता परमं ब्रह्म इति वेदान्तडिण्डिमः ॥५४॥
 व्योमादिपञ्चभूतस्था या चिदेकानुभूयते ।
 सा चिदेव परं ब्रह्म नान्यद्देवान्तडिण्डिमः ॥५५॥
 व्योमादिपञ्चभूतस्था या प्रीतिरनुभूयते ।

वेदान्तडिण्डिमः ।

सा प्रीतिरेव ब्रह्म स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५६॥

देहादिकोशगा सत्ता या सा व्योमादिभूतगा ।

मानाभावान्न^१ तद्भेद इति वेदान्तडिण्डिमः ॥५७॥

सच्चिदानन्दरूपत्वाद्ब्रह्मैवात्मा न संशयः ।

श्रुतिप्रमाणसन्धानादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५८॥

न नाम-रूपे नियते सर्वत्र व्यभिचारतः ।

अनामरूपं सर्वं स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥५९॥

न जीव-ब्रह्मणोर्भेदः स्फूर्तिरूपेण विद्यते ।

स्फूर्तिरूपेण मानं स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६०॥

न जीव-ब्रह्मणोर्भेदः प्रियरूपेण विद्यते ।

प्रियभेदेन भावं स्यात् इति वेदान्तडिण्डिमः ॥६१॥

न जीव-ब्रह्मणोर्भेदो नाम्ना रूपेण विद्यते ।

नाम्नो रूपस्य मिथ्यात्वादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६२॥

न जीव-ब्रह्मणोर्भेदः पिण्डब्रह्माण्डभेदतः ।

व्यष्टिः समष्टिरेकत्वादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६३॥

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ।

जीवन्मुक्तस्तु तद्विद्वानिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६४॥

१ 'मानाभावान्तच्छेद' इति ख. पुस्तके । क. पुस्तके तु 'मानाभावा-
द्भवेच्छेद' इति ।

२ 'प्रमाद्यकोपसन्धानात्' इति क. पुस्तके । ख. पुस्तके तु 'प्रमाद्यं नापि
सन्धानात्' इति ।

वेदान्तडिण्डिमः ।

अनामरूपं सकलं समग्रं चिन्मयं परम् ।
कुतो भेदः कुतो बन्ध इति वेदान्तडिण्डिमः ॥६५॥
न तच्चात्कथ्यते लोको नामाद्यैर्यभिचारतः ।
बटुः कुलट इत्यादिरिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६६॥
नाम-रूपात्मकं विश्वमिन्द्रजालं विदुर्बुधाः ।
अनामत्वादमुक्त्वादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६७॥
अभेददर्शनो मोक्षः संसारो भेददर्शनः ।
सर्ववेदान्तसिद्धान्त इति वेदान्तडिण्डिमः ॥६८॥
न नाम्नाऽभिनिवेशेन न भाषावेषमात्रतः ।
भुक्तिर्विनात्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥६९॥
न काम्यप्रतिषिद्धाभिः क्रियाभिर्मोक्षवासना ।
ईश्वरानुग्रहात्सा स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७०॥
अविज्ञाते जन्म नष्टं विज्ञाते जन्म सार्थकम् ।
ज्ञातुरात्मा न दूरे स्यात् इति वेदान्तडिण्डिमः ॥७१॥
दशमस्य परिज्ञाने नायासो ऽस्ति यथा तथा ।
स्वस्य ब्रह्मात्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७२॥
उपेक्ष्यौपाधिकान् दोषान् दुह्यन्ते विषया यथा ।
उपेक्ष्य दृश्यं तद्ब्रह्म इति वेदान्तडिण्डिमः ॥७३॥
सुखमन्तं बद्धः क्लेशो विषयघाहिणां नृणाम् ।
अनन्तं ब्रह्मनिष्ठानामिति वेदान्तडिण्डिमः ॥७४॥

धनैर्वा धनदैः पुत्रैः दारागारसहोदरैः ।
 भुवं प्राणहरैर्दुःखमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥ ७५ ॥
 सुप्तेरुत्थाय सुष्यन्तं ब्रह्मैकं प्रविचिन्थताम् ।
 नातिदूरे नृणां मृत्युरिति वेदान्तडिण्डिमः ॥ ७६ ॥
 पञ्चानामपि कोशानां मायानर्थव्ययोचिता ।
 तस्मात्तौ ब्रह्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥ ७७ ॥
 दशमत्वपरिज्ञानं नवज्ञस्य यथा सुखम् ।
 तथा जीवस्य सम्प्राप्तिरिति वेदान्तडिण्डिमः ॥ ७८ ॥
 नवजीवपरं प्रत्यक् नववेदपरं परम् ।
 तद्विज्ञानाद्भवेत्तुल्या मुक्तिर्वेदान्तडिण्डिमः ॥ ७९ ॥
 नवाभासा नवज्ञत्वान्नवोपाधीर्नवात्मनः ।
 मिथ्येत्यनवशिष्टे तु मौनं वेदान्तडिण्डिमः ॥ ८० ॥
 परमे ब्रह्मणि स्वस्मिन् प्रविलाप्याखिलं जगत् ।
 गायन्नद्वैतमात्मानमास्ते वेदान्तडिण्डिमः ॥ ८१ ॥
 प्रतिलोमानुलोमाभ्यां विश्वारोपापवादयोः ।
 चिन्तने शिष्यते तत्त्वमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥ ८२ ॥
 नाम-रूपाभिमानः स्यात्संमारे सर्वदेहिनाम् ॥
 सच्चिदानन्ददृष्टिः स्यान्मुक्तिर्वेदान्तडिण्डिमः ॥ ८३ ॥
 सच्चिदानन्दसत्यत्वे मिथ्यात्वे नाम-रूपयोः ।
 विज्ञाते किमिदं ज्ञेयमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥ ८४ ॥

१ 'प्रविचिन्थताम्' इति क. पुस्तके ।

२ 'दृष्ट्यां मौनं' इति ख. ग. पुस्तकयोः ।

सालम्बनं निरालम्बं सर्वालम्बावलम्बितम् ।
 अवलम्बे ऽखिलालम्बमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८५॥
 न कुर्यान्न विजानीयात् सर्वं ब्रह्मेत्यनुस्मरन् ।
 यथा सुखं तथा तिष्ठेत् इति वेदान्तडिण्डिमः ॥८६॥
 स्वकर्मपाशवशगः प्राज्ञोऽन्यो वा जनो भ्रुवम् ।
 यथासुखं नयेत्कालमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८७॥
 न विद्वान् तापयेच्चित्तं करणाकरणोद्भवम् ।
 सर्वमात्मनि विज्ञानादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८८॥
 नैवाभासं सृष्टेत्कर्म मिथोपाधिमपि स्वयम् ।
 कुतो ऽधिष्ठानमत्यन्तमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥८९॥
 अहो ऽस्माकमलं मोहैरात्मा ब्रह्मेति निर्भयम् ।
 श्रुतौ भेरीरवो ऽद्यापि श्रूयते श्रुतिरञ्जनः ॥९०॥
 वेदान्तभेरौश्चाङ्कारः प्रतिवादिभयङ्करः ।
 श्रूयतां ब्राह्मणैः श्रीमद्दक्षिणामूर्त्यनुग्रहात् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसद्गुरुसिंहसरस्वतीतीर्थ-
 विरचितो वेदान्तडिण्डिमः समाप्तः ॥ श्रीः ॥

